

E U S K E R A

IKERKETA ALDIZKARIA

2023
68, 1
BILBO
ISSN 0210-1564

EUSKALTZAINDIA

Plaza Barria, 15. 48005 Bilbo
Telefonoa: 94 415 81 55 • Faxa: 94 415 81 44
posta elektronik.: info@euskaltzaindia.eus • [webgunea: euskera-ikerketa.eus](http://webgunea.euskera-ikerketa.eus)

Aldizkari hau beste agerkariekin trukatzeko da
Esta revista admite el intercambio con otras publicaciones
Cette revue s'échange avec d'autres publications
This journal can be exchanged for others by agreement

Testuen hizkuntza-orraketa: Euskaltzaindiaren Hizkuntza Kalitatearen Behatokia zerbitzua (HIZBEA)

© EUSKALTZAINDIA / R.A.L.V. / A.L.B.

Eskubide guztiak jabetunak dira. Ez da zilegi liburuki hau osorik edo zatika kopiazea, ez sistema informatikoekin beronen edukia biltzea, ez inongo sistema elektronikoz edo mekanikoz, fotokimikoz, elektrooptikoz, fotokopiaz, erregistratuz edo beste bitartekoz berau transmititzea, aipamenetarako izan ezik, argitaratzailearen edo *copyright*aren jabearen alde aurreko eta idatzizko baimenik gabe.

ISSN 0210-1564

Lege Gordailua: BI-1244-58

Diseinua: www.ikeder.es

Aurreinprimaketa: Composiciones Rali, S.A.
Costa, 12-14, 7. ezk. – 48010 Bilbo

Inprimategia: G.Z. Printek, S.A.L.

EUSKERA IKERKETA ALDIZKARIA

Euskera ikerketa aldizkariaren aurrekari gisa, *Euskera* Euskaltzaindiaren agerkari ofiziala izan da 1920. urtetik 2022ra bitartean. 2023tik aurrera bi argitalpen mota dira: batetik, *Euskera* ikerketa aldizkaria eta bestetik, *Euskaltzaindiaren buletina*. Lehenak, Akademiaren lan esparruetako ikerketa-artikulu originalak, liburu-aipamenak eta antzekoak jasotzen ditu, eta paperean eta euskarri informatikoan argitaratzen da. Bigarrenak Euskaltzaindiaren lana eta bizitza akademikoa biltzen ditu eta modu elektronikokoan argitaratzen da. *Euskera* ikerketa aldizkariak bi zenbaki argitaratzen ditu urtero. Lehena, martxo-apirila inguruan (urtarrila-ekaina aldiari dagokiona) eta bigarrena, iraila-urria (uztaila-abendua aldikoa). Ikerketa artikuluak argitaratzeko, Idazketa batzordeak, anonimotasuna bermatuz, kanpo ebaluatzaileen iritzia jasoko du PEER REVIEW itsu bikoitza sistema erabiliz.

***Euskera* ikerketa aldizkaria honako aurkibide, zerrenda eta datu-baseetan dago:**

- Azkue Bibliotekaren katalogoan
- Euskaltzaindiko webgunean
- Latindex Katalogoan
- Inguma datu-basean
- ISOC datu-basean
- Linguistic Bibliography datu-basean
- Dialnet datu-basean
- Emerging Sources Citation Index-en (ESCI)

Kalitate adierazleak:

CIRC (2021): C maila

MIAR (2020): 8.0 (ICDS)

Como publicación previa a *Euskera ikerketa aldizkaria*, la revista *Euskera* ha sido el órgano oficial de Euskaltzaindia y se ha publicado desde 1920 hasta 2022. De 2023 en adelante son dos tipos de publicación: *Euskera ikerketa aldizkaria* y *Euskaltzaindiaren buletina*. La primera publica artículos de investigación originales, reseñas de libros y otros contenidos del ámbito de investigación de Euskaltzaindia, y se publica en papel y en formato electrónico. La segunda recopila la vida y el trabajo académico de Euskaltzaindia y se publica de forma electrónica. *Euskera ikerketa aldizkaria* publica dos número anuales: la primera (enero-junio) entre marzo y abril y la segunda (julio-diciembre) entre septiembre y octubre. Para publicar los artículos de investigación el Consejo de Redacción recaba, utilizando el sistema de doble ciego PEER REVIEW, la opinión de evaluadores externos.

La revista *Euskera ikerketa aldizkaria* está disponible en los siguientes catálogos y bases de datos:

- Catálogo de la Biblioteca Azkue
- Página web de Euskaltzaindia
- Catálogo Latindex
- Base de datos Inguma
- Base de datos ISOC
- Base de datos Linguistic Bibliography
- Base de datos Dialnet
- Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Indicadores de calidad:

CIRC (2021): Categoría C

MIAR (2020): 8.0 (ICDS)

Précurseure d'*Euskera ikerketa aldizkaria*, la revue *Euskera* a été la publication officielle de l'Académie de la langue basque – Euskaltzaindia de 1920 à 2022. À partir de 2023, il y aura deux types de publications : d'une part, la revue *Euskera ikerketa aldizkaria* et, d'autre part, *Euskaltzaindiaren buletina*. La première contient des articles de recherche originaux, des des compte-rendus de livres et autres dans les domaines de travail de l'Académie, et est publiée sur papier et sur support informatique. La seconde couvre le travail et la vie académique de l'Académie est publiée électroniquement. *Euskera ikerketa aldizkaria* publie deux numéros par an : le premier vers mars-avril (correspondant à la période janvier-juin) et le second en septembre-octobre (correspondant à la période juillet-décembre). Avant de publier les articles de recherche, le Comité de Rédaction recueille l'avis d'évaluateurs externes en utilisant le système PEER REVIEW double aveugle, qui garantit l'anonymat.

La revue *Euskera ikerketa aldizkaria* est présente sur les catalogues et bases de données suivants :

- Catalogue de la Bibliothèque Azkue
- Page web d'Euskaltzaindia
- Catalogue Latindex
- Base de données Inguma
- Base de données ISOC
- Base de données Linguistic Bibliography
- Base de données Dialnet
- Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Indicateurs de qualité :

CIRC (2021) : Catégorie C

MIAR (2020) : 8.0 (ICDS)

As a publication prior to *Euskera ikerketa aldizkaria*, the review *Euskera* was the official organ of Euskaltzaindia, published from 1920 to 2022. From 2023 onwards there are two kinds of publication: *Euskera ikerketa aldizkaria* and *Euskaltzaindiaren buletina*. The former publishes original research papers, book reviews and other content in the research area of Euskaltzaindia, and is published on paper and in electronic format. The second documents the academic life and work of Euskaltzaindia, and is published electronically. *Euskera ikerketa aldizkaria* comes out twice a year: the spring issue (January-June) published between March and April and the second (July-December) between September and October. To publish research papers the Editorial Committee requests the opinion of external assessors, using the double-blind PEER REVIEW system.

***Euskera ikerketa aldizkaria* is available in the following catalogues and databases:**

- Catalogue of the Azkue Library
- Euskaltzaindia website
- Latindex Catalogue
- Inguma database
- ISOC database
- Linguistic Bibliography database
- Dialnet database
- Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Quality indicators:

CIRC (2021): Category C

MIAR (2020): 8.0 (ICDS)

EUSKALTZAINDIA

IDAZKETA KONTSEILUA – CONSEJO DE REDACCIÓN – COMITÉ DE RÉDACTION – EDITORIAL COMMITTEE

Burua: Andres Urrutia *euskaltzainburua*
Idazkaria: Adolfo Arejita (*Euskaltzaindiaren idazkaria*)

Kideak – Miembros – Membres – Membres

MIXEL AURNAGUE CNRS. <i>Paris</i>	ASUN GARIKANO <i>Euskaltzaindia</i>
ENEKO BIDEGAIN HUHEZI. <i>Arrasate/Mondragon</i>	PATXI JUARISTI <i>Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU). Leioa</i>
JEAN-BAPTISTE COYOS <i>Euskaltzaindia</i>	PATXI SALABERRI ZARATIEGI <i>Nafarroako Unibertsitate Publikoa (NUP). Iruñea/Pamplona</i>
EBA GAMINDE <i>Deustuko Unibertsitatea. Bilbo</i>	

AHOLKU BATZORDEA – CONSEJO ASESOR – COMITÉ CONSULTATIF – ADVISORY BOARD

OLGA ANOKHINA CNRS. <i>Paris</i>	PHILIPPE CHAREYRE <i>Université de Pau et des Pays de l'Adour. Pau</i>
MIREN AZKARATE <i>Euskaltzaindia. Donostia</i>	JEROEN DARQUENNES <i>Namur University. Belgium</i>
JOXE AZURMENDI <i>Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU) Donostia</i>	BENASET DAZÉAS <i>Lo Congrès permanent de la lenga occitana. Pau</i>
XARLES BIDEGAIN <i>Paueko eta Aturri herrialdeetako Unibertsitatea. Baiona</i>	ANA ETXAIDE <i>Nafarroako Unibertsitatea. Iruñea/Pamplona</i>
HERVE LE BIHAN <i>Université Rennes 2. Rennes</i>	JOSE RAMON ETXEBARRIA <i>Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU) Bilbo</i>
JOSU K. BIJUESCA <i>Deustuko Unibertsitatea. Bilbo</i>	MAITE ETXENIKE <i>Universitat de València. Valencia</i>
GIDOR BILBAO <i>Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU) Vitoria/Gasteiz</i>	PILAR GARCÍA MOUTON <i>Profesora ad honorem ILLA-CSIC. Madrid</i>
ANA ISABEL BOULLÓN AGRELO <i>Universidade de Santiago de Compostela.</i>	EUGÈNE F.-X. GHERARDI <i>Università di Corsica Pasquale Paoli. UMR CNRS LISA. Corsica</i>
IÑAKI CAMINO <i>Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU) Vitoria/Gasteiz</i>	PATXI GOENAGA <i>Euskaltzaindia. Vitoria/Gasteiz</i>
	RICARDO GOMEZ <i>Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU) Vitoria/Gasteiz</i>

MANUEL GONZALEZ
Real Academia Galega. A Coruña

MARTIN HAASE
University of Bamberg. Alemania

BERNHARD HURCH
Graz University. Austria

JOSE IGNAZIO HUALDE
University of Illinois. USA

ITZIAR IDIAZABAL
*Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
Vitoria/Gasteiz*

JOSEBA INTXAUSTI
Euskaltzaindia. Donostia

IÑAKI IRAZABALBEITIA
Elhuyar Fundazioa. Usurbil

JACINTO ITURBE
*Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
Leioa*

XABIER ITZAINA
*CNRS, Centre Emile Durkheim, Sciences Po
Bordeaux. Bordeaux*

JABIER KALTZAKORTA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JOSEBA ANDONI LAKARRA
*Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
Vitoria/ Gasteiz*

JON LANDABURU
CNRS. Paris

ALBERTO LOIZATE
Basurtuko Ospitalea. Bilbo

JUAN MADARIAGA
*Nafarroako Unibertsitate Publikoa (NUP).
Iruñea/Pamplona*

JOAN MARTÍ
*Institut d'Estudis Catalans, Secció Filològica.
Barcelona*

JÈP DE MONTOYA
Institut d'Estudis Aranès. Vielha (Lhèida)

ENEKO OREGI
Eusko Jauriaritza. Vitoria/Gasteiz

JON ORTIZ DE URBINA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

ROSA MIREN PAGOLA
Deustuko Unibertsitatea. Bilbo

JOSE ANTONIO PASCUAL
Real Academia Española. Madrid

ANDONI SAGARNA
Euskaltzaindia. Donostia

IBON SARASOLA
Euskaltzaindia. Donostia

ANA TOLEDO
Euskaltzaindia. Donostia

MIRIAM URKIA
UZEL. Donostia

HANS VAN DER VELDE
*Fryske Akademy / Utrecht University. Leeuwarden
(Netherland)*

MIKEL ZALBIDE
Euskaltzaindia. Donostia

JUAN JOSE ZUBIRI
*Nafarroako Unibertsitate Publikoa (NUP).
Iruñea/Pamplona*

Teknikariak: JON ARTZA. Euskaltzaindia. Bilbo

IBON USARRALDE. Euskaltzaindia. Donostia

Aholkulariak: JOSEBA ZABALETA eta ERRAMUN OSA (Euskaltzaindia. Bilbo)

E U S K E R A

AURKIBIDEA

IKERKETA ARTIKULUAK

- [11-30] Euskara katedraren mendeurrena Iruñeko Seminarioan
IÑIGO ARIZTEGI, Andres
- [31-110] Azkueren gutundegia: 1904-1906. urteetan atzerritik ama-
arrebei idatzitako gutunak
KALTZAKORTA, Jabier
- [111-220] Asuntzioko Sermoi egile-, toki- eta urtegabea: Larramendiren
testu berri ezezaguna [Loiola 14.08.1740],
LAKARRA, Joseba A.
- [221-318] Datu berriak Araba-Nafarroetako euskararen historiarako:
Eulateko dotrina (XVIII-XIX. m.)
SANTAZILLA, Ekaitz

OHARRAK

- [321-358] Zaldibiako hitz, esapide, esaera eta atsotitz batzuk
ZALDUA ETXABE, Luis Mari

Ikerketa artikuluak

Artículos de investigación

Articles de recherche

Research articles

Euskara katedraren mendeurrena Iruñeko Seminarioan

El centenario de la cátedra de euskera del Seminario de Pamplona

Le centenaire de la chaire de basque du Séminaire de Pampelune

Centenary of the chair of Basque at the Seminary of Pamplona

IÑIGO ARIZTEGI, Andres

Euskaltzain emeritua

ainigo@euskaltzaindia.eus

DOI: <https://doi.org/10.59866/eia.v1i68.253>

Noiz jaso: 2022-11-22

Noiz onartua: 2023-04-19

Nafarroako Foru Diputazioak orain dela mende bat, 1922an, Iruñean bi euskara katedra sortu zituen. Horietako bat Institutuan eta Maisu-Maistren Eskolan ezarri zena eta bertzea Iruñeko Seminarioan. Lan honetan azken horren bilakaera azaltzen da. Bere sorrera Euskaltzaindiak sustatu zuen, eta hasierako urteetan, XX. mendeko 20ko hamarkadan batik bat, izan zuen ospearen eta arrakastaren gakoa, ezbairik gabe, elizbarrutiko eta Seminarioko arduradunen konpromisoa eta jarrera izan zen. Zailtasunak zailtasun (Gerra Zibila eta haren ondorioak, eta arduradunen babes eskasa), hasierako loraldi hura erabat apaldu zen, eta zenbait urtez euskara ikasgaiari doi-doi eutsi bazitzaion ere, desagertzerira iritsi da mendeurrena betetzerako.

Gako-hitzak: euskara, katedra, Iruñeko Seminarioa, mendeurrena.

La Diputación Foral de Navarra creó hace un siglo, en el año 1922, en Pamplona, dos cátedras de euskera, una para el Instituto y las Escuelas Normales y otra para el Seminario Conciliar. El presente trabajo versa sobre esta última, que fue creada a solicitud de Euskaltzaindia. En sus primeros años, especialmente en la década de 1920, gozó de gran prestigio

y éxito gracias al firme apoyo tanto de las autoridades diocesanas como de las del propio Seminario. Circunstancias posteriores (la Guerra Civil y sus consecuencias, y el escaso apoyo de las autoridades dirigentes) condicionaron seriamente el desarrollo de aquel esplendor inicial, y aunque a lo largo de varios años el euskera se mantuvo como asignatura, siquiera a un nivel mínimo, ha quedado extinguido antes de cumplirse el centenario.

Palabras clave: euskera, cátedra, Seminario de Pamplona, centenario.

La Députation forale de Navarre créa il y a un siècle, en 1922, deux chaires de basque, l'une pour l'Institut et les Ecoles normales et l'autre pour le Séminaire de Pampelune. Ce travail concerne celle du Séminaire de Pampelune qui fut créée à la demande l'Académie de la langue basque – Euskaltzaindia. Elle fut soutenue dès le début par Euskaltzaindia, plus particulièrement dans les années 20, et connut un grand prestige et beaucoup de succès grâce à l'appui solide des autorités diocésaines et du Séminaire lui-même. Des circonstances postérieures (la guerre civile et ses conséquences, et le manque de soutien des autorités dirigeantes) mirent sérieusement à mal ce prestige initial et, bien que le basque ait pu demeurer pendant de nombreuses années une matière à part entière, bien qu'à un niveau minimum, elle disparut avant d'atteindre son centenaire.

Mots-clés : langue basque, chaire, Séminaire de Pampelune, centenaire.

A century ago, in the year 1922, the Navarra provincial authority set up two chairs of Basque, one at the teacher training college and institute and the other for the Conciliary Seminary. This paper deals with the latter, created at the request of Euskaltzaindia. In its early years, especially in the 1920s, it enjoyed considerable prestige and success thanks to the firm support of both the diocesan authorities and the Seminary itself. Later on, changed circumstances (the Spanish Civil War and its consequences, and a lack of support from the authorities) put an end to this initial success, and even though the Basque language continued to be taught as a subject for several years, this came to an end before the centenary was reached.

Keywords: Basque, chair, Seminar of Pamplona, centenary.

IÑIGO, Andres (2023). «Centenary of the chair of Basque at the Seminary of Pamplona», *Euskera ikerketa aldizkaria*, 68, 1: 11-30.

1. Sarrera

Iruñeko Seminarioko Euskara katedraren sorreraren mendeurrena (1922-2022) dela eta, artikulu honen xedea da katedra horrek mendean zehar izandako bilakaeraren berri ematea. Baina, sarrera gisa, lagungarri iruditu zaigu sorreraren aitzineko hiruzpalau hamarkadatan zehar gai honen inguruan Iruñean izandako zenbait saiakera gogora ekartzea, laburki bada ere.

Izan ere, Bigarren Karlistaldiaren ondotik eta foruen abolizioaren ondorioz, euskara atzerakada azkarra jasaten ari zen Nafarroan. Egoera kezkgarri hari aurre egiten saiatu ziren urteetan barrena zenbait elkarte. Elkarte horietako lehenbizikoa Nafarroako Euskal Elkargoa (“Asociación Euskara de Navarra”) izan zen, Juan Iturralde y Suitek, Arturo Campiónek eta abarrek bultzatua; 1877an sortu zuten. Horien pentsaera nagusia honetan oinarritzen zen: herri batek bere izaerari eutsiko badio, bere hizkuntza gorde beharko du, eta, alderantziz, hizkuntzei eutsiz gero, herriaren izaerak ere iraungo du (Erize 1997: 476). Eta lorpen horretarako abian jarri zituzten ekimenen artean aipagarrienetako bat honako hau izan zen: Foru Diputazioari euskararen irakaskuntza bultzatzeko eskaera egitea eta, bereziki, maisu-maistrak lan horretarako ongi prestatzeko baliabide gisa, Euskara katedrak sortzea Irakasle Eskolan eta Institutuan (Erize 1997: 480).

Eskaera iritsi ondotik, 1886an Foru Diputazioak onartu zuen Euskara katedra sortzea zegokion baliabide ekonomikoaz hornitua. Onartu bai, baina zoritxarrez, gauzatu ez, ez baitzen katedraren deialdia bera ere egin. Handik urte batzuetara, 1897an, bigarren saiakera bat izan zen. Hartan, Diputazioak Maisu-Maistren Eskolarako (“Escuela Normal”erako) katedra sortu eta 1.500 pezetarekin hornitzea onartu zuen, eta deialdia ere egin zuen. Epaimahaikide izan ziren Dámaso Legaz, Resurrección María Azkue eta A. Campión jaunek, ordean, aurkeztu ziren lau hautagaien artean bakarrik ere gaitzat eman ez zuten gero, lanpostua hutsik geratu zen, eta nonbait Diputazioak ez zuen interes handirik izan bigarren deialdi bat egiteko (Urmeneta 1996: 239). Zenbait urte geroago, 1913an, Diputazioak, berriz ere, onartu zuen Maisu-Maistren Eskolarako Euskara katedra sortu eta 2.000 pezetaz hornitzea, baina abian jartzeko falta zen urratsa ez zuen gauzatu, ez baitzen deialdirik egin. Zer zela eta ez zen gauzatu hiru saiakera

horietatik bakarrik ere? Diputatuen jarreran zegoen gakoa nonbait. Urte horietan zehar diputatu gehienak hitzez edota ustez euskararen alde, ez behintzat aurka, agertzen baziren ere, praktikan ordea, ez ziren sustatzearen alde nabaritzen zirenetakoak; alderantziz, teorian ontzat emandakoa praktikara eramateko orduan hoztasuna agertzen zutenetakoak ziren (Erixe 1997: 411-412).

Horietaz gain, Euskara katedra Iruñeko Seminarioan sortzeko saiakerak ere izan ziren. Beharra eta kezka nabariak ziren. Erraterako, A. Campiónen iritziz ulertezina zen seminarioetan Euskara katedrarik ez izatea:

Los sacerdotes bascongados salen de los seminarios sin la más ligera tintura científica de la lengua en que han de predicar y confesar, es más, habiendo abandonado su uso durante muchos años. (Urmeneta 1996: 249)

Saiakeretako bat 1897an egin zen. Pedro Uranga Foru Diputazioko idazkari zenak bultzatuta, erakunde horretako batzorde bat apezpikuari joan zitzaion bisitan proposamena egitera. Harrera ona agertu arren, ez zen bertzelako pausorik ematea lortu. Bigarren aldiz 1914an (Urmeneta 1996: 244) eta hirugarrenez 1916an (Urmeneta 1996: 250-251) joan zitzaion batzordea apezpikuari gai berarekin, baina erantzuna lehenbiziko bisitan hartutako bertsua izan zen nonbait.

2. Katedraren sorrera

Azkenik, Nafarroako Foru Diputazioak, 1922ko urtarrilaren 19an egindako bilkuran, bi euskal katedra ezartzea erabaki zuen Iruñean, bata Institutuan eta Maisu-Maistren Eskolan 3.000 pezetako diru-kopuruarekin, eta, bertzea, Seminarioan 1.500 pezetakoarekin. Foru Diputazioaren bilkura horretan, Manuel Irujo diputatua izan zen proposamena egin zuena:

Seguidamente manifestó el Diputado Sr. Irujo la necesidad de que se establezcan cátedras para la enseñanza del vascuence [...] Discutida suficientemente la proposición del Sr. Irujo, se acordó limitar la enseñanza de lengua vascongada a una cátedra en el Seminario Conciliar con la dotación anual de 1.500 pesetas y otra en el Instituto de

segunda enseñanza con 3.000 pesetas, pero debiendo suprimirse ambas cátedras si no asistiese número suficiente de alumnos. (agirien 184. liburukia, 62. or.)

Seminariokoari dagokionez, Euskaltzaindiak Diputazioari hala eskatuta ezarri zen, eta Akademiak gai honen inguruan izan zuen kezka eta interes berezia egiaztatzen da 1920tik 1924 bitarteko zenbait batzarretako agirietan:

- 1920ko azaroaren 22ko batzarrean aipatu zen Euskaltzaindiak Iruñeko apezpikuari gutun bat igorri eta, erantzunik jaso ez zenez gero, erabaki zela Damaso Intza, Julio Urkixo eta A. Campiñón euskaltzainak izendatzea apezpikuarekin hitz egitera joan eta ondoko eskabide bikoitz hau egiteko: Seminarioko ikasketetan euskararen irakaskuntza sartzeta eta Iruñeko elizbarrutiko agerkari ofizialean (*Boletín Oficial Eclesiástico* izenekoan) argitaratzen ziren pastoralak euskaraz ere agertzea.
- Urte bereko abenduaren 29ko batzarrean bertze bi erabaki hauek hartu ziren: bata, euskalari jakintsua behar zuela izan Seminarioan ezarriko zen euskararen irakaskuntza bere gain hartuko zuen irakasleak; bertzea, agerkari ofizialean pastoralak euskaratzeko arloaren ardura D. Intza eta Blas Goñi jaunek hartzea.
- 1921eko ilbeltzaren 27ko batzarrean D. Intzak jakinarazi zuen apezpikuak gutun baten bidez aditzera eman zuela agindutako gaien gain zegoela.
- 1922ko maiatzaren 22koan, D. Intzak aditzera eman zuen Seminarioko errektorea euskara jartzearen alde zegoela eta apezpikuak zeregin horretarako irakasle bat ere izendatuko zuela. Aldi berean, D. Intzak galdetu zuen ea Euskaltzaindiak laguntzarik ematen ahalko zuen. 500 pezeta ematea erabaki zuen Akademiak.
- Urte bereko ekainaren 22ko batzarrean, berriz ere, D. Intzak informazio berri hau eman zuen: jadanik erabakia zegoela Seminarioan euskararen irakaskuntza ezartzea eta horretaz arduratuko zen irakaslea Uharte Arakilgo seme eta Arraiozko erretore zen Esteban Irañeta jauna izanen zela. Halaber, galdegin zuen Euskaltzaindiaren dirulaguntza 500 pezetakoa izan beharrean posible izanen ote zen 1.000 pezetakoa izatea. Euskaltzaindiaren erabakia baiezkoa izan zen, alegia, Nafarroako Foru

Diputazioak Euskaltzaindiari agindutako 3.000 pezetako dirulaguntzatik 1.000 gogoz emanen zituela helburu horretarako.

Eta hala egin ahal izan zuen handik hilabete batzuetara (1923ko otsailaren 28ko batzarrean), hain zuzen ere, Foru Diputazioaren 1922ko abuztuaren 2ko bilera-agirian egiaztatu zelako Euskaltzaindiari agindutako dirulaguntza gauzatu zela:

S. E. se enteró de una comunicación del Director de la Academia de Lengua Vasca de Bilbao Sr. Azkue dando las gracias por la subvención de tres mil pesetas anuales concedidas para dicha Academia; y se dispuso hacer efectiva la consignación del presupuesto con destino a dicha subvención. (agirien 185. liburukia, 29. or.)

Azkenik, Diputazioak 1922ko urriaren 17ko bileran onartu zituen bi katedretako izendapenak, E. Irañeta Seminariorako eta Jesus Aranzadi Institutu eta Maisu-Maistren Eskolarako. Seminarioko katedra 1922ko azaroaren 20an jarri zen abian, eta hala jakinarazi zitzaion Diputazioari. Erakunde honetan urte bereko abenduaren 5ean izandako bileran jakinarazpen hau eman zen:

S. E. se enteró de una comunicación del Rector del Seminario Conciliar de San Miguel de Pamplona, participando que el día 20 de noviembre último dieron comienzo en dicho Seminario las clases de la Lengua Vascongada a cargo del profesor nombrado por S. E. Don Esteban Irañeta y la forma en que se han establecido dichas clases. (agirien 185. liburukia, 113. or.)

3. Lehenbiziko ikasturtearen balorazioa

Katedra ezarri zen lehenbiziko ikasturtearen amaiera aldera, Euskaltzaindiaren 1923ko maiatzaren 28ko batzarrean, Nestor Zubeldia Seminarioko errektore jaunaren gutun baten berri eman zen, zeinetan Akademiari eskatzen zion ikasturtearen amaierako etsaminak ikertzera joateko. A. Campi3n eta D. Intza izendatu zituen zeregin horretarako Akademiak.

Hurrengo batzarrean, ekainekoan, D. Intzak azaldu zuen, bai berak, bai bilerara joaterik izan ez zuen A. Campi3nek pozez eta atseginez egiaztatu

izan zutela etsaminetako bikaintasuna. Euskaltzaindiak erabaki zuen zori-
nik beroena igortzea errektore jaunari.

Bikaintasun horren berri tokiko prentsan ere eman zen; erraterako, *El Pensamiento Navarro* egunkarian argitara emandako “La cátedra de euskera en el Seminario” izenburuko artikulua honela zioen:

Se han celebrado en el Seminario Conciliar los exámenes de la lengua vasca. La cátedra de euskera, como recordarán nuestros lectores, fue solicitada por la Academia de la Lengua Vasca y los gastos de la misma sufragados por la Excma. Diputación, habiéndose abierto en Noviembre de 1922. La asignatura ha sido obligatoria para todos los alumnos de primero y segundo curso de Filosofía, pertenezcan o no a los pueblos vascongados, habiendo acudido de los primeros 25 y 28 de los segundos; de los de tercero han acudido voluntariamente cinco alumnos.

Además de estas clases diarias que se han dado a los filósofos, ha habido todos los domingos una clase o conferencia para los alumnos de los cinco cursos de Teología, que son los últimos de la carrera.

El resultado de los exámenes ha sido en extremo satisfactorio, habiéndose podido apreciar la labor grandiosa llevada a cabo por el celoso profesor vasco don Esteban Irañeta.

También puede verse la aplicación y entusiasmo de todos los alumnos por el estudio de la hermosa lengua euskara, pues hasta los que son hijos de los pueblos en donde por desgracia no es conocida, han conseguido traducir en solo cinco meses de estudio el vascuence con gran facilidad. ¿No es ésto verdaderamente encantador?

El resultado de los exámenes, pues, ha sobrepujado, según nuestros informes, a todas las esperanzas del profesorado. Nosotros hemos de felicitar efusivamente al culto profesor de vascuence del Seminario, don Esteban Irañeta, por el éxito conseguido, y a los alumnos por su aplicación.

No terminaremos esta líneas sin animar a la Excma. Diputación Foral de Navarra, continúe prestando toda su valiosa colaboración a la clase de euskera, establecida en el Seminario Conciliar de Pamplona. (8128. zk., 1923-06-08koa, 3. or.)

4. Implikazioa eta konpromisoa

Aipatzekoa da Seminarioan gai honi hasieratik eman zitzaion garrantzia eta indarra; izan ere, hiru ikasturtez (1922-1925) Filosofiako lehenbiziko eta bigarren mailetako ikasle guzientzat derrigorrezko ikasgaia izan zen eta hautazkoa hirugarren mailakoentzat, eta eskola ordua egunerokoa denentzat.¹

Iruñeko elizbarrutiak gaiari eman zion garrantziaren bertze seinaleetako bat ere agerikoa da. Garai hartan ohikoa zen elizbarrutiko agerkari ofizialean (*Boletín Oficial Eclesiástico*) ikasturte bakoitzaren amaieran argitaratzea, mailaz maila, apezgaiek ikasgai guzietan lortzen zituzten emaitzak (*Meritissimus*, *Benemeritus*, *Meritus* edo *Suspensus*). Bada, 1922-1923 ikasturtean eta hurrengo bizpahirutan Filosofiako hiru mailetako emaitzen ondotik, atal berezian gehitu ziren ikasleek Euskarari lortutako emaitzen zerrendak. Onak benetan, 1922-1923 ikasturteko emaitza orokorrak honako hauek izan baitziren: % 25,45 *Meritissimus*, % 60 *Benemeritus*, % 14,54 *Meritus*; *Suspensus* bakarrik ere ez.

Halaber, aipatzekoa da ikasleen euskararekiko interesa eta jarrera. Erraterako, 1923ko udako oporren aitzinetik, Euskaltzaindiaren *Erikkizundi-Irukoitza* proiektuan lan egiteko asmoa agertu zuten, eta baita egin ere. Izan ere, D. Intzak 1924ko otsailaren 29ko Euskaltzaindiaren batzarrean jakinarazi zuen apezgaiek 1923ko udako oporretan egitasmo horretako sei gutun bete zituztela.

1924an irakaslea aldatu zen. Arribeko² seme eta Etulaingo apez zen Miguel Intxaurren izendatu zuten, eta ardura horretan aritu zen bortz urtez, 1929ra arte. Intxaurren, Irañetak bezala, Arrigarai (Celestino Peralta) jaunaren *Gramática del euskera* erabili zuen metodo gisa. Intxaurren doktorea zen, 1927an izendatua euskaltzain urgazle. Euskararen alorrean bere

¹ Elizbarrutiko agerkari ofizialean urtero argitaratu ematen zen Seminarioko Ikasketa Planen arabera, 1922tik 1936ra bitartean, ikasleek eguneroko izaten zuten eskola ordua. Honekin bat ez datoreen baieztapen bat egin izan da, erraterako «En el Seminario de Pamplona fue establecida una cátedra de euskera, dada en días alternos» (Jimeno Jurío 1997: 223).

² Zenbait argitalpenetan, hala nola *Lur Hiztegi Entziklopedia*-ko 6, 53. orrialdean eta *Wikipedia Entziklopedia* Aske-ko argitalpen elektronikoan, Intxaurren sorterritzat *Arriben* ematen dute *Arriben* eman beharrean, hau da, Aezkoa ibarreko *Arriben* Araritz ibarreko *Arriben*-tzat hartuz.

bi lan, behinik behin, aipagarriak dira. Bata, Seminarioko 1926-1927 ikasurtearen hasierako hitzaldia “La Iglesia y el Euskera. Obligación de hablar al pueblo en su lengua nativa y de cultivarla” izenekoa. Bertzea, 1928an, Seminarioko irakasle izandako epearen amaiera aldera argitara eman zuen *Método Práctico del Euskera* liburua.³

5. Elizbarrutiaren jarrera baikorraren eragina

Azvimarratzekoa da euskarak XX. mendeko 20ko hamarkadan Iruñeko elizbarrutian izan zuen loraldia. Horren bultzatzaile izan zirenen artean nabarmentzekoak dira, behinik behin, ondoren aipatuko ditugun bi pertsonak.

Bata, Mateo Muxika apezpiku idiazabaldarraren eragina Iruñeko apezpikua izan zen urteetan (1924-1928), euskarak nolabaiteko loraldia izan baitzuen biziki sustatu zuen elizbarrutiko esparru batzuetan. Horien artean, behar bada aipagarriena, Seminarioan euskara derrigorrezko ikasgaia ezarri ondoren, gai horren irakaskuntzak izandako babes ofiziala. Horrekin batera, euskarak izan zuen bultzada eta ikusgarritasuna zenbait ekitalditan, hala nola Teologiako ikasleei B. Goñi irakasleak euskal kulturaren inguruan asetero ematen zizkien hitzaldiak eta urteroko San Tomas egunetan Seminarioan egin ohi ziren ekitaldi akademikoetan euskarari ematen zitzaion presentzia. Urte horietako agerkari ofizialean aipatutako ekitaldi akademiko horien berri ematen zen gisa honetako aipamenetan:

...y puso fin a esta primera fase literaria de la fiesta el alumno (...) con una hermosa y delicada poesía vascongada que, como las anteriores, fue muy aplaudida: agradó a los vascongados la claridad y propiedad del lenguaje... (1521. zk., 1924-03-20koa, 145. or.) edota

...los pequeños humanistas declamaron también lindísimas composiciones poéticas alusivas (al santo) redactadas en latín, castellano y en el milenario euskera. (1629. zk., 1928-03-15ekoa, 169. or.)

³ Honela dio liburu horren (Intxaurren 1928) sarreran: «Después de cuatro años largos que he dedicado a la ardua tarea de enseñar el euskera a mis queridos estudiantes del Seminario de Iruña, me he lanzado, por fin, a publicar este *Método Práctico del Euskera*».

Baina ez zen Seminariora soilik mugatu presentzia hori. Urte horietan zehar euskarara itzulitako zenbait pastoral argitaratu ziren elizbarrutiko agerkari ofizialean, bai eta euskaraz egiten zen parroketan errezatu ohi ziren otoitzen testu moldatuak ere.

Testuen kalitatea ere M. Muxika apezpikuaren kezketako bat izan zen. Hartara, agerkari ofizialean argitara emandako «Único texto del Catecismo vasco» izenburuko gutunean aditzera eman zuen bazirela Nafarroan testu ezberdineko bederatzi dotrina eta, orokorrean, edukien aldetik hutsune nabariak zituztela eta, hizkuntzari zegokionez, kalitate hagitz eskasekoak zirela:

Nada menos que *nueve* son los textos distintos de Catecismo vasco entre nosotros. Uno manuscrito, deficientísimo, que ni siquiera da noticia de algunas verdades importantísimas de nuestra Religión Sacrosanta. *Ocho* impresos que corren de mano en mano, los *ocho*, con honrosa, aunque relativa excepción de solo dos, están escritos con giros, expresiones y vocablos tan inadmisibles en la lengua vasca que la desfigurán por completo y repelen al lector. (1620. zk., 1927-11-02koa, 558. or.)

Hori guzia zuzentzeko, bere aginduz, D. Intzak prestatutako *Kristau ikasbidea* inposatu zuen testu ofizial eta bakar gisa elizbarruti guzirako:

Al efecto, acaba de publicar por Nuestra Orden y mandato el R. P. Dámaso Inza, Capuchino, un Catecismo vasco que es completo y bueno por su fondo, debida extensión, pureza de lenguaje, no rebuscado sino natural, y giro propio de la lengua vasca (...) Imponemos, en consecuencia, el Catecismo vasco del R. Padre Inza, *como único texto oficial obligatorio* para todos los pueblos y parroquias de habla vasca, y al aceptarlos con rendida sumisión, y al explicarlo Nuestros venerables sacerdotes deben guardarse de introducir modificación alguna de vocablos distintos al texto, para no incurrir de nuevo en el mal que hemos conseguido evitar. (1620. zk., 1927-11-02koa, 558. or.)

Bertzea, M. Intxaurren euskara irakaslea. 1926-1927 ikasturtearen hasierako ekitaldian apezpikuaren, Seminarioko klaustroaren eta apezgai guztien aitzinean “La Iglesia y el Euskera. Obligación de hablar al pueblo en su lengua nativa y de cultivarla” izenburuko hitzaldian, urte berean argitara eman zuenean (Intxaurren 1926), argi azaldu zuen herriari zergatik hitz

egin behar zaion bere ama-hizkuntzan eta zergatik landu behar den herriaren ama-hizkuntza.

Abiapuntu gisa dio elizbarrutian hagitx nabaria zela aspalditik bizi zen euskal kultura eza. Errealitate horren lekuko aipatzen ditu material egokiaren falta ebanjelioaren berri emateko, predikuak prestatzeko, dotrina irakasteko eta abarretarako. Hori guzia ezjakintasunaren ondorioa zela dio, hau da, ezagutzen ez zirelako Elizaren beraren aginduak, arauak, gomendioak... Eta utzikeria horrek sorrarazi zuela, neurri batean, hedatzen ari zen euskararen aurkako jarrera edo etsaitasuna.

Eta sarrera horren ondotik, bi atal hauek garatzen ditu:⁴

- 1) Herriari bere ama-hizkuntzan hitz egin behar zaio. Egiatzapen horretarako hiru oinarri hauek ematen ditu:
 - a) Ebanjelioa. Honen zenbait pasartetan argi azaltzen dela dio. Erra-terako:
 - Jesus bera juduei ez zitzaien mintzatu inbasoreen edo hizkuntza-menderatzaileetan (ez grezieraz, ez latinez), tokiko herri hizkeran baizik, arameraz alegia.
 - Espiritu Santuak apostoluei tokian tokiko hizkeran egiteko dohaina eman zien.
 - San Paulok eta gainerako apostoluek ere tokian tokiko hizkeran egiten zutenak hautatzen zituzten apez eta apezpiku.
 - b) Elizaren doktrinak eta gomendioak horren alde mintzo dira:
 - Laterango IV. Kontzilioak (XIII. mendea) bertako ama-hizkuntzan egiteko gai ziren apez eta apezpikuak hautatzeko agintzen du.
 - Trentokoak (XVI. mendea) ere agintzen du testuak tokian tokiko hizkuntzara itzultzeko, predikuak eta abar dagokion ama-hizkuntzan egiteko, eta ahalegintzeko tokian tokiko jendea prestatzen apez izateko.

⁴ Bi atal horiek argitalpenaren 12-54 orrialdeetan biltzen ditu. Horien laburpena euskarara itzulia da ondoren azaltzen duguna.

- Fedearen Propagandarako Kongregazioak 1778ko dekretuan misiolariari eskatzen die ahaleginak egiteko bertako hizkuntza ikasteko, eta 1920koan bertako hizkuntzan egiteko otoitzak, kantak, aitortzak... Are gehiago dio: aski dela pertsona bat bakarra izatea ama-hizkuntza bertzerik ez dakiena, misiolariak hizkuntza hori ikasi behar izateko.
 - Benedikto XV.aren *Maximum illud* (1919) eta Pio XI.aren *Rerum Novarum* (1926) entziklikek diote Elizaren nahia dela ama-hizkuntza dakitenen artean saiatzea apez izanen direnak presatzen, hizkuntza horretan egin diezaieten bertakoei.
- c) Arrazoiaren agindua (“El dictado de la razón” Intxaurrondoren hitzetan):
- Nola ulertu apez batek, zer erranen dutenen beldurrez edo bere erosotasun pertsonalagatik, euskaraz ez egitea ama-hizkuntza euskara dutenei? Horrela jokatzeari Ebanjelioaren eta Elizaren espirituaren kontra jokatzeari da.
 - Begi-bistakoa da, erlijio eta kontzientzia kontuetan, euskaldun bat aunitzez hobeki moldatzen eta komunikatzen dela bere ama-hizkuntzan egiten dion apez batekin, bertze hizkuntza batean egiten dionarekin baino.
 - Begi-bistakoa, halaber, Nafarroako herri euskaldunetan elizkizunak, sermoiak, irakurketak, dotrina, otoitzak, kantak eta, bereziki, aitortzak, bertako ama-hizkuntzan egitea. Arrazoiak, ez bairik gabe, hori agintzen digu.
- 2) Herriaren ama-hizkuntza lantzearen beharra. Arrazoi nagusi hauek ematen ditu:
- a) Elizak hala agintzen duelako (aitzineko atalean aipatutako doktrina, gomendio eta abarren arabera).
- Misio herrietakoek (beltzek, txinatarrek...) eskubide hori baldin badute, nola ulertu euskaldunek (‘Baskoniakoek’ Intxaurrondoren hitzetan) ez izatea?
 - Baina nola gauzatu ahal izanen dute euskaldunek eskubide hori herrietara joaten diren apezek ez badute euskaraz egiteko gaita-

sunik, hots, seminarioko ikasketa guziak latinez eta erdaraz egin badituzte, euskara ez badakite edo, jakinda ere, hizkuntza bera eta euskal kultura eta literatura landu ez badituzte?

- Horregatik, gainera, euskara ez da bertze edozein hizkuntza bat bezala ikasi behar, hizkuntza propio bat bezala baizik, seminarioko ikasketa prozesuan zehar etengabe erabiliz, irakurriz, idatziz, apez egindakoa gai izan daitezen parrokiako eguneroko bizian behar bezala moldatu ahal izateko.
 - Eta ohartarazten du ardura hori apezgai guziena dela, baita Erriberakoena edo euskaraz jadanik egiten ez den herrietakoak direnena ere. Bi arrazoi hauengatik: 1) euskara Nafarroa osoko ondarea delako eta euskara jakitea nafar guztien eskubidea; 2) apez nafar guzien eskubidea ere badelako elizbarrutiko edozein parrokiatan zerbitzatu ahal izatea.
- b) Euskara Nafarroako berariazko hizkuntza denez gero, eta mendez mende, azkenekoetan bereziki, murrizten joan bada ere, nafar guzien ardura eta obligazioa delako hain gurea den hizkuntza galtzen ez uztea.
- c) Espainiako ondarea ere badelako, gureganaino iritsi den hizkuntzarik zaharrena, Espainiako ondare bizia, alegia. Eta galdera hau uzten du airean: harrizko, metalezko... monumentu historikoak zaintzen eta babesten hainbertze ahalegin egiten aritu eta ari den estatua, zer egiten ari da iberiarren garaiaz geroztik gelditzen den ondare bizi hau salbatu eta indartzeko?

Hitzaldiaren amaierako hitzak apezgaiei zuzendutako erregu eta aholku hitzak izan ziren: “zuek zarete itxaropena eta zuena da erantzukizuna. Ikas ezazue euskara!”.

Intxaurrondok Muxika apezpikuarengan aurkitu zuen ordura arte elizbarrutian euskarari eman ez zitzaion babes instituzionala. Horren seinale argia dira handik bi urtera, 1928an, Muxika Iruñeko elizbarrutitik Gasteizkora joan berrian, argitara eman zuen *Método Práctico del Euskera* liburuaren sarreran apezpiku ohiari eskaini zizkion esker oneko hitz hauek:

Muxika ta Ufestarazu'ko Yaun aundizki eta Agurgarri, Gasteiz'ko Gotzain, eta Iruñ'eko izanari. Berofi, bai, gure oitura on da garbien zaindariari; gure abesti atseginkor eta goiargituen maitaleari; gure euskera maitea elizetan indartu eta, elizbafuti oni zuzendu dizkion Artzai-Eskutitzetan, goralduek ofi; euskaldunekin euskeraz mintzatzeaz lotsatzen ez den euskaldun zintzo ta leyatsu ofi, biotzaren erdi-erditik... Egileak.

6. Ondorengo urteetako bilakaera: loralditik urritasunera

Ikasturteek aitzina egin ahala gauzak pixkanaka aldatzen joan ziren eta eskola orduak jaisten. 1925etik 1929 bitartera, Filosofiako lehenbiziko mailan euskarak derrigorrezko ikasgaia izaten segitu zuen eta eskola ordua egunerokoa; bigarren mailan ematen zena, ordea, Gramatikako laugarren mailan ezarri zen, baina eskola egunero ematetik astean hiru egunez ematera pasatu zen.⁵

1929an Blas Fagoaga erratzuarra izendatu zuten irakasle. 1929tik 1936ra bitartean Euskara ikasgaia Filosofiako lehenbiziko mailara mugatu zen, eguneroko eskolarekin jarraitu bazuen ere.⁶ Gerra Zibilaren ondotik murrizketak eta eskola ordu kopuruaren jaitsiera hagitik nabariagoak izan ziren. 1939-1940 ikasturtean astean hiru egunez soilik irakatsi zen eta 1940-1948 bitartean batere ez, salbu 1940-1941 ikasturtean, zeinetan Teologiako 5. mailakoek, apez ordenatuko zirenek alegia, astean bi egunez izan zuten euskarazko eskola. 1948an berrezarri zen eta astean ordu bakarreko eskola

⁵ Kontuan izan behar da garai hartan Seminarioan apez izateko ikasketek 12 urteko iraupena zutela, honela banatuak: Gramatika (edo Humanitateak) 4 urtez, Filosofia 3 urtez eta Teologia 5 urtez. Gramatikako ikasturte guziak ez ziren nahitaez Seminarioan egiten, bai baitziren zenbait herritan "Preceptoría" izeneko ikastetxeak, bertako apezzen ardurapean funtzionatzen zutenak. Horietan, kasuan-kasuan, urte bat, bi edo hiru egin zitzaizkion, baina laugarrenerako denek Iruñeko Seminarioa joan behar izaten zuten.

⁶ Aipatzekoa da M. Muxika apezpikua Gasteizko elizbarrutira joan ondotik, Tomás Múniz de Pablos, Huelvakoak, izendatu zutela Iruñerako, eta berehala nabaritu zela atzerakada euskal gaietan (Drona 2007: 282-284).

eman zen. 1953. urtera arte Filosofiako bigarren mailan, eta orduz geroztik 1966ra arte (B. Fagoaga zendu zen arte) lehenbizikoan.

Laburbilduz, hau izan zen katedra ezarri zenetik 1966. urtera arte Euskararen irakaskuntzaren bilakaera:

- a) Lehenbiziko hiru ikasturteetan (1922-1925) Euskara Filosofiako lehenbiziko eta bigarren mailako ikasle guzientzat eguneroko eskola ordua zuen derrigorrezko ikasgaia izan zen.
- b) Hurrengo lau urteetan (1925-1929) lehenbiziko mailan eguneroko eskolarekin jarraitu bazuen ere, bigarren mailan edo Gramatikako laugarrenean astean hiru egunekoa izatera pasatu zen.
- c) 1929tik aitzina lehenbiziko mailara bakarrik mugatu zen.
- d) 1936-1948 epean (aipatutako 1940-1941 ikasturtea kenduta) ez zen irakatsi.
- e) 1948tik 1966 bitartera maila batean irakatsi zen (Filosofiako lehenbiziko mailan, gehienbat) baina astean ordu bakar batez soil-soilik. Beraz, 1922an abian jarri zen katedraren eskola orduak 1929rako % 50era murriztu ziren eta 1948tik aitzina % 10era.

Informazio osagarri gisa aipatu behar da B. Fagoagak euskaraz zekiten Teologiako apezgaiei eskolaz kanpoko klase batzuk ematen zizkiela. Bertzalde, 1960-1966 urteen bitartean etxetik euskara zekiten Gramatikako ikasleei astean ordu bateko eskola eman zitzaizen, B. Fagoagak 3. eta 4. mailetakoei eta Juan Apezetxeak⁷ 1. eta 2.ekoei.

Blas Fagoagaren *Annotationes professoris*

Erran bezala, 1929tik 1966. urtera arte B. Fagoagaren esku egon zen katedra horren ardura. B. Fagoaga doktorea zen eta 1950ean euskaltzain urgazle izendatua. Seminarioko ikasturte bakoitzeko *Kalendarium*ean ikus-

⁷ Goizuetan 1930ean jaioa. Teologian doktorea, Iruñeko Seminarioko irakasle izana erretiroa hartu arte, eta euskaltzain urgazlea.

ten ahal da Fagoagak epe luze batean, 1956ra arte, Intxaurrondoren materialak erabili zituela, eta 1957tik aitzina, ordea, berak prestatutako *Annotationes professoris*. Azken epe horretan, behinik behin, erratzuarraren xedea ez zen hizkuntza bera ikaslaraztea izan, bertzeak bertze, erabat ezinezkoa zelako helburu hori lortzea astean ordubetez eskolak emanda. Hortaz, Filo-sofiako lehenbiziko maila 1960ko hamarkadan egin genuenek egiaztatzen ahal dugu Fagoagaren eginahalik handiena izan zela euskara Nafarroako ondare historiko eta kulturalaren ikuspegitik azaltzea. Bi alderdi garatzen saiatu zen nagusiki. Batetik, ahalegindu zen artxiboetako agirietatik eta tes-tu zaharretatik hartutako zenbait lekukotasunez baliatuz, euskarak garai batean Nafarroan izan zuen hedadura eta mendeetan zehar jasaten ari zen murrizketa ikusarazten. Eta, bertzetik, berak prestatutako hiztegia (mila eta bortzehun sarrera inguru zituena) ikasle guziei ikaslarazten, ohi zuen exijen-tziarekin buruz ikaslarazten, hain zuzen ere. Hiztegi horri izenburu hau eman zion *Iniciación al estudio del euskera. Breve diccionario etimológico de apellidos toponímicos, etc. fáciles de retener*.

1. **irudia.** Blas Fagoagaren hiztegiaren azala, Iruñeko Seminarioko ziklostilean atera ohi zena

Eduki aldetik, hiztegi horretako sarrera gehienak toponimoak edota deiturak ziren eta, neurri txikiagoan, Nafarroan jadanik euskaraz hitz egiten ez zen herri aunitzetan erabiltzen edo ezagutzen ziren hitz arruntak eta esapideak. Argi dago helburu bikoitza erdiesten ahalegintzen zela, hau da, ikasleei ikusarazten beren familietako deitura nahiz beren herrietako toponimo aunitz, hein handi batean, euskal sustraikoak zirela, eta, horrekin batera, gaztelaniazko hizkeran entzun eta erabili ohi zituzten zenbait hitz eta esapide euskararen ondarekoak zirela. Erraten ahal da xede bikoitz hori lortu zuela, ikasle guziak ongi jabetzen baitziren bi errealitate horietaz.

B. Fagoaga 1966an zendu zen, eta hurrengo urteetan, bertze elizbarruti batzuetan gertatu bezala, Iruñeko Seminarioa ere ikaslez husten joan zen, bai Filosofian bai Teologian, eta Seminario Txikia (Gramatika deitzen zitzaiona), “San Migel Aralarkoa”, Batxilergoko ikastetxe bilakatu zen.

7. Azken hamarkadetako bilakaera: urritasunetik desagertzera

1969an Iruñeko elizbarrutiak *Centro Superior de Estudios Teológicos* (CSET) zentroa sortu zuen apez ikasketak egiteko. Sei mailaz osatutako karrera hasiera batean, eta bortzekoa geroago. Euskarari dagokionez, ikastetxeko urtez urteko *Kalendarium*aren arabera, 1987tik 2000ra 2. mailako derrigorrezko ikasgaia izan zen, astean bi orduko iraupenarekin. 1988tik 1996ra Kepa Ezeolaza⁸ izan zen irakasle, eta 1996tik 2000ra Susana Preboste.⁹ 2000. eta 2005. urteen bitarteko *Kalendarium*ek diote Euskara ematen zela, baina ez dute zehazten ez ordutegirik, ez irakaslerik, eta, gainera, epe horretako azkeneko hiru urteetan hautazko gaia (“asignatura opcional”) izan zela. Azkenik, 2005etik aitzina, gaur den egun arte, euskararen aipamenik ere ez da ageri ikasketen plangintzako gaien artean.

⁸ Aurizberri 1935 - Iruñea 2018. Apeza. Euskal Filologian lizentziaduna.

⁹ Iruñean 1964an jaioa. Filologia Hispanikoan lizentziaduna.

Orain dela mende bat, 1920ko hamarkadan, euskarak Iruñeko elizbarrutian izan zuen loraldiaren oinarria elizbarrutiko arduradunek, apezpikuak bereziki, agertutako jarrera baikorra izan zen. Azken berrogei urte hauetan pixkanaka gauzatzen joan den beherakada ere eliz agintari nagusiek izandako jarreran oinarritzen dela ematen du. Hala ondorioztatzen da, behinik behin, Pello Apezetxea apez eta ohorezko euskaltzain zenak 2003an argitaratu eman zuen “Elizaren euskararekiko jarrera Nafarroan” artikulua araberara (Apezetxea 2003: 769-787). Erabat kezkatua Nafarroako Elizan ikusten zuen egoerarekin, bi galdera nagusi hauek planteatu zituen: zein da Elizaren ideia eta balorazioa euskarari buruz? zein Elizaren norabidea gai honetan? (771. or.).

Horien inguruan garatu zuen bere lan mamitsu eta zehatza. Euskararen balioaren ikuspegia azaldu ondotik, aurkeztu zuen Elizak nola balioetsi zuen euskara aitzineko mendeetan eta, ondoren, nola balioetsi zuen azkeneko urteetan.

Vatikanoko Kontzilioaren ondorioz soinu berriak plazaratu zirela zioen, positiboak bere ustez. Horien artean 1974an Mendez eta Larrauri apezpikuek “Nota pastoral sobre el euskera” idazkian adierazitakoa, alegia, herriak eta herritarrek badutela eskubidea, ez bakarrik hizkuntza erabiltzeko, baita beren kultur zainei sendo eusteko ere. Apezpikuek emandako bertze argudioen artean, hau azpimarratu zuen:

Elizak uste du bereziki lehiatu eta saiatu behar duela zaintzen eta lantzen kultur ondasun handi hori. (779. or.)

Eta 1981ean Cirarda apezpikuak “Ohar zenbait euskarari buruz” izeneko idazkian honela zioen:

Euskera, erdara bezala, Elizaren hizkuntza ofiziala izanen da Nafarroan. (...) Hiltzeko zori larrian dagoen egiazko orogailu bizia baldin bada euskera, buruz eta gogoz ahal egin behar dugu denok, Eliza barne, beraren salbatzeko. (779. or.)

Ondoko urteetan, ordea, Elizaren praktika ez zen egindako adierazpenen ildo beretik gauzatu. Erraterako, 1986ko Apaiz Kontseiluaren bilkura batean, euskal hizkuntza eta kulturaren inguruan proposatutako zazpi puntue-

tatik bakar batek ere ez omen zuen onarpenik lortu, ezezko botoek baiezkoak bikoiztu zituzten eta. Atzerakada nabaria, hain zuzen ere, zazpi puntu horietatik bat honako hau zelarik:

Euskarari dagokionez gureak egiten ditugu apezpikuek 1974an (Mendezek eta Larraurik) eta 1981ean (Cirardak) burututako go-goetak. (782. or.)

Bide beretik joan ziren 80ko hamarkadaren amaiera aldera euskarari buruz aurkeztutako proposamenak.

Hurrengo hamarkadatik aitzina (Sebastián apezpikuaren garaian), euskararen erabilerari dagokionez, ez zuen gaiak hobera egin. Apezetxeak hutsune handiak ikusten zizkion Elizari euskararen erabileran:

Gaur egun, izan ere, lehen ez bezala euskara irakaskuntzan eta komunikabideetan nahiz administrazioan sartu denean, neurri mugatuan bederen, elizak protagonismoa galdu du euskararen erabileran, eta, beharbada horregatik, Bibliako Loten emaztearena egiten du gero eta gehiago, gibelera begiratu, gibelako iduri bihurtuta gelditu. Eliza eta euskara gaia aipatzen den aldiro, aitzineko mendeetan egin duena nabarmentzen da, batez ere. (778. or.)

Eta apezgaien prestaketari dagokionez, honako hau aipatu zuen:

Errate baterako, gaur prestatzen diren apez berriei ez zaie euskara jakitea eskatzen, ez dira elebidun egiten elizbarrutiko izaera kulturari erantzuteko. Mali edo Nigeriara misio lanetara joaten den Europako apezaren lehenengo lana hango hizkuntza ikastea izaten bada, zergatik ez zaie arduradunei bururatzen Nafarroan apez egiten denak euskara ikasi behar duela? (785. or.)

Baieztapen horiek 2003koak dira eta, gorago aipatu bezala, ondoko urteetan (2005az geroztik, hots, Sebastiánen azkeneko urteetan eta Pérez apezpiku den 2007tik hona) euskara bera desagertu da apez izateko ikasketan plangintzan.

Beraz, euskararen katedra sortu zeneko mendeurrena betetzean egiaztatzen ahal da hasierako loraldi hura zimeldu ez ezik, ihartu ere egin dela, Euskara apezgai guziendako derrigorrezko ikasgaia izatetik, orain dela ho-

geiren bat urte hautazkoa izatera pasatu eta hondarreko hamazazpietan erabat desagertu baita ikasketetako plangintzetan.

8. Erreferentzia bibliografikoak

APEZETXEA, Pello (2003). «Elizaren euskararekiko jarrera Nafarroan», *Euskera* 48 (2003): 769-787. Euskaltzaindia.

DRONDA, Javier (2007). «El clero navarro ante el euskera en los años de entre-guerras», *Fontes Linguae Vasconum* 105 (2007): 271-298. Iruñea: Nafarroako Gobernua.

El Pensamiento Navarro egunkaria, 8127. zk., 1923-06-08. Iruñea.

ERIZE, Xabier (1997). *Nafarroako Euskararen Historia Soziolinguistikoa (1863-1936). Soziolinguistika Historikoa eta Hizkuntza Gutxituen Bizitza*. Nafarroako Gobernua.

Euskaltzaindiaren 1920. eta 1924. urteen bitarteko batzar-agiriak, *Euskera* (1925). Euskaltzaindia.

INTXAURRONGO, Miguel (1926). *La Iglesia y el Euskera. Obligación de hablar al pueblo en su lengua nativa y de cultivarla*. Iruñea: Imp. Federación C. S. M.

——— (1928). *Método Práctico del Euskera*. Iruñea: Librería José Aramendia.

Iruñeko Elizbarrutiko agerkari ofiziala (*Boletín Oficial del Obispado de Pamplona*), 1920. eta 1932. urte bitartekoak. Iruñeko Seminarioko Biblioteka.

Iruñeko San Migel Seminarioko *Kalendarium* (edo *Ratio Studiorum in Annum Academicum*), 1939. eta 2022. urte bitartekoak. Iruñeko Seminarioko Biblioteka.

JIMENO JURÍO, Jose María (1997). *Navarra, Historia del Euskera*. Tafalla: Txalaparta.

Nafarroako Foru Diputazioaren 1922ko agiriak (*Actas de la Diputación Foral y Provincial de Navarra*, Agirien 184. eta 185. liburukiak). Nafarroako Errege Artxibo Nagusia.

URMENETA, Blanca (1996). *Navarra ante el vascuence: actitudes y actuaciones (1876-1919)*. Gobierno de Navarra.

Azkueren gutundegia: 1904-1906. urteetan atzerritik ama-arrebei idatzitako gutunak

Correspondencia de Azkue: cartas escritas a su madre y hermanas desde el extranjero (1904-1906)

Correspondance d’Azkue : lettres écrites à sa mère et à ses sœurs depuis l’étranger (1904-1906)

Azkue's correspondence: letters written to his mother and sisters from abroad (1904-1906)

KALTZAKORTA, Jabier

Deustuko Unibertsitatea

DOI: <https://doi.org/10.59866/eia.v1i68.254>

Noiz jaso: 2023-01-10

Noiz onartua: 2023-03-30

Resurrección María Azkue (1864-1951) bere hiztegia argitaratzeko, 1904 urte hasieratik 1906 urtarrilera arte behintzat, atzerrietara joan zen. Frantzia Parisen eta batez ere Toursen ibili zen, eta Ingalaterran, Londresen. Lan honetan batez ere atzerrialdian berarekin Bilbon bizi ziren ama eta bi arrebei, Aurora eta Dianari, euskaraz idatzitako eskutitzak biltzen dira. Azkueren atzerrialdiko karta multzo hau Londresko euskal eskuizkribuak eta Toursen (1905-1906) argitaratu zuen hiztegi hirukoitzaren gorabeherak ezagutzeko ezinbestekoa da.

Gako-hitzak: Resurrección María Azkue, Azkueren hiztegi hirukoitza, Londresko euskal eskuidatziak, Karmen Aberasturi.

Resurrección María Azkue (1864-1951) salió al extranjero con el fin de publicar su diccionario, al menos desde principios de 1904 hasta enero de 1906. En Francia viajó a París y especialmente a Tours; y en Inglaterra, a Londres. Este artículo incluye principalmente cartas escritas desde el extranjero, en euskera, a su madre y dos hermanas, Aurora y Diana. Esta serie de cartas, que Azkue envió desde extranjero, es imprescindible para conocer las vicisitudes que rodearon la publicación de los manuscritos vascos de Londres y el triple diccionario (1905-1906), este último en Tours.

Palabras clave: Resurrección Maria Azkue, triple diccionario de Azkue, manuscritos vascos de Londres, Karmen Aberasturi.

Resurrección María Azkue (1864-1951) partit à l'étranger pour publier son dictionnaire, au moins de 1904 à janvier 1906. En France il demeura à Paris et à Tours et en Angleterre à Londres. Cet article présente des lettres en basque écrites depuis l'étranger, adressées à sa mère et à ses deux sœurs Aurora et Diana. Cette série de lettres envoyées par Azkue depuis l'étranger est essentielle pour connaître les vicissitudes qui entourèrent la publication des manuscrits basques écrits à Londres et du triple dictionnaire (1905-1906), celui-là à Tours.

Mots-clés : Resurrección Maria Azkue, triple dictionnaire d'Azkue, manuscrits basques de Londres, Karmen Aberasturi.

Resurrección María Azkue (1864-1951) went abroad in order to publish his dictionary, at least from early 1904 to January 1906. In France he went to Paris and in particular to Tours, and in England to London. This paper deals primarily with letters written from abroad, in Basque, to his mother and two sisters, Aurora and Diana. This series of letters Askue sent from abroad is essential to understand the vicissitudes involved in publication of the Basque manuscripts in London and the triple dictionary (1905-1906), the later in Tours.

Keywords: Resurrección Maria Azkue, Azkue triple dictionary, London Basque manuscripts, Karmen Aberasturi.

KALTZAKORTA, Jabier (2023). «Azkue's correspondence: letters written to his mother and sisters from abroad (1904-1906)», *Euskera ikerketa aldizkaria*, 68, 1: 31-110.

1. Sarrera

Ikertzaileek zein idazleek gutunetan zein egunerokoetan ematen dituzten zehaztasunak balio handikoak dira. Euskal ikertzaile handiek beren ikerketak aurrera eramateko zein gainerako ikertzaileen zalantzak argitzeko gutun pila handiak idatzi dituzte. XIX. mendean Luis Luziano Bonaparteren gutuneria (egindako eta jasotako aleez osatutakoa) ehunka gutunez osatzen da, era berean, XX. mendean Julio Urkixo zein Koldo Mitxelenaren gutuneria guztiz aintzat hartzekoa da gutunen kopuru handiagatik zein euskalgintza-ren historia azaltzeko duten interes handiagatik.

Euskal esparruan gutxi izan dira beren bizitza luzean Azkuek beste gutun idatzi dituzten ikertzaileak. Gure ikertzaileen artean inor izan bada egiazko epistolografoa, nahiz eta adinkide zuen Unamuno ospetsuaren neurrira ez iritsi, Lekeitioko ikertzaile handia izan da. Azkueren gutunerian, gainerako ikertzaile askoren funtsetan bezalaxe, besteak beste direla, bi altxor handi bezain interesgarri hartu behar dira kontuan: egindako gutunak eta jasotakoak. Jasotako gutunen artean interesgarrienetakoak, geure iritzian, hizkuntzaren alderdiari gagozkiola, Mariano Mendigatxa (1832-1918) erronkariarrak –Bidankoze herrikoak, hain zuzen– egindakoak dira, Erronkariko euskararen altxor preziatua osatzen dutelako (Irigoien 1957b). Alfonso Irigoienek Mendigatxak idatzitako gutunez transkribatutako artikuluen ondoren, lau urtera, 1961ean, Faustino de Zeriok Azkuek Mendigatxari bidalitako gutunez osatu zuen beste artikulua interesgarri bat (Zerio 1961). Bi artikulua hauek elkarren osagarri dira Azkue eta Mendigatxaren arteko gutun-trukea hornitzen dutelako. Mendigatxak Azkueri idatzitako euskarazko gutunak berriro argitaratu zituen José Estornés Lasak, gatzelaniazko itzulpenarekin (Estornés 1984).

Ikertzaile baten gutun-sailak argitaratzen direnean, koherentzia zaindu nahirik, corpus markatu bat osatzen dutenak egiten dira. Alfonso Irigoienek, esaterako, Intxauspe kalonjeak Luis Luziano Bonaparteri idatzitako gutun guztiak –ezagutzen diren guztiak, galdutakorik transkribatzerik ez baitago– artikulua batean, kronologikoki, ordenatu zituen (Irigoien 1957c). Juan Ruiz de Larrinagak Aita Uriartek Luis Luziano Bonaparteri bidali zizkion gutunak ere kronologikoki eman zituen argitara (Ruiz de Larrinaga 1954, 1957 eta 1958).

2. Azkueren gutun-bilduma argitaratuak

Alfonso Irigoienek Azkueren lehen aldiko gutunak 1957. urtean eman zituen argitara.¹ Irigoienek argitaraturiko 120 gutuneko multzoan, Azkuek izandako zenbait gutun-truketako aleak datoz. Gutun-trukeko idazle eta euskaltzaleen artean, Raimundo Olabide (1869-1942), Felipe Arrese Beitia (1841-1906), Arturo Campi3n (1854-1937), Emmanuel Intxauspe (1815-1902), Sabino Arana Goiri (1865-1903), Luis de Eleizalde (1878-1923), Gratian Adema *Zaldubi* (1828-1907), Martin Gilbeau (1839-1912), Pierre Broussain (1859-1920) eta Serapio Mujika (1854-1941) ditugu (Irigoien 1957). Euskaltzale hauen guztien sailik ugariena Pierre Broussain eta Azkueren artekoa da. Piarres Xarrittonek Pierre Broussain azpandarraren eta Azkueren gutunak liburu batean argitaratu zituen (Xarritton 1986).

Oroitz Jauregik Gerhard B3hr (1900-1945) ikertzaileak Azkue eta Julio Urkixorekin egindako eskutitzak eman zituen argitara (Jauregi 2005); Jose Ignazio Telletxeak Azkuek Serapio Mujikari egindako kartak argitara zituen (Telletxea 1976). Agust3n Zubikaraik Azkuek eta Txomin Agirrerren arteko gutuneriako zenbait ale argitara eman zituen (Zubikarai 1970). Txomin Agirrerren gutuneriaren edizio osoago bat Sebastian Gartzia Trujillok eman zuen argitara (Gartzia 2008).

Karta multzo hauek argia ikusi badute ere, badira oraindik zenbait sail argitaragabe. Gure lan honen helburu nagusia Azkuek bere ama Mar3a Carmen Aberasturi eta arreba Aurora eta Dianari bidalitako kartak argitaratzea da. Karta hauek sail markatu bat osatzen dute: ama-semeen arteko harremanarena, batez ere. Ama-semeen arteko harremana esan dugu, nahiz eta kartak ama eta arreben izenean agertzen diren azalean zein kartaren hasiera-bukaeretan. Kontuan hartzekoa da, Azkuek berak Parisetik bidali zituen

¹ «Del epistolario de Azkue» lanean honelaxe dio Irigoienek lanaren hasieran (Irigoien 1957: 261):
«Del extenso epistolario de Azkue hemos sacado de su primera 3poca todo lo que a continuaci3n se da, transcribiendo integramente los textos originales. No se han abarcado otras muchas cuestiones interesantes a trav3s de su correspondencia con destacadas figuras».

kartak ama-arrebek gordetzea nahi zuela. Honelaxe esaten die Parisera joan berritan, otsailaren 4an (K 6):²

Datorren astetik asiko natxatzue astean birritan barri zeak emoten: eguenetan da domeketan. Onetarako karta postal politak erosi dodaz, sei edo zazpi bakotxa eun eroatera. Gordeizuez danak ondo ta udan liburu bat eurak eukiteko egokia eroango dot.

Azkuek Parisetik idatzitako kartak liburu batean kronologikoki sailkatu nahi zituen, eta horrela gordetzeko asmoa kartan bertan garbiro ikusten da.

Parisetik idatzitako gutun hauek argitaraturik gabe daude eta multzo koherentea osatzen dute. Gutun hauetako esaldi eta pasarterik esanguratsuenetako asko Jurgi Kintanaren *Intelektuala nazioa eraikitzen: R. M. Azkueren pentsaera eta obra* lanean datoz (Kintana 2008). Uste dugunez, ordea, eskutitz bakarra ere ez da osorik inon argitaratu.

Azkueren eskutitz-trukaketan guk lan honetan argitaratzen dugun multzoak euskararen aldetik balio handia dauka. Inolako dudarik gabe, Azkueren gutunerian dugun euskarazko multzorik interesgarriena da. Gainerako eskutitz-trukeetan, gehienetan, gaztelania nagusi da, gurean, ordea, euskara. Garai hartako euskara ikertzaileen arteko eskutitz-trukaketa gehienetan erdara zen nagusi, dela gaztelania dela frantsesa. Azkuek Julio Urkixori egindako eskutitzak, esaterako, gaztelaniaz daude. Are euskal idazleen artean ere askotan erdara erabiltzen zuten. Azkuek Txomin Agirrerekin izandako eskutitz-trukaketatik gorde diren Azkueren karta guztiak gaztelaniaz idatziak daude. Txomin Agirreren gehienak ere –bi izan ezik– gaztelaniaz daude. Ez da erraza Azkue eta Txomin Agirre XIX. mendean, zein hurrengo mendeko lehen bi hamarkadetan, gaztelaniaz hizketan irudikatzea. 1893ko Azpeitiko lore-jokoetan, bertsolarien epaile zirela, euskaraz arituko ziren. Baina hizkuntza idatziak bere tradizioa indartsua erdaraz du, eta neurri batean gaztelaniaz aritzea ulergarria da.

Ez dago dudarik multzo honetako eskutitzek era bateko eta besteko balio handia dutela. Azkueren eskutitzak bizi-biziak dira, umore finekoak, eus-

² Gure zerrendako 6. kartari dagokion laburdura. Izendatze-modu hori erabili dugu zerrendako gainerako eskutitzak izendatzeko ere.

kaltzale eta euskalari handi batenak. Alfonso Irigoienek honela laburbildu zuen Azkueren idaztankera (Irigoien 1957: 261):

El estilo literario epistolar de Azkue destaca siempre por su buen humor imperecedero y por sus metáforas y comparaciones peculiares.

3. Resurrección María Azkueren jaiotza eta bizitza. Zehaztasun zenbait

Azkueren bizitzaren gaineko zehaztasun berririk ez dugu emango atal honetan. Jose Antonio Arana Martija (Martija 1983), Lino Akesolo (Akesolo 1965), Azkueren beraren dokumentuak argitaratuz, eta Jurgi Kintana (Kintana 2015) aritu dira langintza horretan. Gure asmoa xumea da. Lan honetan argitaratzen ditugun karta hauek hobeto ulertzeko, beharrezkoa dugu adieraztea Azkueren bizimodua zein zen Bilbon 1904. urtea baino lehen: norekin bizi zen eta zein lan egiten zuen.

Resurrección de Jesús María de las Nieves Azkue Aberasturi, Azkue handia, Lekeition jaio zen 1864. urteko abuztuaren 5ean. Azkueren izenak bi konposatu luze zituen, alde batetik, «Resurrección de Jesús», eta, bestetik, «María de las Nieves». Bigarren izen luzea, «María de las Nieves» delakoa, abuztuaren 5a, gaztelaniaz *Virgen de las Nieves* bezala ezagutzen delako da. Izen luze bikoitz horretatik modu laburtu batean ezaguna da Lekeitioko ikertzailea: Resurrección María de Azkue.

Aita, Eusebio María de los Dolores Azkue (1813-1873), lekeitiarra zen eta ama, María Carmen Aberasturi (1835-1913), mundakarra. Resurrección María Azkueren guraso biak, zein Eusebio María Azkue zein María Carmen Aberasturi,³ lehen ezkontzatik urte berean alargundu ziren, 1856. urtean, eta handik urte batera, 1857an, ezkondu. Bi alargunen semea zen, beraz, Resurrección María Azkue. Aita ama baino hogeita bi urte zaharra goa zen eta Resurrección Mariak bederatzi urte zituela hil zen. Guraso bi-

³ Azkueren amak, Manterolari egin zion eskutitzean, honela sinatu zuen: «María del Carmen de Aberasturi, Viuda de Azcue».

-biak, XIX. mendeko lehen hamarkadetan jaiok, euskararen harrobi aberatsak izan ziren Azkuerentzat: aita Nautikako irakasle eta euskal poeta; ama, berriz, ahozko euskararen iturburu bizi eta aberatsa. Aita Nautikako katedratiko izatera iritsi zen eta amaren kultura ere kontuan hartzekoa dela deritzagu. Garai hartan gaztelaniaz idazteko gauza zen eta euskaraz ere ondo idazten zuen. Uste izatekoa da frantsesez ere jakingo zuela, semeak guk argitaratzen ditugun hiru karta frantsesez zuzendu baitzizkion (25, 26 eta 27 zenbakia daramaten gutunak).

Azkue 1888. urtetik aurrera, hogeita lau urte zituela, Bilbon biziko da, ama eta María Aurora eta María Diana deituriko bi arrebeekin. Lehen ezkontzako anaierdi eta arrebaerdiak Lekeition gelditu ziren bizi izaten. Azkue zergatik, baina, gelditu zen Bilbon bizitzen 1888. urtetik aurrera? Arrazoa nahikoa ezaguna da. Bilboko euskara katedrara 1888. urtean aurkeztu zirenak bost ziren: Luis Itza, Eustaquio Madina, Sabino Arana, Migel Unamuno eta Azkue bera. Lino Akesolok argitaratu zituen Azkueren beraren bi ohar autobiografikotako bigarrenean, honelaxe dio Azkuek (Akesolo 1965):

Llegó el día de la oposición, pero como no había personas completas para el caso, en vez de constituirse un tribunal examinador, la Diputación indicó la idea de que los aspirantes a la nueva Cátedra presentaran algunos datos de sus conocimientos en la materia. Cinco fueron los que aspiraron al nuevo cargo: un ondarrés, maestro en Santurce y autor de la traducción al vascuense de un trozo de *El Alcalde de Zalamea*, llamado Luis Itza; un sacerdote aragonés, Madina, que publicó ya algo en la Revista *Euskalerría* de San Sebastián; don Miguel de Unamuno y Jugo, don Sabino de Arana y Goiri y este servidor. Los tres primeros no presentaron dato alguno de que yo tenga noticia. Arana y Goiri envió el índice de una Gramática que escribiría luego. Yo expuse una leyenda lequeitiana, escrita en vascuence, *Grankanton Arrantzaleak* y unas cosillas gramaticales. Llegó el día de la elección. Los dos primeros y el cuarto no alcanzaron voto alguno a su favor. Don Miguel tuvo tres y el autor de estas líneas once. Creo que más que mis dos trabajitos habría contribuido a la votación el trabajazo que dentro de la Diputación se tomó a favor de su coterráneo el Diputado lequeitiano don Pascual Larrazabal.

Azkue bere buruaren berri ematen duen pasarte honetan umilegi jokatzen duela edonork ikus dezake. Azkue, gerora egindako bideak argiro erakutsi duenez, gainerako lauak baino askoz gaituagoa zegoen euskara-kontuetan. Bere gaitasun, lan eta zaletasunez landa, etxetik zekarren euskararen haziak fruitu ugari eman zituen.

1888. urteko oposizio honetaz hainbat ikertzaile aritu dira. Lau aipatzekotan hauek egingo nituzke: José Javier Granja-Pascual, Lino Akesolo, Jose Antonio Arana Martija eta Jose Antonio Ereño. Lau ikertzaile hauetatik azkenak, J. A. Ereñok, eman du informaziorik konpliena, aurreko ikertzaile nagusien iritziak eta datuak bildu dituelako.

Azkue Lekeitiotik Bilbora etorri ondoren, ama eta Aurora eta Diana arrebeekin gelditu zen bizi izaten 1888-1889. urteetatik aurrera. Gure datuak berresteko argitasun bila Jurgi Kintanarengana jo dugu eta honelaxe azaldu digu:⁴

Azkue 1888-1889 ikasturtean hasi zen Bilboko euskara katedran irakasle, eta beraz, 1888ko irail edo urrian ezarri zen hirian bizitzen. Lehen urte horretan justu non bizi zen ez dago argi (garaiko papere-tan nik ez nuen topatu), beharbada behin behineko etxeren batean. 1889ko apirilean bere arreba Aurora eta Diana ere Bilbora doaz Azkuerekin bizitzera. Sol eta Alfontso neba-arrebak, aldiz, Lekeition geratu ziren, Karmen Aberasturi amarekin batera. Agian garai horretan hartu zuten azkuetarrek Bilboko Campo Volantín kaleko etxea. 1889-1890 ikasturte hasieran (data zehatza ezin esan) Azkueren amak ere, berrogeita hamabost urteko Karmen Aberasturik, Lekeitio utzi zuen eta Bilbon zeuden seme-alabekin bizitzera joan zen. 1890eko udal erroldak ofizialki konfirmatzen du Azkue, bere arreba birekin eta amarekin batera, Campo Volantín kaleko 1 zenbakidun atarian, 4. solairuan, bizi zela. Lekeitioko etxean Sol eta Alfontso geratu ziren (han zuten lana biek), eta jakina, Azkue eta berarekin Bilbon bizi ziren ama-arrebak ere Lekeitioko etxera joaten ziren aldika, bereziki udako oporretan. 1895. urtean, Bilbon kokatutako azkuetarrek etxetz aldatu ziren, baina Campo Volantín kaletik irten gabe, kale bereko, 15. atariko 3. solairura. Ha izango zen, (Campo

⁴ Datu hau 28-3-2020 datakoa dugu.

Volantín 15-3) Azkueren eta bere ama eta bi arrebaren (Aurora eta Diana) behin betiko etxea. Orain, ez dakit etxearen atariak gaur egun zenbaki bera gordetzen duen (inoiz udalak zenbakiak aldatzen baititu). Baina Azkueren gutunetan 1895etik 1951n Azkue hil arte, helbide hori ageri da behin eta berriro.

Gure lanean argitaratzen ditugun eskutizetako gutun-azaletan argibide hauek dakartza: «Sra. Viuda é hijas de Azkue/ 15. Campo Volantin, 15/ Bilbao (Espagne)», Azkuek Frantziatik idatzi zituen karta guztiak ama Karmen eta arreba Aurora Maria (1860-1937) eta Diana Mariari (1868-1934) idatzi zizkien. Lekeition bizi ziren Azkueren anaia-arrebaerdiak, Eusebio Maria Azkuek Laureana Ozerin andrearekin izandakoak: Alfonso Maria (1845-1894), Konrado Maria (1853-1870) eta Sol (1855-1937). Guk argitaratzen ditugun Azkueren eskutizak 1904. urtetik aurrerakoak direnez gero, Sol bakarrik aipatzen da, bera baitzen bizirik zegoen arrebaerdi bakarra.

Azkue, luzaroan biziko da ama eta bi arrebeekin: 1888. urtetik aurrera. Ama 1913. urteko otsailaren 13an hil zitzaien eta Diana Maria 1936ko gerra hasi baino bi urte lehenago, 1934an, eta Aurora 1937an, Sol arrebaerdi bezalaxe.

4. Azkue Paris eta Toursen 1904-1906. urteetan

Azkueren kezka nagusietariko bat premiazkoa zen hiztegi on bat egitea izan zen. Gaztetatik hasi zen hitzak biltzen eta hiztegia burutua zuenerako sasoi betean zegoen. Honelaxe dio Lino Akesolok (1969: 491):

(...) Y nada más lejos de la verdad. Más bien, esta obra fue una obra de juventud [Hiztegiarena]. Cuando Azkue se dispuso a publicarla y entró en tratos con los impresores para realizar su propósito, frisaba en los 37 años. Y su tarea de recogida de voces vascas no acabó con la impresión de los dos volúmenes de su Diccionario, sino que continuó a lo largo de su vida.

Azkueren Hiztegiaren gainean ikertzaile askok beren iritzia eman badute ere, Mitxelenarenak izan ohi dira onartuenak (1966: 17):

Permítaseme empezar con una nota personal, que atañe al autor y no a su obra. En contra de lo que yo mismo pensaba y de lo que sin duda pensarán otros muchos, Azkue no tenía vocación de lexicógrafo. Sus palabras son bien expresas y no hay razón alguna para dudar de su sinceridad. “Quince años largos hace ya que proyecté y bosquejé esta obra, contra todo mi carácter, ansiando siempre hacer otra cosa más agradable y más en armonía con él; no habiendo sido más que desahogos otros trabajos literarios y musicales que en este tiempo ha producido...”. No disuena de esto el hecho evidente de que el *Diccionario* no fuera la culminación de su obra, sino una publicación de los principios mismos de su madurez, como tampoco el que después, durante cerca de medio siglo, apenas hiciera otra cosa en el campo de la lexicografía que ir anotando, en las márgenes de su ejemplar, algunos datos nuevos, facilitados en buena parte por sus colaboradores de la Academia.

Azkuek Hiztegia argitara emateko atzerrietara joan behar izan zuen. Bilboko bizimodua utzi eta Parisera joan zenean, neurri batean apaiz-bizimodua eraman zuen Parisen ere. Azkuek 1889. urtetik 1904.era, eta data horretatik aurrera atzerrian egindako bizimodua Joaquín Padillak gotzainaren aginduz egindako txostenean laburbildurik dator (Irigoién 1957: 263):

Que desde principios de 1889 hasta 1904 fué Capellán de la Casa de la piadosísima y esclarecida Señora Doña Rafaela de Ibarra fundadora del Instituto Religioso de los Angeles Custodios. Fundó por entonces con religiosos de Ploermel expulsados de Francia en uno de los barrios de Bilbao más necesitados de instrucción religiosa en el Barrio de Expósitos, un Colegio popular llamado de Berrio-Ochoa que todavía sigue floreciente.

Que por espacio de cinco años, con excepción del verano, predicó por propia iniciativa y cada domingo durante la Misa de seis en la Basílica de Santiago de la Villa de Bilbao pláticas vascas, habiendo alguna rara vez sido sustituido en esta labor por dos celosos sacerdotes de la mencionada Villa. Hubo de dejar este ministerio al trasladarse a Tours (Francia) para imprimir la obra que más trabajos y sacrificios le ha costado, el *Diccionario vasco-español-francés*, dos tomos en 4.º mayor de XLV + 561 páginas el primero y 487 + XIII el segundo. En el transcurso de impresión de esta Obra fué nombrado miembro de la Sociedad lingüística de París.

Azkuek Parisen meza emango du goizean goiz. Azkuek Parisen eta Tours-en egingo duen bizimodua Jurgi Kintanak aztertu du bere *Azkue, bilbotar ezezaguna*, «Europako aldia» kapituluan (Kintana 2015: 191-207).

Azkue Parisetik Toursera joan zen Hiztegiaren probak zuzentzera eta bertatik bertara argitalpena zaintzera. Parisera musika ikastera joan zen eta Pariseko bizitza utzi beharra izan zuen, Toursen Hiztegia aurrera ateratzeko. 1904ko otsailaren 3an Broussaini idatzi zion karta bat, esanez Toursera joan zekiola eta hiru-lau egunean Hazparnen bildutako hitzak elkarrekin ordenatu eta argitaratuko dituztela. Pasarte esanguratsua da (Xarritton 1986: 114):

Pero si ni el médico quiere venir, veamos si se resiste el vascófilo. Sería exorbitante dejadez, indolencia moruna, dejar de darme unos preciosos apuntes hasta hacer el apéndice. No, Pierre Loti I. y único. Si V. ama, como creo, nuestra lengua, sacudirá V. ese perezoso cuerpo para venirse a Tours. Traiga V. todos los apuntes y en tres días los ponemos en limpio; y luego duerma V. lo que le dé la gana y engorde aunque sea preciso que tire yo de un carrito para pasearle por Hasparren.

¿No he dejado yo para cuatro o cinco meses (para años dejaría si hiciera falta) la música que había empezado en París, los atractivos que tanto me seducían; no he dejado todo, por vivir en esta aldea grande, pues vi que así lo exigía nuestra lengua? ¿No he dejado derramando lágrimas hilo a hilo a mi madre y hermanas por la misma razón? No se derretirá llorando la madame del comedor. Ahí la encontrará V. a su vuelta tan seria e impertérrita como siempre.

Pasarteak, luzetxoa bada ere, ezin hobeki adierazten du egoera baten berri. Azkue ama eta bi arrebak, Bilboko Campo Volantíneko bere biziki-deak, utzi beharrean egon zen Parisko musika ikasketak zein Hiztegia argitaratu ahal izateko. Azkuek ama eta arrebak Bilbon utzi ondoren, gutunen bidez bere bizimoduaren berri kontatzeko beharra zeukan. Azkuek bere eskutitzen bidez hurbiltasuna lortu zuen. Amari behin eta berriro aholkuak eman zizkion eta, jakina, seme on batek bezala, berak izan zituen pozaldiak esan ere bai. Halaxe egin zuen, esaterako, Bonaparteren liburuak lortu zi-

tuenean zein Parisko Société de Linguistique elkarteko partaide egin zute-
nean: (K 9). *Parisko Société de Linguistique guztien baimenez euren lagun egin*
nabe. Ondo etorriko jako nire liburutzar oneri izen au.

5. Azkueren Hiztegiaren gaineko argibideak eta beste

Argitara dakargun eskutitz-sorta honetan berri pertsonalez gainera –ai-
taren argazkia eskatu ondoren, bere bulegoan begien aurrean izan zuen: (K
31). *Je suis très content d'avoir ici, devant mes yeux, à mon bureau–*, Hiztegia-
ren argitalpen prozesuko zenbait argitasun ere eman dira. 1905eko martxo-
aren 3an idatzi zuen eskutitzean, esaterako, berri hau dator: (K 41). *G-an*
sartuta nago liburua. Lenengo 800 orrialdeak Santiagoetarako uste dot eginda
emongo deustazala azal da guxti.

Hiztegiak izan behar zituen frantses ordainen berri, zuzen eta zeharka,
argitara dakargun eskutitz-sortan garbi ikusten da. Zenbait ikertzailek, esa-
terako, norik itzuli zuen Hiztegia frantsesera galdetu zuten. Honelaxe dio
Mitxelenak «Azkue zena eta frantsesa» artikuluan (1967: 97):

(...) norik itzuli zuen frantsesera Azkueren hiztegia? Galdera hori
berori egitea bururatu zitzaion Schuchardti, *Baskisch und Romanisch-*
-en, hiztegia agertu eta berehala. Beste behin, ordea, mintzatu nin-
tzaion gai honez Erkiaga adiskideari, Salamancan, oker ez banago,
nik dakidan nonbait entzuna gaineratuaz: gutxi mintzatzen zela Az-
kue frantsesez Tours-en egon zen bitartean, hiztegia inprimatzen ari
zirelarik.

Galdera honen erantzun bezala, Erkiagak, eskutitzez, Mitxelenari Az-
kue egin zituen frantseseko gutunen zerrenda luze samar bat eman zion,
frantsesa zekiela frogatzeko. Erkiagak bideratu zion frantseseko eskutitz-ze-
renda horri gure eskutitz-sortan daudenak ere gainera lekizkioke. 1904ko
azaroaren 21ean idatzitako eskutitzean berri hau eman zion Azkuek amari
(K 10):

Eztakizue zelan daukadan D. Ziprianok eta lagunak egiñiko kopia-
tzakoa. Banan banan papertxu guztiak irakurri, osotu eta zuzendu
bear dodaz. Eneban uste ikusi barik onan neukanik. Neu beti eurai

esaten: “gizonak ezbairik daukazuenean, itandu neuri”. Prantzesa be sarri alondikakoa. Mutiltxu azkar bat argi argi bat ipiñi deuste laguntzat. Gero argitaratu orduko Etxeko prantzes-maisu andi batek irakurriko dauz, banan banan paper guztiak prantsesa ona izan daitean.

Pasarte honetan Hiztegia datorren frantsesaren zenbait argitasun ematen baditu ere, hainbat galdera berri ere sortzen ditu. Azkenean frantses maisu batek Hiztegiaren frantses ordainak berrikusi eta zuzendu bazituen ere, nork eta nola eginak dira frantses itzulpenak? Besteak beste direla, delako don Ziprianok zer esku izan zuen frantses testuetan?

Karta hauek, bestalde, neurri batean Azkuek euskalgintzan zer asmo zituen ere ematen dute. Azkuek bere euskal alorreko ibilbidea, Larramendik bezalaxe, *mutatis mutandi*, gaztetatik egituratua zuen. Lehen lan handietako bat Gramatika (*Euskal Izkindea. Gramática euskera*, 1891) egitea izan zen, gerora *Euskalzale* eta *Ibaizabal* (*Euskalzale* 1897-1899, *Ibaizabal* 1902-1903) aldizkariak etorri ziren, hurrengo Hiztegia (Tours 1905-1906) eta Hiztegiaren ondoren, akademia bat eratzea izan zen. Honelaxe dio 1904ko maiatzaren 1eko kartan (K 20):

Badakizue ze asmo dodan iztegi au burutu daidaneko: Akademia egitea. Gipuzkoan egin al izango da. Orregaitik ondo da Diputaziño onegaz ondo egotea. Ezta txarto etorriko eun bat iztegi erosta lortuteko be.

6. Azkue Bonaparteren bibliotekako euskal eskuizkribuen bila

Gure lan honetan transkribatutako Azkueren karta hauetan datorren beste ahalegin txalogarri bat Luis Luziano Bonaparteren eskuizkribuak (*eskuzko liburuak* esango du Azkuek) Euskal Herrira ekartzea da. Bonaparteren eskuizkribuak 1891n printzea hil zenez gero, haren alargun Clémence Bonaparteren eskuetan zeuden. Azkuek Bonaparteren euskarazko eskuizkribuak Ameriketara saldu edo eraman nahi zituztela ikusirik, eskuizkribu baliotsu horiek Euskal Herrira ekartzen ahaleginean saiatuko da. Azkuek honelaxe dio 1904ko maiatzaren 1ean idatzitako kartan (K 20):

¡Eztaki ezer! Espaiñiak Ingalaterran daukan embajadoreagaz *carta viene y carta va* nabil. Ona zegaitik. Damu andiz jakin neban norteamerikanoak edo Solek esango leukeanez goiamerikarrak dabilzala Bonaparte-ren eskuzko liburuak erosi nairik; ta geure artean gelditu eragiteko, Donostiako diputau bati lenengo, Londresko embajadoreari gero eskutitz bana egin neutsen. Gaur embajadore dana, Duque de Mandas, orain berrogei urte Azkoitiko juntetan diputau zan ta euskerearen alde lan ederto egin eban.⁵ Orduko lanak eta liburu-eroste onek zer ikusi andia eukelako beragana jo neban. Esan eustan ez bestegaz baliateko; bialduteko berari agiri bat, esanaz zeinbat edo zelango liburuak zirean da berak Donostiako nagosi Machinbarrenari eskribiduko eutsala: orretantxe nago.

Goian jarritako pasarte horretan Azkue handiak Fermín de Lasala y Collado (1832-1918), Duque de Mandas, donostiarrarengana jo zuen Luis Luciano Bonaparteren euskarazko eskuizkribuak Euskal Herrian geldi zitezen, eta, Bonaparte printzearen biblioteka ez bezala, Ameriketara joan ez zitezen. Ahalegin hau Nikolas Alzola Gerediagaren artikulu eredugarri baten emana dago (1958: 55-68). Ez ditugu karta-gurutzaketako ale guztiak hona ekarriko. Arazoa zehatz azaltzen duen 1904ko apirilaren 20an idatzitako Azkueren karta aldatuko dugu hona (Alzola 1958: 60-61):

Londres á 20 de Abril de 1904

Exmo Sr. Duque de Mandas:

Habiendo llegado á esta ciudad con objeto de revisar, antes de comenzar la publicación de mi diccionario vasco-español-francés, la colección de documentos vascos pertenecientes al egregio vascófilo el príncipe Luis Luciano Bonaparte; y sabiendo que esta colección ha de pasar muy en breve á manos de algún norteamericano como pasó la magnífica Biblioteca lingüística impresa del mismo príncipe, me ha parecido oportuno dirigirme á S. E. para que interponga su gran valimiento cerca de la Excm. Diputación de Guipuzcoa y vea esta ilustre corporación si la colección manuscrita de que hablo es digna de su atención.

⁵ Eskuizkribuan (*Eskbu.*). Eskutitzean *neban* jarri arren, Duque de Mandas delakoaren gainean ari denez gero, *eban* izan behar du.

A dar este paso cerca de S. E. me ha movido no sólo su calidad de meritísimo Embajador y preclaro hijo del solar vasco, sino también el haber leído, en una colección de cartas que figura entre los citados manuscritos, que S. E. hacia el año 1864 en su calidad de representante de la ciudad de San Sebastián en las Juntas de Guipuzcoa promovió la idea de un concurso de asunto histórico referente á neg[oci]aciones entre Guipúzcoa é Inglaterra en la Edad Media y otro concurso de asunto literario que tenía por objeto obtener una buena traducción al guipuzcoano del Evangelio de San Juan.

Consta que se presentaron cinco trabajos á este segundo concurso dos de ellos verdaderamente notables (siendolo más el del P. Fr. José Antonio de Uriarte); a ninguno de los cuales se adjudicó el premio ofrecido de 10 mil reales, pues carecían de notas que la Iglesia exige para autorizar la publicación de esta clase de obras.

He conseguido de la Sra. Viuda del príncipe Luis Luciano aplace por un mes la cesión de dichos documentos. Pide por la colección entera, cuya enumeración pondré muy en breve á disposicion de S. E., la suma de 350 libras esterlinas. Los encargados de la venta son los Sres. Sotheran y Compañía librereros, Strand 140, en Londres.

Los documentos más valiosos son á mi modo de ver los siguientes:

1. La traducción de la Biblia al dialecto guipuzcoano esmeradamente hecha por el citado P. Uriarte. Obra inédita, excepción hecha por los tres libros del Génesis, el apocalipsis, el evangelio de San Mateo, el Cantar de los Cantares y algún otro.
2. La flora del país vasco, de autor desconocido: obra tan fiel por lo menos como el diccionario de plantas de Lacoizqueta y más notable que la colección suletina de Althabe.
3. La traducción de la Biblia al dialecto labortano del capitán Duvoisin, obra ya impresa.
4. Cuatro vocabularios de algún valor. Uno de ellos que ya no lo tiene es copia original de Novia de Salcedo; otro debe de ser copia del diccionario inédito de Silvain Pouvreau; cuyo manuscrito he tenido el honor de consultar en la Biblioteca Nacional de París.

Hay además, entre otros curiosos documentos, datos biográficos del P. Larramendi, autógrafos de Astarloa, Añibarro y algún otro autor de nota.

Londres, Challis's Royal Hotel / Piccadilly.

Resurrección María de Azkue (*errubrikarekin*).

Hona aldatu dugun eskutitza Azkuek Mandasko dukeari bidalia da. Lekeitioko hiztegiilea losintxari, argi eta bizkor ikusten dugu. Londresen dagoela, hiri berean zegoen euskal altxor bat Euskal Herriratzeko bitartekaririk onena aurkitzen du Londresko Enbaxadan dagoen donostiar bat: Fermín de Lasala y Collado, Mandasko dukea. Euskara hitz egin ez arren (halaxe dio karta batean berak), euskara-maitea den handiki aberats bat. Mandasko dukeak Matxinbarrrena Gipuzkoako diputatuari idatziko zion eta azkenean 350 libera esterlinan Bonaparteren euskarazko eskuizkribuak Euskal Herriratzea lortu zuten.

Nikolas Alzolak Gipuzkoako Diputazioan gordeta dagoen legajo bateko bederatzi dokumentu transkribatu zituen 1958ko artikuluan: bost Azkueren eskutikakoak, beste bat Azkuek, Arturo Campiónek eta Karmelo Etxegaraik sinatutakoa eta gainerako hirurak Mandasko dukeak, Gipuzkoako diputatuak eta Sotheran-ek idatziak (1958: 55-68). Bidalitako Azkueren eskutitzaren zirriborroa Azkueren funtsean gordetzen da (ABA-RMA-115-0664) aldaketa gutxirekin. Azkueren artxiboan –Euskaltzaindiko Azkue Biblioteka eta Artxiboa delakoan– Mandasko dukeak Azkuerekin izandako karta-gurutzaketako dokumentu gehiago gordeta daude. Goian transkribatutako kartaren erantzuna hauxe da:

26 de Julio de 1904

S. D. Resurreccion M.ª de Azkue

Muy ap. Señor mío:

Recibí su grata del 20 con el Catálogo, pero hasta anoche no recibí comunicación de la Diputación. En ella se me envía el importe de la Colección y se me dice que recoja ésta. No se me habla nada del envío, y hoy escribo preguntando qué es lo que he de hacer con los papeles. No dejaré de enterar a V. de la respuesta.

La operación de recibir la Colección no deja de ser delicada.

Conveniente sería que la hiciera persona tan perita como V.

Celebro que predique V. en las fiestas euskaras. Yo recuerdo las antiguas cuando había Juntas y se celebraba, como era natural y debido, a nuestra querida España que gozaba de paz. Maldita la hora en que hubo guerra.

Mucho gusto tiene siempre en repetirse de V. afmo. amigo,

Fermín de Lasala.

Precisamente a las Juntas de Azcoitia (1866) no asistí por una desgracia de familia. Cuando fui Diputado General en egercicio (de Julio 1862 a Julio 1863) fué cuando instituí el premio a que optó el sabio Padre Uriarte.

Azkue atzerrian zegoela egin zuen kudeaketa garrantzitsu bat horixe izan zen: Bonaparteren alargunari Mandasko dukearen arartekotasunez euskarazko eskuizkribu-altxorra gure artean gelditzea. Kudeaketaren zehaztasun guztiek, jakina, artikulu dokumentatu bat eskatzen dute. Guk puntu honetan laburpen bat egin nahi izan dugu. Delako laburpen hau, neurri handi batean, 1904ko maiatzaren 1ean amari idatzitako eskutitzean Azkuek berak eman zuen.

7. Azkueren eskutitzetako zenbait ezaugarri

Ez da gure asmoa bestek aztertu dituen puntuak guk hemen berriro adieraztea. Hala ere, lan honetan eskutitz-corpus interesgarri bat argitaratzen dugunez gero, zenbait argitasun ematea noraezekoa dugu.

Azkuek atzerrian –Parisen zein Toursen, Londresen zein Lourdesen– idatzitako berrogeita hamaika eskutitz hauek arretaz aztertuz gero, era askotako argibideen iturri oparoa da. Lekeitioko ikertzailearen nortasuna, kezkak, bizimodua, ama eta arrebekiko hartu-emana ondo islatzen da eskutitzetan. Amari zein arrebei zuzentzeko umore-punttua erakusten du askotan. Ama zein arrebei *intxaur-saltsazale* deitzen die Gabon bezperan: (K 30). *Ama ta arreba intxaur saltsa-zaleak*. *Kolejio* hitza erabiltzen hasten bada ere, umore-puntu bat bere eskutitzei ezartzeko, herri-euskararen erabiltzen zen *jolekio* lagun arteko hitza idazten zuen.

Ez dugu ahaztu behar karta hauetan ageri den Azkue 40 urteko gizon sasoi eta osasun betekoa dela. Amari bere osasunaren berri emateko paronomasia labur bat darabil: *ondo eta sendo nago*. Azkuek egiten zuen bizimodua, noiz jaikitzen zen, zer jaten zuen (jale urria zen, gorputz handia izan arren), lana egiteko gaitasun handia, are ikaragarria, ezin hobeki islatzen da eskutitz batean baino gehiagotan. Ordu asko ematen zituen egunean lanean eta beti ageri da eskutitzetan lana gogor eta sendo egiteko asmoz: (K 9) *Guztiz nago sendo ta ondo*.

Eskutitz hauetan Azkuek garai hartan, 1904-1906. urteetan, zituen hiru kezka nagusi garbiki ikusten dira: musika ikasteko gogoia, Hiztegia ondo argitaratzeko kezka, eta Bonaparteren Londresko eskuizkribuak, diputazioen laguntzaren bitartez, lortzeko guraria. Kezka nagusi hauetaz gainera, dudarik gabe, Parisko hiriak zituen erakarmen handiak ez dira atzean uztekoak. Paris hiria jakitun askoren bilgunea zen eta handik alde egin beharrak pena handia eman zion: (K 6) *Tamal andia da Paris istea, ze emen jakitunokaz artu-emonean asita nengoan; da zer ikasi ta nori-ikasi asko dago emen*. Parisko erakarmenen artean igandetan hiriko eliza nagusiak bisitatzea zuen: (K 4) *Datorren domekan Rousse lagun artuta Montmartreara noia; ta onantxe domekan domekan Eliza andi guztiak aratuteko ustea daukat*.

Euskarari dagozkion hiru kezka nagusi horietako bi, Bonaparteren eskuizkribuak Euskal Herrira ekartzea zein Hiztegia argitaratzea, lortu zituen.

7.1. Eskutitzetako euskara

Eskutitz hauek, bestalde, Azkuek zeukan euskararen aberastasunaren ispilu ere badira: hainbat esapide, hitz, esateko modu irakur litezke. Eskutitz hauetako euskararen aberastasunak lan berariazko bat merezi lukeen arren, ez da oraingo gure asmoa lan hori egitea. Hala ere, saio txiki bat egingo dugu eskutitzetako euskararen bitxi batzuk hona ekartzen:

– Onomatopeiak: (K 4) *trapa-trapa*; (K 48) *zirrin-zarran*.

- Aditzei gagozkiela, subjuntibozko baldintzak:⁶ (K 4) *Naiago neuke nik eurak jaubetu baleitez, niri euneko atal on bat emonezkero*; (K 5) *Milla bidar obeto jartort, baldin sari ona emon baleide*; (K 12) *Luioko ezneduna ta lagunak ikusi badaizuez, gorantzi asko*; (K 17) *Ostatua eguneko 5 franko, berak musikalde merkatu ezpadait*; (K 40) *Izar zororen batek matraillekorik emon badaio, esango deuntsuet eguenekoa*; (K 56) *Andra Mariak mirari bat egin ezpadai beste osa usterik eztaukala uste dogu*.
- Esaldi finalak: (K 45) *Sermoia ezteutsuet nai bialdu kopia bat atara arte galdu zedeitean be*.
- Aditz sintetikoak:
- *Jardun*: (K14) *egiunea garbitan ipinten diardue*; (K 20) *Eurak euren kontura armonia ikasten diardue*; (K39) *¿Amak inkarik, puputxurik? ¿Badiardu?*
 - *Irauntsi*, ‘esan’ adierazteko, beti forma jokatuan: (K 7) *Paristik ezтираustela ezer*; (K 16) *Il onen 9ª onetsi edo baieztu eben abenduko erabagia ta ezтираuste ezer*; (K 14) *Gorantzi asko zuei danoi emoteko diraust*; (K 40) *Aita Santu ikustetik orduantxe urten ebela zirausten*; (K 52) *Ganera ona zer diraustedan*; (K 53) *Ona emen Gipuzkoako Diputaziñoak, 100 liburu artuko dabezala esamaz batera, diraustana*.⁷
 - *Ekin*: (K 32) *Gogotik, beti legez, Eurak euren kontura armonia ikasten diardue nakio lanari*; (K 31) *Gogotik, beti legez, nakio lanari*.
 - *Ikusi*: (K 8) *Bakutsue mako edo arku eder au?*; (K 46) *ze badakust zuen bietatik larri egon zareela*.

⁶ Garaitsu honetan bestetan ere aurki litezke antzeko aditz-erabilerak. Felipe Arrese Beitiak Azkueri honelaxe idazten dio (ABA-RMA-103-0121):

«1898ko Urtarrillaren 2an.

Erderazko batetik artuta atzo ta gaur egiñiko lan ori bialduten deusat, aste onetan argitaratu al badau, urrengo astean Jaungoikoak nai badau elduko naz orra, eta egongo gara astiro».

⁷ *Erausi* gipuzkerako aditza bizkaieraz *irauntsi* dugu eta Lea-Artibai inguruan behintzat XIX. mendean erruz erabili izan da. Añibaroren *Gramática Vascongada* delakoan hainbat adibide ditugu.

- Eutsi, ‘ondoan egon’: (K 4) *Len praile on batzuk*, Péres du Saint Sacrement egon dira kapilla onen eta deutsan komentuarien buru; (K 32) *Ondo pozik artu nebazan atzo orraziari eutsela liburutxu ta eskutitza.*
 - Eutsi, ‘jardun’ adierazteko: (K 43) *Ni beti legez, bizkor, sendo ta ailla-giña arloari dauksadala.*
 - Erautsi, ‘jardun’ adierazteko: (K 37) *Villabasok baderautso lanari sendo ta gogoz.*
 - Eretxi: (K 43) *Zapatak mantarrezkoak izateari ondo deritxat;* (K 35) *iBakizue Aurora Madalen gabaren atzenengo kuadroari edonok polita deritxonik!;* (K 19) *Esatera noian au, baderitxazue, ez Amari esan.*
 - Euki, nor-nori-nork paradigmán: (K 38) *Berroreri entzunda daukatsat arako «kirioetaraño sartu jat miña».*
- Esapideak:
- Zeri musturtu kolokazioa ‘zeri poztu’ bezala erabiltzen dena: (K 5) *Jaubetasuna beste bati emon-arren eztauko Diputaziñoiak zeri musturtu.*
 - Osasuna erabili kolokazioa birritan aurkitzen dugu, osasuna euki, ordea, behin bakarrik, 36. eskutitzean: (K 23) *Osasun ederra darabilt Jaunari eskerrak;* (K 28) *Osasun ederra darabilt;* (K 36) *Osasuna beti betikoa daukat, Jaunari eskerrak.*
 - Luze eretxita egon: (K 6) *Neu egon naz neure zortzi erantzumen oni luze luze eritxita, zuen gauzak noz artuko.*
 - Banan-banan saldu eta bizi-bizika saldu: (K 6) *Liburuak banan banan saldu barik edo bizi bizika, Berastegin esan oi dan antzera, pilloan saldu: ta auxe da zelanbait egingo dana.*
 - Firi izan esapidea: (K 7) *Dirua bakarrik ezta firi.* [Esapide hau ez dator bere Hiztegián, Euskalerrriaren Yakintza laneán baizik: *Dirua firi da* (V-ger), ‘el dinero vuela’].
 - Izena + betekoa. *Itsaso beteko beharra bezalako esapideak normalak izan dira Bizkaiko kostadeán (Bermeo, besteak beste): Ate beteko gizona, gizon handia esateko. Azkuek ere badarabil: (K 7) *Gelarako eskillarea estua, neu betekoa.**
 - Eldu bat egin, ‘joan’ edo ‘nonbaiten azaldu bat egin’ esateko esapide polita. Azkuek txikigarriarekin darabil: (K 7) *Don Ināzionera egizue eldutxu bat eta jakin zelan dauken abadea.*

- Era berean, Begoñara joatea esateko *Begoñaratea* esango du marinelek Bizkaiko itsasertzean itsasora joateari *itsasoratea* esaten zioten bezalaxe.
- *Gorpu* (*gelditu*), (*egon*), ‘hilda gelditu’: (K 8) ... *ordu erdi barru gorpu*.
- *Izena + -tara euki eguraldia*: (K 12) *Euritara daukagu eguraldia ta Paskuetararte begoz*.
- *Begi andia euki nonori*, ‘norbait begikoa izatea’: (K 50) *Nire konpesoreak begi andia deutso*.
- *Lauzirikoari laumarai eragin*, ‘dirua ondo erabiltzen jakitea’: (K 42) *¡Ai ene umeak! lauzikoari laumarai eragin bear jako*.⁸
- Erregua adierazteko *arren* baino indartsuagoa den *arren bai arren*.
- Poztasuna adierazteko: (K 53) *extitan, adurretan, barre-urtika*; era berean ‘ondo eta pozik’ esateko, *pepe eginda*: (K 4) *Bertan kapilla-ondoan dubarik bizi izatea baneu, aor ni pepe eginda*.
- *-tzako*, prolatiboaren adnominala: (K 4) *Lauren bat españolek eta españoltzakok, amerikarrak geienak, ei daukee kapilla onetara jokerea*; (K 17) *Ziprianok eta lagunak egiñiko kopiatzakoa*; (K 18) *Urrengo baten esango deusuet zelango zauskadea egin deustan ango oiñu edertzakook*.
- Esaeren artean behin eta berriro aipatzen du Berastegi: (K 4) *Geruago ta Berastegirago daukat mendua. Berastegitarra naz da neureaz urten-go dot*. Itxurak direnez, berastegitarrek nahi dutena edo buruan sartzzen zaiena egiteko fama zuten.⁹

Pena da, era berean, Karmen Aberasturi amaren karta bakarra izatea euskaraz... Ikusten da, ortografiari bakarrik erreparatuta, euskara-idatziaren kezka bazuela. Inolako dudarik gabe, besteak beste direla, bere senarraren euskarazko poemak irakurriak izango zituen. Karmen Aberasturiren euska-

⁸ *Lauzikoa* delakoak ‘lau zurikoa’ adierazten du, eta *zuria* diruak gaztelaniazko ‘blanca’ adierazten du. *Laumarai* delakoak ‘lau maraikoa’ adierazten du (*marai* dirua gaztelaniazko ‘maravedí’ da). *Zuri* bat *maraiaren* erdia da. «Lauzikoari laumarai eragin behar jako», hitzez hitz dirua bikoizten jakin behar dela adierazi nahi du. Zentzu zabalago batean dirua ondo baliatzen jakin behar dela esan gura du. *Lauzuri* eta *laumari* diruak biltzen dituen esaera jaso dugu Markinan: *Lau zuriren pupua ta lau mariren trapua*.

⁹ Azkueren beraren *Euskalerraren Yakintza* obran, zazpigarren sailean, *Urietakoak* deritzanean, ez dugu esaera hori aurkitu.

raren ohar txiki bat eskatuko balidate, *arren* partikulararen erabilerarena egingo nuke. Hona hemen nola datorren esaldi honetan: (K 3) *Onako eguraldi beruakaz ondo saiñduta eukikozuz aldagarridxak pe, garbidśak dxazteko primiñiagaz, da martitzenian ez arren, eguaztenian etorteko modua ein biar zen-duke leixibatxua be zeu etorri arte atseratuten dogu ta.*

7.2. Azkue hiztegilari: hitzen kezka

Hiztegilari batek, normala den bezala, hitzen gaineko kezka du. Azkuek Hiztegia egiten hamabi urte pasatu zituen eta 1902ko urrirako egina zeukan (Irigoien 1957a: 274). Azkuek tradizio idatzi osoan –batez ere klasikorik inportanteenetan, pentsatzekoa den bezalaxe– agertzen diren hitzak bildu nahi izan zituen bere Hiztegian. Berrogei urterekin argitaratu bazuen hiztegia, nola tradizio idatzi osoa besarkatu hain gazterik? Euskal literatura idatzia aberatsegia izan ez arren (*el humildísimo cielo de la literatura vasca*, dio karta batean¹⁰ (Xarritton 1986: 64), ezin, inondik inora ere, gizon bakar batek euskara idatziaren hitz guztiak zerrendatu. Bestela esanda, ez dago dudarik euskararen tradizio idatziko hainbat eta hainbat hitz ezin izan zituela Azkuek bere Hiztegian sartu. Lekeitioko hiztegilariaren meriturik handienetako bat, ordea, ahozko tradizioko hitzei hiztegian lekua ematea izan zen. Parisetik kezka hori buruan duela, amari era bateko eta besteko hitzen galdera egingo dio:

– (K 38) *Kirioak* zer dira? *iZelan* erderaz? Itandu eznedunari nun ezarten jakazan enkallak burdiari: barruan, ala kargazpian, ala karga-ganean.

¹⁰ Karta hau Peru Broussain Salagoitiri idatzia da 1901eko urriaren 6an. Pasarte osoagoa hauxe da:

«Estudie V. bien el proyecto dígame con la franqueza habitual entre nosotros los inconvenientes que acaso le ocurran.

Aparte del gran bien que se podría hacer a la lengua, tendría yo verdadera satisfacción en que así como los nombres de Cástor y Pollux corren siempre juntos en el firmamento apegados a dos estrellas, así nuestros nombres corriesen siempre unidos apegados a este libro en el humildísimo cielo de la literatura vasca.

No me ocurre por hoy otra cosa que saludar cordialmente y aguardar carta. Suyo siempre».

– (K 39) *Egizuez eginguok* (au sarri entzun deusat). *Esaiuz esanguok*.
Emoizuz emonguok. *Eroaizuz eruanguok*. *Eztaukat emonen geiago*.

Tradizio idatziko hitzak sartzea baino erronka handiagoa izan zen, neurri handi batean, ahozko hitzak bere Hiztegian sartzea. Garai hartako euskara biziko hitz jatorrak sartu nahi zituen lekeitiarrak eta testigantza bizi hori da, izan ere, Azkueren Hiztegiko meriturik handienetako bat. Amari idatzitako kartetan berba polit asko datoz. Hona zenbait: (K 8) *mako edo arku*. Edo, abade baten heriotzaren berri ematen duenean hauxe dio: (K 8) *Bere moduko goiarintxua zan, baiña ona*. *Goiarina* zaila da testu batean aurkitzea, hainbat hiztegitan, bestalde, ez dator. Azkuek berak ere ez zuen berean sartu. *Goiarina* ez da besterik *buruarina* baino, baina bi hitzen artean bada-go, gure ustez, ñabardura bat, *goiarin* hitzak konnotazio berezia dauka. *Goiarina* ez da *buruarina* bezain bortitz eta mespretxagarria.¹¹

Ahozko tradizioetik hartutako hitzen artean hona hemen beste zenbait: (K 18) *aparra-mantar* ‘andrajo’, (K 7) *surretako estu*, (K 44) *jaraunsi*, (K 48) *kanet egin*, (K 49) *ezgauzak*, (K 50) *adiguri*, (K 40) *kikura-bikuraka*, (K 55) *barrukotasuna* ‘intimitatea’. Aditzetan hainbat dira. *Eraso* aditza ‘esanarazi’ adierazten duena, *mezea* eraso kolokazioan. Abadeak *mezea* esan eta eliz mutilak eraso: (K 51) *Berak erasoten deust Mezea goizeko 5 1/2etan*.

Eguraldiari buruzko hainbat zehaztasun datoz. Hona zenbait: (K 38) *Bart euri melgera ziriña, otzen tintillik ez; zerua, goibel; erri au beti legez ixil*. (K 53) *Eguraldi lorrina ta euritsua*.

Azkuek ama izan zuen euskara biziaren berriemailerik oparoenetako bat. Azkueren kezka hori, goraxeago esan dugun bezalaxe, atzerrian dagoela ere, ez da aienatuko, karta bidez amari galdezka ibiliko baitzaio. Hamaikagarren kartan, esaterako: (K 11) *¿Mundakan amabost “alenak” ala “arenak” esaten da misterioakaitik?* (K 42) *Eskerrak zerrenagaitik. “Zerrena” baneukan Bizkaiko leku askotan entzunda, kana-eren edo iruren edo irugarren zatitzat*.

¹¹ Neurri handi batean, zeharka bada ere, dantza-kopla ezagun batean dator hitza. Eman dezagun kopla ezagun bat: *Oñak ariñak eta/ burua ariñago, / dantzan obeto daki/ artajorran baño* (Kaltzakorta 2008: 168). Kopla honen aldaera da, besteak beste, Zeberioko kopladiako: *Goiak arinak dozak/ beak arinago; / jantzan obeto daki/ arta jorran baiño* (Kaltzakorta 2008: 264). Goiak arinak dituenari normala da *goiarina* deitzea.

7.3. Azkuek amarekin berorika

Euskal gizarte zaharrean berorika tratamendua gaur egun ezagutzen dugunaren aldean askoz indartsuagoa zen. Berorikaren tratamenduak bi esparru oso nabarmen eta bereziak ditu. Alde batetik, familian odolekoen artean egiten dena, eta, bestetik, familiatik kanporakoa. Familiaren barruan, gurasoei, amari zein aitari, Bizkai-Gipuzkoetan, berorika zuzentzen zitzaizkien seme-alabak XIX. mendean behintzat, eta, zenbait testigantza araberak, XIX. mende hasieran ere bai. Gurasoenganako errespetua, besteak beste, tratamenduan bertan ere islatzen zen. Diogunaren adibide garbia da Azkuek amari berorika egitea, edo Balentin Berriotxoak amari zein guraso biei ere berorika zuzentzea. Bizkai-Gipuzkoetako zenbait alderditan bai amari bai aitari zuka egiten bazitzairen ere, aitona-amonei, osterak, berorika egiten zitzairen.

Familiatik kanporako tratamenduan ere errespetua erakusteko bidea zen berorika egitea. Kontu jakina da, eskolatuak zirenei, apaiz, fraide, letratu, mediku, legegizon, maisu-maistra, botikario eta abarrei, jende xehea berorika zuzentzen zitzaie. Era berean, are pertsona zaharragoi, betiere jende errespetagarriari, berorika egitea ia beharrezkotzat jotzen zela. Kasu argigarri bat, esaterako, Felipe Arrese Beitia eta Azkuereña dugu. Felipe Arrese Beitia (1841-1906) R. M. Azkue (1864-1951) baino hogeita hiru urte zaharragoa zen, baina apaiz eskolatu eta jakitun handia zenez gero, berorika egiten zion hasierako eskutitzetan; gerora, konfiantza hartu ondoren, zuka zuzentzen zitzaion.¹² Felipe Arrese Beitia Jose Manterolari, ordea, zuka zuzenduko zaio kartetan.¹³

¹² Berorikako adibidea hona (ABA-RMA-103-0121):

«1898ko Urtarrillaren 2an.

Erderazko batetik artuta atzo ta gaur egiñiko lan ori bialduten deusat, aste onetan argitaratu al badai, urrengo astean Jaungoikoak nai badau elduko naz orra, eta egongo gara astiro».

¹³ Hona adibidetxo bat (J.U. 089005723). Felipe Arrese Beitia Manterolari egindako hiru karta gorde dira. Lehenaren lehen puska bat jarriko dugu hemen erakusgarritzat:

«Ochandion Abuztuaren 16an 1880/ D. Jose Manterola/ Neure Jaun maitegarria: Campotic luzaro ibili naz eta escribidu neutsun bigar amabost egun danian, eta escutitza artan bialdu neutsuzan amabi sello errialecuac, zuc orain atera dozun eguintza barriari iru illabetian datorcan leguez, bada artu neban lenengo lumerua, cein icentetan dan Euskalerrria,

Orain baino lehenago ere idatzi dugu berorika tratamenduaren lehen adibideetako bat, uste dugunez, Juan Antonio Mogelen *Peru Abarka* laneko lehen kapituluaren hasieran dagoela. Peru Abarka Maisu Juani berorika zuzentzen zaio (*Peru Abarka*, lehen kapitulua, elkarrizketaren hasieran): *Berori baisen Jaun apaindu batec oñac imini ardan-eche onetan? Toqui au guizon baldres, zantar, aciera charreuentzat obia da, berori languentzat baño*. Interesgarria da pasarte hau, berorikaren erabilera bera ez ezik, tratamenduaren izena ere badator: *jaunka*. Beste testigantza zahar bat Lizarragaren kopia batean dator. Delako kopian *ori* darabil, *berori* esateko. Ahozko testuetako testigantza ugari xamar ere badaude. *Leixibatxua* baladan –Gabika, Luno, Azkoiti, Gernika, Muxika, Ereño, Arteaga, Orozko eta Manuel Lekuonaren aldaeretan– emakumea praileari –edo senar mozorrotuari– berorika zuzentzen zaio. Luis Luziano Bonaparte printzeari egindako eskutitz askotan berorikaren tratamenduko adibide asko datoz. Era berean, Luis Luzianok berak idatzi zituen euskarazko bi kartetan ere berorika tratamendua erabili zuen (Alzola 1958: 68).¹⁴

Martzelino Soroaren 1886. urteko *Baratzan* lanean, zaldun bat hurbiltzen da nekazari batengana edo familia bereko gehiagorengana. Nekazariak beti egingo diote berorika zaldunari. Kasu askotan berorika pluralean erabili du nekazariak: 1. Jolasa, 15: –*iA jauna! Beon kontuba jakiña da: ez da guria bezalakua*. 2. Jolasa, 23: –*San Juan udariak dira jauna. Beida beza nola beztubak gelditu diran arri kolpiekiñ*. 2. Jolasa, 24: –*Gu beoen etxera juten geranian, ez degu kezki izaten zernai artzeko*. 2. Jolasa, 24-25: –*iOri egin biar luke! Bada-ki're Anttono beorren aita zanaren besoetakua dala ta...*

Balentin Berriotxoak, goraxeago esan dugun bezalaxe, amari zuzentzen dizkion kartetan berorika egiten dio. Hona hemen XIX. eta XX. eskutitzetako adibide gutxi batzuk: *bici bedi berori ardura baric* (XIX); *espei ba*

eta egon naz icharoten orain artian noz artuco falta diran lumeruac, eta aguiari ez diranian bildur naz cartia galdua izango dala. Alan bada erregututen deusut abisau daidazula mesedez artu ezbazenduan, eta icusi ete daguan administracinoan gueraturic».

¹⁴ «Londrestik Urriaren 30-n/ 1876-n/ Nere Aita/ Berorren karta eta liburuchoak/ eskuetara etorri zaizkit, eta oyengatik,/ eta aspaldian bialdu zizkidan besteen/ gatik milla esker dizkiot. (...) Berorren ganako gogo on/ daukana/ Bere zerbitzari/ ta adiskide/ LL Bonaparte».

berorrec gaveric galdu, bialdu bei choriATEGAZ (XX); Berorrec ezpei bildurrik euqui (XX).

Azkuek amari beti egingo dio berorika: (K 19) *Betiko osasun-bake urregorritan emen dauko berorren seme D. Diego, agorrill edo agostua noz elduko pozarren.* (K 22) *Ikusi bei berorrek: urreratu beio aora koiálaraka bat: ijan ezetz!*

Azkuek amari eta arrebei zuzentzen zaienean, berorika pluralean erabiliko du, *eurok, euron* eta *abar*: (K 5) *Ama Karmen: Banekian nire lengoak asko poztu bear ebazana, neuk be pozarren egin neban, neure ta euron poza bat eginda.*

Era honetara, Azkuek arreba biak, Aurora eta Diana, amaren maila berera ekarriko ditu.

8. Gutunak argitaratzeko irizpideak

Euskaltzaindiko Azkue Biblioteka eta Artxiboan gorde diren Karmen Aberasturi amak eta Azkuek elkarri idatzitako karta guztiak ahalik eta modu fidelenean argitaratzea da lan honen helburua.¹⁵ Karmen Aberasturiren eskutitzak hiru dira, bi gaztelaniaz eta bat euskaraz. Gaztelaniazko eskutitzak 1889. urtekoak dira; euskarazkoaren datarik ez dator eskutitzean.

Azkuek amari idatzitako eskutitzak 54 dira, gehienak euskaraz baina hiru frantsesez (25, 26 eta 27a). Eskutitz hauek kronologikoki ordenatuta emango ditugu argitara. Lehen hiru zaharrenak, amak semeari idatzitakoak 1889. urtean, eta, gainerakoak, 1904. urteko urtarriletik aurrera 1906. urtekora arte.

Azkuek darabilen letra irakurtzean ohituak egon arren, karta hauek transkribatzean hitzen bat edo beste ez da irakurketa errazekoa izan. Transkripzio zalantzak izan ditugunean, beti eman dugu izan dugun zalantzaren berri oin-oharrean.

Karta hauek transkribatzean nola egin, jatorrizko ortografiaz edo grafia gaurkotuaz? Ez dago dudarik batera edo bestera egiteak bera alde onak zein

¹⁵ Erreferentzia hauxe da: ABA-RMA-009.

txarrak dituela. Bi aukeren artean erdibide bat aukeratu dugu: jatorrizkoa mantentzea, kontsonante gutxi batzuetan izan ezik. Zergatik? Alfonso Iri-goienek 1957an, Azkueren eskutitzak transkribatu zituen artikuluan, halaxe egin zuelako, eta, inolako dudarik gabe, askoz irakurgarriago egiten direlako eskutitzok. Kontsonanteen aldaketa hau Azkueren euskarazko gutun guztietan zein Karmen Aberasturiren euskarazko gutun bakarrean egin dugu. Esan gabe doa, Karmen Aberasturik euskarazko gutun bakarrean semearen ortografia bera erabiltzen duela. Hauek dira, bestalde, aldaketak: *Í > ll (biía > billa)*, *ʔ > tt (eiʔeko > eitteko)*, *ś > x (onaśe > onaxe)*, *tś > tx (kartatśu > kartatxu)*, *dś > dx (kridśada > kridxada; sentietan dśat > sentietan dxat; aldagarridśak > aldagarridxak; gorantzidśak > gorantzidxak)*. Zeinu hauetan guztietan *dś* Karmen Aberasturik bakarrik erabiltzen du, eta ez semeak.¹⁶

Eskutitzetan hitz bat markatzeko edo aparteko indarra jartzeko Azkuek azpimarra jartzen dio azpian. Azpimarraturik dauden hitzok, gure transkripzioan, letra etzanez jarri ditugu.

Gutun hauek guztiak zenbakiturik eman ditugu. Ezkerretara datorren zenbakia gure multzoan duena da. Eta ondoren agertzen den zenbakia, Azkuek eskutitzaren gainaldean eskubitara jarri duena da.

9. Azkueren gutuneria: ama-arrebei egindako kartak

Puntu honetan kartak transkribatu eta zenbakiturik emango ditugu. Lehen hirurak amak semeari eginak dira, gainerako 54ak Azkuek atzerritik –Paris, Tours eta Londresetik, bat, ordea, Donostiatik– idatziak dira. Karta guztiak ordena kronologikoan daude emanak Euskaltzaindiko Azkueren funtsean ordenaturik dauden bezala. Karta hauetako testu asko laburrak dira. Laburrera edo luzera paperak markatzen duena da, neurri handi batean. Azkueren 54 testuetako asko postaletan idatziak daude eta postalak ez du idazteko leku handirik uzten. Hamargarren testuan, esaterako, *Zer esan asko, nun esan gitxi* esaldiarekin hasten da idazten. *Nun esan gitxi* hori

¹⁶ Semeak behin bakarrik, uste dugunez.

postal batean idazten duelako da, jakina. Hamabigarren testua, esaterako, Parisko *Pont Alexandre* irudia duen postal batean idatzia dago. Azkuek ama-arrebei bukaeran ohar argigarri bat idazten die: *Zubi auxe igaroten neban nik goizean goizean seirak lauren gitxiagoetan trenera ba kapillara Mezea emotera joateko*. Lan honetan Azkueren testuak transkribatzea izan dugu helburu nagusizat. Postalotako irudien edertasuna ikusi nahiko balu norbaitek, jatorrizko dokumentuetara jo beharko luke.

9.1. Karmen Aberasturi amaren hiru karta

(1)

Lequeitio sábado 6 Julio de 1889¹⁷

Queridos hijos: Llegué sin novedad; hasta Guernica no muy ha gusto pero allí á Lequeitio muy bién en compañía del hermano mayor de Enriquetta, de Bilbao á Lequeitio es decir en todo el camino no habló tres palabras.

Ahora le he escrito á la maestra de Cenarruza para que ha esa vaya de aquí. Hace tres ó cuatro días que la cama se llevó á la Balandra de Aqueta si para la fecha no ha llegado no tardará mucho.

Segun me han enterado, D.^ñ Eduvigio se ha portado ó se ha lucido con el sermon del Corazón de Jesus en la función fundada por doña Jesusa dicho sermón se paga 6 duros.

Con recuerdos de todos los de casa se despide vuestra madre que bién sabeis cuánto os quiere,

Carmen

* * *

¹⁷ *Eskbu*. Azkueren beraren eskuz: «A mis hermanas Aurora y Diana y a mi».

(2)

Lequeitio á 7 de Junio de 1889¹⁸

Querida hija: En este momento he recibido la tuya que como dices nos escribió Diana pero no hemos querido mandar hasta saber algo de tí por que creiamos que pasarias de ésta.

Hoy he tenido carta de Resurrección donde me dice entre otras cosas, el buen resultado de los exámenes, no esperabamos otra cosa pero con todo nos ha causado mucha impresión: (pero de alegría). Les dices á los dos que los colchones no tardarán en prepararse pues unos de estos días cortarán la lana y en cuanto se preparan mandaremos es decir dos colchones almohadas una colchilla y sábanas, los libros te mandamos á tí dentro de la tela gris, las camas pensamos mandar las dos pero para eso la alcoba nos queda como un comedor. Otra vez hemos pensado que cuando viene alguna de vosotras tiene que ocupar la alcoba del gabinete por que Maria duerme en tu cama asi no queda una alcoba libre y caso de tener que comprar camas nuevas para aquí pueden mandar hacer y en el otro trimestre les mandaremos el dinero ó antes si dán lo de la huerta pero si creis que podemos pasar escribarnos lo que dispongais.

Los astetes y tinta que mando Diana recibimos, el dinero irá en el bolsillo de tu vestido verde. Fabiola piden casi todos los dias cuando vienes traes. Les dices á Resurrección y Diana que cuando mandamos las cosas les escribiremos. Alfonso regularmente irá por corridas.

Sin tiempo para más y con recuerdos de los hermanos se despide tu madre que te quiere,

Carmen

Los encargos mandaremos mañana, sábado á la administración de siempre

* * *

¹⁸ *Eskbu*. Azkueren beraren eskuz: «A mi hermana Aurora su madre».

(3)

Neure seme maitia:

Ondo luze eritxidsan egon gara zeure kartia artutiar¹⁹ baña orregaitiño be eiñ dozu ta ezta guztia utsa.

Ze uan ziñian egunian Doña Erropailak itxi eutsan atezaiñari kartatxu bat zuri emon biar eutsun diruagaz, gania eukan zeusat, edo zu egon ezik geuzat: barruan ziñuan umien gaixuagaz aztu eiñ iakala aurrerago emotia ta ondo ein deixuela urak. Nik naiñeban zure arrebak Doña Erropallagana iuatia kunplidu eitten da ta, baña ez arek gauza onik eiñ: orregaitiño be Dianak esaeban telefonutik berba eingo ebala eguenian abadia iuan zan iakiñaz, baña eguastenian etorri zan kridxaua Señoriak bialduta abadia topata itxi zenduanez iakittera, da orduan ezautsan²⁰ Dianak, zelan artu genduan kartatxua da telefonutik berba eitteko egon giñiala.

Neskatillia bialdu genduan gero Don Rokesenera astu barik biaramunetik mezia ezatera iuateko, da gau atantxe etorri iakun Don Robus bera zuk ezaeutzazun Jose Marintsako tarjeta billa; iñundik iñora eziñ topa izan genduan, da Don Robusek ezaeuzkunze, berak berba eiño ebala Jose Marigaz ta uste ebala lortuko ebala domekarako ordiaskua bialdutia: onetaraxe lantsian bat ibilli biarra asko sentietan dxat neuri ta ainbat arintxuen etxian bazengoz gurago neuke.

Onako eguraldi beruakaz ondo saiñduta eukikozuz aldagarri dxak pe, garbidxak dxazteko primiñiagaz, da martitzenian ez arren, eguastenian etorteko modua ein biar zenduke leixibatxua be zeu etorri arte atseratuten dogu ta.

Limonadarako gauzak prestetako be ezkagoz noiz zatozan ziur eztakigu ta.

Birritan ixan da gurian Euskalzaleko mutilla, lenengo karta bat eukala bialduteko ta, da bigarrenian bialdu eutzuzala kartak eta askanengo Euskalzale ezatera.

¹⁹ *Eskbu.* Lehenago *artun* idatzi du eta gero *artutiar*.

²⁰ *Eskbu.* *Ezautsan*; ez ote luke *esaetsan* behar? Hurrengo pasartean *ezaeutzazun*.

Amaiketako korriua atrapetako amaittu biar dot karta au, gorantzidzak Aurorak eta Dianak eta ainbat arintxuen etorteko, ondo dakizu zemat maitte zaituzan zure ama,

Karmenek²¹

Bilbon Irallea 18an 1898

9.2. Resurrección Mariak ama-arrebei egindako kartak

Multzo honetan jarri dugu gure artikuluko karta-sortarik ugariena.

(4)

Paristik 1904ko Urtarrillaren 14ⁿ

Ama Karmen:

Lengo nire eskutitz luzean San Sulpizio-ra izeneko Elizara niñoiari Meza nagositara. ¡Axe zan gauzea! Eztot sekula entzun mutilltxuen boz oberik. ¡Ta zelan kantau! Datorren domekan Rousse lagun artuta Montmartreara noia; ta onantxe domekan Eliza andi guztiak aratuteko ustea daukat. Beragaz batera astelen illuntzean *Capilla española*-ra joan nintzan erderaz *konfesateko* asmoz. Katalan buru-andi bategaz egin nintzan. ¡Badaki arako Trompillos, San Nicolasen amaika ta erdietako Mezea emoten ebana? Axe berbera. *Ba-rrri on bat*. Amabost egun barru, luzeen dala, asiko naz Mezea goizetitzu emoten. Gaur be goizetik emoten dot, sei ta erdietan; baiña Bilboko sari-onda-kiñakaz. Bost eta erdietan jagiten naz; itzartu barriz, askozaz goizago. Geruago ta Berastegirago daukat mendua. Ortik San Nikolas baiño asko urrago daukat emengo elizea: Sei ta erdi erdietan gure artzobispo andia trapa-trapa joaten da beti altarara: saritzat iru franko agindu deustez. Baita noizean bein sermotxuak be, latifiazo ta guzti, egingo dodaz. Eztakit onekaitik saririk izango etedodan; baiña ezpada be, iñori mesede egiñagaz, arimea zabalduko dot. Guztizko kapilla ederra da. Lareun bat espāñolek eta espāñoltzakok, Amerikarrak geienak, ei dauke kapilla onetara jokerea. Len praille

²¹ *Eskbu*. Izenaren azpian errubrika.

on batzuk, *Pères du Saint Sacrement*, egon dira kapilla onen eta deutsan komentuaren buru. Orain sakristiaren ganean etxe barri bat egiteko dabe prailleak eurak baña arpegirik emon barik. Euren orde z bost abade egongo dira etxe ta kapillearen arduradun: español bi ta iru prantzés. Buru Monseñor Acebes Mejikano abade gaztetxu bat Erroman ikasiriko bat izango da. Nai neuke neuk euren artean lekua egin. Ona emen zelako mesedeak egingo leuskidazan. Bizimoduaren ganean zer-esanik eztago; ganera dubarik ostatua ta mezarria ganera. Uste dot artuko nabela ze²² euren²³ pralleen nagosiak berba egin deust joateko mezea emotera ta sermotxuak, latínazo ta guzti, egitera. Etxearen ganean berba egin eustanean nik esan neutsan pozik sartuko nintzatekeala, baiña konfesonarioko arazo neurtuakaz, zapatu-arratsaldean da domeka-goizean. Musikarik galtzerik be eztaukat, *Schola Cantorum* onetan astean guztitara iru leziño baiño eztozaz emoten da. Pianorik ez organorik, astirik ezagaitik, eztot ikasiko: pianoa osterantzerako bear izanarren.

Eskubide barri-billa artzobispoaren jauregira joan orduko, *dotortasunaren* agiria euki nai dot. Onetarako bitatik bat: edo Salamankara eskatuko dot agiria au, edo ortik neure gabiñeteko kuadruetatik kendu ta paperok bialdu. Kuadru orretan ipiñi leikez erretratu batzuk ta *a kuenta que* ez tala ezer galdu; baiña Salamankatik ekartea nai bada, bialdu daijala Diana Lapasek gaurkoa lako karpetatxu bat eta laster eskatuko dot. *¿Baki, Ama, zelan etorten direan Bilboko periodikoetan Dotor Robles, Dotor Pascual...?* Ba alantxe ibilliko da dotor Azkue emengo paperetan. Amabostik amabostera sermoia egitea uste dot. Bertan kapilla-ondoan dubarik bizi izatea baneu, aor ni pepe eginda. Gauza onen barri, arik eta biribildu-arte, ezteutsat iñori emongo, Begoñako errosario dunai izan ezik.

Zapatuan noia Tours-era dizionarioa euren eskuetan isteko asmoz. Naiago neuke nik eurak jaubetu baleitez, niri euneko atal on bat emonezkero. Ikusiko dot zer diñoan. Esango deutsuet zer dan edo zer eztan.

Amar bat egun barru *Schola Cantorum*-go musikalari batzuk eidoaz Bilbora. Euretariko bategaz eskuz eskuko paper bat bialduko dot. Beragaz bial-

²² *Eskbu.* «Z-» larria ikusten da.

²³ *Eskbu.* Lehen idazkeran *eurak*.

du niri: 1 dotortasuneko agiri orrek, Salamankatik eskatutea naiago izan-
-ezik. 2 Erramon jinjongok egiñiko zapata arin arin batzuk, lengoak
lakoxeak, baiña botoidunak. 3 *Beethoven-Sonaten* azalean daukan musika-
-liburua. 4 *Mendelssohn Lieder ohne Worte*. beste gauza batzuen artean dau-
kazana.

Emendik ordura beste zerbait otuko jat.

Etxe onetan ondo nago. Maiak eta geleak egunean bost frankora igoten
deuskue; gero garbitasuna, argia ta eztakit zer besterik. Merke da onako; ta
jatekoa ugari ta ez txarra, ule barik eta gozo, nozbait okelea zartxua izan-
-arren. Baiña an merkeago ta obeto. Alegin guztia egingo dot an sartzeko ta
Berastegitarra naz da neureaz urtengo dot. Ganera emengo mutilen pran-
tzesa abuzillen prantzesa lakoxea da; an barriz, iru abade burutsun artean,
zoliagoa etedan uste izatekoa da.

Len esan dodan kapillan gure jauna egun guztian egoten da agirian. Illun-
tzean barro, alboko monjak lez; baiña ze balio dabe Dolostiako²⁴ orren a-jaa-
-jaa egiteak? Baritono eder batek, berak bakarrik beti, kantaten dau emen.
Atzo neuri bendiziñoia gure Jaunagaz emon eragin eustan. Urrun ezpalego
arratsaldean joango nintzateke erreserbara; baiña emendik ara, tranbia ta
guzti be, ia ordu bete bear da.

Zer geiago esango dot. Liburu guztiak oso osorik emen daukadazala. Osa-
sunean ezin obeto nagola ta udan orra noianean Piotxu lakoxe mustur-zo-
rrotza agertuko natxatzuela. Pianoa eztot *alkillako* arik eta etxe barrikoa
jakiñarte. Gaur artu dot lenengo bañua. Baeukan nire gorputzak bear izana.
Agur. Gorantziak goiko, alboko ta beekoai. Eskerrik asko iru arrebon arro-
sarioak gaitik *¿Don Ziprianon da lagunen barririk?*

Agur urrengoarte

Gure abadea

* * *

²⁴ *Eskbu*. Azpimarratua dago «-l-» bokal artekoa.

(5)

Paristik 1904ko Urtarrillaren 19an

Ama Karmen: Banekian nire lengoak asko poztu bear ebazana, neuk be pozarren egin neban, neure ta euron poza bat eginda. Nire urrengo eskutit-zerako asiko naz kapilla atan Mezak emoten; Beste arazoetan, orko agiriak artu ta batera: Latiñezkoak bakarrik asko izango dira. Sakristeiatan ganean dabe etxe barria egiteko. Geroago ta sinizpen geiago daukat arakoxe izango nazala. Ama poztutearren diñot antxe araiñegun esan eustena. Bendiziñoia emon neban egunean baiño obeto ez eidabe ara doazanak iñoz altaran kantaten entzun. ¡Nun egon leikean gauzea! Abegi on ona egiten deuste atezaiñagandik asita nagosiraiñoiko guztiak.

Orfeoi ta Filarmonika ta paper guztiai (Mensajeroari ta Ibaizabali ez) polito polito «ortik egiñago» esan leioe. Tours-en nai legez artu genduezan ni ta nire adiskide ta lagun on Dibildos abadea. Eurak erakutsi eusten jaube egiteko gogoia. Milla bidar obeto jatort, baldin sari ona emon baleide. Eneutsan aurrerapiderik emon, geiago balio eragitearren. Aste baten buruan-edo bialduko dodaz orrantz *prospektoak* euspen-billa. Jaubetasuna beste bati emon-arren eztauko Diputaziñoiak zeri musturtu. Bada-ezpada orregaitiño eneuke azalduko nor dan jaubea. Otz andirik eztago emen. Sagarrak eta gozokiak ugari dagoz. Ez bialdu ezer, eskutitzak sarri ta barri ondunak izan-ezik. Luis-en da Ameliarena guztiz maitagarria oraintxe aste ta erdi izan neban. Agur ama ta arreba maiteak

* * *

(6)

Paris-tik 1904ko Zezeillaren 4a

(Goizeko 5 1/2etan)

Ama ta arrebak:

Neu egon naz neure zortzi-erantzumen oni luze eritxita, zuen gauzak noz artuko. Don Saturioren semeak onagiñoiko astirik ez da Rousse-ri itxi eutsazan Begoñako Andra Mariaren irudia ta zapitxu arek kantariai pizkatek egiñ eban

neu ez urreratutea beste gauzen billa. Barri bat. Mame aita-semeen izeneko baltzuak Tours-era il batzuetarako joan bear dodala esan deuste; ze bestela liburua asko beranduago ta txartoago urtengo leukeala; bada papertxurik papertxu dana aratu dabe ta ulertu ezindako gauza asko irakurri be bai. Astelenean neure mantarrokaz banoatzue. Aste Santuan etorriko alnaz Parisera sermo bat edo beste egitera; osterantzean lau bat illebeteko ondo nago. Diputaziñoa ezetan erre barik ederto egingo dot uste dodan egiunea. Liburuak banan banan saldu barik edo bizi bizika, Berastegin esan oi dan antzera, pilloan saldu: ta auxe da zelan bait²⁵ egingo dana. Esango deusuet zetan gelditu garean.

Tamal andia da Paris istea, ze emen jakitunokaz artu-emonean asita nengoan; da zer ikasi ta nori-ikasi asko dago emen.

Rousselot deritxan abade jakitun baten bitartez Sorbonako *linguiste* jakitun batzarrean sartzeko egon naz.

Artu dozuez *La Mode*²⁶ ta *la Croix*?

Urrengoan luzeago barri onek. Mezatarako urten bearra naz da.

Mensajerorik ez bialdu. Aresti-k guztiz ederto erantzun eustan; baiña Amak ezeban sorgiñ urten: estipendiotxurik ez eustan bialdu.

Datorren astetik asiko natxatzue asteen birritan barri zeak emoten: egue-netan da domeketan. Onetarako *karta postal* politak erosi dodaz, sei edo zazpi bakotxa eun erostera. Gordeizuez danak ondo ta udan liburu bat eurak eukiteko egokia eroango dot.

Au ezta esateko otza. Euri aundirik be eztau egiten. Bilbo baiño asko legorrago da Paris.

Agur Amarrebak. Gorantziak guztiai. Rousse izango da Guridi-en errekomendadua.

Don Diego

* * *

²⁵ *Eskbu.* Bi hitzetan dator *zelan bait*.

²⁶ *Eskbu.* Ez da hitza argi irakurtzen.

(7) [Karta-postala]

3. Panorama de Paris

Tours 14-II-1904

Ez emen ez Parisen eztoz buruko min bat ez surretako estu bat izan. Ezin obeto nago. Bakartxu bai. Eztago zer entzun ez zer ikusi andirik. Erri ederra baiña geldia ta isilla. Eskerrak goiz-arratsalde-gau arazopean nagoala. Igarri barik astegunak iges egiten deuste. Dirua²⁷ bakarrik ezta *firi*. Gaur Meza-bi-tartean 6 1/2etan gurejauna²⁸ agirian ipinkeran, armonioa jo dot etxeko kapillan. Aurrerantzeko be *enkapilla* nabe. Biar da etzi be joko dot goizean. Gero domekan domekan goiz da eguerdi-oste joko dot. Modu andia dauke monjak jo eragiteko ta nik asko bear ez. Atzo asi giñean egiunea egiten. Uste dot ona izango dodala. Zuen Lourdeserako geituaz eukiko dot. Nagosia ondiño kanpotik dabil. Ostatua eguneko 5 franko, da, berak musikalde merkatu ezpadait *¿Baiña zelako maia ta guztia!* Gelarako eskillarea estua, neu betekoa. Don Iñazionera egizue eldutxu bat eta jakin zelan dauken abadea, *¿Noz datoz Paris-a basazko damak?* Torre biko Eliza andi orixe da Saint Sulpice.

Bete jat eta agur da gorantziak.

Agur Amarrebak

* * *

(8) [Karta-postala]

4. Arc de Triomphe de l'Etoile

Tours 18-II-1904

Osaba negartiren²⁹ eskutitza eldu jatan atzo, baiña beste gauzarik ondiño ez. Nora bialdu dozuez neuk be neure aldetik aurkibideren bat egite-

²⁷ *Eskbu.* Puntuaren ondoren minuskulaz.

²⁸ *Eskbu.* Lehen idazkeran *gure Jauna* bereiz idatzi du. Zuzendu ondoren *gurejauna* irakurtzen da.

²⁹ *Eskbu.* Arazo bikoitza dugu hemen. Eskuizkribuan *Osaua negartiren* irakurtzen dugu. Lehen hitza ondo transkribatu ote dugu? Delako *Osaua* berbak gure ustez *Osaba* izan behar du. Itxurak

ko?³⁰ Izan leike Paris-en *Schola Cantorum*-en egotea; ze an daukadazan gauza batzuk artzeko nago; *La Croix* ezteuste bialduten; *Gaceta* berandu, biñan biñan, batzuk bapez. Doña Maria del Carmen-en orio-lapikokoaz asko gomutaratu nintzan atzo. Bakutsue mako edo arku eder *au?* Eskumaldean dago *Avenue de Friedland* eta antxe españolen elizatxu ederra. Aztu jat lenago esatea arako Trompillos-en antzeko abadea bertan bera il dala. Ordu erdiren barruan garbitu zan gizagaisoa, siniztuta, kapillako etxetik monja español batzun³¹ gaisotegira joanda. Goizaldean biotzeko gatxa asmau amar ta bost eta erdietan kapillara gure Jaunari agur egitera ta kotxe bat eskatutera joan, gitxi gitxitan legez, ordu bete³² atantxe igarorik kotxea artu, len esan dodan gaisotegira eldu ta ordu-erdi-barru gorpu. Bene benetan uste dot arimea zuzen zuzen zeruratu jakola. Bere moduko goiarintxua zan, baiña ona; eriotza ikusgarrizkoa ta erakusmenekoa egiñ eban. *¿Auzoko komentu ori gora doa?* Gabon³³ inguruan umoreak biotzera jota estu ibili zan. *La Croix* ta *Gaceta* zuzen bialduteko eskatuta daukadaz. Agur negarti ta lagunak. Ondo gorde gero edergarri dun eskutitzok.

* * *

(9) [Karta-postala]

5. Vue du Trocadero sous la tour Eiffel

Tours 21-11-1904

Aita Guineagandik jakin dot oraintxe J. M. Urkijo gaisorik dagoala. Bialdu neskea zer daben da zelan dagoan jakitera. Egun onetan, ia neu etorriezkerero, iñozko eguraldirik motz euritsuenak daukaguz. Atzo eldu zan etxe onetara monja nagosia danen Buruagaz batera.

direnez, *Osaba negarti* hitz propioa bezala izendatzen zuten osaba bat, eta, era horretara, Azkuek mugagabeen darabil.

³⁰ *Eskbu.* Lehen idazkeran *egin dodan* idatzi du Azkuek eta gainean *egiteko*.

³¹ *Eskbu.* Zer ote dator eskuizkribuan *batzun* edo *batzuen*? Bi aukeren artean lehena irakurtzen dugu.

³² *Eskbu.* Hitz hori *bere* irakurri arren, *bete* dela uste dugu.

³³ *Eskbu.* Azkuek, hitz hori baino lehenago, *Aspaldion biotzera ume* idatzi ondoren ezabatu du.

¿Bakizue arako *hija de la Portera*? Axe bera. Gaur egingo dodaz kontuak beragaz. Guztiz nago sendo ta ondo. Nire urdaillak garizumea danik be ezta-ki. ¿Zelan dagoz Costa, Galbarriatu, D. Juan Abaitua...? ¿Nor dabe gure Obispo egiteko? Agur ama ta agur arrebak. Urrengo arte. Parisko Société de Linguistiquen guztien baimenez euren lagun egin nabe. Ondo etorriko jako nire liburutzar oneri izen au.

Agur

* * *

(10) [Karta-postala]

6. Paris. *Le d  me des Invalides*

Zer esan asko, nun esan gitxi. Eskerrak Villar-i,³⁴ bialdu Harrieten ori be correoz. Goenetxeak gomutaratu deust artzeko daukadala neurearen saria. Berberdika Ibaiganekeen bitartez lortu al bazi  nei, amarentzat, Karmenentzat lauren bat, beste enparaua neutzat edo azurrezko damentzat, baldin³⁵ bear badabe, su ami  nezkoak³⁶ izan daitezcan. Pardela etxat ondiño eldu. Banabil billa. Aurora-ri esan irakurri daiala, astirik badau, nire *Eguzkia nora*. Doña Laureana-ren numeroa beti dago urteteko. Axe leuke polita. Eztakizue zelan daukadan D. Ziprianok eta lagunak egiñiko kopiaztakoa. Banan banan paper-txu guztiak irakurri, osotu ta zuzendu bear dodaz. Eneban uste ikusi barik onan neukanik. Neu beti eurai esaten: «gizonak ezbairik daukazuenean, itandu neuri». Prantzesa be sarri alondikakoa. Mutiltxu azkar bat argi argi bat ipiñi deuste laguntzat. Gero argitaratu orduko Etxeko prantzes-maisu andi batek irakurriko dauz, banan banan paper guztiak prantzesa ona izan daitean. Goiz da arratsalde nago lanari josita pozik diputazi  noiaren atzerapenak enau ba mindu. Berandutxuago etxeratutea. Zer da egitea!, Jaunari eskiñi geure naiez bai zeuek eta bai neuk! eta ikusiko dozue zein ondo joango iakun aurrerantzean.

³⁴ *Eskbu*. Hitz honen ondoren, *liburua gaitik* ezabaturik dago.

³⁵ *Eskbu*. Hitz hau ez da ondo irakurtzen. Zalantza *balin* eta *baldin* baldintza-partikulen artean izan dugu. Azkuek Bizkaiko euskarari idatzi arren, *baldin* partikula erabiltzen zuenez gero, oraingoan ere *baldin* horren alde egin dugu.

³⁶ *Eskbu*. Halaxe irakurtzen dugu.

Bai mutila bai gizona (lanerako lagunak) dubakoak dodaz. Biartik gora egiunea³⁷ egiten asteko. Enrikeri etzi edo etzikaramon eskribiduko deusat. Agur amarrebak.

D. Diego

* * *

(11) [Karta-postala]

7. Avenue des Champs Elysées

Tours 2-III-1904

Ene Amarrebak:

Eztaukat gaur zer-esan andirik. Paristik eztiraustela ezer. Egun onen baten uste dot esango deustela pardela artu daben ala ez. Soeur Flavie-k il onen zortzirarte kontuak zer-eginik eztagoala esan eustan lengo egunean, da orduxerarte eztoz iakingo zenbatekoa dodan ostaru eder au.

Liburuaren ganean ondiño ezin ezer esan. Astelenean asita dago emengo Burua agiria (dokumentoa) egiten. Egun onetxek aratuste ezkerokoak izan doguz aurtengo otzenak. Eguna luzatu ezker (Maistrak esaten dabe au) otzagaitik eztagoala ardura ibaiña sua egin bear izan dot neure gelan apalostean egoteko. Etxeko Manue-neko gelan beti daukat su ederra. Emen dagozan irlandes batzuk erriko Biblioteka-tik geure aurretiko batzan barriak ekarri deustez *Anne Askew* edo *Ascue* 25 urteko emakuma jakituna Enrike VIII-garrenak erre eragin eban. Bere aitak William Askew edo Ascue eban izena. Beste Askew bat, Antoine, osagillea zan, 1773 il zan, liburutegi eder bat itxita. Etzan a be Berastegitarra. *¿Mundakan amabost alenak ala arenak* esaten da misterioakaitik? Sol-en eskutitza izan dot ontxe. Pariskoa be bai. Bialduko deustezala diño. Eztakit zertzuk. Kontuizu pardela-ta.

Urrengoarte

* * *

³⁷ *Eskbu*. Azkuek lehen idazkeran *egunean* idatzi ondoren azken «-n» kontsonantea ezabatu du.

(12) [Karta-postala]

8. Le Pont Alexandre (de profil)

Tours 6-III-1904

Emen dagoz ba Señeri ta lagunak. Atzo illuntzean eskuratu eustezan. Lenengo atera nebazan gauzak zapatu barrirazuak zirean; eurak ikusian³⁸ neure barrurako esan neban: ganeko azala ta zuek antzekoak zaree: *guardia* sibillenenak. Estu ziñeen zuek galduko zirealakoan. Galduta, oba: 50 peseta ordeztu artuko zenduezan, 25 irabazian urten... Zetarako loteria geiago? Bialdu astean astean arri-kizkirriak *fakturata*: illean pardel bat baiño galdu ezik be 40 peseta illaro irabazi ta aor ederto. Doña³⁹ albokoari ondo etorriko jakoz bizi lagunak (eztiñot merketasuna gaitik): ontxe erreko da, urtuko jakoz gantzok eta luzaroago bizi izango da. Bestetik makurraldiak askori mesede andia egiten deutze. Aizta biok Arestiñera joan gura ezpadozue, bialdu beintzat neskea zer daben jakitera ta esan daiala Gacetan obeto dagoala irakurri arte ezto dala jakin makal egon danik. Luioko ezneduna ta lagunak ikusi badaizue, gorantzi asko. Lekitorako badira, bildur naz ezizentzat ezarri eztaioen nagosiari *millombres*, bigarrenari ingelesa ta beste morrosko eder orreri ezneduna. Esanda ete daukadan nago artu nebala Villar-ek emoniko euskerazko liburua. Botoi dun zapata onek politikak dirudie, neure oiñari jagokan lakoxeak. Euritara daukagu eguraldia ta Paskuetararte begoz. Sol-eri Tours-ko ikusgeiak bein edo bein.

Agur amarrebak

* * *

³⁸ *Eskbu.* Lehen idazketan *ikusieran* idatzi duela dirudi. Gero, zuzendu ondoren, *ikusian*.

³⁹ *Eskbu.* Ez dator puntuaren ondoren letra larririk.

(13) [Karta-postala]

9. Paris. Théâtre Sarah Bernhardt. La Tour Sⁿ Jacques

Tours 10-III-1904

Atzo egin nebazan Soeur Flavie-gaz kontuak. Neuk esan nebana: egunean bost franku. Mame-nekoak biar deuste egiunearen agiria erakusteko. Jingongo-ri⁴⁰ esan neuk be egingo neukezala zapata ariñak zorua kartoizkoa eginezkeru. Azpierdiak egin bear izan deutesdazanean, andrakoan barrua lakoxea egin eben zapatak zulotik. Orain goizean naz karabiñeru, arratsaldean guardia sibil: batean emengo konponduakaz nabil, orkoakaz bestean. Biar arratsean dator Broussain bere apunte ederrakaz bost bat egun emen igarotera. Parisko kapilla española-tik deia izan dot, joateko asteen berbaldi bat edo bi egitera garizuma-bitartean, baiña nik emen zeregin geiegi ta eziñ. Uste dot aste santuan irurren bat egitera joango nazala. Sol onezkero Petritari ta nire Toursko tarjetea erakusten dabil.

Zubi auxe igaroten neban nik goizean goizean seirak lauren gitxiagoetan trenera ba kapillara Mezea emotera joateko.

Agur Amarrebak

¿Aresti-dxenean zer diño?

* * *

(14) [Karta-postala]

10. Paris. Place de la Bastille et Colonne de Dullet

Tours 13-III-1904

Enrikeri araiñegun esan neutsan zueri emoteko nai dozuena. Datorren urtean zabalago egongo naz da uste dot beeratuta dagozan paper on arek, batzuk beintzat, erosi al izango dozuezala. Bakizue beñtzat nik nortzat dodan txintxa. Pozik nago beñ edo beñ estualdi batetik atara zaituedazanean. Broussain

⁴⁰ *Eskbu*. Hitz hau baino lehenago, *Biar arratsean dator Broussain bere apunte ederrakaz esaldia idatzi ondoren ezabatu du*. Esaldi hori berori karta berean geroago jarri du.

emen dago neugaz lanean gogotik. Berba eder asko ta asko ekarri deustaz aspaldiko lau edo bost urte onetan bere errialdean batuta. Gorantzi asko zuei danoi emoteko diraust. Eguasten gaberako Bayonara eldu bear dau. Pozik eta osasun ederragaz⁴¹ nago. Egiunea garbitan ipinten diardue. Ipasterko Pre zarenaren ikaslari izateko balio etedodan nago. Goiz goizetik jagiten naz-da.

Agur amarrebak

Korreo bajoat.

* * *

(15) [Karta-postala]

11. Paris Le Grand Palais aux Champs-Élysées
Tours 17-3-1904, 16, Rue Bernard Palissy⁴², 16

Au baiño lenago uste dot artu izango dozuela diruexeko paper bikotxa. Esaten neutsuenez, Aurorak lez neuk be uste dot, auxe dala Meneradun egiteko era ona; baiña nik datorren urterarte eziñ ezer egin. Orduan baietz uste dot. Eskolako barriakaz pozik nago. Don Nicolas-i bialdu papertxu bat neskeagaz, eurak bear ezpadabe bialdu daiela armonioa eskola barrira.

La Tribune-ri, aurt⁴³ atzera esan. Atzo urten eban Broussain-ek emendik. Guztizko apunte ederrak ekarri deustaz. Geiagogaz etorriko jat il batzuk barru. Eztogu izan astirik bere oar guztiak garbitan ipinteko. Ama dauko guztiz iausita. 78 urte daukaz. Gure Amak baiño zeinbat geiago? 30 bat bai. Bialduidazuez, len-bai-len nire gelako arazan dagozan tarjeta euskerazkoak. Bidez datorren bategaz edo bialdu ziñaikeez. Osasuna, bakea ta lanerako gogoaz bizi naiatzue.

Udan Lourdes-erako gogorik? Ea, doña Karmen.

Agur Amarrebak

* * *

⁴¹ *Eskbu*. Azkuek lehen idazkeran *osasunagaz* idatzi ondoren zuzendu eta *osasun ederragaz* jarri du.

⁴² *Eskbu*. Azkuek grafia frantsesean barik berean jartzen du «-s-» kontsonante gainean marra batekin.

⁴³ *Eskbu*. Halaxe irakurtzen dugu. Azkuek bere Hiztegian *aurt* hitzari azalpen hau eman zion: «(Bc,...), *interjec*. Con que se excita al ganado a que retroceda».

(16) [Karta-postala]

12. Paris. La rue Royale, vue prise de la Madeleine

Tours 20-3-1904

Nai deutzazu zeure izenean, baiña neure ordez, Diputaziñoko Buruari eskutitz bat bialdu? Esaiozu badakiala zeri nagoan begira lana argitaratuten asteko. Il onen 9ª onetsi edo baieztu eben abenduko erabagia ta eztirauste ezer. Uste dot agiri orretxeri dagozala Etxekoak begira egiunea niri emoteko. Engrazia lakoxe pasola pasola andiak dira emeko⁴⁴ monja onek: Bittori ta Flavie-ta..., hamaika bidar gomutaratu jataz Lekittoko Bittori ta Dabitxu! Uste dot gure Alejandrok ezabela lengo egunean Gazetaren kontra egin izango bestela... Ur/i/o ezta gero be Jerusalemara joan? *¿Pozik joan dira erro-mesok? ¿Da? Alboko amalaurak buruko miñik eztabe emoten?*

Agur Amarrebak

Eguenekorarte

* * *

(17) [Karta-postala]

13. Paris Mairie du 1er arrondissement Eglise Sⁿ. Germain l'Auxerrois

Tours 25-3-1904

Gaurkoak biarkoa urre daukala ta aguratzuen paperak elduko zireala-koan, gaurko itxi neban atzo egin bear neban-au. Eztira ondiño eldu.

Ez erre, elduko dira-ta. Bai askok etxea urdailla lakoxea euki, emoten jaken⁴⁵ guztia artzekoa!

Aztu jatan atzo D. Nicolas-i armonio kontua.

Etziarte agur

Osasuna ta bakea.

Don Diego

* * *

⁴⁴ *Eskbu.* Lehen idazketan *emeko*.

⁴⁵ *Eskbu.* Irakurketa zaileko adizkia.

(18) [Karta-postala]

Paris-Place de la Concorde

Tours 28 III, 1904

Atzoko korreoak iges. Eldu jatazan aguratuaren paperak eta eskutitza. Emon neutsezan Etxekoari. Gaur edo biar erabagiko aldogu geure artuemonna. Etzi Parisera noa, españolen Elizatxura. Araxe bialdu gorantzirik edo paperik edo badago. *23 avenue Friedland, 23. Chapelle espagnole.*

Atzo entzun neban ba katedralean Pasiñoia. Ai geure Mikulukua! Orko musikea askotaz ohea da. Emen dagoana: eztabe Don Zirilitoren umekeriarik egiten liburuak daukan modu moduan oiuegiten dabe. Parisen gure Elizatxuan Meza nagosirik eta ezpadago, S. François Xavieren Elizara joango naz kantu egokiak eidaukez-da. Urrengo baten esango deutsuet zelango zauskadea egin deustan ango oiue dertzakook. Uste neban Gacetak oraingo erromesen barriren bat emongo euskula. Agur Amarrebak. Asi, Ama, aparramantarrok kentzen.

Don Diego

* * *

(19)

Paris-tik 1904ko Jorraillaren 6an

Ene amarrebak:

Egun onek txirrist egin deuste. Batean norbait ikustera, bestean norbait neu ikustera etorri, igarri barik iges egin deuste egun onek. *Gaceta*-ko F. Parisko corresponsal-a ezagutu dot. Zapatu Santuz Rousse-nean konbidau euki nenduen, da gero Paskoz neuk euki neban Rousse bera.

Maiatz-Paskoz nator barriro sermoi bat egitera. Elizkizun andi baten asmoa dauke Capillan. Pozik dagoz onek, Embajadorea etorri⁴⁶ jaken eurok ikustera.

⁴⁶ *Eskbu.* Lehen idazkeran *joan* jarri du eta gainean *etorri*.

Onezkero Candido-k alde egin izan dau ortik, bestela gorantziak bialduko neuskioz, esanaz egunean egunean gomuta izaten dodala.

Eguen da bariaku santuz gauza ederrak entzun nebazan San François Xavier-en Elizan. Mikuluak eta baiño be asko obeto pasiñoia. Pasko-egunean Madalenako Elizan meza nagosia orkesta ta guzti ederto baiña erdi teatro-antzer. Eliza beteagorik eztot iñoz ikusi, neu ederto egon nintzan, altara-aurreko abadetokian.

Bariaku santu arratsaldean Notre Dame-ko Elizan Jesukristo g. Jaunaren koroari ta untze bati ta kurtze santuaren zatiari mun egin neutsen; ¡Zer zan ango bultzaka altararaño eldutea! Goizerditik arratsaldeko zazpiretarte izan zan mun egitea.

Esatera noian au, baderitxazue, ez Amari esan. Aste ta erdirako Londre-
sera noia etzi. Bonaparte-ren eskuz egiñiko diktionario baten berba batzuk kopietara. Aspaldion ibilli naz aren atzetik. Toda⁴⁷ Sota-ren etxeko nagosia aurkitu neban emen lengo egunean, da ak ipiñiko deustaz bere mutil bat edo bi duarik kopiok egiteko. Nik begiz jo berbak, lapizaz egalean ezaguturazo ta gero ni Tours-era etorriko naz arek amaitu daien artean... Gauza gitxi baiño ezpada, neuk neure eskuz egingo dot lana. Toursera elduta batera asiko gara liburua argitaratuten.

Iztegiaren lau liburuak 100 franko balioko dabe. Azal eta beste gauzen *gastuak* bertatik atarata garbitan nitzat 25 izango dira, zazpi etxekoentzat Amerikan da alde askotan zabaldutearren, euren kontura igargarrien gastuak direala.

Liburugiñen bitartekotasun barik salduko direan liburuetatik 45 franko izango dira nitzat.

Agur Amarrebak

Londrestik urrengoa.

Don Diego

* * *

⁴⁷ *Eskbu*. Ez dago guztiz argi. Hitz hori *-oda* batez bukatzen da.

(20)

Tours 1904ko Maiatzaren lean

Doña Karmen:

Betiko osasun-bake urregorritan emen dauko berorren seme D. Diego, agorrill edo agostua noz elduko pozarren. Eneban nik ezertara agertu nai diputaziñora, lenengo liburua besapean enebala; ta agaitik uste neban enebazala Amalabok ikusiko or, naiago neban orretarako eurok Lourdeseraldixu bat egitea. Baiña gauzak besteratu jatuz. Gipuzkoako Diputauak dei bi egin deustaz bat orra ta bestea ona, maipuruko edo presidentearen izenean, beste bi Pavia Diputaziñoaren izenean. Donostian aurtengo udan, agorrillaren 21an asita, konferenziak dagoz, ta aetariko bat, gura dodana, aututeko esan deuste ta joan barik ez egoteko. Badakizue ze asmo dodan Iztegi au burutu daidaneko: Akademia egitea. Gipuzkoan egin al izango da. Orregaitik ondo da Diputaziño onegaz ondo egotea. Ezta txarto etorriko eun bat Iztegi eroste ta lortuteko be. Gogoa bai ta gogoa ez: onantxe nago Donostiarako. Berbea emon dot. Andik aste bete igarotera Kampo Bolantiñera joango naz. Lenengo liburua amaituta gero, nai dan beste opor-egun igaroko dodaz etxekoen ondotxuan. ¡Eztaki ezer! Espaiñiak Inglaterran daukan embajadoregaz *carta viene y carta va* nabil. Ona zegaitik. Damu andiz jakin neban norteamerikanoak edo Solek esango leukeanez goiamerikarrak dabilzala Bonaparte-ren eskuzko liburuak erosi nairik; ta geure artean gelditu eragiteko, Donostiako diputau bati lenengo, Londresko embajadoreari gero eskutitz bana egin neutsen. Gaur embajadore dana, Duque de Mandas, orain berrogei urte Azkoitiko juntetan diputau zan ta euskerearen alde lan ederto egin eban.⁴⁸ Orduko lanak eta liburu-eroste onek zer ikusi andia eukelako beragana jo neban. Esan eustan ez bestegaz baliatuko; bialduteko berari agiri bat, esanaz zeinbat edo zelango liburuak zirean da berak Donostiako nagosi Machinbarrenari eskribiduko eutsala: orretantxe nago.

Beste pozaldi bat izan dot: Oraintxe amar urte irlandes bat izan jatan Bilbon mesedetxu bat eskatuten: Bonaparteren liburutegiko liburuak esan

⁴⁸ *Eskbu*. Eskutitzean *neban* jarri arren, Duque de Mandas delakoaren gainean ari denez gero, *eban* izan behar du.

neiola zeintzuk zirean bizkaitarrak zeintzuk napar da areik arakoak. Au egiñaz ganera neure Euskal Izkindea liburutegi atarako emon neutsan, esanaz orrenbeste ta geiago zor geutsala Bonaparteri euskaldunak. Lengo egunean bere etxera deitu ta emon deustaz ogeta amar liburu Bonapartek argitaratuak, guztiz karu saldu oi direanak, eta duarik emon deustaz. Liburu bat, Duvoisin-ek biurturiko Biblia, Pepiñek eukiten emondakoa, ogei ogerlekoetik goran saltzen da. Beste liburuak be, txikiak izan arren, guztiz karu saldu oi dira.

Ederto jatortaz.

Pepin gizagaisoa birritan izan jatan neu ikustera: ni etxean ez. Jakin nebanean, bera egoten dan ostatura joan nintzan; baiña alperrik. Orduko Nizara joanda egoan.

Gure mutillak, Karmengo prailleak, eskutitz eder bat egin deuste iizelakua baia!! Eurak euren kontura armonia ikasten diardue. Nai leukee noizean bein nire musika-libururen bat euki joteko. Baietz esan deutset: joateko nai dabenean Kampo Bolantiñera ta artzeko.

¿Erramontxuk ondo urten dau?

Goizeko korreo auxe izan ezik eztaukat besterik eta agur. Ez Begoñarateak itxi. Beorrek be onezkero, Ama Karmen-e, aralditxuak egin leikez. Asko erregututen dot zuekaitik; egin zeuek be neugaitik.

Agur

Don Diego

* * *

(21)

Tours 23-5-1904

Eneutsuen lengo egunean esan zer eroan ortik Lekeitxora. 1° Arako nire gelako tarjeta guztiak, euskerazko berbadunak. (B ta D-dunak onaxe gastu andi barik bialdu al izanezkero, naiago). 2° Manteo meia. 3° Jinjongoko

egiñiko mantarrezko zapata batzuk.⁴⁹ (Eztakit ba zer geiago D. Kastorren-tzako Jereza izan ezik). 4° Bañurako soiñekoa. Makilla bat mendirik mendi ibilteko. Emen eztago mendi bape danik eta ikusteko ta ibilteko gogotan nago. Osorik eldu jatzue D. Kastorreneko maistrea? Emengo barririk atzo gure artzobispu Jaunak Meza panparroia emon eban. Gabetan *ambo ato* ta *alalimon*⁵⁰ lakoxe gauzatxuak entzun oi dodaz loretan. Uste dot Larrucea elduko jatzuela neure izenean ni Lekitxora orduko.⁵¹

Agur Amarrebak

D. Diego

* * *

(22)

Tours 14-VII-1904

Ama (ia esan neban) Doña Karmen: Gaurkoa lango egun asko ta askotan lapikoko ederra egin da jateko osasuna ta adorea emon daiozala Jaunak. Neure aldetik, ur-ardautxuaz baiño ezpada be, *brindo* egin bear izango dot egun orretan.

Esango dau gero semeagaitik bata ta bestea ta estea: gaur mundu guztiak egiten dau emen jai; neure lantegian zokondoan bakar bakarrik lan egingo da gaur Etxe andi onetan.

Ezeustan siniztu lengo egunean Mr. L'abbé-k eztakiala lapikokorik jaten. Ikusi bei berorrek: urreratu beio aora koillaraka bat: ijan ezetz!

Gero Mr. L'abbé gizagaisoari ezpeioz ordeak eta koroia aparta. *¿Aranoe-nean berba eginda dagoz bere etzatoki ta ostatuagaitik?*

Nire adiskide Broussain ezkondu zan lengo egunean bere erri-ondoko neskatilla gazte (gazteegia) etxe oneko bategaz. Arrebeak egin deutso ezkontza ori. Enekian zer emon gomutagarritzat eta orduantxe otu jatan beste edozer

⁴⁹ Ms. Lehen idazketan *zapatak*.

⁵⁰ *Eskbu*. Azpimarraturik dauden hitzak ez dira erraz transkribatzekoak, apur bat zirriborraturik baitaude.

⁵¹ *Eskbu*. Zail dira transkribatzen *izenean* eta *orduko* hitzen arteko hitzak.

baiño merkeago nik ta gogokoagoa berak izango genduala Mr. L'abbé bialdu-tea. Au etzan gertu ezkontzegunerako: biar edo etzi bialduko deusat.

Urrengo orrian doiazan zer orrek D. Faustorentzat dira.

Diana Lapaseri esan beio nire euskerazko papertxuak orra ekarrita baidaukaz, topa daiala *gangaillena* ta berari jagokan⁵² edo jagokazan esakerak: *gangaillena* bat, *gangaillena*⁵³ bi... eta *sobre* baten barruan bialdu daistazala. Jakin daiala erderaz *escrófula* ala zer dan *gangaillena*.

Ederto igaro beie egun au ta ganeko guztiak, neu joan-artekoak eta joan ezkerokoak.

Gorantziak goi-bee ta Mr. L'abbé-ri ta esan neuk be berea egingo dodala: anabaseari usain eginda... ortik egiñago. Orregaitiñokarren Andra Mari-aurreko potajetxua ta San Antoliñgoa⁵⁴ barruratuko dodaz.

¿Eskola dominicalean argi eletrikarik eztabe ipiñi?; Agertu jako orko jin-jongo Padre ministroa? Uraz nastata, emon-enean be, ura geiago dala.

Agur Amarrebak

Ez beroen arduratan egon. Batetik eztaukagu labasurik, bestetik Dabitxunetik lantegira konpañaurretik Neguenena beste bide aldago, ta geien geiena gerizpetxutan. Eguzki-uneetan beti zabalduten dot eguzkitakoa.

D. Diego

* * *

(23)

Donostiatik 1904ko Iraillaren 23an

Ene Ama ta arreba maiteak:

Bizentegandik be jakin dot *mi seráfica orden*-en berbaldiaren barri.

⁵² *Eskbu.* Honetara dago: *jakokan*.

⁵³ *Eskbu.* *gangaillena*.

⁵⁴ *Eskbu.* Uste dugu halaxe irakurri behar dela. Azkuek *San Antonlingo (beste hitz bat)-a* idatzi ondoren, *San Antonlingo* ondoko hitza ezabatu du, azken «-a» izan ezik.

Nik gaur daukat emen neure konferentzia bat.

Txarto ezpajatortzue nai neuke zuek karta au artu ta bateratsu Bilborako urtetea. D. Nicolas gizagaisoa ta ona, bertora etorri jat, beste zeregin barik, neugaz egun bi igaroterata.

Zapatuan, biar, eguerdiko Bilbora elduko naz. Elosu Durangokoagaz Iztegia saltzeko arazoaren ganean eta Marques de Acillonagaz eskolearen ganean egon bear dot.

Martitzenean uste dot andik Frantziarako urtengo dodala.

D. Mario ta alabeagaz egon nintzan atzo; baita eurak egozan jauregian Guardaminonean mezea emon be.

Osasun ederra darabilt Jaunari eskerrak.

Sermoginen nagoaneko erretratu bi gura neukez.

Ea biar gabeen alkartuten garean.

Arranegi-ri datorren urterarte agur egin neure orde be.

Zuena beti, seme-neba beti gogoan zaukezan.

Don Diego

Sol ezin etorri Bilbora?

San Antolin-egunekoa *Luno*. Bruno berba-merkek urtean dauko dirua karu.

Beste sermo biak zer esanik be ez: dirurik eskinterik be eneuke nai.

Areopago-koak pozik e?

* * *

(24)

Donostia-tik 1904ko Iraillaren 28an

Ama ta arreba maiteak:

Berton aurkitu nebazan bear nebazan paperak. Biar arratsaldean emongo dot *Conferencia*; gabaz San Juan de Luz-era elduko naz. Domeka: goizerako Tours-a jotea uste dot. Bidean Doña Ka-jo-ba seme-alaba bigaz ikusi neban;

Zaldibarren sartu zirean. Lekeitxorako. Berak *La de A-mi-as* zala esan-arte eneban ezagutu. Zuaznabarrenekoak gorantziak emon deustez zuentzat. Egunero dabilz konferenzietara. Tours-a eldu arte, eztot beste eskutizik egingo; bada biarko lana ezta ezer, irakurtea baiño ez. Eztaizala gero galdu Lekeitioko bialdu eustezan kartak. Adan-ek esaten eustan ea zegaitik eneustan jakin-eragin arratsalde atantxe neukala neure Conferencia, geratuko zala-ta.

Domekararte agur

* * *

(25)

Tours le 30 octobre 1904

Maman et mes très chères soeurs:

Je suppose que vous êtes rassasiés de nouvelles que vous aurait emportées Rufina Escudero. Si vous avez l'occasion de causer avec elle, dites lui que son frère Manuel est un excellent jeune homme. Il est très content de la vie qu'il mène dans notre college et tout le monde est très content de lui. Ajoutez que s'il y a Bilbao ou quelque part un regiment de garçons si gentils et si sages que son petit frère, je serais hereux de me dire leur colonel.

Quant à Fernando, toi, Aurora, tu pourras dire chez lui qu'il est extremement gai et qu'il se conduit mieux qu'il fallait attendre, d'un jeune homme de 21 ans, vif et riche.

M. M. Liran sont enchantés de lui. Il étudie presque toute la journée. Il n'a d'autre ami que moi.

Nous nous arrangeons très bien. Je crois qu'il apprendra assez vite le français.

Adieu mes chères

R. M.

* * *

(26)

Tours le 5 8bre 1904

Chère maman et chères soeurs:

C'est la troisième fois que je commence à rediger cette lettre. J'ai un tas de choses à vous dire. D'abord sachez que je me porte comme toujours très bien, Dieu merci, et qu'on m'a reçu dans ce collège d'une façon touchante. Il se peut que la nourriture ne soit pas si remarquable que celle de l'année dernière, mais, en échange il y a dans ce collège de grosses avantages. Nous sommes quinze prêtres et laïques à la même table. La plupart d'eux sont des bretons. Il n'y en a qu'un tourangeau (de la Touraine). J'ai une jolie chambre à moi, très claire, très bien airée.

La mère Aristegui du S. C. de J. du collège de Bilbao m'a recommandée une dame Mad. Bengoa, née Abasolo; laquelle en rentrant vous visitera et vous donnera quelques nouvelles de mon séjour. Je dit la messe à 6 h. dans la magnifique grande chapelle de la maison. Il y en a trois.

Lorsque Mad. Bengoa ira vous voir, dites lui *bestela baitakoan* que je n'ai pas ici d'honoraires, pour la sainte messe. Chez mon bon ami Broussain on m'a donné quelques honoraires (estipendios). Je n'en ai que 70 environ.

Du reste je recommence mes travaux de l'imprimerie avec grande ardeur.

Mad. Bengoa vous pourra dire que Victor le fils de Presenta ne viendra pas ici.

Je vous envoie aujourd'hui le prospectus de ce collège.

Le prochaine dimanche je vous dirai de choses que j'aurais oublié sûrement dans cette lettre.

Madame et mes demoiselles d'Azkue

Adieu, negartis

Resurrección

J'ai reçu votre lettre. *La Gaceta del Norte* ne vient pas chez Mame.

* * *

(27)

Tours 6-XI-1904

Maman et mes chères soeurs:

J'ai lu avec beaucoup de complaisance votre lettre du 3 courant. La lettre de Mr. de Carrera a été repondue le même jour de son arrivée. Il m'a demandé de la part du Bureau directeur de vouloir bien fixer les honoraires de mon *berbaldi*. J'ai repondu, naturellement, que la très sainte Vierge nous payera suffisamment ce que nous avons fait à son honneur. Dites à Marie Luise et compagnie que je vais dire très content la M. de trois *pesetas*, en regrettant qu'ils ne voient pas 300 M. aux mêmes honoraires. Est-ce que mon ami don Nicolás est tout à fait retablie? Est-ce que vous avez accueilli, comme ils le meritent, nous parents de Hurtado de Amezaga 12? Je le craigne un peu et je le regretterais vivement. Je n'ai reçu aucune lettre d'eux. Fernando et Mari Escudero se conduisent de mieux en mieux. Je vais écrire à notre soeur (petite soeur de Lekeitio) en lui demandant quelques renseignements sur certains mots que j'ai appris.

A dimanche prochaine

Toujours votre

R. M.

Est-ce que vous pourrez m'envoyer le portrait de notre père *assis sur une chaise*?

* * *

(28)

Tours 12-XI-1904

Amarreba maiteak:

Arañegun Manoloen *kartea* izan neban, guztizko maitagarria. Ordu erdi-garreneko erantzun neutsan bada 17 nai neban Mejico-ra orduko Algortara eldutxu bat neure izenean egitea. Emengo kolejio baten alaba bi daukazan gizon aberats on bat zuekana agertu izango dana da Manolo doian lekuko Ramon de la Sota. Etxako txarto etorriko onen ezaupidea egitea. Biar egun

andia emen; eztakit (egunez beintzat) astirik izango dodan eskutitzik egiteko. Orregaitik gaur egin gura izan dot. Obispo batzuk biar emen batuko dira. Lenago eizan orain baiño ikusgarriago emengo San Martin eguna. Sermolari eder bati berbaldi batzuk entzun deusadaz; geiago ez, loak artu nendualako. Goizetik jagi, berandutxu lotara ta⁵⁵ gero Berastegitarrena, taukika illuntzera ezkerro; Egunez lan geiago egitearren, apalosterako isten dodaz liburuko *errazuak*; eta nai ta nai ez gelan ibili bear izaten dot, geldirik loak artuko nenduke. Osasun ederra darabilt. Lanerako gogo andia be bai. Nire astegunetako barri badakizue, ezta? 5^{ak} lauren gitxiagoetan *arriba payo*, 5^{ak} jota lastertxura, *nartixon padol* bategaz geure Elizara, 6^{etan} mezea, 7^{etan} txokolatexnea katillanda⁵⁶ andi bat, zeuen morkoak lakoxea. 7 1/2^{etan} lanera, 11 1/2^{ak} jota gora, 12^{etan} bazkaldu, gero egun batzuetan organoa, pianoa besteetan, kafea gitxitan egiten dot, astean bein edo birritan, 2 1/2^{etan} lanera. 6 1/2 jota gora, ibili tindi-tindi-tindi baten. 7^{etan} *aparia* 8 1/2^{etan} gelara, errazuak egitera; 10^{etan}, a la cuxe (allez coucher). Domeketan, goizean beti legez, zazpitan jesuita baten etxera P. de Bussy dau izena. 7 1/2^{etan} igazko abade agura zarragana, 8 1/2^{etan} kolejioko meza nagusitara; 9 1/2 etxeko agurea direttorearen gelara. Alkar maite dogu. Arratsalde-erdian jolekiora⁵⁷ barrukumak⁵⁸ ikustera. Uneetan Villabasogaz ibiltzen naz. Aurten de Amezagako barriak izan dodaz. Villabaso etorten jat 6 1/2^{etan} billa. Emen jaiyo ontxe be⁵⁹. Mutil ona da.

Eguenean esango deutzuedaz prantsesez, zer esan asko ezbadaukat biarko agokoenak.⁶⁰

Agur D. Diego

* * *

⁵⁵ *Eskbu.* Postal batean *estu-estu* idatzia dago testuan. Eskubiko alboan esaldi bat dator eta esaldi horren gainean *azkenengo* zehaztasuna irakurtzen da. Delako azken esaldia guk azken transkribatu duguna da: *Villabasogaz ibiltzen naz (...)*.

⁵⁶ *Eskbu.* Azkuek bestetan *katilluka* ekarri ohi du. Oraingoan *katillanda* irakurtzen dugu.

⁵⁷ *Eskbu.* Beste behin ere, 32. kartan, *jolekioa* erabiliko du.

⁵⁸ *Eskbu.* Halaxe ikusten dugu eskuizkribuan.

⁵⁹ *Eskbu.* Esaldi hau ezin izan dugu ondo transkribatu.

⁶⁰ *Eskbu.* *Biarko* ondoren datorren hitza ez da ondo irakurtzen.

(29)

Tours 18-XI-1904

Mes chères:

Comme je vous ai prevenu, le dimanche dernier fête du grand St. Martin, nous avons été, Escudero et moi, à l'archeveché à l'après midi pour recevoir la benediction collective de quatre évêques.⁶¹ J'étais stupefié de voir que presque personne ne se decouvrait pas, pendant que notre archeveque le saint prelat Mgr. Renau nous parlait; personne ne s'eut pas mis à genoux au moment de la benediction. Manuel et moi, naturellement, nous avons gardé les bonnes traditions de notre pieux pays. Peu après cette belle ceremonie se sont commencées les vêpres vraiment solennelles à la catedral. Nous étions très bien placés⁶² au choeur des chanoines qui est fort vaste. La catedral était bondée. Mgr. Bolst, qui a preché deux nervaines⁶³ de sermons les jours precedents, nous a dirigé pendant une heure à peu près son eloquant parole exposant le triple apostolat de Saint Martin.

Quelques jours avant cette date j'ai eu une petite entretien avec Mr. Renau. Il m'a accueilli tres flatteusement, comme d'ailleurs il le fait pour tout le monde. Comme consequence de cette visite j'ai tous les pouvoirs necessaires pour me donner aux fonctions d'un prêtre. Mais je ne vais point les exercer, sauf les cas où j'en serais expressement invité parce que j'ai bien assez de besogne sans plus charger mes épaules. Il y a bien une semaine et demie que je ne sais rien de vous.

Agur ama ta⁶⁴ [arrebak]

* * *

⁶¹ *Eskbu.* Eskuidatzian *êveques*.

⁶² *Eskbu.* *Nous étions très bien place.*

⁶³ *Eskbu.* Hitz hau ez da ondo ikusten.

⁶⁴ *Eskbu.* Azkue postalean lekurik gabe gelditu da eta ez da ondo irakurtzen Agur hitzaren ondoren datorrena.

(30)

Tours 12-XII-1904

Mes chères:

Je viens de recevoir une lettre très soigneusement redigée de notre soeur de Lequetio et au même temps le portrait de notre père. Je suis très content d'avoir ici, devant mes yeux, à mon bureau.

J'ai passé assez bien le jour de l'Immaculée. D'après ce que j'ai lu à la *Gaceta del Norte*, les fêtes de l'Espagne ont surpassé si beaucoup celles que l'on a faites en France. J'ai eu la satisfaction de donner au jeune Villabaso la sainte communion; c'est Manuel Escudero qui m'a servi dans cet acte. La décoration de notre chapelle était splendide, les chants aux diverses ceremonies comme-ci comme-ça. Un surveillant (pasante) du collège a eu l'idée vraiment bizarre de lancer de feux d'artifice pendant la petite procession que nous avons au petit jardin de Saint Gregoire. Mon visage n'est plus inflammé. Je rince les dents avec de l'eau boriquée, conformément à la prescription du Dr. C'est un remède moins cher que celui de Mr. Orube. Gero, Ama, gero, karakoltxuak gorde gabon zarrerako.

Votre cordiellement R. M.

* * *

(31)

Tours 23-XII-1904

Ama ta arreba intxaur saltsa-zaleak:

Biar zortzi neuk be «kantau ala erreza» esan al izango dot.

Emendik 30^{an} gaberdian urtengo dot. Ez arduratan egon: bero egoten dira burdiak; bestetik Ama legez etorriko naz, denda bat soiñean dodala. *¿Ikusi zaituez Villabaso-neko Fernandok? ¿Zetan da Carmelo-eneko Kasinto? Orra gabonzar gabean zuzen zuzen mairako elduko naz. Gogoia be uste dot izango dodala. Emen aspaldion be eztoz apalduten, baiña egun orretan Iru-nen eguerdia janda, bideak gosetuko nau. Aitagaz lenago baiño askozaz sarrigo gomuta naz, beti begien aurrean liburu-ganetxoan daukadanezkero.*

Biar zortzirarte. Eguaztenerantz beste onakotxu bat bialduko deusuet. Osorik eldu jatzue Sol?

R. M.

* * *

(32)

Tours 29-XII-1904

Ama ta arreba maiteak:

Lo bat eta erdi ta kukulotxu batzuk eginda «qué caracolada de polaina!» Eskutitzxu onetxen atzetik zein ariñago Manuel Escudero ta ni Bilboratuko gara. Biar gaberdian urtenda eguerdiko mugara, arratsalderdian Donostiara ta gabeko 8, 25etan Atxurira. Ondixerik *daukadaz* emengo onek arduratan. Gogotik, beti legez, nakio lanari. Osasunean eziñ obeto nago. Gabon-gabe-ko afaria. A zan afaria! Katilluka txokolateznea ta sagar bi. *Voila tout*. Gaberdirarte, errazoak eginda, neure konpesoreak eskaturiko musikatxu bat egiten, gure amaren diruak ez legez, firi egin eusten orduan.

Orroi batzuk egin genduzan gaberdiko mezatan. Urrengo eguneko bazkari ederraren barri badakizue. *Lo bat* eta erdi ta kukulotxu batzuk egiñarte.

Agur

* * *

(33) 29

Tours 5-I-1905

Ondo pozik artu nebazan atzo orraziari eutsela⁶⁵ liburutxu ta eskutitza.

Alakoren baten *isun* (multa) andiren bat izango dozue. Emen eztago or lako otzik ez gitxiago be: eguraldi ederrak. Ni sendo nago ta pozik nabil. Barri txar⁶⁶ bat, ointxe Bayonako paper batetik jakin dodana: Arbelbide ka-

⁶⁵ *Eskbu*. Lehen idazkeran *deutsela* jarri du eta zuzendu ondoren *eutsela*.

⁶⁶ *Eskbu*. Hitz hori ez da ondo ikusten, zirriborratua dago eta.

nonigoa il da; 64 urteko gizon ondiño sendoa. Amalau-bat egunean egon eida oeratuta. Oraintxe bertako abade bati kartatxu bat egitera noa, bere aide urkoren bati jakin eragin daion il-barriak emon deustan naibagea. Liburu-kutxea ekartearren Donostiatik Endayara amaika txakur txiki kendu eustazan, Endayatik ona sei peseta. Or barriz bide labur laburrean; da alan da guzti be ezin dirurik egin. Danok, zuen ezagun guztiok, gabiliz ondo emen.

Eguenekorarte

Agur Ama ta arreba maiteak

* * *

(34) 30

Tours 10-I-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Iñoizko ondoen egin dot osterea. Escudero ta neu, biok bakar bakarrik, biderik geienez, lo be egin al izan dogu ta atara kontuak.

Ona eldu ta batera (goizeko bostetan) jolekioan sartu ta mezatara; berak erazo deust; a gero gosaldu ta lotara; ni garbitu gorik bera, aldatu, bizarra egin, gosaldu ta lanera.

Eguraldia nai lakoxea bai bidean da bai ona eldueran. Donostiara bidean, ibil laguneren zigarro-atsagaitik, leioak zabalik, biderik geienez etorri giñean. Apaldu treneko restaurantean egin genduan, andikiak legez geuk be. Ezta-go geluneetan legez itoka ibilterik, asko karuago ez, da ederto.

A: lapikoko ederra: non zagoooz?

Agur

* * *

(35)

Tours 21-I-1905

Etzendukee uste izango zelango poza artu neban nitzako paperok *Erri*-jen eskuetan dagozala esan zeustenean. Begoz. Galduko etezirean bildur nintzan.

¡Bakizue Aurora Madalen gabaren atzenengo kuadroari edonok polita deritxonik! Bakar bakarrik beeko aldean AMA bear leuke ez Ama Karmen, A. M. A. baiño.

Manoloen karteia izan neban atzo. Eskerrak emon deustaz Algortakoentzako bitartekotasunagaitik. Bildur naz da uste dot ara leku-billa joan zala edo beintzat ordeazko lez egoteko. Bestela beti betiko karta txeratsua egin deust. Atzo ordu betegarrenean erantzun neutsan. Polito polito aitatu neutsan arako Catanduaneserako izan eban deia ta Jacintori ezin eskerrak emon izan neutsazala, ez jakiñagaitik. Pozik egongo da erantzun deustadagaz. Rafaelen zuzenbidea emon deustat.

Ointxe puntuon Federiko Zabalak eskribidu deust Mariaren da bere ize-nean eskutitz polit bat: zapatuan dala ezkontzea ta ea zein trenetan elduteko ustean nagoan.

Bariku-gabeen, Jainkoak nai ba, elduko nazala erantzun deustat.

Emen oztxu, esatekorik ez: eguraldia geienean ona.

Urrerogarte

Agur Ama ta arreba maiteak

R.

* * *

(36)

Tours 25-I-1905

Zeuenagaz batera eldu jat Otabiñen txiki bat. Abel euren nagosiak esan eideutso eskatuteko niri or Zezeillaren lenengorarte egoteko mesedez. Bera Londrestik itxasoz eidator orra 31an eltzeko moduan. Au izan ezpalitz, astelen goizean goiz urtetako asmoa nerabillen.

Biar eguerdian urtengo dot emendik. Nire liburu au erririk erri salduko edo dabenen bategaz. Irunen ordu batzuk igaroko dodaz. Bertan lo egin, mezea emon da gaberako, bariaku-gaberako, Bilbora. Bide-burusia (manta de viaje) emen itxiko dot. Alperrekoa da, burdiak bero dagoz da. Bere orde best leporako ta gorputzerako berogarri bat eroango dot, zer jazoko be. Emen eztago otx andirik:

edurra ezto sekula gogortuta ikusi. Osasuna beti betikoa daukat, Jaunari eskerak. Neure Izpasterko fraille-bizimodu onegaz ondo joat. Lauretan «arriba payo», amarretan «á la cušé»⁶⁷ da danbaladarik, gitxitan, gitxi ta arratsaldera.

Etziarte agur! Etxat aztuko Ibaiganekoen izenean mezea emotea.

Zuen seme-neba artzobispokeri bakoa

R. M.

* * *

(37)

Tours 31-I-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Goizeko lauretan ederto eldu naz. Etxera elduta batera, lenago lez, mezea emon, bizarra egin, garbitu ur otzetan gorputzar⁶⁸ au, gosalduta ta ona: lantegira. Jatekorik erdia edo geiago enparau jat; bada ezkonbarriakaz bazkalduta neban. Neure arazo Diputaziñokoa eginda gero lauretarte zer edo zer ikusten ibilli giñean. Lauretan trenera lagundu eusten, da orra gero ni lokukutxu batzuk eginda.⁶⁹ Toursa eldueran lo egongo nintzanen bildurrez, ederto egin dot osterea. Maria ta Federiko an gelditutea ondez bategaitik izan dabe; Mariak bidean bazkaria oso osorik arbesau eban. Ez eiozue esan bere ama ta aitzai, ez goikoai, txarrago uste izan eztaien. Ondo dago orain. Gaur goiz-beranduan urtengo dabe Lourdesako. Paris-erako neure adiskide batentzat tarjeta bat emon neutsen, an lagundu daioen; da pozik dagoz euren bost marai ta erdiakaz. Escudero mezatarra joan da, ni gosalduta bera ikustera niñoiála. Eguerdian egongo naz beragaz luzaroan ta emongo deutsadaz liburuak. Nik ezto orratz bat galdu!

Domekan urrengoa.

Beti ta danau edo nazanau zuena

R. M.

* * *

⁶⁷ *Eskbu.* Halaxe idazten du.

⁶⁸ *Eskbu.* Uste izatekoa da *gorputzar* behar lukeela, baina gutunean *gorputzar* dator.

⁶⁹ *Eskbu.* Lehen idazkeran *Toursera*.

(38)

Tours 9-II-1905

¿Negua da berau? Ezta Auroraren *estudioan* be zero urdiñagorik. Atzo barriz bero be bai. Bazkalostean urten genduan ba beti lez Villabasok eta biok; eta arren bai arren geriza billa ibili bear izan genduan.

Zer dira, amandre, *kirioak*? Berrereri entzunda daukatsat arako «*kirioetaraiño sartu jat miña*» ta Gernikar bati entzun neutsan «kirioak edango neukez». Azal-barruko ura, ala ze ete dira? Villabasok baderautso lanari sendo ta gogoz.

Ni Izpazterko praille zarraren gomuta nazala bizi naz, *izarok itxita*. Jaunari eskerrak sendo ta ondo nago.

Lekeitio-aldeko diputaugeien barririk?

Ondo ixilik dago *Gaceta*. Ezaun da zer edo zer, alkargu bat, egiteren bat esku-artean darabillena.

Agur Amarrebak domekararte

R.

Zazpi zazpiretan jezarten naz orain neure lantegian da eguerdian jagi.

* * *

(39)

Tours 12-II-1905

Lengo egunetik *ize* barri nai dozue egotea? Bart euri melgera ziriña, otzen tintillik ez; zerua, goibel; erri au beti legez ixil. Ea amandrek ete dakian onako esakerarik:

Egizuez eginguok (au sarri entzun deutsal). -Esaizuz esanguok. -Emoizuz emonguok. -Eroaizuz eruanguok. -*Extaukat emonen geiago*.

Kirioak zer dira? *iZelan erderaz?* Itandu eznedunari nun ezarten jakazan *enkaillak* burdiari: barruan, ala kargazpian,⁷⁰ ala karga-ganean.

⁷⁰ *Eskbu*. Azkuek lehen idazkeran *karkazpian* idatzi du, baina gaineratik zuzendu du: *kargazpian*.

Gure «uste dot-ek» aspaldion gauza politik esan badau, bialdu orrek be.

Eguenekorarte agur.

Arañegun izan neban Federikok eta Mariak Italian sarreran egin eusten eskutiztxu bat. Donostiara bideko ordeztxuak iges deuto.

Agur

Pintoreak *¿*Amak inkarik, puputxurik? Badiardu?

R.

* * *

(40)

Tours 19-11-1905

Eskuartetik eztakit nora iges deustan zure azkanengo eskutitzak. Eneuke nai galtzerik. Lengo domekan lez, gaur be bezpera-ostean ibillera bat egingo dogu Fernandok, Eskuderok eta irurok. Arratsalderdian a bere liburuetara, au besteakan[a] ta ni papertxu auxe betetera.

Atzo Algorta-ko Berreteagak jakin eragin eustan il onen amaikan izan dabela bederatzigarren umea, boskarren alabea: Maria. Arañegun izan neban gure ezkonbarriak Erromatik egin deusten eskutiztxu bat. Aita Santu ikustetik orduantxe urten ebela zirausten. Ostantzean emen or lez iretargia kikura-bikuraka asi jaku. Apalduten gagozan artean illunetan egongo eida ta 9 1/2 etarutz barriro argitu. Izar zororen batek matraillekorik emon badaio, esango deusuet eguenekoa.

Ezer ezpadiñot, ezaun izango da eztodala zapladakorik entzun.

Agur

R.

* * *

(41)

Tours 3-III-1905

Ene Ama eta arreba maiteak:

Atzoko egunak firi. Goizean arratsalderako itxi, arratsaldean kongregaziñoian kanta-bearra neukan da gaberako itxi ta agur karteak gaurrarte. Zapatak Algortarako, bialdu zeinkeez. Zapatu santuz, kontuizue urtengo dabe ortik onako. Escudero beste mutillakaz dabil, ezer ezpaileukan. Biar gara bazkalostean irugarrenez espezialisteagana joateko. Orain diño ze belarri zuluatuz besteagaz baiño obeto entzuten dabela.

Emen be eguraldia asko asi dau berotuten. Gelan surik egin ezteustela badira aste bi ta erdi gitxienez; da bear be ez. Mame-nean egun bitan ez bestela beti. Aste bete barru luzeen dala amatau eragingo deutset.

G-an sartuta nago liburua. Lenengo 800 orrialdeak Santiagoetarako uste dot eginda emongo deustezala azal da guzti.

¿Obispoa ikusi? Begirakuna gogorrekoa eida.

Agur

R.

* * *

(42)

Tours 27-III-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Eskerrak zerrenagaitik. Zerrena baneukan Bizkaiko leku askotan entzunda, kana-eren edo iruren edo irugarren zatizat.

Eskudero araiñegun gabaz ikusi eban ostera espezialisteak: uste dau ez-tala gortuko; biar bazkalostean gara bere etxera joateko. Txarrik balitz orduantxe barru zerbait esango neuskio.

Gaur zortzi eskribidu neutsan bere arreba Jesusari. Usantzar bat ezarri eutsen belarri-atzean osagillearen aginduz. Umore oneko dago mutilla.

Geure lanez kanpoko orduetan ondo lagun egiten deutsagu Fernandok eta biok. Baita jolekiokoak be sarri ikusten dabe maiterik dauke-ta. Ikusizu, Diana, or dagoan Bizkaitarra, liburu zabal zabal me-me bi dira. Urkijoenera bialdu. Otzik eztaukagu. Euria polito, baiña etenean: gaur eguzkia, ta biar euria. Bestela ondo nago.

Agur

R.

* * *

(43)

Tours 11-IV-1905

Ama ta arreba maiteak:

Euzkadi artuizue ta bialdu onaxe lenengoa legez. Iru illebeterik iru illeberakoa da. Zapatak mantarrezkoak izateari ondo deritxat. Narruzkoak barri barri daukadaz lengoak, gitxitan erabillita. Zer ba? ¡Ai ene umeak! lauzikoari laumarai eragin bear jako.

Escudero geu legez dago. Gaur azkanengoz osagilleagana joateko: dirua emon da kitu. Gortuko etezan bildur nintzan. Luzaro egon zan entzuten ez ebalá. Fernandoen barririk eztaukat. Logurea ondo kendu barik birritan eskribidu eustan; Bizentegana joala ta laster ango barriakaz irugarrenez egingo eustala; baiña firi. Ezta mirari. Ikastuna baiña orretarako aldats beran txirrist egin bear.

Obispo barriaren zerbait Don Nicolasek esan eustan; baiña gauza gitxi. Gacetatik jakin dot nundik nora ta zerik zetara ibilli dan or. Ni beti legez, bizkor, sendo ta aillagiña arloari dautsadala.

Agur

R.

* * *

(44)

Tours 13-IV-1905

Bustintzak eroan deitsuezan paperak onako dira. Eztot uste olako astun astunak izango dabezanik. Pozik nago Solen orrako joakereaz. Jinjongo arro egongo zan ba esaten Tours-tik eta Paris-tik oiñetakoak eskatuten deutzazala berari.

Bialdu, paper au artuta bat batera edo beintzat len-bai-len, *Jaraunsi* papertxua, edo arako tarjeta txikia. Ondo kopia gero barruan daukazan berbak.

Agur Ama ta arreba maiteak

R.

* * *

(45)

Tours 15-V-1905

Atzo besperostean ibiltera joan-aurretxean neure konfesore P. de Bussy jesuiteak mesede bat zer andiakaz eskatu eustan. Baietz nik (uste neban musikaren bat zala), amabost egunean egunean ordu bete an jarduta egiteko gauzea bazan baietz.

Banator bost eta erdietan neure ibilleratik eta geure agintari larogei urteko agura zartxuari ikustaldi bat eginda banoa gelara ta lastertxura bajatort jesuitea bera. *¿Zer zan ba mesede?* Maiatzaren azkanengo domekan luisisten kongregaziñoian sermoia egitea. Berbea emonda neukan da ezegoan atzerapiderik. Ain zuzen be amabost eguneko arazoa da. Ondo etorriko jat, erraztasun geiago artzeko be. Bein onezkero, uste dot amabostik amabostera edo alan berba egin bearko dodala; batean Dabixuri-ta, bestean emen neure lantegian berba gitxi be gitxi egiten dot eta betoz erok.

Lengo aste guztian ederretariko eguraldia. Gaur motz daukagu, oraiñarte beintzat: goizeko zazpi ta erdiak dira.

D. Quijotekeriak pozik irakurri dodaz.

Agur

R.

Zuen azkanengoaz, leziñodunaz, Manoloena izan dot. Baita Goillibarko Maguregirena be. Zaragozatik arantzean urtean ikusiko zaitue.

* * *

(46)

Tours 7-VI-1905

Ama ta arreba maiteak:

¡Baiña urtean urtean gozogozitokeriak eukitea! Dirua bialduizue aurretiaz Gabrielenera ta dagona legez esanda laster joango da. Sasoz artu nebazan Muñozegandiko zertzeladak. Biar edo etzi Julio-ri bialduko deutsadaz. Bear doguzaneko Jose Maria Jerusalemik etorrira egongo da ta bien artean ederto gauzea egin leie. Iru egunek iges deuste oingotan. Ordu ta erdiko astia edo gutxiago daukat ill onetan irakurteko, beti gauza baten egon barik; eta, aspaldiko ordez, irakurteko amurruz iges deuste orduok.

Benturitaren⁷¹ seme totoloak zelako notak atara ditu aurten? Bidebarrieta 10 ezta euren etxea? Sermoia ezteutsuet nai bialdu kopia bat atara arte galdu zedeitean be. Gure Azkuenekoen barririk? Porta jaku orregaitiño Muñoz. Eskerrak emon neure ordez ikusi daizunean bera edo bere txiliña. ¿Doña Guilbor da beste goi-beiak ondo? Ezta iñun zabaldu barri au; baiña atzo bide onetik jakin dodanez, Versalles-en piskategaitik zati-tu eieben Errege. Aztu ezpadakit urrengoan esango deutsuet zelan izan dan.

⁷¹ *Eskbu*. Izen propio hori ez da ondo irakurtzen. Zalantza *Benturita* edo *Bentudita* hitzen artean izan dugu.

Jesusen Biotzaren illa badiarduzue egiten? Nik be bai gabean gabean.

Agur

R.

* * *

(47)

Tours-tik 17-IX-1905

Ene ama⁷² ta arreba maiteak:

Neuk uste ta nai neban baiño beranduago eldu naz ona. Gaur goizaldean, ordu bietan, jo dot etxe au. Donostian egun da erdi luzaroago egon nintzan, neure *corresponsaltzakoagaz* aditu arte; beste bi ta erdi Broussain-enean, Bayonan onunzko *corresponsala* nairik beste bat eta erdi ta olantxe batka ta erdika igaro jataz, luze eritxian, orañ arteko egunak. Onaxe eldu arte itxi neutsan eskribiduteari, ta zoritxarrean; ze badakust zuen bietatik larri egon zareela.

Gelara sartu nazanean, Auroraren lexibadun biak, bata goitik ta bestea betik, berbetan ikusita izer etorri jatala gomutara? Soleneko Kurlotxu. Ura ta zerua obeto etedaukazan onek nago.

Barreak itxi deust amar ogerleko orren historia irakurrita. Azkanengo orduan D. Teodorok amar ogerlekoak bere dirutik aurreratu eustazan, bera orkoakaz geldituteko Bilbora zoazanean esango deusuet zer bialdu, beintzat orain aztu ezkeru.

Apuntes del Diccionario deritxon liburu bat, eskuz egiña, azal da guztikoa, itxi neban or ta bear dot. Mendelssohn-en liburu gorri musikako bat be bai, baiña or dagozanetatik ikusi zeñek daukan barruan *Lieder ohne Worte* (canciones sin palabras, esan gura dau). Liburu ori be bialdu, ez beste Mendelssohnenak.

Nikolas Niar-i biar bialduko deusat jolekio onetako erreglamentoa.

⁷² *Eskbu*. Gehienetan *Ama* «A-> letra larriz jarri ohi du. Oraingoan *ama* letra xehez dator.

Zorionean Donostiako Jesuiten nagosiak berba egin eustan corresponsal bategaitik. Besteak barriro be eskakizun geiago. Kontuizu uste eban enuekala beste biderik bera baino ta ak estutu ta bere alderatu beti. Neu nengoan Don Nikolas-i eskribiduteko jakin daiala ea *Libreria de San Josek* zelango izena daukan, diru-kontuan; ze Donostian zerbait jakin neban, ta neuk eskatuta legez eurak eten dabe aria.

Eguenerutz geiago. Orain banoa neure konfesoera ta Mamenekoak ikustera.

Amotoraterik,⁷³ Doña Carmen?

Beti nago zeuekan gogoa dodala.

Agur

Don Diego⁷⁴

* * *

(48) 37

Tours 21-IX-1905⁷⁵

Ama ta arreba maiteak:

Lengo egunetik ona ta aurrerantzean be beti bat: arazoa. Gogoz nakio. Emen Jolekioko zuzentzaillea ez besteak ondo dagoz. Larogei urtekoa da berau ta uste dot urtebarri⁷⁶ eztabela bizirik ekarriko. Orregaitiño be zirrinez-zarran beti jasten⁷⁷ da berau goizerengo mezatara, neurera, 5 1/2ra, ta antxe komulgau: egunero gero. Etorri ta biaramonetik asi nintzan 4 1/2 jagiten, gaurtik 4 1/4^{etan}; aste bete barru lau lauretan igaz legez jagi nai neuke.

⁷³ *Eskbu.* Amotoraterik. Berez, Amotoraterik izan behar du, hau da, Amotora joaterik. Hitz hau itsasorate bezala eratua dago. Gaur ez dago itxasoraterik esaldiak 'gaur ez dago itsasora joaterik' esan nahi du.

⁷⁴ *Eskbu.* Diego hitzaren azpian izenpea irudikatu nahi duen marra bat.

⁷⁵ Leku-daten aurretik 44 zenbakia dago.

⁷⁶ *Eskbu.* Lehen idazkeran urtebarria idatzi du eta gainean, zuzendurik, -barri.

⁷⁷ *Eskbu.* Lehen idazkeran jasten baino lehen etorten idatzi du.

Bilbon neure mai-zokondoan dago Amarentzat neuk eroaniko faroltxua. Bialdu Viarregaz. Ara zoazenean, ikusi zuk euskerazko tarjetetan *Mairako* daukanak zer diñoan; Birregin edo kopiau ta len-bai-len bialdu.

Dabixuneko agura zarra eztot oraindiño ikusi, domekan noa eurakana. A be onezkero igaz baiño makurrago al dago. Escuderonekoai eskribidu⁷⁸ neutsen Aitaren eriotzea *Gaceta*-tik jakin nebaneko. Lekeitioko musikerruak eztira ba Bilbora joan? Ala kanet egin deutse?

Agur urrengokorarte

Bialdu Viarregaz *Euzkadi* azkanengoa.

D. Diego

* * *

(49) 38

Tours 12-X-1905

Ama ta arreba maiteak:

Badakit ze izan daben doña Carmenek; neuk izan dodana. Ni lengo zapatuan komuneko ats⁷⁹ ikaragarri sekula artu eztodan moduko batek *digestiñoia* ebagita. Oera goiztxu joanda, tetxua be artuta, goizean berandutxua go mezea emonda... astelenean eneukan ezer. Amari bear geiegiak ebagi deutso *digestiñua*. Augaitik ondo litzateke etxean eukitea Loeches edo zerbait dagona⁸⁰ legez artu deian. Ogian aurreratuten dozue olako aldietan Loeches-ek balio daben lako bi. Barruan eio barik ustelduten dagoan janiariak daroa gaisoa baten birietara, bestean kuntzurrunetara, bestean gorputz guztira. Gure Amandren ondoezak orretxek dira: zigur. Loeches iturrian baleioa karlistak irugarrenean mendira urten bearko leukee gure Ama eun urte dabezan baiño lenago ilteko.

⁷⁸ *Eskbu.* Lehen idazkeran *eskribidu* baino lehen *egin* idatzi du.

⁷⁹ *Eskbu.* Eskutitz honetako arazorik handiena *komuneko ats* delakoa transkribatzea izan da.

⁸⁰ *Eskbu.* Hitz hori ez da erraza transkribatzen. Zer esan nahi ote du?

Viarrek onezkero badakaz nire ezgauzak. Gaur edo biarrezkero emen dala uste dot.

Agur

Erantzun lastertxu.

P. D.

* * *

(50) 39

Tours 24-X-1905

Ama ta arreba maiteak:

Nekez baiña osorik eta pozik eldu zirean zapatu-arratsean Viar aita semeak eta euren eskuz artu dodaz Mendelsshonen padola, alkondara ta pospodoak.⁸¹

Mutilla atzo sartu genduanean txoria legez etorri jakun kontu-kontari neure gelara. Mutillak maian milla adiguri egin eutsezala-ta. Aitari agur egieran be (bart 9-etan zan au, ederto; baiña gaur goizean gosalostean banoa gelara ta antxe gizagaisoa negarrez. Egingo da ta laster bizi onetara. Uste dot ezteustala onek be buruko miñik emongo.

Itandu Amaxeri ondo esanda dagon berari entzuniko esaera au: *ona gorputzari, gatxa aizeari*. Bialdu *Okilla* ta *Opil* tarjetatxuak diñoena.

Kolejioko Buru zuzentzailla zarra, nik domekan domekan igaz ikusi oi nebana, ilten daukagu, bizi izan dan legez, zerutar. Au orra-orduko uste dot gorputza itxi izango deuskula. Ardurea artu daioela buruari Amalaba mundakarrok. Ez jan txakur-jakirik ta ez auzpazegi ibilli, eguzkitxua artu, Salberaiño. Kotxua be egunero egin ta egurtxuui ortik egiñago.

Agur

* * *

⁸¹ *Eskbu*. Esaldi horretan bi hitzen esangura ilun gelditzen zaizkigu: *padola* eta *pospodoak*.

(51) 40

Tours 5-XI-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

¿Onenbeste euri da or be? Gaurko neuk neukan poza, ibiltaldi eder bat egiteko! Nire pozak euritzara.⁸² Ezta baiña guztia utsa. *La Jeunesse Catholique*-ren batzar bat dago bazkal-ondoko ordu bietan da araxe edo...

Artu neban, Diana, zure karta-barruan Parisko liburu-eskabidea, bialdu neutsan. Orain egun bi edo iru orko Mensajero-ra eskatu neban erreal bi-inguruko liburutxu bat esanaz zeu joango ziñeala alakoren baten Mensajeroa ordainduaz, erreal biok⁸³ ta bialtaldiko lau edo bost txakur txikiak emotera. ¡Don Miguel Sotés gizagaisoa be il! Zeruan gerta deilla.

Emen beti bat. Mutiltxua ederto dabillenenik. Berak erasoten deust Mezea goizeko 5 1/2etan. Sarri jaunartuten dau. Nire konpesoreak begi andia deustso. Guztiak maite dabe. Biar edo etzi gelaldatzea daukat. Orainarteko 84 maillen orde zurrerantzean 26 egin bearra. Guztizko gela ederra da, bikotxa: alde baten oetokia ta bestean, ormea, bitarte dala, *rapea* artzeko edo surrari.... e, doña Karmen. Papulo zer dan araiñegun arte eztot ondo jakin. Zelan da: *ona, gorputzari...* buruari...

Agur

* * *

(52) 41

Tours 6-XI-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Ederra joako Otabiñeri. Iru bidar aitatu deust, emen nagoanezkero, Clementaren arazo ori, baiña zearretara: nik bakeagaitik ez-irakurri egin nebazan bere berbak. Gaur zurea artuta, bestera egin deustat, gogortxu. Ona

⁸² *Eskbu*. Lehen idazkeran *euritara* eta gainean zuzendurik *euritzara*.

⁸³ *Eskbu*. Lehen idazkeran badirudi *bietan* idatzi duela eta gainean zuzendurik *biok*.

emen nire eskutitzaren amaia: «Le agradecería à V. mucho diga V. á Clement ó directamente ó por medio de cualquiera de los hermanos, que esté muy tranquilo».

¿Atzotik ona zer besterik esan neike? Batzarrera izan nintzala ta ederto egin eballa. Musikeruak. Ankel Oillokik eta legez bardin bardin: bular ederra.

Ganera ona zer dirautsadan:

Ahora no se contenta V. con echar chinitas sino que quiere V. *ponerla* en la calle. Pues bien: yo le aseguro á V. que mientras Clementa se conduzca como hasta ahora y quiera seguir barriendo la escuela no le faltará la escoba que ahora tiene.

Eztot uste [belar]riko⁸⁴ min geiago izan dabenik; badau, esan daizuela ta laster osatuko jako.

Agur

R.

* * *

(53) 42

Tours 19-XI-1905

Ama ta arreba maiteak:

Goizeon emon dot illarokoaren ganera Soteneko umeen adirako mezea. Gipuzkoako ori lortuteko neure adiskide batek lan egin edodan.⁸⁵ Diputauen artean adiskide batzuk badaukadaz da ganera onako gauza-zaleak eta asko zirikatu barik euki leike aren laguntasuna. Buruari bakarrik eskribidu neutsan: ak, orduko, baekian liburu onen barri. Erantzueran *monumental* obra esaten eustan. Beste diputau batek (Murua Bergararrak) neuk berari egin barik eta periodikuetan barria zabaldu baiño lenago barria emon eustan da *es soberbio* ipinten eban. Ikasi daizala Amak berbatxu bi onek eska-

⁸⁴ *Eskbu.* Ezin izan dugu irakurri hitz hau.

⁸⁵ *Eskbu.* Ez ote da hitz hori *edodau*?

tzeko Momolori⁸⁶ esateko be. Hermanittetara⁸⁷ billa ezpanoa, nire sotana zar barik izateko zaree. Gela barrira aldatu nintzanean bialdu neutsezan sotana zar bi ta balandran⁸⁸ txorijagoleren⁸⁹ bat: zapata zar zerkakotan barriz Jainkoa lagun.

Iruñatik eta Gazteiztik etzirezkerro barriren bat izango aldot. Andik gauza andirik ezta izango. Juliori orra eskribidu neutsan, ango nere adiskideai tarjeta batzuk bialduteko esanaz. Juliok mesede andiak egin deustaz da egiteko.

Agur

* * *

(54) 43

Tours 27-XI-1905

Ama ta arreba maiteak:

Azkanengoa izan ezkerro bildurak jota egon naz noz ikusiko etedodan Karlotaren hilbarria. Eskatuten deusat Jaunari emon daiola bearren dabena. Ona emen Gipuzkoako Diputaziñoak, 100 liburu artuko dabezala esanaz batera, diraustana: «La diputación provincial prestó su aprobación al siguiente dictamen de su comisión en fomentar... Si V. E. se digna acordar lo que esta Comisión propone, parece natural expresar al referido señor, al comunicarle la resolución, el agradecimiento de la corporación por el ímprobo trabajo que, en bien del país vasco, se ha tomado, poniendo su vasta inteligencia, sus conocimientos especialísimos y una tenacidad verdaderamente vascongada, en la formación primero y en las impresión después, de una obra fundamental que quedará como clásica y como elemento indispensable de consulta para todo el que necesite manejar bien el habla euskara ó desee resolver dudas referentes á idioma tan extraordinariamente original y de origen tan confuso como es el nuestro».

⁸⁶ *Eskbu.* Lehen hizkia minuskulaz.

⁸⁷ *Eskbu.* Hermanittetara.

⁸⁸ *Eskbu.* Halaxe irakurri dugu. Zer ote da?

⁸⁹ *Eskbu.* Eskutitzean *tʰorijagolearen* bat dator.

Iruñatik eta Gazteiztik eztakit ezer. Aranzadi, Irujo-n koñatuak diraust, pozarren berba egingo dabela Naparroako diputauakaz; Juliok be egin⁹⁰ deustez karta bat edo beste bateko ta besteko gizonai: kontuizu eztauke ondiño *sesiñorik* edo eztakit zer esan.

Emen eztago otz andirik. Eguraldi lorriña ta euritsua; baiña bestela, ederto.

Agur

* * *

(55) 44

Tours 19-XII-1905

Ene Ama ta arreba maiteak:

Ordu bai ordu gure Sol, baldin nire eskutitza artu badau, Eskola dominikale buru bakar balitz baizen pozik dago.

Gaur emon dot Lolitan izenean mezea. Eztago ardurarik Abandokoa gaitik. Mezasaririk eza ia eldueran, iru eskutitz egin nebazan: bat Broussain-igaz legez Hazparren abadeari berba egiteko; beste bat Etxebarriko Larruzeari ta irugarrenari Donostiako abade bati. Donostiako au ixilik dago. Larruceak 31 eskiñi deustaz, Hazparrenko abadeak 50; da ondiño lengoetatik iru daukadaz emoteko. Urrezko katai ta belarritakoakaz ondo zagoze. Eztaukazue orduan nik eroan bearrik.

Osasunean ederto nago, lan asko, lo geiegi barik egiñarren. Izpaster-ko *itxi izaradunak* eztau atara nilako txitarik, Ama geien be, ta bera be be. Etxetik mezea emoteko urten bearrik ez eukiteak nauko guztiz pozarren. Atzo sermolarien izenean jan-edan andi bat emoeskuen. Aretxek ziren pozezko arpegiak! Onek prantzesok, mai ugarian geure Ama Aurorak emoniko *urrezko diruari* begira legez egoten dira: eztitan, adurretan, barre-urtika.

Eguenekorarte

⁹⁰ *Eskbu.* Azkuek lehen idazkeran *bialdu* jarri du gero *be egin* jarriz gainean zuzendu.

Fernando 21ean doa orra. Zoratuta dago. Urrupiñeneko mutillak be orra nai leuke.

Agur

* * *

(56) 45

Tours 5-I-1906

Ama ta arreba maiteak:

Ordu bete da ona eldu nazala. Ondo ibili naz, ezetariko gora-bera barik. Lenengo egunean Mirandan bazkalduta, irurak inguruan, Vitoriara elduta, Obispoa arratsalde erdian ikusi neban: ederto artu nenduan, milla kontu esanda. Karmelitak eltzen ikusi nenduen, da arren-bai-arren eunean apaldu, lo egin da mezea emon neban; urrengo egunean eguerdirako Donostian nintzan: da Diputaziñoko burua Bergaran dagoalako ta ordeazko ondoezik, kartaz egin bear izango dot eurakazko arazoa; gaberako San Juan de Luz-era jo neban.

Badakizue Juliogaz zelako barrukotasuna daukadan da naikoa da ondo egon nazala jakiteko. Marquesan semeagaz Julionean bazkaldu neban atzo. Emen danok dagoz ondo. Viarren semetxua neu ikusteko ta turroia jateko pozarren dago. Orra bialdu dabezan paperak onutz bialdu len bai-len.

Agur

Urte on bat.

* * *

(57) 46

Lourdes 22- ? -06⁹¹

Ama ta arreba maiteak:

Bart eldu giñean Pau-ra, ta goizeon goitzxu ona. Elduta batera mezea emonda ementxe gagoz eguerdiosterarte. Biar goizean San Juan de Luzen

⁹¹ *Eskbu.* Kartaren ebakiak ez du data ikusten utzi.

da gora. Parisko osagille entzutetsu bategan[a] goaz. Gero arratsaldean onek orru[t]z Loyolara ta ni gorutz neure lekura. Etorri zanean baiño askozaz adore geiago dauko Erramonek. Miñen ondoko zatitxu bat Parisen gelditu da. Zer dan edo zer eztan ikusi daien. Danak egiten dabenez mikroskopiorik bizieta dala badiño, ezteutsagu iñori esango. Andra Mariak mirari bat egin ezpadai, beste osa usterik⁹² eztaukala uste dogu.

Agur

Touristik urrengoan.

10. Azken iritzi bezala

Karta hauek balio handia dute, inolako dudarik gabe, alderdi guztietatik begiratuta corpus trinko eta ederra osatzen dutelako. Ehun urte baino gehiago dituzte: zaharrena 1889koa da eta urte gutxien dituen 1906koa. Karta hauek, bestalde, Azkueren bizitzako eta garai hartako euskalgintzako epe garrantzitsu baten berri ematen digute, 1904.etik 1906. urteetara bitartekoa.

Karta pertsonal askotan gertatu ohi dena gertatzen da multzo honetan ere. Eskutitz pertsonaletan familiako kode pribatu batean idazten du Azkuek, era horretara, garai hartako hainbat pertsonaren aipamenak ezin ulertuzkoak dira, kartagileak erabiltzen duen kodea ezezaguna delako familiatik kanpo koentzat eta, are ezezagunagoa, gaurko irakurleentzat. Izan ere, familiako ezagun, lagun eta ahaideren aipamen ugari daude karta askotan. 9. kartan, esaterako, Azkue familiako hainbat ezagunen erreferentziak daude. Hona hemen adibide bat edo beste. *iZelan dagoz Costa, Galbarriatu, D. Juan Abaitua?*, galdetzen du Lekeitioko hiztegiak Parisetik. Edo geroxeago, karta berean, *Goenetxeak gomutaratu deust artzeko daukadala neurearen saria*; edo hurrengo eskutizean, 10.ean: *Doña Laureana-ren numeroa beti dago urteteko*.

Ama-seekek ezagutzen zituzten pertsonen askotan izen eta deiturak badiuzte ere, beste zenbaitetan, goitizenez aipatzen dituzte. Hona adibide bi:

⁹² *Eskbu*. Hitz hori garbi ikusten ez denez gero, beharbada gaizki transkribatu dugu.

(K 8) *Berba-merke zein osaba negarti*, biak goitizenez eta mugagabez erabilita datoz eskutitzetan.

Karta hauek Azkueren euskararen gaineko lan eta kezken berri emateaz gain, datu pertsonal ugari ere ematen dituzte. zenbait, beharbada harrigarri, XX. mende hasieran, esaterako, Toursen parasol edo euritakoarekin ibiltzea: (K 22) *Eguzki-uneetan beti zabalduen dot eguzkitakoa*); beste zenbait ezagunak: Azkue gorputzez handia bazen ere jale urria zen, karta batean baino gehiagotan datorren bezala. Datu pertsonalen artean zenbait zaletasun ezagunak dira: musikazaletasuna, jakingosea, Parisko jakitunekin hartu-emanetan izateko gogoia, euskalgintzako asmoak...

Lekeitioko musikologo eta ikertzailea goizean goiz hasita –zenbaitetan goizaldeko lauretan jaikitzen zen– eguna argitu orduko hasten zen lanean adore eta indar ikaragarriarekin, bere lan ugarietara ekiteko. Alderdi horiek guztiak, jakina, lan baterako baino gehiagorako ematen dute. Gure xede nagusia, ordea, batez ere ama-arreben eta semearen arteko karta multzo trinko hau, artikulu bakarrean, ahalik eta fidelen argitara ematea izan da.

Bibliografia

AGIRRE, Domingo (2008). *Gutun bilduma*. Sebastián Gartzia Trujillo (arg.). Euskaltzainak bilduma, 6 zk. Bilbo: Euskaltzaindia.

AKESOLO, Lino (1965). «Dos notas autobiográficas de Resurrección María de Azkue, comentadas», BRSVAP, año XXI: 35-63.

——— (1989). «Suplemento al diccionario de R. M.ª de Azkue», *Idazlan guztiak I*: 46-50.

——— (1988). «Azkue aitasemeak aurrez aur barriro», *Idazlan guztiak I*: 561-569.

ALZOLA GEREDIAGA, Nikolas «H. Valentín Berriochoa» (1958). «Correspondencia del Príncipe Luis Luciano Bonaparte, Clémence Bonaparte, Duque de Mandas, Resurrección María de Azkue y otros documentos», BRSVAP, año XIV: 55-68.

ARANA MARTIJA, José Antonio (1983). *Resurrección María de Azkue*. Colección Temas Vizcaínos, año IX, n.º 103-104. Bilbo: Caja de Ahorros Vizcaína.

——— (1988). «Euskal Katedraren lehiaketa eta eragina», *Euskera*, 1988-2 (XXXIII 2. aldia): 361-378.

——— (1993). *Resurrección María Azkue (1864-1951)*. Bidegileak bilduma, 5 zk. Vitoria-Gasteiz: Euskal Autonomia Erkidegoko Administrazioa.

ARANGUREN, Pedro (1961). «Flexiones verbales de la obra “Urteco domeca gustijetaraco verbaldi icashidecuac”», *Euskera*, 1961 (VI): 59-160.

EREÑO, José Antonio (2002). «El concurso de la Cátedra de vascuence del Instituto Vizcaíno (1887-1888)», in A. Arejita et al. (arg.). *Bilbao. El Espacio lingüístico. Simposio 700 Aniversario*. Bilbao: Destuko Unibertsitatea: 325-374.

ESTORNÉS LASA, José (1984). «Mendigatxa'k Azkue'ri kartak 1902-1916: Eta Erronkari'ko uskaratik utzulpen ta goarpenak», *Fontes Linguae Vasconum*, año 16, n.º 43: 55-73.

IRIGOIEN, Alfonso (1957a). «Del epistolario de Azkue», *Euskera*, 1957 (II): 260-393.

——— (1957b). «Cartas de Mariano Mendigacha a D. Resurrección María de Azkue», *Euskera*, 1957 (II): 119-170.

——— (1957c). «Cartas de Inchauspe al príncipe Luis Luciano Bonaparte», *Euskera*, 1957 (II): 171-260.

JAUREGI, Oroitz (2002). «Correspondencia de Gerhard Bähr con R. M. Azkue, H. Schuchardt y J. Urquijo (1920-1944)», *ASJU*, 36-2: 9-354.

KINTANA, Jurgi (2002). *Vizcaytik Bizkaira? R. M. Azkue Euskaltzaindia sortu aitzin (1888-1919)*. Bilbo: Euskaltzaindia, Bilbao Bizkaia Kutxa.

——— (2002). «R. M. Azkue: nacionalismo cultural y posibilismo político», *Historia y política, ideas, procesos y movimientos sociales aldizkaria*, n.º 8: 91-116.

——— (2008). *Intelektuala nazioa eraikitzen. R. M. Azkueren pentsaera eta obra*, Iker bilduma, 22 zk. Bilbo: Euskaltzaindia.

——— (2015). *Azkue, bilbotar ezezaguna*. Donostia: Erein.

MITXELENA, Luis (1951). «In memoriam D. Resurrección María de Azkue», *BAP*, año VII: 473.

——— (1964). «Azkue eta euskal hiztegia», *Zeruko Argia*, 1964-VIII-9.

——— (1966). «Azkue lexicógrafo», in *Don Resurrección María de Azkue, lexicólogo, folklorista y gramático. Conmemoración del centenario del nacimiento del filólogo*

vasco, perteneciente a la Real Academia Española. Bilbao: Junta de Cultura de Vizcaya: 15-37.

——— (1967). «Azkue zena eta frantsesa», *Egan*, 1967 (1-6): 97-99.

——— (1970). *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*. Bilbo: Centro de Estudios Históricos de Vizcaya.

——— (1972a). «Léxico vasco y etimología», in *Beitrague zur Romanistik und allgemeinen Sprachwissenschaft. Festschrift Wilhelm Giese*. Hamburg: Helmut Buske: 79-95

——— (1972b). «Nota marginal sobre la huella latina en la lengua vasca», *FLV*, año 4, n.º 10: 5-25.

——— (1974a). «De lexicografía vasca. A propósito de *Axular-en hiztegia* del Padre Luis Villasante», *Fontes Lingue Vasconum*, año 6, n.º 16: 103-121.

——— (1974b). «El elemento latino-románico en la lengua vasca», *Fontes Lingue Vasconum*, 6, n.º 17: 183-209.

——— (1974c). *Fonética histórica vasca*. San Sebastián: Diputación Foral de Guipuzcoa. 2.ª ed.

——— (1976). «Lexicografía técnica», in *Tercera semana de antropología vasca*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca: 359-371.

RUIZ DE LARRINAGA, Juan (1954). «Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte, con notas bio-bibliográficas», *BSVAP*, año X: 231-302.

——— (1957). «Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte, con notas bio-bibliográficas», *BSVAP*, año XIII: 220-239, 330-348, 429-452.

——— (1958). «Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte, con notas bio-bibliográficas», *BSVAP*, año XIV: 397-443.

TELLETXEA, José Ignacio (bil.) (1976). «Cartas inéditas de D. Resurrección María de Azkue a D. Serapio Múgica (1901-1917), *ASJU*, vol. X, n.º 1: 25-46.

——— (1987a). «Cartas a Miguel de Unamuno de Telesforo de Aranzadi, Resurrección María de Azkue, Justo Gárate y Ángel Apraiz», *RIEV*, 32-2: 315-362.

——— (bil.) (1987b). *Carmelo Echegaray. Cartas a D. Serapio Múgica (1899-1925)*. Donostia: Grupo Doctor Camino de Historia Donostiarra.

XARRITTON, Piarres (1986) (arg.). *Resurrección María de Azkue eta Pierre Brous-sain-en arteko elkarridazketa (1897-1920)*. Iker bilduma, 4 zk. Bilbo: Euskaltzaindia.

ZERIO Y SEGURA, Faustino de (1961). «Cartas de D. Resurrección María de Azkue a Mariano Mendigacha», *Euskera*, 1961 (VI):181-208.

ZUBIKARAI, Agustín de (1970). «Domingo de Aguirre. Poeta del mar y figura señera en la creación de la Academia de la Lengua Vasca», *La gran enciclopedia vasca*, tomo IV: 529-548.

Eskuizkribuak

ABA-RMA-100-0009. Azkue eta amaren arteko eskutitzak gordetzen den funtsa.

ABA-RMA-115-0664. Azkue eta Mandasko Dukearen arteko eskutitzak gordetzen den funtsa.

Asuntzioko Sermoi egile-, toki- eta urtegabea: Larramendiren testu berri ezezaguna [Loiola 14.08.1740]^{1, 2}

El Sermón de la Asunción (sin autor, lugar ni fecha): un texto nuevo desconocido de Larramendi [Loiola 1740.08.14]

Sermon de l'Assomption, sans nom d'auteur, de lieu et non daté : nouveau texte inconnu de Larramendi [Loiola 14-08-1740]

The Assumption Sermon with no known author, place or date: Larramendi's unknown new text [Loiola 14.08.1740]

LAKARRA, Joseba A.
Euskal Herriko Unibertsitatea (UPV/EHU)
Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila

Noiz jaso: 2023-03-27
Noiz onartua: 2023-05-08

¹ Egitasmoak: Ministeritzaren «Monumenta Linguae Vasconum. VI. Avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca» (PID2020-118445GB-I00) eta EJren «Hizkuntzalaritza Historikoa eta Euskararen Historia» [GIC.IT1344-19].

Eskerrak zor dizkiet zenbait lankide eta adiskideri: Julen Manterolari testu honekiko arreta pizteagatik eta baita zenbait irakurketa eztabaidatzeagatik ere, Jabier Kaltzakortari Mitxelena 1974 [2017]-ren kopiagatik, Jose Antonio Munita paleografoari Larramendiren letra eta ASkoa erkatu eta bereizteagatik eta Blanca Urgelli urte askotako eta azken hilabeteetako era askotako laguntzagatik. Orobat, Madrilgo Historia Akademiako, Loiolako Artxiboko eta Anso Jakitunaren Fundazioko arduradun eta langileei egindako harrera eta emandako tratu atsegin eta eraginkorragatik. Aldizkariak jarritako irakurle anonimo baten oharrek ere lagundu didate pasarte bat baino gehiago hobetzen.

² Laburdurak: AJF = Anso Jakituna Fundazioa; AndS = Agustin Leitzakoaren Omenezko Andoingo Sermoia (1763); AS = Asuntzioko Sermoia (1740), AzkS = Azkoitiko Sermoia (1737),

Iñaki Segurola
filologo eta adiskideari

Antso Jakitunaren Fundazioan gordetako egile, data ez etorki ezagunik gabeko sermoi baten edizioa prestatu dugu. Haren formaren (bertako erretorika nahiz lexikoaren) azterketak Manuel Larramendiren aldeko egiletasun hipotesia dakarkigu: bertan garaiko sermoietan urri diren figura eta eskemez landa, hainbat hitz Iparraldetik Hegoaldean lehendabizikoz *Hiztegi Hirukoitzean* lekukotuak, mordoxka Lren euskal testu laburren bidez ezagun genituenak, hark 'bataiatu' mailegu bertakotu edo bertakotu-nahiak, halaber asmatu eta erabiliak, baita Lk sortu eta soilik testu honetan nahiz Lren gainerakoetan edo gutxi gehiagotan lekukotuak... ugari baititugu.

Loiolako Kolegioko Historia liburuak dioskunez, L izan zen 1740ko abuztuaren 14an Asuntzio bezperako sermoia bertan eman zuena. Loiolan eman izanak eta hango gramatiko eta erretorikoz osatu entzulego hain bereziak, azal bide lezakete sermoi labur honen hainbat apartekotasun, ornatuari zein lexikoaren garapenari dagokionez (cf. Lakarra 1985b AzkSz). Aurkikuntza honek eta bere inguruko ikerketak erakusten dute Lren euskarazko testuen altxorra ez dela uste genuen bezain laburra eta oraindik berriren bat gehiago ere eskura genezakeela baieztatzeraz garamatza (cf. Lakarra prest.-a).

Lanaren egitura: §1. Sarrera; §2. Lehen begiratua; §3 Hizkeraz; §4. Ornatusaz; §5. Aita Aranek Kolegioko Historia liburutik atera ohar ahantzia; §6. ASren hizkuntzan sakonduaz; §7. Zenbait isats lexikoaren erabileraz eta ASren egiletasunaz: §7.1. *Jatorri*; §7.2. *Miraldizko berritasun*; §7.3. Erretorika, hitz berrien pedagogia eta ASren egiletasuna; §7.4. *Edo/eta* bikoteak; §8. Orain arteko emaitzen analisia; §8.1. Emaitzen sailkapena; §8.2. Argudioen pisua egiletasunaren hipotesian; §9. Ohar bat AS eta HHren ekoizpenaz; §10. Gehiago grafiaz eta hizkuntzaz: kopia, ez originala; §11. Ondorioak; §12. Bibliografia; §13. Gure edizioa; §14. Testua.

Gako-hitzak: sermoia, hiztegia, erretorika, kronologia, egiletasuna, Larramendi.

BurDot = Burgosko Dotrina (1747), EKC = *Euskal Klasikoen Corpora*, HH = *Hiztegi Hirukoitza* (1745), KS = Kontzeptzioko Sermoia (1766 b.l.), L = Larramendi, LEM = Lehen Euskara Modernoa, LKH = Loiolako Kolegioko Historia liburua; MendSG = Mendibururi egin Sarrera-Gutuna (1747); OEH = *Orotariko Euskal Hiztegia*, SAgS = San Agustinen Sermoia (1750); B = bizkaiera, G = gipuzkera, L = lapurtera, GN = goi-nafarrera, BN = behe-nafarrera, Z = zuberera.

Larramendiren testuetarako Altuna & Lakarra (1990) darabilgu, baina SAgS Kaltzakortaren edizio kritikoa (2018), hor ezarritako formak hurbilago baitira Lren originalekoetatik edo haren kopiarik zaharrenetakoetarik. Lren edo besteren pasarteak grafia modernoan ematen ditugunean OEHtik eta EKCTik hartuak dira, testuinguruaren arabera garbi geratzen den bezala.

Editamos aquí un “Sermón de la Asunción”, texto sin autor, fecha ni procedencia conocida, conservado en la “Fundación Sancho El Sabio”. El análisis de su forma (retórica y léxico del mismo) nos hace formular la hipótesis de la autoría de Manuel Larramendi: así, el uso de figuras y esquemas muy poco frecuentes en los sermones vascos de la época, la presencia de abundantes voces pertenecientes al vasco septentrional atestiguadas por vez primera en el vasco meridional en el *Diccionario Trilingüe* o muchas otras conocidas a través de los breves textos larramendianos; junto a las anteriores, préstamos enraizados presentados como voces patrimoniales y voces inventadas y utilizadas por el autor, algunas de ellas sólo en este texto o en pocos otros.

Según el *Libro de Historia del Colegio* de Loyola, fue Larramendi quien predicó el Sermón de la víspera de la Asunción, el 14 de agosto de 1740. El hecho de haber sido predicado en Loiola y ante un público tan especial, compuesto por gramáticos y retóricos, puede explicar algunas peculiaridades del sermón, tanto en ornamentación como en la riqueza del léxico (cf. Lakarra 1985b sobre el Sermón de Azkoitia de 1737).

El descubrimiento del Sermón de la Asunción y las investigaciones realizadas en torno al mismo, nos muestran que el tesoro constituido por los textos en euskera de Larramendi no es tan pequeño como se pensaba y nos llevan a pensar en la posibilidad de hallar otros textos hasta ahora desconocidos (cf. Lakarra en preparación-a).

Estructura del trabajo: §1. Introducción; §2. Primera aproximación; §3. Sobre la lengua del texto; §4. Ornato; §5. La nota olvidada tomada por el P. Arana del *Libro de Historia* del Colegio; §6. Profundizando en la lengua del Sermón: análisis del léxico; §7. Adiciones sobre el uso de ciertas voces y la autoría del Sermón: §7.1. *Jatorri* ‘origen’; §7.2. *Miraldizko berritasun* ‘novedad admirable’; §7.3. Retórica y pedagogía de las nuevas voces; §7.4. Los sinónimos con *edo* ‘o’ & *eta* ‘y’; §8. Análisis de los resultados: §8.1. Clasificación de argumentos utilizados; §8.2. Peso de los argumentos en la hipótesis de autoría; §9. Nota sobre la producción del Sermón y del *Diccionario Trilingüe*; §10. Más sobre grafía y lengua: el Sermón es copia, no original; §11. Conclusiones; §12. Bibliografía; §13. Nuestra edición; §14. Texto del Sermón.

Palabras clave: sermón, vocabulario, retórica, cronología, autoría, Larramendi.

Nous publions ici un sermon dont nous ne connaissons ni l’auteur, ni la date ni la provenance. Une analyse de sa forme (sa rhétorique et le lexique utilisé) nous laisse envisager l’hypothèse qu’il s’agit de Manuel Larramendi : l’usage de formes et de schémas rhétoriques très peu fréquents dans les sermons de cette époque ; la présence pour la première fois de nombreux mots du Pays Basque Nord, qui figurent dans le *Dictionnaire trilingue* et que l’on retrouve en grande quantité dans les textes courts de Larramendi.

Selon le livre d’Histoire du Collège de Loyola, c’est Larramendi qui prononça le sermon de la veille de l’Assomption, le 14 août 1740. Le fait d’avoir été lu à Loyola et devant un

public tellement spécial composé de grammairiens et de rhétoriciens peut expliquer certaines particularités de ce sermon, en matière d'ornementation et de développement lexical (cf. Lakarra 1985b sur le sermon d'Azkoitia [1737]). Cette découverte, ainsi que les recherches effectuées à ce sujet démontrent que le trésor que représentent les textes en basque de Larramendi est loin d'être négligeable et nous amènent à la conclusion que nous pouvons encore récupérer de nouveaux écrits (cf. Lakarra en préparation-a).

Structure du travail : §1. Préface ; §2. Première impression ; §3. Sur la langue du Sermon ; §4. *Ornatus* ; §5. La note oubliée extraite par le Père Arana du Livre d'Histoire du Collège ; §6. Sur l'étude du lexique du sermon ; §7. Annexes sur l'usage de certains lexiques et la paternité du Sermon ; §7.1. *Jatorri* 'Provenance' ; §7.2. *Miraldizko berritasun* 'Nouveauté miraculeuse' ; §7.3. Rhétorique et pédagogie des nouveaux mots ; §7.4. Couple synonymique avec *eta* 'et' & *edo* 'ou' ; §8. Analyse des résultats ; §8.1. Classement des arguments utilisés ; §8.2. Poids des arguments dans l'hypothèse de la paternité du document ; §9. Note sur la production du Sermon et du *Dictionnaire trilingue* ; §10. Autres informations sur la graphie et la langue du sermon : copie et non document original ; §11. Conclusions ; §12. Bibliographie ; §13. Notre édition ; §14. Texte du Sermon.

Mots-clés : sermon, lexique, rhétorique, chronologie, paternité, Larramendi.

We have prepared an edition of a Sermon with no known author, date or source. An analysis of its form (both the rhetoric and lexicon therein) leads us immediately to the hypothesis that Manuel Larramendi was the author: employing figures and sketches that were rare at the time, and several words from the Northern Basque Country first witnessed in the Southern B. C. in his *Trilingual Dictionary*, which we were aware of from a small group of L's own short B.-language texts, those borrowings that he 'baptised' and took as deriving from inherited words from the old tradition— that were normalised or he sought to normalise, as well as those —some dating from before the *Trilingual Dictionary*— that he invented and used (sometimes extended soon after, sometimes much later), and those created by L and only witnessed in this text or in others or a few more by L. According to the History Book on the College of Loiola, on 14 August 1740, the eve of the Assumption, L gave the Sermon there. The fact it was given in Loiola and made up of very particular grammatical and rhetorical audiences— could explain the various peculiarities of this Sermon, both in terms of ornamentation and lexical development (cf. Lakarra 1985b on the Sermon of Azkoitia [1737]). This discovery and its associated research show that the treasure of L's texts in Basque is not as short as we thought and it leads us to confirm that we could still come across some more new ones.

Structure of the work: §1. Introduction; §2. First look; §3. On the language of the AS; §4. On rhetorical ornatus; §5. Father Arana's forgotten note taken from the History of the College book; §6. On the examination of the Sermon's lexicon; §7. Appendix on the some

lexical uses and the authorship of the AS: §7.1. *Jatorri* 'Source'; §7.2. *Miraldizko berritasun* 'Merveilous novelty'; §7.3. The pedagogy and rethoric of new words; §7.4. Synonims with *edo* 'or' & *eta* 'and' pairings; §8. An analysis of the results to date: §8.1. Classification of the arguments; §8.2. Analysis of the arguments on the autorship; §9. A note on the production of the Assumption Sermon and *Trilingual Dictionary*; §10. More on graphical and linguistical mathers: Sermon is a copy not the L's original; §11. Conclusions; §12. Bibliography; §13. Our edition; §14. The Assumption Sermon.

Keywords: sermon, vocabulary, rhetoric, chronology, authorship, Larramendi.

LAKARRA, J. A. (2023). «The Assumption Sermon with no known author, place or date: Larramendi's unknown new test [Loiola 14.08.1740]», *Euskera ikerketa aldizkaria*, 68,1: 111-220.

1. Sarrera

Antso Jakituna Fundazioko webgunean eskegirik “1700 inguruko” data-rekin (Sign, ZRV 4417, 1671 eskuizkribua)³ ageri da hemen argitaratutako sermoia; urteaz landa, egile izena eta eman zen eliza edo herriaren zehaztasunak ere falta ditu. 15,0 x 20,5 cm eta 33/34 lerroko 9 orrialde (8 beteak, azkena erdia exkax), letra fin eta argian idatzia, ia ohar, zirriborro, gehiketa ez ezabaketarik gabe⁴ dugu. Hitz ia guztiak errazki irakur eta uler daitezke, ez zirriborro nahiz original ongi bukatu gabe batean legez, baizik eta egileak berak edo beste norbaitek garbian ezarritakoa edo ondokoren batek horrelakoaren gainean kopiaua balitz legez.⁵

Ondoko edizio eta ikerketa (sareko kopiaz landa) AJFko testua eta harekin batera bertan gordetako beste dozena-erdi sermoi –bereziki, 1670 eta 1672 eskuizkribuak– bertatik bertara aztertuz egin da.⁶ Hara jo eta zuzenean erabili baino lehen, haren berri Nerea Urresti Euskal Ikasketak Gradu ikasleak 2020-2021 ikasturtean ekaineko deialdirako aurkeztu “XVIII. mendeko gipuzkerazko sermoi argitaragabe baten edizioa: *Maria Santisimaren jasokundea* (sic)” Gradu Akabuko Lan gisa irakurtzean izan nuen. GrALean, testuaren fotokopiaz landa, edizio kritikotzako testua dator (grafia gaurkotuan), baina ez hori prestatzeko erabili testu paleografiko premiazoagoa.⁷

³ “Número de control 236730 ‘Manuscrito sin fechar. Fecha probable 1700’. Incipit: Asunción, Maria optimam partem elegit, quae non auferetur ab ea. Luc. 10. Digitalización Vitoria-Gasteiz Fundación Sancho el Sabio 2008. Fecha de Incorporación a EMD 2008-07-31.” dator fitxan.

⁴ Salbuespenak oharretan aipatzen dira zehazki eta banan banan. Ez ditugu N.U.ren testuak gurearekin dituen irakurketa ezberdintasun guztiak aipatuko, gutxi eta garrantzirik gabekoak baitira; halere, kontrara jokatu dugu ezberdintasun larria iritzi diogunean (*a dan / Adan, artu / autu* eta besteren batekin) dagozkien pasarteetan oharrak txertatuaz.

⁵ Kopiaen alde joko luke txistukarien grafiaz hurrengo atalean eta bereziki §10ean esanak ere.

⁶ Bosteko multzoan bat argiro XIX. mendeko letraz idatzia da (1669.a) eta gainerakoak, hurrenez hurren 1670.a (ZRV 4418) 1772ko Kontzepzioko Sermoia (ik. Lakarra prestatzen-a), hemen argitaratzen dugun 1671.a (ZRV 4419) Asuntzioko urte eta leku gabea, 1672.a (ZRV 4420) San Migelena, Idiazabalen 1783an emana eta 1673.a (ZRV 4421) Seguran 1788an emanak, guztiak anonimoak. ASk ez du ur markarik baina bai gainerakoek eta esanguratsu gerta litezke beren jatorriak argitzerakoan.

⁷ Nolanahi ere, gure edizioa artxiboko eskuizkribuan oinarritua eta zuzenean bertatik bertara nahiz argazkien bidez behin eta berriro harekin erkatua eta zuzendua izan da; N.U. soilik sareko

Nerea Urrestik ondorio gisa (bere lanaren 26. orrialdeko bi paragrafotan) “baiezta dezakegu L[ehen] E[uskara] M[orderno]ko gipuzkerazko lekukotasun bat darabilgula esku artean” biltzen du. Horretarako argudioak *du* adizkia (ez *deu*) “XVIII. mendearen erdialdean, Larramendiren eraginez nagusitu zen frikari eta afrikatuen bereizketa dakarkigu[la] sermoiak” eta Larramendiren HHn lehen aldiz azaltzen omen diren zenbait hitz aurki ditzakegula, “hala nola *miraldi*, *dotatu*, *baiez* aldaera, *kerubin*, *serafin*, *txit*, *aditzalle* eta *berebat*” eta LEMan lehiari omen zegoen prosekutiboko *-ti/-tik* gehitzen du.

Bistan da aipatutako hitz gehienek argumentu-endarra ahula dela; garrantzitsuenaren kasuan, testuan ez da *miraldi* behin ere azaltzen, euskal corpus osoan ere OEHren arabera aurkitzen ez den bezala, hiztegi jakin batez (Maurice Harrietenaz) eta *Birjini*az landa. Testuan azaltzen dena, ordea, *miraldizco berritasun* bikotea da, eta lau aldiz agertu ere testu honetako 40 lerroko tartean (3r-3v) eta inoiz ez gehiago euskal literatura osoan; ikus §7.2ko iruzkina. “Argumentu hauekin garbi geratzen da testua LEMko dela beraz” baieztatu ondoren, gipuzkoarra dela esateko argudioak errepasatzen ditu bukatzeko.⁸

Argumentuekin ezin ados izan, noski, baina bai ondorioekin; alabaina, ondorio horiek asko findu eta zehaztu litezke eta egin ere behar direla deritzogu ondoko orrialdeetan erakutsi gogo dugun bezala. Findu eta zehaztu, gainera, testuari eta benetako egileari zor zaizkien analisi eta argudio landu eta garatuagoak erabiliaz egin behar, eta hori da lan honen asmoa.

kopiaz baliatu zen, pandemia egoeratik omen, artxibora jo eta originala (gehi aldameneko sermoi interesgarriak) esku artean izan gabe.

⁸ Cf. “Aditz jokatuak dagokienez, *ukan* aditzaren paradigmatan gipuzkerazko joera nabarmen-tzen da *-e* hizkiarekin (*det*, *deguma*) eta *izanen* paradigmatan *-a* ageri da Gipuzkoan espero dugun bezala (*da*, *dan*, *ciran*, *dala*). Bigarren pertsonako pluraleko adizkietan *-zue* erabiltzen du (*dizuet*) eta, harritu egin nau Gipuzkoan eta oro har, Hegoaldean *-zute* espero baitugu (sic!). Horrez gain, mintzagai dugun obran ikus daiteke nola gipuzkera zaharreko *deu* desagerturik dagoen *duren* mesedetan. Amaitzeko, gipuzkoar egileetan dokumentatutako zenbait hitz aurkitu ditugula azpimarratzea gustatuko litzaidake (*aldarte*, *txit*, *kontentu*, *eze*, *mingain*)” (Urresti 2021: 26).

2. Lehen begiratua

Ikusiko dugunez, Asuntzioko Sermoi hau ez da –inolaz ere– arrunt-arrunta Lehen Euskara Modernoko ia berrehun urtetako (1730-1891)⁹ argitaratu eta, are gutxiago, ez argitaratu eta ez ikertutako dozenaka eta are ehundaka sailetakoen artean: 2. lerroa orduko *zorionez* bat (*dicha eta* ___ batez lagundua eta azaldua), 3. lerroan *usteltasun* eta lehen paragrafoa amaitu orduko *deseguindu*.¹⁰ Aitzineko orriaren aurkia bukatu aurretik *aldarte*, *Patrona eta Amparatzallea* nahiz *gurasoac eta jaquinsuac*. Lehen orri horren ifrentzuan, *gure naturaleza eta jatorria*, *senidetasuna*, *verritasunagati*, *nere jatorria* [berriro!], *asiera edo jaiolecua*. Hurrengo orrialdeetan *suertoso*, *garaitzen*, *aldarte*, *senidetasun*, *tristura*, *andizkatu*, *autu*, *erruki*, *negarrezko*, *ontasun*, *edertasun*, *erribera*, *ondasun eta argitasun*, *egiazko*, *seguranza*, *asiera*, *ondasun eta atsegintasun*, *berritasun paregabe*, *sarrera*, *bizileku*, *eskualde*, *bidegaldu*, *erdiratu*, *admiragarri*, *aditzalle*, *gañezkatu*, *guzia dezakeana*, *ditxa eta zoriona*, *mundutar*, *anparatzalle*, *bitartekotasun*, *aukera*, *probetxuzko*, *soseguzko*, *esker-gabetasun*, *negargarri*... gehienak behin eta birritan baino usuago eta *ditxa eta zorion* ia dozena eta erdi aldiz (*zorion* bera soilik behin bakarrik, ordea). Bestalde, *amante edo maite*, *logratu edo izan*, *paradisu edo baratz*, gorago aipatu eta-bidezko sintagma mordoxka bezala lexiko berriaren hedadura bidearen erakusle garbi ere hor ditugu; cf. §§7.3-7.4 eta bertan aipatu Urgell 2018, Lakarra 2022a azterketetan egitura horiei aitortu balio garrantzitsuaz.

Nekez aurki daiteke maila horretako multzo ohargarririk hain testu laburrean eta ezta, beharbada, handiago askotan ere. Kopuruak alferreko egiten du oraingoz bakoitzaren xehetasunetan sartu eta OEHN edo EKCn bilduak direnak hona bulkatzea; nolana ere, aipatuetarik hiruzpalauren zertzeladak aski liriateke testu hau LEMkotzat jotzeko. Gutxieneko baieztapen hori nabarmena-

⁹ Lakarra (1997ko) oinarritzko bezain urrunetik hasirik, euskararen periodizazio saioetan Lehen Euskara Modernoaren hasiera 1745ean jarri arren, gogoan izanik Lakarra 1985a-n markatu Lren (zein Etxeberri Sarakoaren) nahiz hizkuntzalaritza klasikoaren pentsamoldean gramatikaren hiztegiarekiko lehentasuna (eta baita Urgell 2018an eta Zuloaga 2015 [2018]: 197an 30eko hamarkadako egi-leez –bereziki Arzadunen 1. edizioa eta Urkizuren 1740ko zortzikoak erkatuaz– erantsi arrazoiak), logikoago dirudi hasiera hori 1729ko *El Imposible Vencidoren* argitalpen datara aurreratzea.

¹⁰ Honetaz eta gainerakoez ikus §6ko sarreretako oharrak.

go litzateke grafiazko xehetasunak gehiturik, bereziki Larramendik (Leizarragari ikasirik) ezarri frikari eta afrikatuen arteko bereizkuntza (cf. Lakarra 1985b, Urgell 2018, Arcocha-Scarcia & Lakarra 2019) ia sistematikoa: *celebratcen, garaitcen, gozatcera, aurquitcen, eriotzaren, baratza*, baina *am̃parazallearen, deicen, aurquicen/aurquitcen, deizo, cicecan, contentaceco* eta tarteko *lotsacen*; kopuruak (ik. §10 zehatzago), afrikatuen alde makurtzen dira nabarmen.¹¹ Alabaina, gure asmoa ez denez honako hau “LEMko” ehundaka sermoi xumeen zerrenda zabaleko kide arruntzat bermaturik uztea, aurrerago, –testuaren hizkerazko ohar labur batzuen ondoren, bertako erretorika maila ezohikoa zertzelada gutxieneko batzuez azaldu eta AS jatorriarekiko atetiko oharrak bildurik– bihurtuko gara gaira behe-rago (§§6-7), lexikoaren miaketa zehatzagoak testuaren inkognita nagusiez eta, bereziki egiletasunaz eman diezagukeena aurkezteko.

Aitzinekoekin amaitzeko, esan dezadan hasieran eskuizkribuko letra Larramendirenaren antzeko iruditu zitzaidala, baina guztiz ezinezkotzat jo ez arren, Jose Antonio Munita paleografoak erakutsi zidan uste hori ez zela aski funtsatua; ondoko ikerketak –batez ere §10eko grafiarenak– eskuizkribu hau ez Lren eskutik zuzenean aterea baina ezinbestean ondoko kopia dela ondorioztatzen eraman nau, nahiz kopiagilearen aldaketa edo huts gutxi batzuekin Lren originaleko ezaugarri eta zertzelada ia guztiak bertan gorde (ik. §§3-4, §§6-7 eta ondoko ataletako ikerketan emandako deskribapena eta bildutako frogak).

3. Hizkeraz

Sermoi honen hizkera zehatza euskalaritzan ohi diren sailkapen jakinen bati egokitu aurretik hizkuntz ezaugarri bereizleen multzo murrizta ezinbestean aipatu beharra dugu: garrantzi gutxieneko ez den nor-nori-zer indikatiboko pluraleko formen sailean, demagun, kasu bakarra baino ez dugu

¹¹ Eskuizkribuarekiko aipuak bertan datozen moduan eginak dira (bestelakoez ik. hasierako oharra). Kontraesan grafikoez atzerakada bat suposatzen dute dagoeneko 1729an (*Artean*) proposatu, 1737an (*AzkS*) jarraitu eta HHn errepikatu frikari/afrikatu bereizketa sistematikoari buruz (ik. Lakarra 1985b). Beharbada, ez originala baina inoren ondoko kopia dela iradoki lezake. Ikus sakonago §10ean <tz> / <tc>ren distribuzioaren ondorioez eta baita Lrenak ez diren hizkuntz ezaugarri batzuez ere.

antzematen, balio sailkatzaile exkaxagoko singularreko ordainak ugarixea-go (ez arrunt ugari) azaldu arren. Bestalde, testuari berehalakoan antzematen zaion literatura hizkuntza garatzeko borondatearekin ia ezinezko gertatzen da hizkera edo bailara jakin batekin lotzea sermoiko hizkuntz ezaugarri urriok, eta ez soilik lexikoak, usuenik gertatu ohi den moduan. Izan ere, testuaren laburrean, ezaugarrien artean antzeman litezkeen zenbait kontraesanek erakusten du hau, besteak beste, estilo borondate argiaren eraginez, beharbada bailara estu baten mugak gainditu eta eremu zabalagora –Probintzia osora, gutxienik– iritsi nahiak, alegia. Hots, betiere Bonapartez geroz gipuzkeratzat hartu ohi den eremuaren barruan, esan genezake sermoi hau ez dela hego-mendebaldekoa, Urola edo Goierrikoa eta, beraz, jatorriren bat markatzekotan Beterrikotzat edo, oro har, lurraldearen Ipar ekialdekotzat jo beharko genukeela: aditzean *-a-* lotura zabalena da nagusi (*duala, dituana, cituan, dala*...) atzizkiaren aurrean baina 6 [hark] *zuen* ditu 5 *zuanen* aurrean, eta 4 [haiek] *zuen* eta *dituen*, *due* 1 ere badira (ez *-ute-rik*).

Egin eta **ezan* laguntzaile iragankor irrealisak biak darabiltza eta bat dator funtsean aspalditik ezagun zaigun distribuzio hedatuenaekin (*egin*: NZ 3, NNZ 5 / **ezan*: NZ 14, NNZ 0), hots **ezan egin* halako ia birekin baina soilik forma bipertsonalekin, *eginek* –exklusiban dituen joko hirupertsonalez landa–, nork-nor zenbait ere (agian berriagoak) badituelarik.¹²

Perifrasi irrealetan indikatiboetan bezala *-i/-tu* markek orokortuak dirudite nahiz aditz nagusiren bat edo beste *-ø*rekin baden: **ezan* bat eta 3 **edin -tu* gabe, 6 **edin* eta 5 **ezan -tu*-rekin, beste 2 **ezan -i*-rekin eta *egin* guztiak (5) *-turekin*. Hau da, *-ø/-tu* irrealis/ indikatiboko oposizioaren neutralizazioa aurreratua dakusagularik, baina ezberdintasun markagarriarekin laguntzaile iragankorren eta iragangaitzaren artean: *eginen* kasuan % 100ean, **ezan* ere ez hortik urruti (*-ø* 1 / *-tu* 5), baina **edin* % 33an soilik (% 66 usadio zaharrekoak); *-idunak* guztiak aspaldi neutralizatuak dirudite BZaharrean bezala, nahiz testuaren laburtasunagatik soilik 2 lekuko aurkitu **ezanekin*.

¹² Leturiagak (2022: laburpenean) “ez dirudi NOR-NORK irrealisetako *egin* Beterrin eta Gipuzkoako (ipar)ekialdean erabili denik”.

NNZ indikatiboko datiboan soilik singularreko *-i-* formak ditu (*digun, diot, dizue...* espero bezala), baina pluralean ez dugu Azkoitian Lk 1737ko Sermoian ugari dituen *-irau-*¹³ eta ezta ipar ekialderagoko (edo modernoago) *-izkidunik*, soilik 4v *Eta cergati, uste dezue? Cergati jaquin zuen corresponditzen Jaungoicoac eman ciozcan gracia guciai.*¹⁴ Leturiagaren arestiko lanari jarraiki, indikatiboko laguntzaile hirupertsonal pluralekoei dagokienez –xehetasun guztiak erabat loturik ez badira ere– aldaketa kate ardatz bat nabarmen litekeela dirudi: 1) *-irau-*, 2) 3. pertsona **enin-*en PL formak (*dioz-*, *zioz-*), 3) kontrakzioa (*dizka*, etab.) eta analogia (→**nin-*z egitura: *dizku, ditzu*, etab.), 4) *-zki-*ren hedadura eta *diztan, dizku, ditzu* eta gainerakoen ordezkatea.

Honenbestez, ASn (2) egoeraren lekuko soila dugu, ez (1) eta ez (3)-(4) rena, nahiz pentsatzekoa den denetarik izan zitekeela Probintzian zehar, oraindik (1) eta dagoeneko (3) eta (4), Ipar-Ekialdetik hasi, Tolosalde eta Goierri barrera Urolaldera iritsi bitartean. Larramendiren *Arteak* eta literatura gipuzkeraren hedadurak *dioz-/zioz-* formen zabaleran zerikusirik izan zuelarik –Lariz, Ubillos, Agirre Asteasuko, Lardizabal eta Otaegirengan aurkitu ditu Leturiagak (2019 [2021]: 159) holako formak– ezingo ditugu gure analitistik baztertu.

Irtēn aditza ergatiboarekin *doa* (5r *irteten degunean*) baina *igo*, aldiz, nahiz ergatiboan nahiz absolutiboan (1v *igo zaneco*, 2r *igo lezaque*, 3r *igo zuen*, 4r *igo zanean*). XVIII. mendean Donostialdean (Lubieta; cf. Bilbao, prestatzen) inon baino argiago lekukotu *d/r* nahasketaren zantzuak badira (2v *adiqueta*,

¹³ Larramendik Hiztegian (“Aquí en Azpeitia y Azcoitia, hallo una terminación verbal, y es *dirautzat, dirauzquit*, por *diozcat, diauzcat, dizquit, diauzquit*, pero no las siguen en todas las transiciones del verbo» HH xxvi) *-irau* formak Urolarekin lotu arren, handik kanpora ere lekukotu dira (OA, Irazusta... eta are Lren beraren AndSn ere; alderantziz, baina hau egileari isuria izan liteke, AzkSn ere bada *dioz-* formaren bat. Ik. lehen Lakarra 1985b eta orain hainbat hobekuntzarekin, Olatz Leturiagaren lanak.

¹⁴ SAgSk (cf. §6 hasieran) baditu *zioz-* formak eta ez *-iauz-* nahiz *-zikirik*; alabaina beste puntu batzutan (**ezan* bakarrik irrealis iragankor trantsitibo nahiz ditransitiboetan, hainbat *-ø* (ez *-tu*) perifrasi horietako aditz nagusietan edo *-te* ASko *nazueren* aurka), urruntzen dute hein batean AStik.

Sermoi honetan bada, orobat, 4r *Deitzot itz oiec erac esango ciela mundutarrai Maria Santissimac* DAT PL KOM eta besteren bat (ik. §10); oharkabean egindako akats dirudite baina ez da ezinezko kopiagilearen jatorriaren adierazle izatea ere.

4r *badiduri, badirazu*) eta are *-r-* > \emptyset -renak ere *iritzi* aditzaren jokoan, nahiz ez adizki guztietan (1r *baderitzot*, 2r *deizo*, 2v *deritzat*, 4r *deitzot*).¹⁵

Eduni dagokionez, ez da ageri Goierrri-Urolako *deu/deba-debe-zeba-zebe*-egiturakorik, baizik eta Iparralderagoko *du, due, zuala, zuen*; ezagun denez, distribuzio honek ez du balio une batetik aurrera, hots, XVIII. mendearen akaburako literatura gipuzkeran hartutako forma hauek Hego-Mendebaleko testuetan ere zabaldu ondoren, goiko beren “jatorragoak” ahozkoa baztertuaz bakoitzean era sistematikoagoan.¹⁶

Azkenik, baina ez gutxienik, izen morfologian ez da *-a + -a > -ea* bilakabiderik, harritzeko ere ez dena: AzkSn bertan *virgiña guciz santea* formula-koa (cf. Lakarra 1985b: 250) adibide gutxi batzuk bildu arren *-santea, espo-sea, lotsea, santearen eriotzea*, kontrako dozenakaren aurrean—ekialderagoko hizkeraren bateko hiztun baten eskua markatzen genuen.

4. Ornatusaz

Ezagun denez, Larramendi kexu zen garai hartako euskarazko sermolarien mailarekin, pulpitora entzulei iseka egitera igo ote ziren ere gordinki galdetuaz:

Alabañan [sermolari] guchic daqui bere jayeterrico Eusqueraren erdia, eta alperrac diraden bezala, eztute icasi nai gueiago, ta eztie nai beren buruai atsecaberico eman. Baña onetatic cer guertatzen da? Daquiten pisca arequin, hitz molcho, escumen baten diña eztan arequin nola eciñ adierazo dituzten beren esacariac, badarasate pulpitan hitzera naasi bat, beñ Eusquera, beñ Erdera, beñ Latinera, gucia leudatua, ciquindua, baraustua: ceñean dirudien, igo dirala gaiñ artara enzule[ei] burla eguitera. (Mendibururi egin gutuna [1747], Telletxea 1990: 279)

¹⁵ Alabaina, baliteke gertakari bata eta bestea kopiagileari zor izatea ere; cf. §10 hori onartu behar izateko arrazoi sistematikoagoez, batez ere grafiazkoak, baina baita hizkuntzazko zenbait ere.

¹⁶ Hori bide da gordetzen dugun Pomier eskuizkribuko formekin gertatzen dena, funtsean bertako hitzak Urola eta ingurukoetakoak badira ere (cf. Lakarra 2022b eta lehenago Gómez & Zulaika 2020).

Akats nagusia hizkuntzaren ezagutza exkaxa eta, horrenbestez, erdaraz pentsatu eta osatua euskarara mekanikoki bihurtzen zuten hizkuntzaren sena gorde gabe eta graziarik batere gabe botatzekoa boteaz. Izan ere, Larramendik *Artearen* hitzaurrean bertan gero hainbatetan eta hain itsuki ukatuko zitzaion “praktikotasuna” zuen aipu liburu honen zergatia azaltzerakoan (cf. Lakarra 1985a, 1992b, 1993, Sarasola 1986, Urgell 1996, 2000 eta ondoko hainbat lan):

El impulso que me hizo empeñar en estudio tan espinoso, no fue sola la pasión de ennoblecer e ilustrar nuestra lengua, y por este lado acreditar a la Patria. Fue otro mayor, y más propio de mi carácter, y consiste en el gran bien, y, utilidad que espero se ha de seguir a todo el País del Bascuence. Allí es necesaria esta lengua, sirviendo muy poco el Romance para el común de la gente. (*Arte*. Prólogo iii)

Berak ondutako sermoietan besterik aurkitzen dugu¹⁷: euskaraz sortu eta bikain zainduak, hizkuntzaren baliabideak eskutadaka, ezkutu zirenak edo gutxi erabiliak nahiz artean inoiz izan ez zirenak bilduaz haietan, gainerako prosa lanetan bezala (Mendibururentzako Sarrera-Gutunean 1747an zein Gandarari egindako 1763koan).¹⁸

¹⁷ Eskura dudan kasu argi batekin erkatu nahi izanez gero, ikus bedi ASJU 1984an Lazkaoko Parrokiako paperen artetik L. Murugarrenek argitaratu “Goierriko Platika”.

¹⁸ Cf. “este enemigo es el que sugiere tal excusa para que los predicadores, confesores, así eclesiásticos como regulares, vascongados, se duerman en cuanto al vascuence y vivan contentos con el castellano que saben” in extenso *Corografiatik Kaltzakortak* (2018: 43) aipatua. Ezinutzikoa iruditzen zait, ordea, hark aipatu pasartearen aurrekoa:

No puedo menos de alabar la simplicidad con que se miente. Es certísimo que de las cuatro partes de Guipúzcoa las tres no entienden el castellano. Pues ¿para qué dicen lo contrario? Los que entienden el castellano son los eclesiásticos, los religiosos, los que han estudiado, los caballeros, los que se han criado en Castilla; y así un castellano arrastrado le entienden también los que en lugares menores y aldeas pueden ser alcaldes y cargohabientes, mercaderes y tenderos. De mujeres y señoras son pocas las que saben más castellano que sobre materias obvias y cotidianas. Todos estos aún no son la cuarta parte: todo el resto son puramente vascongados, y aun los más de esa cuarta parte, apenas saben más castellano que para manejarse en sus oficios y tratos. Pero quiero advertir a todos que esta excusa tiene otra raíz que la ignorancia, que se quiere encubrir, y esta raíz es maldita y nace del diablo. (*Corografía*, Telletxea 1969: 285).

Jabier Kaltzakortak markatu duenez (2018: 41) Larramendiren euskal testuak berandu iritsi dira ezagunak izatera, 1747an Mendibururi egin Sarrera-Gutun famatua¹⁹ eta aita Aranaren 1885eko edizio aski kaskarrean²⁰ argitaratu San Agustinen sermoiaz landara, bederen. Horrenbestez, eta gai eta garai zaharrenei eskaini arreta merezitakotik urrutiegi ibili arren usu, badoaz euskal literaturaren historietan sartuaz.

Alabaina, euskal testuak inork baino hobeto ezagutu eta dastatu zituen K. Mitxelena duela 60tik gora urte zalantza gutxi zuen Larramendiren euskarazkoei zegokien tokiaz, nahiz orduan ezagutzen zituen urrietan oinarrituaz izan:

En efecto, lo que nos ha llegado de lo que escribió en vascuence hace que tengamos que deplorar su escasez. Su prólogo a *Jesusen Biotzaren Devocia* de Mendiburu debe figurar por méritos propios en cualquier antología de prosa vasca y su panegírico de San Agustín con su exuberancia, sus calembours y sus paradojas es un magnífico aparato de pirotecnia verbal quemado brillantemente desde el púlpito en un día de gran solemnidad. (Mitxelena 1960: 98)

Gero ere, ezagutu berri zuen Agustín Leitzakoren omenezkoan oinarriturik, hedatu eta sakondu zituen gaiarekiko oharrak eta Lren lanarekiko laudorioak:

Larramendik, hori ere esan da, ez omen zuen erdaraz baizik idatzi. Ez da hau egin osoa: euskaraz utzi zituen bederen euskal belarriek baizik jaso behar ez zituztenak. Horrezaz gainera ere, utzi zituen euskarazkoak. Leizaren oroitzapenetan egin zuen hitzaldia argitara dadinean, itsu ez denak ikusiko du, lehenagokoak aski ez balira, nolako lanak izan zituen Larramendik hizkuntza lantzeko, prestatzeko eta

¹⁹ Cf. Lakarra (1985c) eta Altuna & Lakarra (1990: 11)ko oharrak dagoeneko Mogelek bere lehen (gipuzkerazko) liburuan egin aipu esanguratsuaz eta Ulibarrik eta Iztuetak beren arteko gutunerian egiten duten MenSGren erabilera implizitoaz, –ezagunaren ezagunez inork gehiagoren beharrik ez zuelakoan emana–.

²⁰ Altuna & Lakarra (1990) lanean funtsean Aranarena eman genuen gure bilduman; asko hobetu du testua Kaltzakortak arestiko edizioan (2018), ezagutzen ez den Lren eskuizkribuan ez bada ere, gorde diren kopiarik zaharrenetan funtsatuaz.

edertzeko. Lantzeko eta bateratzeko, egunen batean horrelako zer-baiten premian egon[go] ginelako. Euskal idazle eta sermolarien artean irabazi zuen izena eta omena ez zuen erdarazkoen bitartez irabazi soil-soilik. Bere garaikoeak eta ondotik etorri zirenek bazekiten, orain ahaztuxe badaukagu ere, gai zela Larramendi beste edozein bezain ongi, erderaz ez ezik, euskaraz mintzatzeko, bai hitzez eta bai izkribuz. Ez zuten itsu-itsuan gidaritzat hautatu. (Mitxelena [2017] *apud* Kaltzakorta 2018: 41-42)

Larramendiren testu mordoxka gehitu zituen 1966az geroz Telletxeak (bi otoitz, Gandararentzako gutuna, erdarazko liburuetakoz zatiak eta (bereziki) dagoeneko aipatu Agustin Leitzakoaren omenezko sermoi paregabea (AndS = Telletxea 1990) eta horiei erantsi ahal izan genien Azkoitiko 1737ko Sermoi anonimoa (AzkS = Lakarra 1985b). Beraietan ez maisugo teorikoa baizik eta gailentasun²¹ estilistiko eta linguistiko nabarmena erakutsi zuen Mitxelenak markatu bezala.

Maila hori euskararen ezagutza sakon eta zabalaz landa, baliabide erretorikoarenean eta horren erabilera apartekoan gauzatzen da:

Manuel Larramendiren hiru sermoi ezagutzen dira, San Agustin egunekoa, Azkoitikoa eta Andoaingoa. Hiru sermoiok balio handikoak dira, inolako dudarik gabe. Euskal literaturaren baratzean ditugun testurik ederrenetarioak dira. Manuel Larramendik bere sermoietan erretorika landua erakutsi zuen: estilistikoki testu trinko, indartsu, eta ezin bikainagoak dira. Hiru sermoi horiek, Mitxelenak san Agustin eguneko sermoiaren gainean ari zela ongi adierazi zuen bezala, andoaindarraren jeinu eta indarra garbi erakusten dute. (Kaltzakorta 2018: 40)

Ia duela 40 urteko gure lanean eman genuen AzkSn zen adibide ugari eta are gehiago bil liteke errazki SAgSn eta, bereziki AndSn, non hoskidetasu-

²¹ Euskal idazle garaikideekiko nagusigoa gauza ezagunegia da horretan aritu beharrik izateko; Kardaberatzen lekukotasunerako ik. Telletxea (1968), nahiz haren irizpide eta jokabideak ez beti zuhur edo sendoegiak izan (cf. *Euskeraren Berri Onakeko* aipua §10.ren akabuan). Mendiburuz alde honetatik esan litekeena esana dago bere lehen libururako Lren Sarrera-Gutuna ikusirik edo Burgosko Dotrinan Lren zuzenketa esanguratsu guztiak bertso inprimatuan gordेरik.

nak eta hitz jokoak, kontrajartzeak, galdera eta erantzunak, hitz ugaritasuna eta egitura paraleloen erabilera etenik gabe hedatzen den. Hauetariko batzuk errepikatzen dira testu batetik bestera, noiz baliabideak, noiz hitz jakinen errepikak –*beargai, jaiera, damugarri, etorkizun, ezinkizun, pekatu eriozko, ongille, guziékiko (eta guzierako)*,²² *zorion(eko)*– egilearen estiloa antzematen dugun lehen begiratuan ohartzeko moduan. Horrezaz landa, bai Axularren-gandik HHrako (eta honen Eranskinerako) hartutako hainbat hitz, baina Lren sermoietako haren hainbat bikote edo hirukoteren oihartzunak antze-man litezke.²³

AS hau aski laburxko da garaiko ezagun batzuekin erkatuaz, erdia edo ia bi heren, demagun, Larramendiren Azkoitikoarekin edo egile beraren San Agustini buruzkoarekin alderatuaz,²⁴ eta horrek are markagarriago egiten du berton diren figura erretorikoen kopuru eta, hainbat alderditarik begiratuaz, horien erabilera tupitua, dagoeneko gorago hitz aipagarrien nolako eta kopuruarekin kausitu bezala-bezalakoa.

Tamaina mugatu horrek ezinezko egiten du AzkSn (cf. Lakarra 1985b), SAgS Hernanikoan (ik. Kaltzakorta 2018)²⁵ edo AndSn (Altuna & Lakarra

²² Hau osorik edo lehen zatia, forma honetan edo aldaeraren batean errepikatzen da zenbait aldiz AzkSn eta AndSn eta hainbatetan SAgSn. “*Lenbiziko munduaren argia izandu zan guziakikoa, beste guzien gaia eta jaiotza. Lar SAgS 9 (guziatikiko, 5 guziékiko). Eliza katolika edo guziakikoa. CatBurg 5 (v. tbn. en contexto similar Ub 147, Mg PAb 161)*” dakar OEHk, Iztueta eta Lardizabalen parteen aurretik. Kontzepzioko Sermoian “legue jaquin eta gucienzacoaz” (6) “beticoa edo guciequicoa dirudien legue batengan” (6) eta “bere guciequico Providenciac” (7); cf. Lakarra (prest.-a).

²³ Lakarra (1985b: 262, 6. oh.)n nioenez “Ene ustez Axularren irakurketak Larramendiren idazkeran izan zuen eraginik; gogora soilik S.Ag.en *Doanditzako Beste ichaso orri paratu zioean Jainkoak ondarrean bere marra ta esia... Ordea San Agustinen argi ichasoari etzion Jainkoak ipini muga-arririk ez eta ubaztarririk*”. Segurki, gehiago dira beste orain arteko hiru sermoietan, bereziki haren oihartzunez josirik diren SAgSn eta AndSn; alabaina, baten bat bada KS oraindik ezezagunean ere.

²⁴ ASren laburtasun erlatibo hori jai-bezperari dagokiona (abuztuko 14ko mezari, ez 15eko meza nagusiar dagokiona) izatea bide dugu arrazoi logikoena.

²⁵ Aita Eguiak zioenez –“Ernanico monjetan San Agustin egunean itzaldituba”– (*apud* Kaltzakorta 2018: 49), Aranak aipatzen zituen aukerak bakanduaz; damurik hark ezarri denbora tarte luzezia (“1738-60”) mugatzerik ez du izan Kaltzakortak. Beharbada, egiantzekoena sermoia 1750ekotzat jotzea litzateke, urte hortakoak baitira (cf. Telletxea Idigoras 1973: 44-45, oharrean) Lk Hernaniko San Agustinen Kanonigen Konbentuan egindako erreforma lanak, haien Erregela

1990)²⁶ errepikatzen diren anastrofe, metafora, antitheton, oximoron, homoioteleuton, errepika, paralelismo, kontrajartze, jolas etimologiko eta gainerakoak, guztiak itxarotea –are gutxiago haietako kopuru absolutuan–, baina horien erabilera, eta ez makala, dakusagu.

Eraz antzematen ditugu hitz bikoteak eta hirukoteak, lehenak batez ere, usu ez baitira soilik behingoz aurkitzen, bitan nahiz hirutan baino eta, inoiz (*dicha eta zorion*) are 16 aldiz²⁷ ere, 250 lerro pasatxo baino betetzen ez dituen testuan:

eguna, hordua eta instantea; aingueru, querubin eta serafin; negua, odei illunac, euri jasa guciac; eriotzaren sosegua, dicha eta zorionac; alde escubian, gloriaz beteric, escualde guciaquin; honra, dicha eta zorionac (2tan); ceruco querubin, serafin eta aingueru guciac (2tan); beti izango naiz zuen lagun, zuen amparatzalle, zuen abogada; deseguindu eta aertu; celebratcera eta alabatcera; celebratcean eta publicatcen [aurrekotik lerro gutxi batzutara]; deseo eta ansia guciac; patrona eta amparatzallea (2 aldiz), poz eta contentuz (3 bider); eliz gurasoac eta jaquinsuac; gure naturaleza eta jatorria, asiera edo jaiolecua; valle edo erribera; leguez eta vitez; dicha eta honraren parte; ondasun eta atseguintasunac; Eliz guraso eta santu guciac; misterio eta veritasun paregabea; arritu eta icaratzten dira aingueruac; eriotza soseguzcoa eta seguroa (soseguzko 3 aldiz).

berriztatu eta inprimatu, tarteko. Ikus Telletxeak (1990) editatu “Autobiografía” §§66 eta hurrengoak, tartean “§Empiezo a platicarlas” pasartea, nahiz Lk zuzenean SAgS ez aipatu. Bestalde, erreformaren ordena Hernani > Donostia > Mendaro-Mutriku izan zelarik (§§74, 78, 79 eta argitaratzailearen oharra 50. orrialdean) Aranak bere edizioaren sarreran galdetu bezala (“Ez dakigu oraindik Azeptian, Ernanin, Mendaron edo Motricun non otsaldituco zuen”) Hernaniz landa emana edo errepikatua balitz ere sermoia 1750ekoa edo ez oso geroagokoa bide litzateke.

²⁶ Ikusi dugunez, deskribapen zehatzik eman ez arren, Mitxelenak (1959, 1960, 2017[1974]) eta Kaltzakortak (2018) berariaz goraiatzten dute bi sermoi horietako Lren erretorika. Zenbait adibide eta zertzelada eman nahi izan dugu estilo oso berezi horren isla gisa eta gure egiletasunarekiko argudiaketa sendotzeko; alabaina, Lren sermoiak irakurriaz batera (usu aski delarik orrialde mordoxka batekin) eta garaiko beste edozeinenarekin erkatzean haren estiloak arrunt markagarri dirudi.

²⁷ *Zorion* bera bakarrik behin azaltzen da: 3v *Maria Santissimac autu zuela secula ñoroc quenduco ez dion zori ona*. Ikus §6ko sarreran gainerako datuak, esaterako *zorion(eko)*rekin koordinazio bidez eratu bikoteak (*zorioneko eta doatsutasun etab.*) Lren gainerako testuetan; cf., orobat, Lakarra prestatzen-c.

Etimologiak:

- Asuncioa, lo gozoa edo amesa, griegoen modura;*
- paradisu edo baratzza (3 aldiz)*

Joko dramatikoa areagotzen duten galde-erantzunak:

- Cer falta du, bada, bigarren Adan Jesucristoc? Falta du bigarren Eba Maria Santissima (2v);*
- Cer falta du, bada, ez contentu egoteco? Eva falta zuen, ...; laguna, cein eguin parte bere dicha eta zorionetan, ceñi comunicatu bere ondasun eta atseguintasunac (2v);*
- ez cegoan contentu, ez cegoan sosegu paradisuco dicha eta zori on guztiaquin, adiqueta egoqui²⁸ arte ceñi comunicatu edo parte eguin dicha eta zori on guztietan (2v);*
- Aundiagoa ote da, bada, Maria Santissimaren triunfoa, Jesucristorena baño? Ez, nere cristauac... (3v);*
- Ez nazue beti zuequin egoquico eta beste aldarte batean contrara, secula gucietan zuequin egongo naiz; ez zaitextela bildurtu, ez dezue ceri bildur izan; Samina izan bazan... dulce eta ederra izan da... (3v);*

Eta bokatiboak:

- Erreguiña gucien erreguiña... zure oñetara gatoz... (4v);*
- Zu izan cera Eba ederra...; Zu izan ciñan yuai eder ura... (4v);*
- Ea, bada gure abogada, itzuli itzazu gugana vegui misericordioso oriec (4v);*
- Zuc, Maria, asi cenduen hobra; zavaldu ezazu cere mantu eder ori; usatu ezazu gurequin eta, ama soberana... (4v);*

Eta, batez ere, testu ia osoa edo zati handi bat antolatzen duten eskema erretorikoak:

- gloria gueiago, sosegu gueiago, dicha eta zori on gueiago; etzan contentu, ez zuen aurquitzen soseguric (2r);*

²⁸ Beheraxeago, "Gutziz egoqui dator gaurco misterioan... Pobreac beti aurquituco dituzue ceroquin baña ni, ez nazue eduquico, me autem non Semper habebitis". Ikus testuan pare bat lerro aurreragoko edizioaren oharretan eta §6ko sarreran bildutakoak.

Cer falta ote zuen, bada sosegu edo bere viotza contentatzeco?; ez ce-goan contentu, ez ce-goan sosegu; orduan beteco zaizca bere viotzeco deseo guztia, orduan erdiratuco dituen ama semea[c] (2v);

Acaso icusi da... Venturaz icusi da... (3r);

Ezta aurquitcen itcic, Maria Santissimaren triumfoa esplicatu edo azalduco duanic. Erraz esan dezaquegu, Maria Santissimaren triumfo onec, moduren batez, gañezcatcen duela Jesucristoren beraren triumfoa (3r);

Bencitu zuen Jesucristoc bere pasio eta eriotzarequin deabrua eta pe-catua (3r);

*ain cijoan magestadez veteric ece guztia arrituric guelditu ciran (3v);
etzuen beretzat bacarric logratu... expada zavaldu zan mundutar gu-cien mesedetan (3v);*

au da gure jabe indarsua, gucia dezaqueana, guerran guztia venticu dituana, da gure errequea (3v);

ama semeac biac eduqui zuen vorondate amodiotsu bat eta biac mese-de eguiteco prestatuac (4r);

Seguroac dira nere escualdeac, nere vitartecotasunac eta aleguiñac bada eriotzati datoquit segurantza oiec guztia (4r);

Autu zuen ama piadosa onec misericordia... autu zuen misericordia,, autu zuen, aizquenic misericordia... (4r);

izan zuan eguiatz chit ona, chit egoquia, chit provechuzcoa beretzat eta guretzat (4v);

igo cenduen triumfo aundietan cerura eta triumfo egunac dira mesede egunac, eta beti zaude triumfo aundian ceruco tronu orretan, mundua mesedez betetcen (4v);

Salbuespenak albuespen, gutxi dira Lehen Euskara Moderno osoan maila honetara hurbil litezkeen saioak... Larramendiren orain arte ezagutzen ditugunez landa, jakina, eta arrazoi aski bide da Asuntzioko egile, urte eta toki ezagunik gabea ere haren eskutik jalgitakoen multzora hurbiltzeko, oraindik orain multzoan erabat sartutzat ematerik ez bada ere, noski.

Ornatusetik eta horren azterketatik lexikoaren eta, oro har, hizkuntzarena ere, horren miaketa ezin bereziak diren arren, nahiago izan dut bigarrena geroratu, barneko formazko azterketa erabakigarriena une batez eten eta

testuaren kanpotiko informazioak ere bere aldetik beste ertz honetatik erakitzen ari garena sendotu dezan.²⁹

5. Aita Aranak Kolegioko Historia liburutik ateratako ohar ahantziaz

Aurreko ataletan (batez ere §2.ean eta §4.ean, baina baita neurri apalagoan §3.ean) emandako hainbat datuk bertatik susmoa baino gehiago sortu digute Larramendi bera ez ote zen izango –galdera beldurti gisa lehenik, aurre-ondorio herabe gisa, gero–, Asuntzioko Sermoiaren egile. 2021eko uztail amaian azterketa sakonagoa geroratuaz Madrilgo Historia Akademia-ko Artxibora “Jesuitas” funts famatu bezain zabalera jo genuen, aspalditik eskurakizun den Lren euskarazko gutuneriaren eta gainerako paperen atzetik. Ez genuen ezer ezezagunik lortzeko zortetik izan³⁰ eta ondoren, abuztuaren azkenerantz aspaldi ikusi gabeko Loiolakora jo nuen.³¹ Bertan Olatz Berasategi anderearen laguntza paregabearekin hainbat paper miatu nuen, Larramendirenak eta besterenak.

Ia etsia nengoenean berriro ere gauza ezezagun gutxirekin itzuliko nintzela etxera, hara non (15/1 Leg.) Aita J. I. Aranaren paper ustez ezagun bat bistaratu nuen eta baita bertako oharrak ikusi ere; bertan Arana Larramendiz mintzo zen, Loiolako Kolegioko Historia liburua iturritzat harturik. Horiek astiro irakurtzean jabetu nintzen aurreko hilabeteetan esku artean eta

²⁹ Ikus §7.3 ornatusaren asmo pedagogikoaz, hots, hitz berri edo ezezagunen hedadura edo irakaskuntzaz.

³⁰ Nahiago genuke erabat oker izan, baina aitortu behar dut litekeena dela oso “correspondencia bascongada” delakoa “correspondencia con bascongados” ulertu behar izatea. Hots, euskaldunekin batez ere, baina ez nahitaez euskaraz izandakoa. Baliteke, haatik, gutun gehiago aurkitzea noizbait eta orduan ohiko “agur” eta “goraintziak” kanpo (cf. Zulaika 2022 beste adibide askoren artean), euskaraz gehiago duenen bat lortzerik izatea. Ikus 102. oharra sermoiak gehitzeko aukeraz.

³¹ Oso oker ez banaiz, 1983-1984an tesina egiten ari nintzelarik K. Mitxelenaren eta P. Altunaren bitartez han zen Irazustaren 1739ko ale bakarretariko baten fotokopia eskuratzera (ikus orain Olatz Leturiagaren arg., 2022). Ez dut gogoan besterik ikusi nuenik aldi hartako txango arin hartan.

gogoan erabilitako Gasteizko AJFko sermoia bera zela, hain zuzen, LKHn aipatu Larramendik 1740ko abuztuaren 14 arratsean eman zuen Asuntzioko bezperako mezako sermoia.

Honek berresten eta indartzen zituen goian aipatu Gasteizko Artxiboko sermoiarekiko nire susmoak (ik. §2 akabuan) eta data eta egiletasun horrekikoek geroratua nuen hizkuntzazko –funtsean lexiko hautatu zabal baten– azterketaren aitzinean. Kanpoko berriek gure gogoeten gainetik izan dezaketzen garrantziagatik eta eman zitzakeen hitz bakoitzeko zehaztasun baliotsuengatik, alderdi hau aurretik aipatu nahi izan dut berariaz, bere argudio-izaera berezia hobeki markatuaz.³² Bestalde, Patxi Altuna etsia zegoen Lk euskara galdua edo oso akitua zuela, txikitari Andoain euskalduna utzi eta *erdalerrira* aldatu ondoren:

Urte horretako [1734] udan heldu zatekeen azkenean Loiolara, hil arteraino hantxe bizitzeko. Beraz, hamaika urte edo zituela Hernanitik atera, eta ia berrogeitalau bete arte ez zen sekulan Euskalerrian bizi izan. Hogeitamairu urte hortxe-hortxe erbestean, alafede!” (Altuna 1992b: 42). Beheraxeago “Nola ez zitzaion bada ahaztuko [euskara], umetan etxetik atera eta erbestean hainbat urte igaro eta gero!” (43).

Eta hortik ondorioa:

Loiolara iritsi eta zortzi hilabete edo geroago arte, ez zen gai izan Elizan prediku xume bat –‘doctrina’ edo ‘ejemplo’ zeritzana– egiteko; eta gehiago harritzen gaituena, hura bere bizi guziko lehenbiziko euskal predikua izan zen. (Altuna 1992b: 46)

Markatzekoa da, ordea, Andoaindik Bilbora jo zuela 10-11 urterekin eta han beste 6-7 egin zituela (1699-1706) osabarekin, Lagundian sartu eta Valladolid aldera urrundu baino lehen.³³ Ez da sinistekoa, beraz, Hernanitik ate-

³² Horretaz kanpo sendotu ditut “ornatusa” eta konparaketak gainerako Lren testuekin eta are AJFko honen auzoekin; cf. Lakarra (prestatzen-a).

³³ Bitxia bada ere, Altunak xehetasun hauek beste inork baino hobeto ezagutu behar zituen (cf. Altuna 1992a Lren bizitzaz baina Altuna 1992b “L euskaldunberrituaz”). Bidenabar, nago Bilbo-ko egotaldi ez hain labur hori ez dela usuegi kontuan hartu Arteko lekukotasuna pisatzerakoan, batez ere bizkaierazko zatiaren zertzeladei dagokienez, esaterako -n gabeko hikaren lehenaldiak

ra bezain laster *Erdalerrira* jo zuenik. Gero ere, bestalde, atzerrian izan arren, euskaldunak izan zituen inguruan, dela Valladoliden, dela Salamancan, bigarren honetan bibliotekan eskura zitzakeen (eta erabili ere zituen) euskal liburuak landa (cf. *Artearen azken kapituluko adibideak*). Gainera, badakigu Baionako hiru urteetan ere Iparraldeko euskal liburuak –tar-tean Leizarragaren ale interesgarri bezain gorabeheratsua eta Xurio eta Laneuxvillerenak (cf. Urgell 2005)– bilatzeko eta bere asmo lexikografikoetarako berriemaileekin egoteko izan zituen aukera guztiak progotxatu zituela (Urgell 2002a: 634).

Ez da orain hori, ordea, eztabaidatu gogo dugun gaia, Larramendiren galera horren frogatzat Aita Aranarengandik eskuratutako pasarte ustez egoki eta askitzat emana baizik. Aranak bere apunteetan bildu zuenez (*Escritos* 15/1) *Loiolako Kolegioko Historia* liburuan zera irakur liteke: “1735. El día 25 de marzo predicó la doctrina y ejemplo el P. Manuel de Larramendi y fue la primera vez que había predicado en vascuence” (makiazko “*Diarioan*” I [1714-1831]: 79). Jasandako euskararen galera hori omen litzateke Larramendi sermoiak euskaraz egiten hain berandu –1735ean, 43 urterekin, alegia– hasiaren arrazoia. Gogora dezagun, ordea, 1733an Erregina alargunaren zerbitzua utzi eta Loiolara biltzea erabakirik, asko kostata –Erreginaren baimena izan arren zazpi bat hilabete izan zuten Larramendi Donostian, oraindik Konpainiako nagusien erabakiaren zain–, 1734ko udan iritsi zela berak hautatu hurrengo, azken, 32 urteetako bizilekura. Loiola aurretik sermoigintzan euskaraz aritzeko modu handirik nekez izan bide zuen eta Loiolako bertako hamarren bat hilabete (1734ko ekainetik 1735eko martxora arteko) zuloa ez bide da Altunaren aldeko argumentu pisutsuegia. Hots, ez da erakusten Kolegioko gainerako kide jesuita euskaldunek urte exkax horretan nahiz aurreko eta ondokoetan ere Larramendik baino horrelako gehiago egin zutenik, benetan horrelakorik egin bazuten, bederen:³⁴

(100 *néuwa*, *éuwa*, *guéuwa*, *éuwa*, 102 *néuwa*, *éuwa*, *guéuwa*, *éuwa*), zenbait adizki aztertzerakoan. Gogora bedi “Aunque en Bilbao se habla mal, pero no es así en sus cercanías, donde la propiedad y pronunciación se conservan en su punto y sucediera lo mismo en Bilbao, si en este punto se picaran algo más de vizcaños; ni en esto quiero decir que no hay en Bilbao quien sepa bien su dialecto pues se hallan algunos” (HH xxviii).

³⁴ Bestalde, nabarmena da berak enparaukoen bidea hartu izan balu itxuraz egin beharko zukeen bezala, Larramendik sermoi eta misio gehiago emango zituen, noski, baina ez bide zituzkeen *Hiz-*

Aquí es corriente el castellano bastantemente, especialmente en los lugares mayores, entre todos los eclesiásticos, entre todos los caballeros y otras personas cultivadas. Aquí se habla y se predica con frecuencia en castellano y los sermones que se predicán a las Juntas Generales de la Provincia son en la misma lengua. (HH clxij)

Lo que es más intolerable es que suben al púlpito predicadores vascongados y predicán en castellano, no atreviéndose a hacerlo en vascuence. No quieren trabajar ni aplicarse a saber bien su lengua, ni a leer ni escribir en ella. Tienen sermones en castellano que encuentran trabajados y de molde en romance (...). (*Corografía*, Telletxea 1969: 287)³⁵

Baina argumentuaren okerrak gora behera, beste ertz batetik dator guretzat Altunaren irakurketaren arazo nagusia: J. I. Aranaren oharra (Kolegioko liburutik hartuak, berriro ere diot) ez dira goian aipatutakoan amaitzen, baizik eta hor hasten eta honela jarraitzen:

(...) y en 1736, folio 39, el día de nº S[anto] Padre predicó el P. Larramendi (en Azpeitia) fue toda la comunidad a verle, como también el P. Provincial y secretario (...), id [1738ko ekaina] Plática en la renovación de San Pedro (folio 46), id virgen de la Asunción [abuztuaren 15eko] de 1740 (folio 46).

Komeni da azken pasarte hau hitzez hitz eta bere osotasunean LKHn dagokion tokian datorrena ematea: “La víspera de Nuestra Señora platicó

tegia, *Corografía* eta *Foruen Historia* idatziko, besteak beste, herrigintzan Hernanin, Andoainen edo enparauekoetan egindakoez landa. Bistan da horrenbeste bazekiela Larramendik bere bizitzaren lerro nagusiak antolatzerakoan eta nabarmena da bere aukeraren aldeko izan zituela garaiko zein geroko euskaldun gehienak (nahiz ez hainbeste “beltzak”). Altunaren ikuspegiari harako Ibarren hitzen oihartzun gaiztoa ote den nago: “Desgraciadamente el P. Larramendi malogró su gigantesco esfuerzo extraviando el movimiento literario por los derroteros de la polémica estéril y de la diatriba ociosa” (*Genio y Lengua* 120); cf. honetaz Lakarra 1985, Sarasola 1985, Urgell 1996, 2018, besteak beste.

³⁵ Ezaguna denez salbuespena Zarauzko frantziskotarrena zen (*Corografía*, Telletxea 1969: 291); ez dirudi jesuiten artean eredu on edo erdipurdikorik aurkitu zuenik Larramendik bere uesteko euskara exkaxa hobetzeko eta, horrenbestez, goizago edo egokiago (¿?) euskaraz sermoigintzan aritzeko.

el P. Manuel de Larramendi y el día de Nuestra Señora se dieron dos extraordinarios y truchas”.³⁶

ASra itzuli baino lehen, marka dezagun Aranaren oharretan euskarazko zenbait sermoi (Loiolan edo Azpeitian egindako soilak) aitortzen zitzaizkiola Larramendiri, ez seguruenik bere bizian emandako guztiak, zirela han bertan edo beste lekuren batean emanak: 1985az geroztik ezagutzen dugun 1737ko AzkS “Amabirjinaren Egunekoa” ez da aipatzen, esaterako; are gutxiago, Kolegioko historiari ez legozkiokeen SAgS (Hernani 1750) edo AndS (Andoain 1763). Ordea, jakin badakigu Kolegiotik edo aldirietarik harago hainbat gehiago izan zirela, orain arte gorde diren aipatu hiru horiezaz landa.³⁷ Galdutako (edo aurkitu ez diren) testuei dagokienez, Kolegiotik edo Azpeititik-Azkoititik kanpora egindakoak alde batera utziaz, LKHn Asuntzioko honekin batean aipatu eskutatatxoa ere faltako litzateke, gutxienez: –1735ekoa, 1736koa eta 1738koa bai eta seguruenik gehiago– eta, Altunak arrazoi balu eta, batez ere, Larramendi –gainerako jesuitak ez bezala– beti idatzizkoaren laguntzaz baliatu izan balitz bere ustezko ezgaitasun edo mentsarengatik, (hala hobe gureztat!) oraindik mordoxkaren bat gehiago eskuratzeko esperantza ere izango bide genuke.³⁸ Nago, beraz, J. I. Aranaren oharreko zerrenda (eta haren iturri LKHkoa) 1735ekoarekin hasi eta amaitu eginaz irakurleari eman baino ezkututzen ez ote zaion informazioa argigarri eta osagarria; aldiz, jokabidea bera nahasgarritzat hartzea ere ez litzateke gehiegizko. Nolanahi ere, ikusi dugu 1740ko Asuntzioko abuztua-

³⁶ Ez dakit ziur (litekeena da, halere) 1738ko Platika euskaraz izan ote zen; urte horretako ekainaren 18an bertako Nagusiaren (Francisco de Bazaren) hileta mezan Lk eman zuena, aldiz, ez bide zen euskaraz izango eta horregatik ez dut zerrendan sartu. Alabaina, Altunak aipatzen ez duen 1740ko Asuntzio-bezperakoa hori euskaraz eman zuela susmatu ez ezik, ondoren editatu testuak erakutsiko du argiro eta, gainera, Loiolako Kolegioan eman ere, aipuko koordinazioaren bigarren partean datozen hurrengo eguneko amurrairekin eta gainerakoek ez baitute uzten zalantza izpirik.

³⁷ *Autobiografía* irakurriaz pentsatzekoa da beste asko izango zirela bai erdaraz –hor (Telletxea 1990: 135-152. or.) argitaratu Iruñean eta Donostian 1737an eman zuen San Francisco Regiskoa-rena, esaterako–, bai euskaraz (cf., gutxienez, 30. orrialdean aipatu Oiarzungoa, 32.eko Tolosakoa edo 59.eko Donostiakoa).

³⁸ Seguiolak (2004) aztertutako sermoiak L ez den beste norbaiti esleitzen dizkio (Lri berari hainbat zuzenketak esleituz, hori bai); alabaina, badira agian oinarritzko testuko zenbait forma berrikusi beharrekoak oso goiztiartzat (1745 aurrekotzat) jotzen dituenak batez ere.

ren 14ko sermoia Larramendik eman zuela eta non eman zuen ere argi gelditu da Aranaren lerroetan eta hark kopiatu edo laburtu *Loiolako Kolegioko Historian*: hor bertan zizka-mizka gisa, fraideei hurrengo egunean bazka berretua eman zitzaien leku berean. Ondoko orrialdeetan jarraituko dugu erakusten sermoi horixe dela lan honetan argitaratzen duguna edo, alderantziz, orain irakurlearen eskutan jartzen dugun testu honen originala Larramendiren buru-eskuetatik soilik atera zitekeela.

6. ASren hizkuntzan sakonduaz: lexikoa miatuaz

Atal honetan logikoa litzateke paragrafo luze bat Lren hizkeraz, §3ko ASrena erkatuaz eta osatuaz. Alabaina, ez dugu oraingoz horrelakorik eta ez da egiteko erraz-erraza ere, ñabardura eta aldaketa markagarriak baitira haren testu batetik bestera: esaterako, “bereagotzat” jo litekeen Andoaingo Sermoiaren hizkeran **ezan* da iragankor irrealiseko laguntzaile bakarra (*egin* ez da), 7 aditz nagusi partizipiorik gabe dira indikatiboaz kanpora (baina *-tu* 1, eta *-i* 4), 13 *-zki* indikatibo bitrantsitiboetako PLak, 8 *-ioz-* eta behar bada hor espero ez genituzkeen 2 *-iauz-*. Horrekin batera, *duen/zuen* 3p. sing., *zuten* 3p.pl. *-ana/-ala* izaneren, *iduku* eta *izandu* gutxi batzuk eta 3 *-en* (*izan*en, *eguiñ*en, *esain*) aski harrigarriak –bada horrelakoren bat *Korografian* gipuzkeraren adibidetzat, zalantzarik gabe inori hartua ez dena—³⁹ nahiz *-ko* orokorra izan. San Agustinen sermoian *zuen* (hark) baina *duanic / duenean* orrialde berean, *etzala*, *zan*, *bizitu*, *egondu*, *zutela*, *ziozcatela* eta *ziozcan*, eta –forma irreal gutxi den arren– soilik **ezan* darabil (trantsitiboan nahiz ditrantsitiboan, *-tu* gabe aditz nagusian), eta ez *egin*. Luzeago aztertu nuen (Lakarra 1985b) Azkoitikoan bertako hizkeratik hurbilago lireratekeen *deu/deban/deben*, *zeban/zeben* eta *-irau-* datibo pluralak (*zki* gabe), *egin* eta *ezan* irrealisetan, funtsean ditrantsitiboak ere lehenarentzat direlarik.

Nabarmenki, hizkuntz erabilera ñabar honek ezin liezagukeen laguntza handirik eman AS ere Larramendirena den edo ez den erabakitzeke orduan

³⁹ “Etzaquit cer esain dizutedan”, paragrafoaren hasieran bertan (Altuna & Lakarra 1990:25). Aurrerago, “en Oyarzun [son conocidos] por *esain*, *emain* y otros acabados en *n* y también por *esanen*, *emanen* y (...) lo mismo en sus vecindades de acá y de Navarra” (26-27).

eta –hau delarik gure oraingo egiteko nagusia–, horren ordez beste alderdi batzuetan sakondu behar izan dugu gehiago oraingo honetan (cf., halere, §4ko hizkuntzazko ohar orokorrak edo hemen beherago *egokiri* buruz).

Dagoeneko ikusienez, Asuntzioko Sermoiko testu honetan gutxi da halabeharrez gertatzen dena, egileak ongi hautatu eta pisatu ondoren osagai bakoitza bere tokian ezarriaz osatua baizik. Bistan da edukiari adina garrantzia formari eman zaiola eta hizkuntz osagai bakoitza tentuz hautatua eta kokatua izan dela. Osagai horietarik markagarrienak iruzkinduko ditugu OEH erabiliaz, gehienetan sermoiaren jatorri eta egiletasun zehatzaz zertzelada aski garbi eta errotuak atereaz. Halaber, OEHko bertako zenbait baieztapen, aurkezpen eta laburpeni ohar jakingarriak gehitu ahalko dizkiogu usu, sarrerak finduaz eta aberastuaz.

Ezinbestean, egiletasunaren froga-bide sendoenak lexikoaren azterketatik datozke: 1737ko Azkoitiko Sermoi egilegabearekin ikasi genuen legez (cf. Lakarra 1985b), ASko hitzen historia eta erabilerari buruzko zertzelada nagusiak miatu ditugu, sakontasun eta segurtasun handiagoz oraingoan, bai gainditu beharreko zailtasunak, bai ikertzaileak eskura dituen lanabesak –OEH (eta EKC honen osagarria) eta Urgellen Lren *Hiztegi Hirukoitzarekiko* azterketak, bereziki– orduko edozer baino askoz erabilgarri eta are bikainago direlako. Horiezaz baliatuaz berehalakoan antzeman litekeenez, testu hau ez LEMko egile arrunt edo “larramenditar huts” batena, baizik eta Larramendiri berari zor zaiola bistakoa da, beste edozein azalpen eta arrazoiren gainetik.

Emaitzen analisisan errazkiago sakontzeko eta pisatzeko, sarrera bakoitzaren akabuan emandako datuen eta argudioen lehen sintesi bat eratu dugu, besteak beste ondoko azalpen lerroetarantz hurbilduaz; hara antolamendu horretarako garatu ditugun irizpide-sailak (ikus §9 akabuan gehiago horien hierarkiaz):

- A) Hegoaldeko lehen agerraldiak;
- A1) Erabateko (Hego eta Ipar) lehen agerraldiak;
- A2) Hegoaldeko 2. agerraldia (Lren 1. agerraldi baten ondotik);
- B) ASn eta HHn bietan lekukotuak;
- B1) ASn, HHn eta Lren beste testu batean gutxienez lekukotuak;

- C) ASn eta Lren gainerako testuren batean lekukotuak;⁴⁰
- C1) Hitzen baten zenbait usadio oso berezi AS, HH eta Lren corpus laburretik kanpo usuko ez direnak;
- C+) ASn eta Lren beste bi testutan gutxienez lekukotuak;
- D) Iparraldeko testuetarik Lk Hegoaldean bertakotuak;⁴¹
- E) Lk asmatuak edo “bataiatuak” (maileguak ondare zaharrekotzat emanak);
- F) 1800ean edo are beranduago bertakotutako hitzak;
- G) Ez Lren testuetan eta ez beste inongo lekukotasunetan aurkitzen ez diren hitz edo egitura lexikoak;
- H) HHn B- letratik aurrera eratorriekin egindako lan ez-exhaustiboagatik (cf. Urgell 2002a) han bertan ez baina ASn edo Lren gainerako idazlanetan agertzen direnak;
- I) Atzizki ezberdinen erabilera ugariagoa ASn garaiko testuetan ohi baino;
- J) Hizkuntza geografiaren arabera Urolako edo aldirietako hitz esanguratsuak;
- K) Sermoiaren ugari (= 5 aldiz edo gehiago) erabilitako hitzak.

Sarrera bakoitzaren bukaeran parentesi batean adieraziak joango dira eta, hurrenez hurren, (1) “datu edo argudio bateragarriak Lren egiletasunarekin baina ez erabakigarriak”, (2) “Lren egiletasunaren aldeko datu eta argudio garrantzitsuak” nahiz (3) “Lren egiletasunaren aldeko datu eta argudio erabakigarriak” erantsiko zaie.

⁴⁰ Kontzepzioko Sermioia (KS) ere sartuko dut hauen artean, Lakarra prestatzen-a-ko zenbait emaitza aurreratuz; alabaina, garbi identifikaturik izango da kasu bakoitzean bere lekukotasuna eta horren pisu berezia hala dagokionean.

⁴¹ Hara Hiztegiko pasarte ezin adierazgarriagoa: “Estas diferencias y las que están en el Arte, hacen principalmente este dialecto [lapurtera] y no digo nada de los nombres y verbos porque estos deben hacerse comunes a todos los dialectos, como lo procuro en el Diccionario” (HH xxviii)

Hasieran 2. multzoan sailkatu genituen dozena-erdi bat hitz 3.era eraman ditugu, 3 letra (= argumentu edo irizpide) ezberdin edo gehiago biltzera iristen zirenak, batez ere A (lehen lekukotasunak), B (AS eta HHren arteko loturak) eta C (Lren testu ezberdinen arteko paraleloak) aldi berean ziztuztenak.

Aditzalle. “Entendedor, inteligente” nahiz “Oyente, escuchante” dakartzate bai HHk eta baita Añibarroren *Voces Bascongadasek* ere. Lehen adieran Leiz eta Oih-gandik Zerbitzari eta Mitxelenarengana egiten da jauzi. Bigarreanean askoz lekuko gehiago dira, baina EtxZib soilik dugu HH aurretik. Azken honek “Oidor de Cancillería” eta “Oidoría, *aditzalleen goiendea*” ere baditu; izan ere, hainbat dira Lren hiztegia *-tzalle* atzikiaren bidez sortutako hitz berriak, tartean behezagoko *anparatzalle*. Urgellek (2000: 578-80 eta 642-43ko taulak) *-tzaile* (eta bere aldaerekin: *-le*, *-tzale*, *-zale*, *-aile*, *-daile*, *-taile*) 150 eratorri dakartza, lehenago soilik 22 zirelarik lekukotuak HHko A- letran. Ia aditz bakoitzak du zati horretan bere *-tzaile*, DAuteko *-dor* sail zabalaren ordaina bihurtu nahiz (Urgell 2000: 578).

OEhk dioenez Hegoaldean ondoko testuak 1800eko Mogelen Gzkoa eta Etxegarairena zenbait hamarkada are berankorragoa lirateke baina EKCn Kardaberatzen (*Meza eta Komunioa*) eta Mendibururen 1760ak ere badira; Iparraldean, aldiz, Haraneder, Larregi, Baratzart eta Monhok ere badakarte XVIII. mendean. Honenbestez, ASren lekukotasuna oso garrantzitsua dugu: lehena baitugu Hegoan (1740) eta egilearen HH argitaratu baino lehenagokoa; froga aski sermoiaren egiletasuna Lren alde eramateko.⁴²

(A / B / D) → [3]

Admiragarri. Gasteluzar, Harrieten Gramatikako hiztegieta (*amiragarri*)⁴³ eta, ondoren, Haraneder 1750 (EKC) testu herrikoietan (pastoral eta astolaster)

⁴² Urgellek (2002a: 633) erakusten duenez, Lk HHren hitzaurrean ziharduen 1742an, bertako ohar batek agertu legez: “... tiene de antigüedad casi los 1742 años en que estamos (1745: lxiii)”; egile berak dioenez, pentsatzekoa da gorputz nagusia ordurako amaitua zela. Eranskina, aldiz, 1743an ekoinzi bide zen, eta urte berean Lk zenbait hilabete eman zituen Donostian, proba zuzenketan.

⁴³ Ohar bedi Harrieten hiztegiak Lrentzat iturri-hautagai sendoak izan arren (cf. Lakarra 1995, Urgell 2000), 1741ean argitaratu eta ASa egin eta gutxienez urtebetegarrean jaso zituela; hor-

aurkitzen dugu Iparraldean; Hegoaldean, aldiz, soilik 1745az geroz, Olae-txea, Lizarraga Elkanokoa eta Añibarrorengan.

HHn *miragarri* eta *arrigarri* dakartza ‘admirable’-ren ordain gisa baina *admi-ratu* ere ageri da besteren artean, ‘admirar a otros’-en; horrenbestez, aski den adinako ereduak dituzte HHn gorago aipatu jarraitzaileek *admiragarri* sortze-ko eta ez da harritzeko sermoi honetan ere agertzea haietan baino lehen. Antzeko kasuetarako (hots, HHn ez baina AS honetan direnez) ikus *argita-sun* eta, batez ere, *berritasun* eta *senidetasun* -garri atzizkiarentzat, cf. behera-go *negargarri*.

Urgellen zenbakien arabera (2000: 596) Lk HHko A-n 15 kasu bildu ditu atzizki honekin eratorriak lehendik lekukotu 4ren aurka. Gainerako testue-tan ere ugari dira -garridunak, AS honetan ez bezala -tasunenak baino uga-riago.

(A / D) → [2]

Andizkatu. Soilik 1745 ondoko Hegoaldeko lekukotasunak eta HHri lotuak: Kardaberatz, Añibarro, Astarloa, 1820ko Konstituzioko Kartilla, Iztueta, Lardizabal, Antia. HHn “Encarecer, exagerar, *andizcatu*, *gueitizcatu*”, “pon-derar, encarecer” (berdin) eta are horren hainbat eratorri ere: “encarecida-mente, *andizquiro*, *gueitizquiro*”, “encarecimiento, exageración, *andizcada*, *gueitizcada*”, “ponderable, *andizcagarria*, *gueitizcagarria*”, “ponderación, enca-recimiento, *andizca*, *gueitizca*”, “ponderador, *andizcaria*, *gueitizcaria*” [“pon-derativo” berdin].

Ikus, halaber, beherago *gañezkatu* eta baita Lren SAgS 9 *Munduan diraden eskola guziak andizkatzen dira San Agustiñen izenaz, eta aberasten eta edertzen oi dabilta ainbeste urteren epean aren argiarekiñ*.

Hitzaren eta sermoiaren Lrekiko lotura nabarmen hau areagotu egiten du ASko lehen agerraldi honek (1740).

(A / A1 / B / B2 / C / E) → [3]

tik egileak gehienbat HHren Eranskinean eta 2. liburukian erabili izana. Bestalde, OEHk *miraga-ri* “garai eta dialekto guztietan orokortzat” jotzen du, baina hutsune aipagarriak dira horren erabileran, demagun Hegoaldean HH baino lehenago (OA da bakarra) eta gero ere Mendiburu edo frai Bartolome falta dira (baina ez BurDot).

Anparatzalle. XIX. mendearen hasierako Oñatiko eskuizkribua, Gerriko, Uda-
regi, Beovide eta besteren bat OEHN, guztiak ere sorburuan den «“ampara-
dor, protector”, “apadrinador” Lar.”»-ren ondoren. Atzizki bera baliatuaz
goragoko *aditzalle*, beste askoren artean.

70 urte data aurreratuz, AS 1740koak ditugu, testu honetan, Lk asmatu
hitz honen lehen agerraldiak; ik. *aditzalle*ko iruzkinak Lren *-tzailere*kiko jo-
kabidez.

(A / B / E / K) → [3]

Argitasun. OEHN hitz “orokortzat” du, baina 1745 aurretik hutsune markaga-
rriak dira Iparraldean (Etxepare, Leizarraga, EtxeZib, Axular, Gasteluzar,
Oihenart, Tartas, Belapeire... Hobe bide genuke markatzea soilik Haranbu-
ruk eta Pouvreauk dakartela) eta, aldiz, Beriainek eta Kapanagak Hegoal-
dean, Lren Gramatikako poesiaz landa (*Arte 393 Zerura argitasunez / Artizar
berri doake*).

HHK soilik “Lucimiento” dakar, baina Añibarrok “Claridad”, “lustre”, “res-
plandor” ere bai; hainbat “claridad” ezberdin ditu, baina bestelako ordaine-
kin: “de la luz, *arguiera*”, “dote de gloria, *arguidoaiña*”, “en el modo de ha-
blar, *miquinera*”, “de ojos &c, *garbitasuna, chautasuna*” [hauekin *argitasun*
“dohainik” ulertu edo erantsi behar dugu, cf. *atsegintasun, bitartekotasun* eta
han aipatuak ere] eta “dicho, resuelto, *hitzaurqueta*”. Ondoren ez dirudi
hitzaren erabileran ezberdintasun markagarririk dagoenik Ipar eta Hegoa-
ren artean.⁴⁴

ASri buruzko LKHko oharra ezagutu baino lehen, hipotesirik errazena ser-
moikoa Lren zordun izatea genukeen, baina ez zatekeen erabateko azalpena,
ordea; orain, ASa Lrena eta 1740koa dela jakinik, ASren eta HHren arteko
lotura hori indartzen da zertxobait. Ordea, aurreko lekukotasunak gogoan
(Beriain eta Kapanaga) honako berri hau bateragarri dugu ASren egiletasu-
narekin baina ez frogarri hori Lren alde makurtzeko.

(A2 / H) → [1]

⁴⁴ Seguruena *StJulien* pastoraleko *argitarzūnek* ez du HHkoarekin zerikusirik baina ezin esan
beste horrenbeste Duvoisinen adibideez; gainerako askotan bezala, markagarria da erakusten
duen Lrekiko zorra.

Asiera. Hegoaldeko hitza (lehen agerraldia Otxoa Arin) eta ez aldaera bakarra (*asaiera* Urkizu, Mogel) 1800 arte.

HHz landa (“Comienzo”, “principio”, “origen”, “cabeza”, “exordio”), BurDot-en (14 *gauza gucien asiera eta bucaera*), AzkSn (*asiera ta jaiotza, acabera ta asiera* 48) eta SAgSn (60 *argi errañuen asiera eta jayotza*) ere bada. Zalantzarik gabe, hiztegi horrek badu garrantzirik Hegoalde osoan (Bn bereziki) *asiera* aldaerak 1800 geroztik hartutako hedadurarekin (Mg, fB, Añ, Gco, AA, LE...).

Sermoikoa Lrena eta 1740koa dela jakinik, gogoratzekoa da haren HHren bidez hasten direla ugaltzen Hegoaldean *-era* atzizkiaren bidez sortutako eratorriak⁴⁵ (Lubietak ez ditu eta Pomierrek bai, cf. Iruretagoiena 2022, Lakarra 2022b); cf. ASko *aukera, sarrera* eta zentzu batean *erribera*, gehi beherago *sarreran* erantsi Lren beraren aipu adierazgarria.

Orobat, KS 10 *bucaera* ere erants dakioke.

(B / B1 / C) → [1]

Atsegintasun. Oso gutxi lekukotua Iparraldean (baina mordoxka adibide Axularrengan) Kardaberatz, Ubillos eta Mogelengan (cf. EKC) Hegoaldean 1800 arte.

Ez dator HHn; jakinik (cf. Mitxelena 1981a, 1981b) Ubillosek ere Axular erabili zuela, hau bide da haren eta sermoi honen egilearen iturria. Añibarrrok badakar (‘deleite sensual’), HHko “*gozendea, gozaroa, pozmada*” ordezkatuaz, nahiz Ax nahiz Lren *atseginetik* eratorri hau eratuaz.

1740koa delarik testua, hau da hitz honen lehen agerraldia Hegoaldean eta froga erantsia berau Lrena dela segurtatzeko eta are hark bete Iparraldeko tradizioarekiko zubi-lan ezagunarena ere.⁴⁶

KSn bai *atsegintasun* eta baita *atsegingarri* datoz, biak HHn falta arren (baina ez horien oinarrian den “plazer, *atseguin*”, noski).

(A / C / D / H) → [3]

⁴⁵ Goraxeago (eta hitz honetara mugaturik) aipatu dugun OAren salbuespenarekin; hots, *asiera* bai baina *sarrera, egoera* edo *eranzuera*, esaterako, ez dira haren dotrinan (aipatu litezkeen enparauko askoren artean). Urgellek (2000) HHko 65 *-era (kera/dera/tera)* dakartza aurrez lekukotu 2en aurka.

⁴⁶ Izatez, Ubillosek bazuen Axularri hartu gabe ere hitza asmatzerik, baina testukoak dirudi hipotesi merkeena.

Aukera. “*Funtsean XIX.aren hasietarik lekukotua Hegoaldeko testuetan (lehenago Kardaberatz, Egiategi eta Ubilosengan)*” (OEH, s.u.). Ezin nabarmenago da, noski, hiru egileok duten Lrekiko zor zabala eta baita kasu honetan ere.

HHn “*elección, auta, autesa, autacunza, auquera, iracurtza*. Lat. Electio, delectus, us” eta, bereziki, “*opción, auquera, autaera*. Lat. Optio, nis” eta areago den Lren beraren AndSk *Eguizu zuc maiteago dezunaren auquera* eta baita *zure auqueraco hori baño* dakartzate. Lehendabizikotik, goian aipatuak zein Añibarroren *Voces Bascongadasko* sarrera.

Sermoiko lehen agerraldi absolutua dugu eta Lk hitza 1745 baino lehen ere eratua zuela eta arrunki zerabilela darakus; ik. *asiera* amaierako iruzkina atzizkiaz.

(A / B / E) → [3]

Autu. “*Aditz gisa soilik Hegoaldeko tradizioan lekukotua. Partizipio-adjektibo gisa badarabilte Iparraldeko idazleek ere; izen-erabilera Iparraldekoena da soilik*” (OEH, s.u.). RSk adibide baten ondoren Ubillos eta Mogelenak dakartza eta EKCK baita Kardaberatzen 10 adibide gehiago ere.

HHn “*eligir, eligir, autetsi, autatu, bereistu, iracurri*. Lat. Eligere”.

ASko erretorika eta errepikapenek asko laguntzen dute hitzaren zertzelada formal eta semantikoak fintzen eta, orobat, ASren egiletasuna Lren alde iradokitzen, (nahiz ez *gainezkatu*, *zorion* eta beherago §6 honetan ikusiko dugun zenbaitek adina): 4r *parteric onena daqui aututcen. Badaqui Maria Santissimac erreinu artan daudena escu-aldeti justicia eta misericordian eta escogitcen du bertati misericordia beretzat*. Ib. *Autu zuen ama piadosa onec misericordia, mundutarrai (4v) piedadex eta erruquix veguiratceco, autu zuan misericordia Aita Eternoaren justicia palagatceco eta misericordiaren ama izateco, mater misericordiae, autu zuen, aizquenic, misericordia, betico guri cerua aseguratceco bere eriotzaren vitez*.

KSn ere aski erabilia: 3 Jangoicoaren amatzat *aututaco* Maria gracion sortua, 4 onen mendean bicitceco *autu zuana*, 8 Jangoicoac seculan bere amatzat *autuco etzuan*.

Oraingoan Ubillos ez bide da Lren eskuizkribuen zordun eta baliteke biek G ahozkotik hartu izana.

(C) → [1]

Berritasun. “Iparraldean Leiz geroztik [Ax., EtxSar eta Haraneder barne, baina azkena argitaragabe zen artean] eta Hegoaldean XX. mendean [Garitainandia eta Lekuona]” (OEH, s.u.). Erants bedi HHn ere (s.u. “novedad”) badatorrela, handik hartu bide duelarik Duvoisinek beste hainbatetan legez.

AS, beraz, lehen lekukoa dugu Hegoaldean, OEHN datorrena baino ia 200 urte lehenagokoa; (bada Mbren 1759koa ere EKCn) cf. §7.2n aztertu *miraldizko berritasun* ere. Datu hauen aurrean hitz hau bere soilean AS Lrena dela frogatzeko lain genuke.

(A / B / D) → [3]

Bidegaldu. HHn “Descarriarse, *errebelatu, bidea galdu*”, “Descarriado, *errebelatua, bidea galduric dabillena*” eta Mendiburu eta Iztuetaren ondoko testu-lekukotasunak OEHren arabera (s.u. *bidea galerazi / galerazo*).

Haiek bezala sermoikoa ere Lri lotua (hark asmatua), are HH argitaratu baino lehen, gainera, eta hor bertan dugu Lren egiletasuna markatzeko froga erantsia.

(A / B / E) → [3]

Bitartekotasun. “Iparraldean lapurtar klasikoetan eta Joanategirengan. Hegoan lekukotasunak XIX.aren hasieratik” (OEH, s.u.). HHk s.u. “intercesion *artetzea, bitartetzea, arartetzea*” eta “intercesor, *artecoa, bitartecoa, arartecoa*” dakartza, *-tasun* atzizkirik gabe eta, seguruenik Axularrengandik hartuak edo moldatuak.

HHko *-tasun* gabeko antzeko kasuetarako ikus ASko *senidetasun* eta Urgell (2000)ko iruzkina HHko *-tasunen* urritasunaz, gehi goiko *argitasun, atsegintasun* eta *admiragarri*.

Hegoaldeko lehen agerraldia beste hainbatetan bezala. Sarrerako datuek orotara ASren Lren aldeko egiletasuna aldeztzen dute.

(A / D / F) → [2]

Bizileku. HHn “vivienda, *bicitza, bicitegui, soillerrua*” eta “morada, estancia, *egontza, egoitza, viciteguia*” [eta are “morador, *lecontaria, viciteguilea*”] eta, seguruenik hortik Añibarroren hiztegiko *bizileku*. Baliteke horrela izatea Lizarraga Elkanokoa, Mogel, Gerriko eta abarretan ere. Nahiz HH aldamenean

zuten etengabe oraingoan modu “poligenetikoan” Lrengandik urrundu zirela dirudi... ASren egileak berak egin bezala.

ASkoa berriro ere lehen agerraldi absolutua, nahiz oraingoan ez dirudien egiletasun froga erabatekoa; haatik, KSn ere badarabil eta hor, gainera, *bil-leku* ere bai.

Cf. HH “Lugar, quando viene con otro nombre, como lugar de páxaros, &c. entonces se postpone *lecu*, *toquia* (...) o se postpone el nombre postpositivo *teguia*...” eta hortik HH “*exedra, biltoquia*” eta baita KSn *bil-leku* eta honako *bizileku* hau ere.

(A / C / C+ / H) → [3]

Desegindu. Alomorfo berriaren lehen agerraldiak OAk eta Barrutiak OEHren arabera. Halaber, “En todas las significaciones que el castellano tiene en el verbo *deshacer*, es en vascuence *desegin*” jasotzen du HHTik, “da *desegin* en infinidad de acepciones” erantsiaz.

Lotura areagotuaz, cf. azkenik, *Desegin zuan Jainkoak argi ura izarrak egiteko* dakar L SAgS 11tik; honen data (“1738-1760” dakar Aranak eta 25. oharrean proposatu bezala 1750ekoa balitz ere 1740ko ASko hau genuke Lren lehena eta HH aurrekoa, bidenabar.

Aipagarri gertatzen da HHren hitzurreko ondokoa (L orria):

El *des* de que el Castellano compone tantas voces, creo yo, que es del Bascuence, aunque no aya estado en uso con tanta extensión como en Castellano. Está corriente en todos los Dialectos en las voces *deseguin*, *desordux*, *deslayan*, *desdicha*, *deshonra*, *desohorea*, que son Bascongadas. Siendo pues suyo el *des*, doy al Bascuence lo que es suyo, no porque no tenga modos de decirlo, sino para que tenga también este, y quede más abundante. Y así pongo *oitu*, *desoitu* (...) y otras muchas voces [17 bikote dakartz]. Y he hecho experiencia entre los meros Bascongados, que las entienden con la misma facilidad, que el *eguin*, *deseguin*.

Ez zela teoria hutsean gelditu Andoaingo Sermoiak erakusten digu, HHko zerrenda horretako *desapainduric* baitarabil.

Geroago, KS 10 *Eta norc ezarri lezaquean zuen biocetan ecerc ere ecin deseguin lezaquean eran*.

ASri dagokionez, froga erantsia Lren egiletasunaren alde.⁴⁷

(B / B1 / C / C+) → [2]

Edertasun. “Garai eta dialekto orotan” OEHren arabera, baina ez dakar Hegoaldeko lekukotasunik 1745 b.l. –HH ‘belleza, *edertasuna*, *ederrera*’–. Iparraldean nahiz EtxZiburukotik nahiz EtxSarakotik har zezakeen baina, beharbada, egin ere egin zuen, L ez baita *-tasunen* oso zale berak sortutakoe-tan (ik. *senidetasunen* bildu oharrak). Halere, hautagai hobea da Xurio EKCK 12 agerraldi aurkitzen baititu bertan *zorion*-ekin gertatu bezala (ik. han). Ohar bekio, gainera, HHko *ederrerari*, hor sortu eta beste inongo atxikimendurik ez duelarik, Harrietek hortik bildu arren.

Hegoaldean 1745 b.l. salbuespen bakarra, halere, Lren beraren AzkS *Zeure arpeguico edertasuna, itsustasun ta edertasun* dugu eta orain 1740ko AS honetako hau (2r *ceruco edertasunac*) gehitu behar. Gero ere HH ondotik lehen testua Lren San Kasimiro 2ko O! *Zu andre guxtien ohore ta edertasuna*; kasu horko *ohore* esanguratsu horri. Orobat AndSn *Onelaco edertasun preciagarriac*.

Nahiz *-tasun* eratorri bat errazki poligenetikotzat jo litekeen, datuon aurrean ezin uka Lk aurreko eta ondokoek baino hitz honen aldeko isuri handiagoa zuela; horrenbestez, gertakaria haren ASren egiletasunarekin bateragarri edo are aldele gertatzen da.

(B / B1 / C / C+ / D) → [2]

Egiatzko. Orokorra OEHk dioen bezala; halere, markagarri HH “verdadero, *eguiatzcoa*” eta, bere laburrean, 1737ko AzkSn eta 1740ko honetan ere lekukotu izana; orobat, gero BurDot-en.

Nahiz Hegoaldean badiren Beriain, Kapanaga eta Otxoa Arin eta are Urki-zu durangarra ere eta XVII.aren akabuko Antzuolako Dotrina (azken hau argitaragabea eta Urkizu ezezaguna Lrentzat) litekeena da Iparraldetik hartua izana (Ax eta are EtxZib ere hautagai lituzke).

Nahiz, *-zko* oso eraketa prozesu “erraxa” den eta ez den ezinezko hitza herri-koia izatea Hegoalde osoan (GN, B, G), *-zko* horrek adieraz bide lezake ez

⁴⁷ *-kida* atzikiaren bidez HHn sortuentzat Leizarragaren TBko *servitzariquidea* dakar.

ahozkotik edo bere gaitasunetik baina idatzizko iturri batetik hartua izatea. Ikus, gainera, *soseguzko* atzizkiaz *Artean* irakur daitekeenaz eta *egiazkoren* ASko gainerako kideez.

(B / B2 / C / C+) → [2]

Egoki. Zalantzarik gabe, ondokoa dugu pasarterik markagarriena testuan gramatikari dagokionez: (3v) «Jesucristo gure jaunac beingo batean esan cien bere dicipuluai: “ez nazue beti zuequin *egoquico* eta beste aldarte batean contrara, secula gucietan zuequin izango naiz”». Horren baliokide hurbila dugu zenbait lerro beherago *edukirekin*: «Orduan eranzun zuen Jesucristoc: “Pobreac beti aurquituco dituzue zeroquin baña ni ez nazue eduquico, *me autem non semper habebitis*”».

Pasarte ugaritan erabiltzen du Lk aditz hau, dela ASn, dela gainerako testuetan: MendSG *bestenaz* banagoca, *zure hizcuntzari*; AzkS 43 *dionari ondo* dagocana, 57 *barcaciozca* nagoca; SAgS 65 *guztioc San Agustiñi* dagozca *ari jarrai*; AndS 77 *tilit tilit mingaña* dagoquit; *Arriari zagozca aita Garagorri*; *ceri* dagocalá, *bada, amore minez, certan bear det nic?*, etab.

HHn “tocar, pertenecer, *egoqui* y sus irregulares que están en la palabra *pertenecer*. También está en uso *tocatu*” diosku eta s.u. *pertenecer* “el verbo *egoqui* pertenecer o tocar tiene varios irregulares y son los siguientes (...) Otros irregulares de el verbo *egoqui* se pueden ver en la voz *estar*”. Akabuan “estar *egon, egondu, egotu*” eman arren soilik, oharrean “de el verbo se deriva otro, que es *egoqui*, y *significa estar relativamente* y tiene sus irregulares, que se usan más que los regulares” (etzana gurea).

Goiko ASkoaren hurbiltasun handiena ASn bertan 2v-ren akabukoak agertzen du: “ez cegoan sosegu paradisuco dicha eta zori on guztiaquin, adiqueta *egoqui* arte ceñi comunicatu edo parte eguin dicha eta zori on guztietan”.

Lren gainerako testuetan ere badira *egokiren* usadio ohikoenetik urruntzen direnak: cf. SAgS 65 *eciñ nagoque neregan zure beguic* nagotela; *Baña euscal-dunai* *egoqui edo arriari aimbat dezu eta onechec sumindua nauca*” (Gandarari egin gutunean).

Izen gisa MendSG 34 *Arc eracusten dizquigu sayets guztiac*, *arc* *egoqui santuac*; SAgS 68 *Egotsi zion San Agustiñen argi oni egoki auşe*.

Egokiren erabilera hauek guztiek markagarri egiten zituzten Lren gainerako testuak (cf. OEH s.u.) eta ASko berri hau eransteak areagotu egiten du haren usadioaren berezitasuna, euskal corpus osoan edo, gutxienez, bere mendeko testuen artean. Horrenbestez, ASko aipatu pasarteak sermoiaren Lren egiletasunari buruzko froga larrienetarik dugu.

(B / C / C1 / K) → [3]

Erdiratu. “Garai eta dialekto guztietan, B lekat (bai Lazarraga arabarrean)” dio OEHk; alabaina, gipuzkeran eta goi-nafarreran ere ez dator 1745 baino lehen, AzkSz landa: *batzuec laurguituac, besteac erdiratuac, batzuec lauridiquituac, laurenduac...* (50). Iparraldean Etxep, Leiz, Materre, Axular nahiz Belapeire.

HH “partir en dos mitades, *erdiratu*” eta ondoren Hegoaldean ere Mendiburu, Kardaberatz zordun ezagunak (gehi are nabarmenago den Egiategi zuberotarra), etab.

Aurreko datuen arabera, sermoi honetakoa ere Lrekiko lotura ezinukatuzkoa da; 1740an emandakoa dela jakiteak bermatu egiten du testuaren egiletasuna; hitzaren bigarren lekukotasuna Hegoaldean (eta egile beraren AzkSren ondotik), gehi Lren Ipar > Hego zubi lanen froga erantsia.

(A2 / B / C / D) → [3]

Erribera. Bko eta Gko forma Azkueren arabera (badira *arribera, arriba* eta *ribera* aldaerak ere). Alabaina, benetako lehen testu argitaratuak (Mogel, Iztueta, Lardizabal, Arrue...) guztiak dira Lren zordun.

Erabakigarria bide da ondoko erabileraz Lren HHko hitz honen “bataioa”: “Ribera, voz del vascuence *erribera*,⁴⁸ que significa tierra baja y blanda. [...] *erribera* e *irura* en bascuence propiamente significan las llanadas y prados vecinos a los ríos”. Are gehiago, MendSGean ageri zen Hegoaldeko lehen testu-lekukotasun erabilgarria (Lazarragaren argitaragabeak ezin balia zitzakeen): *Sekañetan biziagatik, Euskaldunak eztira sekañak, erriberak bai, lubera gozoak, beti giro onean daudenak*. L MendSG 280.

⁴⁸ Holako “bataioak” are euskal testuetan eurretan aurki litezke inoiz: cf. AndS «amátzea (gureá degu hitz hori) edó maitatzea...» (Altuna & Lakarra 1990: 75).

AS azalpen eta lekukotasun horietarik ezin gertuago: cf. “*valle edo erribera triste onetati*”, eta berau da HH aurretiko lehen (1740) lekukotasuna ere, arabarra kontuan hartzen ez badugu.

(B / B1 / C / C+ / E / F) → [3]

Erruki. OEHren arabera, Lazarraga eta RSz geroz (bietan *erruki izan*) usuko Bz (sic). Giputzen artean XVIII.ean, Kardaberatzek eta Peñafloidak (*GavS*), eta XIX.aren lehen zatian Gerrikok, usuago 1850ean eta, bereziki, XX.aren hasieratik; garai honetan zabaltzen da zenbait testu goi-nafarretara.

HHn “*compassion, cupida, gupida, erruquia, gupidesquia, urriquia, pairaquida*. Lat. *Compassio, miseratio*” eta baita “*compassivo, cupidacorra, &c.* Lat. *Misericos*” non < &c. > -kor ulertu behar den gainerako oinarriekin ere (*erruki* → *errukior*); cf. *senidetasun sarrera -tasun* atzizkiaz.

Hitz eta testu honen eta Lren arteko lotura pisatzeko, ez da ahaztekoa Azkoitiko Sermoiko lekukotasuna: *Badira gizon ta emakume asko, ez errukirik ez damurik ez miñik ez gitxien dan sentimendurik deueenak*. AzkS 55.

ASkoa hori indartzera dator eta baita, era berean, KS 10eko *errukitsu (ama erruquitsu eta gure miserien berri daquizuna)* ere. Bata eta bestea Lren egiletasunaren alde mintzo dira.

(B / B1 / C / C+) → [2]

Eskergabetasun. XVII.aren hasieratik lekukotua nahiz Ipar nahiz Hego eta XIX.aren erdialdean urritzen hasi omen zen OEHk dioenez, baina ematen duen Hegoaldeko lehen lekuko pareta Mogelena eta Añibarrorena dugu (nahiz EKCn Mbren 23 agerraldi izan). Aldiz, HHn, s.u. ‘ingratitude’ ondokoa aurkitzen dugu: “*esquerguea, esquerbeltza, esquerbaguea, esquerbagueatasuna*, Lat. *Animus ingratus*”.

Atzikiaren forma gorabehera, Sermoiaren Lrekiko loturak bistakoa dirudi; ondorengo testuen (Gerriko eta Konstituzio-kartillaren itzulpena) lekukotasunak ere horren alde egiten du argiro.

ASkoa dugu orain Hegoaldeko lehen lekukotasuna. Litekeena da –nahiz ez den ohikoena– Lk bere kabuz asmatu izana, baina Materra zuen Iparraldean aukerako iturria (Harrieten gramatikako hiztegiak edo Haraneder berankoregiak dira eta SPren obrak ez dira agertzen Lren HHko zerrendan).

Froga erantsia, Lren egiletasunaren eta haren Ipar-Hego zubi lanen alde.

(A / B / D) → [3]

Eskualde. HH “Frenillar los remos, *arraunak jaso ta eskualdetik lotu*” eta “(a) mano, a la mano, cerca, *escualdean*”. OEHk Gerriko dakar lehen agerraldizat; askoz beranduagoak (Duvoisin tarteana dela, agian) Iparraldeko ‘dirección, partido, región’ aldaerak, XX. mendearen akabutik Hegoaldean ere zabalduak.

ASko adibideak dira, beraz, lehenak nahiz Ipar nahiz Hego; bestalde, adierari dagokionez hurbil dira OEHko “2. Poder”-etik: *2v Mundu guciaren jabe zan, escualde guciac ceduzcan, Jaungoicoac apaindu zuen inocenciaco janci ederrarequin, dotatu zuen memoria, entendimentua eta vorondatearequin, zan munduco erregue bacarra; 4r Seguroac dira nere escualdeac, nere vitartecotasunac eta aleguñac bada eriotzati datozquit seguranza oiec guztiac; 4r Badaqui Maria Santissimac erreinu artan daudena escu aldeti justicia eta misericordia eta escogicen du bertati misericordia beretzat.*

Lk 1740an asmatu eta gero HHren bidez zabaldutako hitza; testuaren egiletasunaren froga sendoa. Cf. KS 2 *fruta gucietatic jateco escualdia*.

(A / A1 / B / E) → [3]

Gañezkatu. *Euskalzaleko* eta are geroagoko Lauaxeta, Erkiaga, Orixe eta besteren lekukotasunak ditu soilik OEHk.

Ikus gorago *andizkatu* eta han aipatu *geitizkatu* ere; hiruretan ere zalantza gutxi da hitzaren sorreraz nahiz AS eta Lren arteko loturaz. AndSn *gainex-tatu* aldaera darabil: *locatzéz gainex-tatuac* eta horrela HHn ere: “rebosar, *gañex-tu, gañex-tatu, gañex eguin, gañdatu*”, “rebosadura, *gaindia, gaindea, gañex-tea*”.

ASkoa dugu, beraz, hitzaren lehen agerraldia eta Lren egiletasunaren aldeko froga erantsia.

(A / A1 / B1 / E / F) → [3]

Garaitu. GN (Beriain, Isasti) eta Iparraldeko (Leiz, EtxZib, Ax, Oih, etab.) lekukotasunak 1745 baino lehen, Mendiburu, Kardaberatz, Ubillos... HH geroz OEHren arabera.

Lren hiztegian “Vencida, ir de vencida, llevar de vencida, *bentzutuaz, garaituaz joan, eraman*” Ib. “Allanar dificultades, vencerlas, *errazkeak [...]* *garaitu, gozatu*” Ib. “Sobrepujar” Ib. “Prevalecer”.

Aipatzekoak, kasu honekin duten erlazioagatik, SAgSn ([Illuna eta argia] *zeñek zein garaituko zuen ibilli ziradela*. L SAgS 6) eta BurDot-en ere lekukotua dela; cf. *garaitasun* (SCasimiro). Guztien artean Sermoiaren eta Lren lotura ia ezinbestekoa egiten dute; orain, gainera, 1740ko lekukotasun zaharxeagoa eta HH aurrekoa gehitzen da, Lren aldeko egiletasun froga.

(B / B1 / C / C+) → [2]

Guraso. “De uso general en todas las épocas y dialectos” (OEH) baina soilik Lazarraga –2004an ezagutua– HH baino lehen. ASn 2v *Adan gure lendavico gurasoa* eta 3v *Eliz guraso eta santu guciac*.

Testuan eta egilearen HHn bi adieretan:⁴⁹ “Padres y abuelos, *gurasoac, burasoac*”, “Padres de la Iglesia, *Eleizaco aitac, gurasoac*”. Bigarren erabilera honetan ondoren, HHko lehenaz geroz, BurDot eta 1800 ondotik Cb, AA, fB edo Lard, baina ez Mb, Ub.

KS are aberatsago: *Lenen guraso Adam eta Evagandic 2, jaiotcea guraso becartietatic 5, guraso bear edo pobre[a]gandic 6, guraso illumetatic 6, Elizaco gurasoac edo Padreac 3, Elizaco gurasoac eta beste theologoac 3*.

AS, HH, BurgDot eta KSren arteko lotura bereziaren erakusgarri.

(B / B1 / C / C+) → [2]

Guzia dezakeana. ASn 3v *Au da gure jabe indarsua gucia dezaqueana*. HHk “omnipotencia, *cinálá, gucialá, guciáhala*. Lat. Omnipotentia”, “Omnipotentia, *cinalduna, gucialduna, gucialtuna*. Lat. Omnipotens” dakar; cf., orobat, “poderoso, todopoderoso, *gucialduna*”. Sermoiaren egilea eta honen HH aurreko data LKHren bidez ezagutuko ez bagenitu ez genukeen honekin baka-rik loturaren erabateko froga baina bai egiantzekotasun handikoa; hori jakinik, ordea, ondorioen indargarri dugu.

⁴⁹ Oraindik hirugarren bat, lenen (Elizako) guraso(ak) ‘primeros padre(s) (de la Iglesia)’; cf. testua eta HH s.u. “primero en orden... lenen”.

Orain, gainera, KSkO agerraldi hauekin guztiak erants ditzakegu egin laguntzailearekin: *gucia daguiqueanac* 3, *gucia daguiquen Jangoicoac* 1, 2, *escu gucialdunac* 4, *esan gucialdunac* 4, *gucialdun eta jaquiundeari bidegabe* 4.

Gucialdunaren ondoko lekukotasunak ere (Ubillos, Guerrico, Agirre Astea-sukoa, Txomin Agirre, Campión, Orixe...) Lren HHren zordun ezagunak dira; azkenik Andoaingo Sermoiaren hondar paragrafoan “Biz alá, Jainco *algucietacoa*, alá izán dedillá (...)”.

(A / B / B1 / C / C+) → [3]

Jakinsu. ASko hau da lehen agerraldia “Elizako __” adieran (eta Hegoaldean beste edozeinetan). Hara ezin adierazgarriago iruditzen zaidan OEHn *sabioz* aurkitzen dugun guztia:

Sabio. “Sabiamente, *sabioa legez*” Lcc. *Narbaez gizon sabioak / oi ta egun dau agindu.* Lazarraga 1153v. *Begiak buruan sabioak eta eroak oñetan.* RIs 16. *Iaun bat guztiz sabioa, ona, daukana poderio guztia.* Cap 27. *Artzain ignorantea ninzan, biurtu naiz sabio.* Acto 329. *Guziak sabio, guziak poderoso, guziak miserikordioso.* SermAN 1r. *Jaun bat infinitoki on, poderoso, sabio, justo, prinzipio eta fin gauza guztiena.* CatSal 23. (v. tbn. en contexto similar Zubia 147, El 29, Iraz 15, Arz 30, LE Ong 32r, CatLlo 17, CatAe 22, CatR 23, CatUlz 15, Ag Kr 7).

Bada AS aurreko lehenagoko adibide bat (adiera arruntenean), hau ere Lren testu ezagunekoa, AzkSkoa hain zuzen: 47. *Munduko jakinsu andienak mututurik uzteko.*

Erantsi bekio halaber (cf. Lakarra prest.-a), KS 4 *santo Thomasen eta beste jaquiñsu ascoren iritcian.*

HHn “*sabio, jaquiña, jaquiñsua, jaquiñduna.* Lat. *Sapiens*”. Hegoaldean geroztik oso arrunt bilakatu den arren oso egiantzekoa litzateke Lk Iparraldetik hartua izatea, han Leizarragaz geroztik (EtxZib., Ax. eta EtxSar barne), ugarria baita *jakintsun* aldaeran.

Atzikiari buruz, cf. *amodiotsu* eta *indarsu* ere.

(A2 / B / B1 / C / C+ / D?) → [3]

Jatorri. Ikus hurrengo atalean §7.1.

Jontura. HHk ez dakar, bai Mendiburuk eta baita Iztuetak ere EKCren arabera. OEHren arabera “G-azp” delarik, besteak beste, uste izatekoa da mailegu bertakotu eta aski hedatua zela garairako. Cf. behean *suertoso*.

(A / J) → [1]

Miraldizko. Ikus hurrengo atalean §7.2.

Mundutar. “Dialekto guztietan lekukotua” dio OEHk eta *mundutiar* eta gainerako aldaerak aipatzen. Alabaina, lekukotasun guztiak XVIII. mendearen bigarren zatikoak edo are geroagokoak ditugu, Ipar nahiz Hego 1745 aitzinekorik ez delarik.

HHko “mundano, mundanal, mundial, *munduarra*, *mundutarra*, *munducoa*. Lat. *Mundanus*” horren zordun bide dira, ohi bezala, Mendiburu, Ubillos eta beste hainbat, are Duvoisinek bezala atzizkia *-tiar* bihurtu dutenak ere.

Markagarri da 1740ko sermoi honetan eta lerro gutxiko tartearekin 4 aldiz agertzea hitz hau (3v *mundutar gucien mesedean*; 4r *Deitzot itz oiec erac esango ciela mundutarrai Maria Santissimac... Maria Santissimac icustean mundutarrac pena eta tristezaz veteric*; 4v *Autu zuen ama piadosa onec misericordia, mundutarrai piedadez eta erruquiz veguiratceco*), eta jakingarriak orobat *escuelar* AzkS 54(2), *zerutarra* (SAgS 71) nahiz BurDot-eko 101 *campotar* eta *lecortar* ere.

Esan gabe doa ASren Lrekiko egiletasunaz froga argia dela, hitzaren lehen agerraldi absolutua izateaz gainera (eta HH bigarrena).

(A / A1 / B / C / E / K) → [3]

Negargarri. “Lekukotua Hegoan XVIII.etik eta Iparraldean Pouvreau, XIX.eko BNko testu batean eta Lafittegan; *negargarri* Hegoaldeko testuetan eta *nigargarri* Iparraldean, Orixek biak darabiltza” (OEH). Zehaz liteke XVIII.ean 1745 baino lehen Urkizu durangarrak dakarrela, baina zalantza egin genezake hori den ondokoen iturri (ez da Lren HHko liburu erabilien zerrendan).⁵⁰

HHk “Fúnebre, *negargarria*”, “Luctuoso, *lantugarria*, *negargarria*” dakar, baina aurretik AS 5r *gu amparatceco aldarte estu eta negargari onetan*.

⁵⁰ Alderantziz, Urkizuk izan zezakeen bere aurreko zenbait libururen berri (are XVII. mendekoren batena ere) Zuloagak (2015) markatu bezala, nahiz ez dirudien Lren 1729koaren eragin nabarmenik duenik (grafian esaterako).

Ondoren Añibarrok, Moglek, Agirre Asteasukok, Prai Bartolomek... da-karte.

Horien artean zen AndSn ere eta orain KSk 5 (2) *cembat negargarriago da*, 8 O *egoera negargarria* eta 10 *egoera negarri onetatic*.

Asuntzioko Sermoiak gehi gainerakoek areagotzen dute Lren erabilera hau eta, beraz, horien eta Lren arteko lotura; cf. gorago *admiragarri* eta han aipatu Urgell (2000)k eman *-garri-z* HHn egin erabilerari buruzko datuak.

(B / B1 / C / C+) → [2]

Negarrezko. Hegoaldean 1745 baino lehen Betolatza eta AzkS (*Negarrezco erreten* 52) eta AS honetakoa orain; EtxZib. Pouv, Xurio Iparraldean. HH ondotik Kardaberatz, Mendiburu, Añibarro... *Negarrezko* ez baina HHko hainbat *negarrez* (“llorar”, “estar llorando”) biltzen ditu OEHk; halere, poligenetikoak dirudite *-zkoren* bidez sortutakoak.⁵¹

(H) → [1]

Ondasun. OEHrentzat soilik Hegoaldekoa, 1745 aurretik RS, Lazarraga eta Kapanagarengan lekukotua.

HHn hainbat sarrera eta zertzeladatan: “Acaudalar, hacer caudales, *ondasunak biltzea*” Lar. “Medios, caudal, rentas, *ondasunak*” Ib. “Bienes libres, burgemáticos, [...] *ondasun eskukoak*” Ib. “B. concejiles, *iri-ondasunak*” Ib. “B. eclesiásticos, *ondasun eleizakiak*” Ib. “B. gananciales, *ondasun erabazkiak*” Ib. “B. mostrencos, *ondasun jaberik bageak*” Ib.

Poligenetikoak seguruenik (Lk RS Eranskinean darabil soilik [cf. Lakarra 1996a, 1997b; Urgell 2002b], Lazarraga ez zuen ezagutzen, Kapanaga ez da bere iturri seguruen...), beharbada mendebaleko ahozko euskaratik jaso.

Erants bedi 1745 ondotik Burgosko Dotrinakoa dela lehen testu-lekukotasuna eta badakar AndSn, SAgSn eta San Kasimiroren otoitzean ere, gehi bost aldiz KSn ere. 2v-n, gainera, *ondasun eta atseguintasunac* lekukotzen da, segurtasun handiz Ax-gandik hartua (ik. 2. sarrera horretan).

⁵¹ Cf. beheago *probetxuzko* eta *soseguzko* ere eta azken honetako Lren *El imposible vencidoko* aipua eraketa mota honetaz.

ASk urte batzuk aurreratzen du Lren lehen lekukotasuna eta are gehiago sendotzen da haren egiletasuna.

(B / B1 / C / C+) → [2]

Ontasun. Iparraldean 1745 baino lehen hainbat lekukotasun, Harriet 1741 barne. Hegoaldean HH “bien, el bien, *oná, ontasuna, onguía*”, “bondad, *ontasuna, ongundea*” eta 1745 ondoren Cb, Añ, etab.

Baina lehen testu-agerraldia 1737an genuen, Axularrengandik seguruenik (70 agerraldi EKCren arabera!): *Ainbeste egin diauztan ontasunez* AzkS 52; eta gero SAgSn (1750ekoa gure ustez) *Dacuscun orain ondasunac ugari biribillatu dizquiunetic*. Eta are KS 10 *Bai becatariac, ontasun utsa dan zuec maite zaituzten, zuei izatea, vicia, Osasuna, ondasunac eta beste gracia asco eman dizuen Jangoicoaren etsaiac cerate*.

Egilearen lehen lekukotasuna ez du aurreratzen, baina bai areagotzen egiletasuna bera.

(A2 / B / B1 / C / C+ / D) → [3]

Paregabe. Iparrean aski lekukotua (ez Leiz, baina bai Axular eta *Noelak*) 1745 b.l., Hegoan soilik Lazarraga eta Barrutia, orduan argitaragabeak.

Bi agerraldi ASn: 2r *betico sosegu paregabea gozatcera* eta 3r *O misterio eta berritasun paregabea!*

“(Sin) par, *parebaguea*” HHk, nahiz atzizkiaren forma, beharbada Axgandik hartua izan liteke (3 agerraldi EKCn), nahiz litekeena den poligenetikoa izatea, Laz eta Bar gogoan eta hortik dagoeneko 1740ko ASn. Geroago (1763), AndSk ere *amodio paregabeco* eta baita KS 1 *Eguin diozcan mesede paregabecoac*.

L ondoren Kardaberatz, Agirre Asteasuko, Iztueta, Lardizabal...

Poligenetikoa izan litekeelarik, egiletasunaren alde ezin erabili erabateko froga gisa.

(B / B1 / C / C+ / D?) → [2]

Probetxuzko. HHn ‘provecho, viene de el Basquence *prochua, progoisoo* que significa lo mismo, *etontza*. Lat. Utilitas, commodum”. Baita *onicaya* ere “no es de provecho”-n. Ez dirudi Aranbillagaren *progotxuzko* Lren iturri izan zenik eta are gutxiago 1745 ondoko Haraneder.

Errazago da pentsatzea Hegoaldean zabaldua zela hor ‘bataiatzen’ –ondare zaharrekotzat jotzen– den *probetxu* eta bertatik gero Kardaberatz, Gerriko eta gainerakoena. ASren Lrekiko loturarako, kontuan har *negarrezko* eta *soseguzko* ere; bestalde, lehen agerraldi absolutua dugu eta HHko “bataioak” Lren ASren lekukotasunaren alde egiten du.

KS 1 Azaldu ditzagun mirari oec zuenat prochugarriac izan ditezquen moduan; *protxugarriri* dagokionez, SPren hiztegiko eta *Philoteako* lekukotasuna eta gero LE, Gco eta Echeverriarenak dira, baina ez Gzko eta Bzko 1800 arteko inorenak ere; horrenbestez, HHren eta KSren arteko lotura areagotzen da.

(A / C / C+) → [2]

Sarrera. “Iparraldean soilik Mirande, Larzabal, Xalbador edo Larre bezalako egileetan” (OEH). Esan zitekeen gehixeago, demagun, Hegoaldean ere ez dela agerraldi bakar bat Burgosko Dotrina (Altuna & Lakarra 1990: 91) arte, nahiz HHn hauek guztiak izan: “Entrada, *sarrera*, *sarcunza*, *sarbidea*, *sarrilguia*, *sartzea*, *barrutea*, *barrendea*”, “ingreso, *sarrera*”, “Arribada, *ontziaren etorrera*, *sarrera*”, “Mongío, estado y entrada de monja, *monjen egoitza*, *sarrera*” Ib.”

-era atzizkidunak ez dira lekukotzen HH baino lehen Hegoaldean⁵² HH ondotik bai: Mendiburu, Mogel, Prai Bartolome, Lardizabal... (Kardaberatz, Agirre Asteasukoa, Añibarro ere bai EKCrean arabera). Hara HHn s.u. “acción, aquel modo de executar, hacer o hazerse algo” irakur genezakeena:

Equera, *egüera*, *eguimbidea*, *eguín moldea*, *eguín modua*. Lat. Actio, onis. La acción de quemar, de andar, de sentarse &c. *erretzearen*, *ibiltzearen jartearen egüera*, *eguimbidea*, &c. Item se dize, posponiendo al verbo el nombre *era*, que significa modo y la acción en este sentido es modo de hacer u hazerse algo, acción de quemar, de andar, de sentarse, *erreera*, *ibillera*, *jarrera*, &c. y es más significativo y elegante.⁵³

⁵² Gandarak ere ez zuen gustuko eta *sarmen* ‘sarrera’ eta *eranzumen* ‘eranzuera’ hapaxak zerabil-tzan (ik. Lakarra prest.-b).

⁵³ Urgellek markatzen duenez (2000: 608), beste bi tokitan ere aipatzen da atzizki hau, gaztele-razko -era-ren etimologia euskarazkotik datorrela markatzeko, bai hiztegiaren gorputzean s.u. eta baita hitzaurrean ere (1745: cxlix).

Datuon aurrean, berebiziko garrantzia du (baita haren egiletasunaren alde ASko 1740ko lehen lekukotasun absolutu berriak: *ceruco edertasunac gueiago eta gueiago distreatcen duela Maria Santissimaren sarrerarequin*.⁵⁴

(A / A1 / B / C / E) → [3]

Seguranza. “Iparraldean Leizarragaz geroz; Hegoaldean XIX.aren hasieratik” (OEh, s.u.); baita LE ere 1800 b.l. (EKCn).

1745ean HH “seguridad, *segurantz*a, *seguridadea*. Lat. Securitas”, “seguridad, certeza, *segurantz*a, *agribea*. Lat. Certido, securitas” horien zordun dugu. Lekukotasun horrezaz landa, sermoi honetakoak [zehatzago, bertako 3 adibideak: 1v *seguranzagati*, 3v *logratu seguranza au*, 4r *datozquit seguranza oiec guxtiac*] lirateke Hegoaldeko lehenak eta bakarrak Iztueta arte, Añibarroren 1808ko (orduan) argitaragabeaz kanpo; berriro ere Lren egiletasunaren aldeko eta haren Ipar → Hego zubi lanaren frog⁵⁵.

(A / B / D) → [3]

Senidetasun. Hitz honen lehen agerraldiak oso berankorrek dira (Olaetxea, Mogelen Gzko eta Bzko liburuetakoa [1800, 1803]) eta aski urriak eta Bra mugatuak geroztik. Aldiz, *senide* “Lazarraga eta testu gipuzkoarretan [Otxoa Arin] eta GNzko moderno zenbaitetan” (OEh).

HHn “Hermanos entre sí, *senideak*”. “Parentesco”-rentzat, aldiz, *aidetasuna*, *aidegoquia*, *ahacoa*. Hemendik atera zitekeen Añibarroren “cognación”, “parentesco” eta antzeko kasuak dira *bitartekotasun*, *admiragarri* eta ondokoa (gehi horietan aipatu gainerakoak).

ASko dugu Hegoaldeko eta, beraz, Euskal Herri osoko *senidetasun*en lehen lekukotasuna. Gogoratzekoak dira Urgellen oharrak (2000, 2002a) Lren hiztegiaren ekoizpenaz, zehatzago momentu batetik aurrera (B- letraz geroz)

⁵⁴ Urgellen datuen arabera (2000: 607hh) *-era (-kera/-dera/-tera)* 65 aldiz darabil A- letrakoetan, horietarik soilik 2 direlarik aurretiaz lekukotuak. Bidenabar, Iruretagoienak (2022) erakusten duenez, *-era* eratorririk ez da Lubieta-rengan eta bai Pomierrengan, nahiz gehienbat Lgandik hartuak edo haren erara moldatu berriak, enparauetan bezala (cf. Lakarra 2022b).

⁵⁵ *-antza* amaiera euskarak gaztelerari emandakotzat zuen Lk; cf. *alabanza* famatua eta Urgell 2000: 616-617ko azalpena. KSn bada orain *alabantzaren* adibiderik: *3 ezagutzen det nere alabanza bearric ezezula*.

oharrak eta zertzeladak asko murriztu zituela inoiz amaituko bazuen lana eta, tartean, eratorpenen zerrendak ez direla exhaustibotzat hartu behar, justu kontrara baizik:

Eratorpena, erregularra izateaz gainera, exhaustiboa da A- letran, jadanik esan dudanez, baina hiztegian aurrera ahala selektiboa izaten da: oinarriak eta atzizkiak aldizkatzera mugatu zen, edota oinarri batzuk bakarrik eratorzera. Beharrak hartaratuta, irakurle zuhurraren baitan utzi bide zuen litezkeen bestelako konbinazioak nahi izanez gero gauzatzea. (Urgell 2002a: 641)

Bestalde, Urgellek markatu zuenez *-tasun* gutxi da HHn: “Deigarria da atzizki honen urritasuna: Urteren hiztegian, adibidez, A- letrak dauzkan 1.250 inguru hitzetatik 26 (% 2,1) *-tasunez* hornituta agertzen dira eta HHn, berriz, 4.867 % 0,6 bakarrik. Honekin batera, erdiak baino gehiago lehenago lekukotutako hitzak dira. Ez dirudi, beraz, atzizki hau hiztegiileari emankorregia suertatu zitzaionik. Berehala ikusiko ditugu izen abstraktuak sortzeko Larramendik lehentasunez erabili zituen baliabideak” (2000: 565).⁵⁶

Horrenbestez, “B” marka ez dago “G” edo “A” baino justifikatuago, potentzialki *-tasun* zein enparauko atzizkiak edozein dialektotako zeinahi hitzi ezar baitzekizkiokeen.

(A / H) → [2]

Soseguzko. Hitz hau berau ez, baina honen oinarri den *soseguz* dator HH “sosegadamente”-sarreran eta San Tomasen otoitzan. Etxeberriren *Elizaran* aurki zezakeen forma zehatza –nahiz ez duen bere ohiko iturrietarik– baina *sosegurentzat* bazuen Beriain nahiz Axular ere eta ez bide zuen iturri handirik

⁵⁶ Cf. orobat, “*-tasun* atzizkiak duen eta izan duen emankortasuna begibistakoa da: esan liteke atzizkirik ezagun eta erabilerrazena dela, eta erabateko adostasuna erdietsi duen gutxietako bat. Horregatik doi bat harrituta gera gaitzke atzizki honek HHn biltzen dituen adibideen urria eza-gutzerakoan: ozta-ozta gailentzen zaio *-keria* beti bakanagoari. Kontua da Larramendik bestelako baliabideak erabili nahiago izan zituela, arrazoi ilunengatik” (Urgell 2000: 657).

Funtsean ondorioa zuzena bada ere ez bide da ahazteko testuan adierazi atzizkien erabilera ez-exhaustiboa; horren froga bistakoak dira Añibarro bezalako zordunen jokabidea nahiz Larramendiren beraren HHko *-tasunez* gainerako erabilera. Cf., bestalde, “&c.” ikurraren balio “hedatzailaz” *ermukin* ikusitakoa.

beharrezko, ondoren gutxienez Mendiburuk ere baitakar. Halaber, ez da ahazteko *sosegu* OEHN “V-gip, G-azp” gisa aurkezten dela.

ASn 10 *sosegu* eta 2 *soseguzko* datoz (4v *izan eriotza soseguzcoa eta seguroa*, 4v *logra dezagun eriotza soseguzcoa gehi eriotza seguroa* bat). Badirudi sermoi honetako *soseguzko* poligenetikoa izan litekeela, nahiz eraketa honetarako isuria ageri duen (cf. *negarrezko* eta *probetxuzko* ere), Lk berak bezala:

El Romance tiene unos casos que parecen del genitivo de posesión, y son en Latín, o del ablativo o son adjetivos (...) y estas locuciones en Bascuence no son del genitivo sino del adjetivo, vg. *Urrezcô buruá, cillarrezcô escuá, zurezcô guizoná* (...) Y la razón es porque los sustantivos que significan la materia de que se compone algo, forman adjetivos en *ezcô*, como en Latín en eus, *urré, cillár, zur*, aurum argentum, lignum, *urrezcô, cillarrezcô, zurezcô*, aureus, argenteus, ligneus. (Larramendi 1729: 26 eta iruzkina in Urgell 2000: 629)

Guztia kontuan izanik, froga berri bat Lren egiletasunaren alde, larriena ez bada ere.

(A / B / H / J) → [3]

Suertoso. “G-azp” OEHren arabera, Txirrita eta ondoko B eta Gko lekukotasunekin.

Sermoiko honek mende eta erdi aurreratzen du maileguaren data;⁵⁷ ez dago itxurazko loturarik Lrekin edo besterekin, baina bateragarri litzateke, adibidez, Loiolan XVIII.aren erdialdera (1740an, zehatzago) bizi edo ibil zitekeen edozeinekin, L barne, noski (cf. *jontura* ere).⁵⁸ Ordea, ez HHn ez Lren gainerrako euskarazko testuetan horrelakorik ez aurkituak ez du (aldeko) susmotik gorago egiten.

(A / J) → [1]

Tristura. “Iparraldean egile klasikoetan bai, baina ez usuko XVIIIaz geroz, Zz landa. Hegoaldean Lazarragak dakar eta oso lekukotasun gutxi Bz” (OEH).

⁵⁷ Gogora bedi beste esku batek (edo esku berak beste eskualdi batean) *glorioso* gehitu duela lerro artean.

⁵⁸ Goierriko XVIII. mendeko Platikan ere azaltzen da beste *suertoso* bat (Murugarren 1984: 12).

Gogoratu behar da Lazarraga 2004az geroz dela ezagun eta Bko lehen leku-kotasunak Mogel eta Añibarro direla.

Pentsa liteke, beraz, Lren iturria EtxbZib edo, errazago, Axular izan zela (17 agerraldi EKcñ!) mailegua bertakotua ez bazen, bederen: HHn *tristura* zahartzat jotzen da (gaztelaniazko zatian) eta ‘tristeza, *tristeza*’-ra bidaltzen.

(A / D?) → [1]

Triunfo. Norbaitek pentsa lezakeenaren aurka, *triunfo* badator HHn (nahiz “bataiatu” gabe) eta baita *triunfari*,⁵⁹ *triunfoan*, *triunfoz* eta *triunfozko* ere. Bere lehen agerraldia 1619ko *Canción Vizcaína*koa da, baina gainerakorik ez du Hegoaldean L ondoko Zuzeta munitibartarra eta Lizarraga Elkanokoa iritsi arte. Iparraldean, ordea, Etxeberri Ziburukoak (baina *Elizaran*), Tartasek eta Gasteluzarrek badakarte, nahiz ez dirudien Lk horietariko inorengandik hartua duenik, ahozko euskaratik baizik.

Usu egin ohi zuenaren aurka, ez dio euskal etimologiarik ematen, baina hara HHn hitz horren inguruan eratua dugun familia aski hornitua:

Triunfador, *triunfalaria*, *gudondarlea*. Lat. Triumphans.

Triunfal, *triunfarra*, *gudondarra*. Lat. Triumphalis.

Triunfar, *triunfatu*, *gudondartu*. Lat. Triumphare.

Triunfante, *triunfalaria*, *gudondarlea*. Triumphans.

Triunfado, *triunfatua*, &c. Triumphatus.

Triunfo, *triunfoa*, *garaitondoa*, *gudondartea*. Triumphus.

ASn zazpi aldiz ageri zaigu *triunfo*, lau bider 3r orrialdearen akaburantz eta hiru 3v-ren hasieran, adibide ugaritasun honek erakusten duen hitz honen ezagutza eta erabilera euskaraz aldezteko egilearen grina:

⁵⁹ Hitz honen kasuan, ordea, ez doaz bat (edo ez guztiz) historia eta erregela: hitz honen bi testu-agerraldi dakartza soilik OEhk, biak (Kardaberatz, Tx. Agirre) Lren zordunak eta bi-biak *triunfalari* gisa, ez *triunfari*. Alomorfo hobetsi hau Añibarrok bere hiztegian sortu eta Lren *triunfalari* zaharragoaren aldamenean ezarria dugu eta hiztegi horren oso beluko argitalpenagatik ez du baxterez jarraitzaile zuzenik izan, baina bai Azkueren bidezkorik.

(...) Maria Santissimaren *triunfoa* (...) Maria Santissimaren *triunfo* onec (...), gañezcatcen duela Jesucristoren beraren *triunfoa*. (...) igo zuen bere virtute propioarequin, *triunfo* aundietan cerura [3r] Jesucristoren *triunfoan* (...) Maria Santissimaren *triunfoan* (...) Maria Santissimaren *triunfoa* (...) [3v].

1619ko testu orduan ezezagunak ez du lekukotasun zazpikoitz hau lehenda-biziko bihurtzen uzten, baina horri HHkoa gehitu gabe ere zalantza gutxi gelditzen da Lren ASren egiletasunari dagokionez (gogora, gutxienez, *autu*, *eskualde*, *mundutar*, *seguranza* eta beherago *zoriontasun* antzeko erabilera aniztasun (erretorikoak) duen froga balio bertsuaz). Testu honetako erabilerak eta garaitsuko HHko jokaerak ezinbesteko egiten du onartzea buru eta esku beretik –Lrenetik– atera zirela bi idatziak. Gero, Cb, LE, Añ, Zabala (EKC).

(E / K) → [3]

Usteltasun. Axular eta Gasteluzar (honek *busteltasun*) soilik 1745 baino lehen.

“Podredumbre, *usteldura*, *usteldasuna*, *ustela*, *bohadura*, *marriadura*” HHk (eta “Putrefacción” Añibarrok). Geroztik Mendiburu, Mogel, Gerriko, Agirre Asteasukoren... lekukotasunak.

AS dugu lehen agerraldia Hegoan eta *-t/-d-* ezberdintasuna gora behera, HHkoa bide dugu egilearen Ipar → Hego zubi lanaren n-garren froga.

Gehi bekio KS 4 *esatea usteltasunexco oretic bere amatzat atera zuala*.

Gertakari hauek guztiak Lk bere testuetan egindako erabileraren eta AS honen egiletasunaren alde mintzo dira, usuenik *-tasunen* eratorrien balio exkaxa gorabehera, lekat –hemen bezala– iturria mantentzen dutenetan (cf. *berritasun*, *bitartekotasun*, etab.)

(A / B / B1 / C / C+ / D) → [3]

Zorion. OEHk Etxeparez eta Lazarragaz geroztik lekukotutzat badu ere, merezi lituzke zenbait xehetasun, batez ere horiek bezala inesiboan doazen formez. Iparraldean ez Leizarragak, ez Axularrek ez dakarte eta ‘zorte on’ dirudi Oih eta gainerako gehienetan; *Hartarakotz*, *Iaun puxanta*, *zuk iguzu sartzea*, / *traba guztiak khendurik zori onez bethea*. EZ Man II 139 eta Zer *zori-on desira dezaket handiagorik?* Ch III 34, I izan litezke esanahi berriaren oinarri garbie-

nak, batez ere bigarrena (10 agerraldi EKCn: zehatzago, 2 *zorionezko* eta 8 *zorion*).

HH baino lehenagoko lekukotasun bakarra Hegoaldean Lren beraren Gramatikako poesian dugu: 393 *Jauna, egin eder orrez / zori on zezenari* “Dió a la fiera mil fortunas”.⁶⁰ Hau, ordea, Lk berak iruzkinean garbiro adierazten duenez oraindik *zori on*-en adiera zaharrean (“zorte on”) dugu, ez *zorion* konposatu berriarenean.

HHn “Bienandanza, *zori ona, patu ona, doatsuera*. Lat. Felicitas”, “bienaventuranza, *felicidad, doatsuera, zoriona*. Lat. Felicitas”, “felicidad, *doatsundea, zoriondea, zori ona*. Lat. Felicitas”, “prosperidad, *doatsuera, doatsutasuna, patu ona, zori ona*. Lat. Prosperitas”, “dicha, felicidad, *dicha, dichea, doaya, doaiña, zoriona, doatsundea*. Lat. Foelicitas”. “Bienandante, *zorioneco, patuoneco, doatsua*. Lat. Felix, fortunatus”. Ondoren Hegoaldean Cb, Mb, Ub, AA, Añ, Lard... eta Lren zordun handi Duv-ek askoren artean.

ASko testu honetan 16 aldiz agertzen da *zorion*, horietarik 15 *dicha eta zorion* sintagman eta, soilik behin bakarrik (3v);⁶¹ bikote hori ez bide da HHko ondoko sarreratik urruti: “*dicha, felicidad, dicha, dichea, doaya, doaiña, zoriona, doatsundea*. Lat. Foelicitas”:⁶²

⁶⁰ Ez da ahaztekoa B. Urgellek gogoratu didan Arteko ohar interesgarria, –“De la poesía de que es capaz el bascuense”, titulu gogoangarriaren pean, bidenabar: “Lo que es de admirar es que aun hasta los nombres más obvios se les hagan difíciles, por solo mudar el caso, dexar el artículo y otras variaciones propias de la syntaxis. Dirán fácilmente lo que significa *zori oneán*, como también *eché onean*; pero si se les pregunta qué es *zori-á?* responden, *nic daquit bada*, que no lo saben; eta *cer oté da eche-á? Ori badaquigu; zori-ónac, ezte aditzen; eché ónac, bai*. No puede imaginarse menos reflexión” (1729: 389-390).

Nolanahi ere, hemen oraindik esanahi zaharra (sintagmatikoa edo konposizionala) dugu, eta ez geroko konposatuarena.

⁶¹ Horrezaz landa bada beste behin *dicha eta honra* (2v) ere.

⁶² Urgellek erakutsi duenez (cf. 2002a: 639-648, batez ere 647) HHko sarreretako euskal zatiaren osagaien antolamendu eta hurrenkera ez da aldakor edo halabeharrezkoa, beti berbera edo oso antzekoa baizik: (G + B + L + liburuetarik + asmatua). Honek esanguratsu egiten du *zorionen* kokapena, Lk berak asmatu *doatsundearen* aurretik: nahiz berak asmatua nahiz liburuetan irakurria izan liteke, baina inolaz ere ez arrunta edo are ezaguna G aldean). Ondorio bera da testuan behegero gogoratzen den erabilera: hain testu laburrean 15 aldiz *dixari* lotua eta soilik behin bera bakarrik gogora, azkenik, Arteko atalaren izena.

dicha eta *zorionez* vetea (1r), beren gurasoen dicha eta *zori onac* (1r), bere eriotzaren sosegua, dicha eta *zori onac* (1v), gloria gueiago, sosegu gueiago, dicha eta *zori on* gueiago (2r), izan beza batec dicha edo *zori onen* bat edo honraren bat (2r), adiqueta beste maiteari bere dicha eta honraren parte (2v), ez due eguingo eren dicha eta *zori onen* jabe? (2v), Argati, ez cegoan contentu, ez cegoan sosegu paradisuco dicha eta *zori on* guztiaquin, adiqueta egoqui arte ceñi comunicatu edo parte eguin dicha eta *zori on* guztietan (2v, 2v), erdiratucoditue ama semea[c] eren artean dicha eta *zori on* guztia (3v), gaurco egunarequin recivitu cituan honrra, dicha eta *zori onac* (3r), Maria Santissimac autu zuela secula iñorc quenduco ez dion *zori ona* (3v), Maria Santissimaren eriotza izan zala dicha eta *zorionez* vetea (4v), Nai dezue cristauac parte izan Mariaren dicha eta *zori onetan?* (4v), amparatu ezazu, bada, dicha eta *zori onex* beteac contatcen dira zure amparoan (5r).

Gainera, Larramendiren enparauko testuetan ez *zorion* baina *zorioneko* konbinatzen da HHko sarreran *zorionen* sinonimo gisa agertzen den *dohairen* eratorriarekin (*doatsu*): San Kasimiroren otoitz datagabea “Esazu begi doatsu, Virgíña *zorionecoa*” (non *doatsu* = *zorionecoa*), Andoaingo Sermoian (1764) “ceruán duén doatsutásuna eta beti *zorionecóa* izátea” (*doatsutásuna* = *zorionecoa*), eta hor bertan “cerren séculaco doatsú eguín dezutén, ta *zorionecó* sántuen lagún (*doatsu* = *zorionecoa*). Azkenik, KSn 3 *zorioneco* (2[2], 4) eta *zorion* bat (2) aurki ditzakegu (Lakarra prestatzen-a).

Bistan da –ez dut datu eta adierazpen argiagoren beharrik ikusten–, 1740an ASko egileak (Larramendik berak, alegia) eta 1745eko *Hiztegi Hirukoitzean* ahalegin handiak egin zituela *zorion* ‘ditxa’ aldarrikatzen, zalantzarik gabe ez hori eta ez horren familia ez baitziren oraindik ezagun bere inguruan, hark eta bere ondorengoek hamarkadetan beste hainbat hitzekin egin zuten moduan; ikus §7.1 atalean *jatorri* eta *jatorriz(ko)* ren azterketa (zabalago Lakarra 2022a-n) eta *miraldizko berritasun* §7.2 atalean. Antzeratsu, maila apalagoan bada ere, *autu*, *eskualde*, *mundutar*, *seguranza* eta *triunfo* atal honetan bertan gorago (sarrera honetaz zabalago, Lakarra prestatzen-c).

(A / B / BI / C / C+ / D / K) → [3]

7. Zenbait isats lexikoaren erabileraz eta ASren egiletasunaz

Atal honetarako esleitu ditugu analisirako dituzten inplikazio berezien-gatik lau eranskin aurreko zerrendaren osagarri: 1) garrantzi bereziko hitz bat (*jatorri*), 2) sintagma bakan bat euskararen historia osoan (*miraldizko berritasun*), 3) erretorika eta hitz berrien pedagogia eta 4) *edo/eta* hiztegi ugalketarako bikoteen oinarri.

7.1. *Jatorri*: ASk “pagatu zuela gure naturalezaren zorra (...) honratu zuan guztiz gure naturaleza eta *jatorria*” (1v) eta “Jaungoicoa autic det nic nere *jatorria*” (orrialde berean) dakar Larramendi baino lehen inoiz lekukotu gabeko berba. Lakarra (2022)-n azaldu bezala, **e-da-CVC-i* eredu zaharreko itxura duen arren (cf. Mitxelenak beretzat berreraiki **e-etorri*), ez da egitura zahar hartatik gelditu zaigun arkaismo bakanetarik, zenbait mende eta are milurteko geroago asmatua baizik. Horrela erakusten dute, besteak beste, benetako aditz-sail hartako kideekin dituen ezberdintasun sakonek, distribuzio sinkroniko eta diakronikoan, bere eta bere (ustezko) senideen joskerak, corpusak eta kronologiak, ezereen gainetik. Larramendik HH baino lehen ere asmatua zuen *jatorri*(*zko*), hitz teknikoak (*voces facultativas*) direlakoak sortzeko lehen testuetarik egindako ahaleginen barnean.

Gero aranatarrekin gertatuaren aurka (cf. Lakarra 1985a), *jatorri* ez dator lehen zen ezer ordezkatzera, dela ondare zaharreko *aitonen seme, jaioterri*, etab., dela mailegu bertakotu (*leinu, arraza, noblezia*, etab.). *Jatorri* asmatzeko “blending” teknika mota bat erabil zezakeen –*ja*[io-tza-tik][*e*]*torri* interpretatuz Urgell (2002b)-ren arabera– edo, hobe, Novia de Salcedok, bere hiztegian zioskun legez, zuzenean azalduaz *jaio* + *etorri*.⁶³

⁶³ *Jator*. Aurreko *jatorritik* atzeranzko eraketaz sortua dugu, ez alderantziz, ohiko bilakabide zaharretan itxaron bezala. Horregatik beragatik, berrikuntzaz josia dago, bere semantikan hasi, forma aldetik ([x-]) jarraitu eta distribuzio eta historiarekin amaituaz (*jatorri* baino ia mende bat berriago dugu). XX. mendearen akabuan asko areagotu da eta ez da mugatu Hegoaldeko euskaldun gehienek gaitasunera eta zenbaiten ariketara, eta bai hedatu da, aldiz, erdaldun huts askoren erabilera zabalenera, Euskal Herriko gaztelera mota jakin batean arrunt eta usuko bilakatuz; ikus Lakarra (2022a).

OEhk *jatorri* “XVIII. mendearen erdialdetik aurrera Bn eta Gn” lekukotzen dela dioen arren, XIX. mende ondo sartutako testuetarik heldu dira bildu lekukotasunak oro, Lren HHz hainbat hamarkada beranduago. OEHren sintesia ez da guztiz faltsua, baina ez dagokio *jatorri* sarrera osoari eta are gutxiago forma zehatz horri: *jatorriz* eta *jatorrizko (bekatu)* azpisarreretan dira Ubillosen eta Mogelen *jatorriz* bana, Kardaberatzen (*bere*) *jatorriz* bat gehi BurDot-eko⁶⁴ *jatorrizko pekatua edo orijinala* eta Kardaberatz, Ubillos eta Añibarroren nafar dotrinako *jatorrizko b-/pekatua*.

Aurreko datuok are nabarmenago egiten dute *jatorri*ren lehen lekukotasunen Lrekiko zorra, eredu eta iturri jakin horiei lotu baitzitzaizkien guztiak 1800 bitartean bederen eta, aldiz, HHtik 60-70 bat urte geroago hasi ziren agertzen Agirre Asteasuakoarekin edo Gerrikorekin gainerako adiera eta eratorriak. Eta data berankor horietan ere proportzioak oso adierazgarri dira: *Konfesioko eta Komunioko Erakusaldietan* (1803, 1823), Klasikoan Gordailuaren arabera *jatorri* bakar baten aurrean 7 *jatorrizko*, *jatorrizko bekatu edo originala* nahiz *Adanen bekatu edo jatorrizkoa*; beraz, ez urrun Ubillosengan 1785en aurkitzen dugunetik: 10 *jatorri*- (8 *jatorrizko*, 2 *jatorriz*); aldiz, *jatorri* bakar bat ere ez.

Jatorrizko eta *jatorri*ren modernotasunaren froga erantsi garbia, oso berandu arte Larramendi ondoko idazleek hitz ezohiko eta ezezagun horiek *edo* juntagailuaz –inoiz *eta* nahiz formula baliokideren batez– sartzea dugu: *jatorrizko* ia 1850 arte eta *jatorri* –haren atzeranzko eraketa– are 1900 igaro ondoren (Lakarra 2022a: §§23-24).⁶⁵ “Gure *jatorrizko edo* jaiotzako izkera” eta “Grazia guzien *jatorrizko* iturria” dakartza Kardaberatzek XVIII.eko zerrrenda osatuaz. Hitzen bertakotzea ikertzeko “*edo* teknikaren” garrantziaz oharturik,⁶⁶ ondoko lekukotasunak aurkitzen dira Klasikoan Gordailuko

⁶⁴ Zeinetan, ezagun denez, Lk ere parte nabarmena zuen, Mbren originala sakon eta zabal zuzenduz: ikus Altuna (1982) eta Lakarra (1986, 1987). Erants bedi OEHren arabera ez dela ez *jatorri(z)*, ez *jatorrizko* gehiago haren gainerako lanetan.

⁶⁵ Gandara larramenditar sutsua bide dugu salbuespen bakanetarik: OEHn bildua ez den arren dagoeneko aspaldi Lekuonak eta Telletxeak argitaratu 1764ko Gabon Kantan: *Judan bat huria da Belen. Ona etorria zan Virgen, assentetaco, cerreren zalaco Jose yatorria Daviden*.

⁶⁶ Ik. Urgellen (2018: 632 hh) hainbat adibide eta iruzkin argi; hark erakutsi legez, nahiz maileguren ordezkotzako hitz berri asmatuak nahiz beste dialektoetako hitzak aurkezteko erabiltzen da, baina baita ugaritasun eta zehaztasuna bilatzeko estilema gisa ere. Pentsatzekoa da, hitz berriekin gehien

Corpus Arakatzaillea baliatuaz: goiko Kardaberatzen horrezaz gainera, Ubi-llosek, Agirre Asteasukok, J.J. Mogelek eta Lardizabalek ere, bederen, badituzte *edo* salatzaileok; horrenbestez, susma genezake HHtik ia 90 bat urte geroago hitz hau erabat bertakotu gabe zela Bn eta Gn –idatzian hori, ahozkoan askoz geroago– (horrela zerraiten oraintsu arte gainerako EHn)⁶⁷ eta pentsatzekoa da *jatorri* berantiarragoa are arrotzago zatekeela.

*Jatorriz*korekin egindako saio bera *jatorri*ekin errepikatzean dakusagunez, *edo* du Agirre Asteasukok (*mota edo jatorri*), baita *jatorri edo castaz* ere –Kardab-en *jaiotzaz edo bere jatorriz* gogoratzen du–; garai bertsuan, Oñatiko eskuizkribuek (*Jatorri edo ondorengo belaun bagarik*) eta gero Lard-ek (*Zireneco seme edo jatorri bat*) eta are oraindik *Auñ. Loreak* ia XX.ean (*jatorri edo sustraya*), Kresalan bertan 1906an (*jatorri onekoa edo odol garbikoa*), 1921.31.8ko *Egutegi Tolosarrak* “Oitura onak galdu ezkerro, azkar galduko da *gure jatorri edo abenda*”, eder askoa; garai berri batean sartuak ginela dioskute *abenda* horrek eta ondokoak.

Funtzionalki antzeko juntagailua bilatuaz, Lard-ek (“Entzun zutenean ango *odolekoa eta jatorria* zala...”)⁶⁸ eta Euskararen [Gipuzkoako] Aldundiko Zirkularretan (1928): “erosi berrien *abenda ta jatorria*”, h.d., aurreko aha-paldiko egitura bera, alderantzizko ordenan. Horiezaz kanpora bada oraindik Iztuetaren “beragandik datorrena edo *jatorri* artakoa” bezalakorik edo *jatorri / jaioterr*ekin egindako jokoak, baina honainokoa asko da *jatorri*ren bertakotze berantiarra erakusteko.

Gure sermoiko *jatorri*ren erabilera bikoitzak Larramendirekin duen erlazio zuzena, hots, haren lumatik aterea dela frogatzeko ez da bakarrik 1800. urtetik aurrera baino ez dugula enparauko inoren adibiderik aurkitzen (goian aipatu Gandaraz landara)⁶⁸ edo HHko “emanar, emanacion” eta

egingo zela, horiek baitziratekeen ezezagunen eta ikas-irakatsi beharrekoen ere. Orain ikus Aiestaran (2023) nafarrerazko testuetako adibideekin.

⁶⁷ Sarasolaren 1982ko *Maiztasun hiztegitik* harturik OEHk zera diosku *jatorri* eta *jator-i* buruz, hurrenez hurren: “En *DFrec* hay 64 ejs. de *jatorri* y 52 de *jatorrizko*, todos ellos meridionales”. “En *DFrec* hay 154 ejs. de *jator* y 4 de *yator*, todos ellos meridionales”.

⁶⁸ Lakarra (2022a: eranskina eta, zabalago, 2022b)-n erakusten denez, Pomier eskuizkribua ez da Larramendi aurreko baizik eta ondoko, besteak beste, Lrekin duen zor horrengatik: 1860. zbk. *jatorria*, origen.

“origen, originalmente” sarreretan dugun *jatorri(a)* eredua: behar adina miatu ohi ez den liburu horren hitzaurrean bertan, ez gainera nolanhiko atalean, –“XXVI. De las voces facultativas y de la licencia que me tomo en la formación de algunos vocablos” hain esanguratsuan– dugu orain arteko lehen lekukotasuna: “*edocein guizon eztala icenguillea, espada araco gaucen jatorria azaltzeco ta aguertzeco bereisquiro gai dan icenari dagocana*” (HH: L [1742: ik. 42. oh.]); ASkoak bai hitzaurrekoa eta baita HHren gorputze-koak bizpahiru urte bederen aurreratzen digute asmaketa data. Alabaina, lehendik ere data hori gutxienez 1737ra aurreratu beharra genuen, AzkSra, alegia: “*Baña Virgiñac zor cion bere semeari izan eta ceuan gucia: zor cion beñicheñ munduan zan humeric eder gozoena izatea; are zor cion jatorriz degun pecatu bague sortzea, gracia guxtiz vetea, aingueruac baño gorago jasoa, cerua-requin lurraren aguintaria*”. L AzkS 48.

Egia da adibide hau adberbio erabilera dugula eta atal honen hasieran emandakoak biak izenak (nere *jatorria*, naturaleza eta *jatorria*), eta hauek lehenatasuna dutela gure bertakotze analisisan. Lekukotasun hauek guztiak gehi kronologiaren zehaztasunek oro ez dute zirrikitu eta ihesbiderik uzten: Asuntzioko Sermoiaren egilea Larramendi dugu.⁶⁹

7.2. Miraldizko berritasun. Bigarren oharra are lehena bezain sendo edo are sendoagoa iruditzen zaigu Larramendiren sermoi honen egiletasuna frogatzeko orduan. Ekar ditzagun hona testuko sintagma markagarri honen adibide guztiak:

- 1) ona bada Maria Santissimaren eriotza soseguagati, ohea izango da *miraldizco verritasunagati* (3r);
- 2) bigarren doaya da ohea izatea *miraldizco verritasunagati* (3r);
- 3) icustean Maria Santissimaren eriotzan alaco *miraldizco verritasunac* (3r);
- 4) Autor dezagun, bada, Maria Santissima ceruco erreguiña orren gloria dala *miraldizco verritasuna* (3v).

⁶⁹ Orain KSn 5 *jatorri ustel eta becatari arrazatic* ere dugularik, ez da esan beharrik sermoi horren egiletasunaz suposa lezakeen aierua, ezta zenbatean ugaldu den hitz honen erabilera Lren beraren testuetan.

Esan bezala, ezin markagarriago dugu *miraldizko berritasunen* kasua, egitura bikoitz hori ASn lau aldiz orrialde pasatxoko espazioan (lehen hirurak 3r eta azkena 3v orrialdearen hasieran) aurkitzen dugularik; bakarrak ditugu, lehen eta azken lekukotasunak, euskal testu tradizio osoan OEHren arabera; hots, garbiago, *miraldizko berritasun* egitura ez da agertzen OEHn eta ez oharkabean edo halabeharrez itzuri zaielako, sermoigile honezaz kanpo beste inori inoiz bururatu ez zaiolako baizik. Ez da esan beharrik gertakari horrek euskararen historia osoaren barnean gaur argitaratzen dugun testu berriari eransten dion markagarritasuna.

Oraindik gehiago dena, OEHn badator *miraldi* “1. novedad, admiración” baina “Lar, Añ” bi hiztegi soiletara bidaliaz eta “2. coup d’oeil”, “2. Recherche, examen de peu d’instant” bezala Lren zordun handi diren Harriet eta *Birjiniarengana*.

Berritasunen azterketak ere badu aipatzekorik: OEHk dakarrenez, Iparraldean Leizarragandik hasi eta erabili den arren, Hegoaldean, aldiz, soilik XX.a geroztik... leko bedi, jakina, HHko “novedad, *berritasuna*. Lat. novitas, novum”. Orobat, “me hizo novedad, *miraldi batec eman cidan: berri iruditu citzatadan*” ere. Zehatzago, Iparraldean Leiz, Ax, eta EtxSarakoaren lekukotasunak ditugu, guztiak ere Lk ezagun eta oso ongi aztertuak zalantza izpirik gabe (cf. Mitxelena 1970 [1965] eta Urgell 2000). Hegoalde osoan, aldiz, B. Garitaonaindiak darabil lehenengoz 1920ko data benetan berankorreen.

Gutxi gehiago da erantsi beharrik ohartzeko hitz bakoitza bere aldetik gai dela sermoi berriaren egiletasuna Larramendiren alde makurtzeko; baina hori aski ez balitz, sintagma osoaren bakantasanak ikerketan hitzok duten funtsezko garrantzia are nabarmenago egiten du. Erants bekio, gainera, egitura, hori bera ez bada, oso antzeko pasartea dakarren beste lekukotasun soila dugula euskararen historian, HHren 117. orrialdeko 1. zutabeko lerro eskutada hau, alegia:

Novecientos, *bederatzieun*. Lat. Nongenti, ae,a.

Novedad, *berritasuna*. Lat. Novitas.

Novedades, *berriac*, véase *nuevas*. Lat. Nuntij.

Novedad, admiración, *miraldia*, Lat. Mirum.

Me hizo novedad, *miraldi batec eman cidan, berri iruditu citzatadan*.

Izan ere, nork sor lezakeen *miraldizko berritasun* 1745 baino lehen zein gero beste inork erabili ez badu ASz landa? Larramendik, noski, eta ez 1745 ondotik ezinbestean. Hark hitz bikote hori hiztegi inprimatua agertu baino lehen ere aukeran zuen (paperean zein buruan), –1744ko apiriletik irailera Larramendi Donostian zen proba-zuzenketan⁷⁰ eta, areago, N- sarrerak agian urteren bat(zuk) lehenago ere izan zitzakeen HHren kuaderno original eskuizkribatuan (cf. Urgell 2002a).⁷¹

7.3. Erretorika, hitz berrien pedagogia eta ASren egiletasuna

Gorago (6. atalean) ikusi dugunez, badira hainbat hitz erabilera oso markatua dutenak bai kopuruari dagokionez eta baita testuaren barrenean duten distribuzioagatik; hori da, gutxienez, *autu*, *eskualde*, *mundutar*, *segurantz*a, *sosegu* eta *zoriontasunen* kasua. Badira gehiago ere, asko, behin baino sarriago eta ia era formulistikoan darabiltzanak, baina aurrekoek testu mota honetarako arrunt litzatekeenetik igo eta bestelako erabilera ugari eta ña-bartua dute, baita erabilera horri lotu helburu ezberdina ere. Aski ageria da hitz gehienon adibide ia guztiak sermoi erlatiboki txiki honen barrenean zati are txikiagoan ageri direla, usu orrialde bakarraren espazioan, dituen zortzi eta erdien barnean: *mundutar*, demagun 3 aldiz agertzen da 4r-4v orrialde bitartean; *autuk* ere beste lau ditu ingurune horretan eta 7 *triumfok*, ez askoz zabalagoan; gainerakoena ere –*zorion* eta bere datu harrigarriak alde batera utzirik– urriago edo ilunago izan arren aipagarriak dira.

Hots, horrelako erabilera eskema eta jolas erretorikoetarik ateratzen eta sermoiaren edukia egokiago transmititzeaz gainera, entzule-irakurleei gaiari lotu lexiko hautu berria aurkezteko eta irakasteko bidetzat ere har genitzake: horien artean dira Larramendik Iparraldean edo mendebalean, zuzenean edo liburuaren bidez bildutako hitzak, Lk berak HHn asmatu edo moldatuak (formalki edo semantikoki) eta zenbait bere gainerako euskal testuetan ere era-

⁷⁰ Urgell (2002a: 633). Hor bertan “*Eranskin*eko iturriak 1742-43 tartean agertuaz joan zire[n], lehenik (1741ean argitaratua), oraindik hiztegian sartzeko ahalegina egin baitzuen, eta gero gero-koak, pilatu ahala eransketaren zaila eta Erans egin beharra nabarmenago eginez” gehitzen du.

⁷¹ §9an 1740an Larramendi *triumfo* sarreratik aurrera iritsia zela ondorioztatu dugu; HHren eredu zen *Dic. de Autoridades* G-Ñ liburukia (*novedad* bere baitan biltzen duena) 1734an argitaratu zelarik, pentsa liteke dagoeneko 1740 baino urteren bat lehenago gainditua izango zuela.

biliak. Ezin halabehartzat jo, beraz, ez lehendik ere miatutako testu ezberdinetako eta HHko bat etortzeak edo HHko “bataioak” eta familia ongi hornituen eraketak, baina baita orain arte ezezagun zitzaizkigun testuotako zenbait hitz historia esanguratsukoren distribuzio berariazkoa ere. Labur, hauen azterketak beste edozein frogak adinako pisua edo larriagoa izan lezake Larramendiren egiletasuna frogatzerakoan, ASn eta gainerakoetan.⁷²

7.4. *Edo / eta bikoteak*

Lakarra (2022a)n eta hemen gorago *jatorri*rekikoak aztertzean (§7.1). ikusi dugunez, bada “ornatus lexikoarekin” lotutako irizpide garrantzitsu bat aztertutako hitz jakin baten bertakotze kronologia zehazterako orduan: *edo* (gehi bigarren maila batean) *eta* juntagailuen bitartez loturiko bikoteez ari gara. Horien azterketaren bidez ikusi izan da *jatorrizko* hitza 1850 ingurutsu arte ez zela bertakotu (hots, “edo orijinala” emendailua behar duela euskal testuetan), behin baino gehiagotan bakoitzean, irakurlea edukiaz jabetuko bada, baita ustez horren oinarrian litzatekeen *jatorrik* premia bera pairatzen duela ere 1900 iritsi bitartean, bederen.

Jakinik gertakari hori orokorra edo oso zabala dela, eta ez hitz horietara edo enparau gutxitara mugatua, baliteke funsgabea ez izatea, alderantzizko bidetik (edo aurrekoaren ondorio gisa) horrelako bikoteak aztertzeak badukeela interesik bikoteetako osagai zenbaiten jatorria, historia edo momentu jakin bateko benetako bizitasuna erabakitzeke. Hots, aurreko azpiatalean zenbait hitzen erabilera “intentsiboak” bezala, honek ere sala lezake egilearen antzeko helburudun borondatea; alegia, hitz asmatuak, eraldatuak, dialekto batetik bestera igaroak edo nola edo hala idazkera berrira birlandatuak izan direla: hori da, gutxienez, *amante edo maite, asiera edo jaiolecua, valle edo erribera*,⁷³ *lo gozoa edo amesa, paradisu edo baratza, logratu edo izan, espliatuco edo azalduco* eta besteren kasua.⁷⁴

⁷² Gogora *guzierako* AzkSn eta SAgSn. Bada horrelakoren bat ASrekin batera AJFn den “Konzeptzioko” sermoi anonimoan (Lakarra prest.-a).

⁷³ §6 atalean markatu denez, HHn *erribera* “bataiatzen” da, hots, euskararen ondare zaharrekotzat aurkezten eta aldarrikatzen.

⁷⁴ *Azaldu*k, berez, ez dirudi ezer aipagarririk duenik (baina “deklarar, exponer”, “explicación” baino oinarritzkoagoak ere badira HHn, noski); alabaina, “explicación”, “explicadera” eta bere familiako gainerakoetan hori oinarritzat hartu eta garapen zabala aurkitzen dugu *azaldea, azalgue-*

Etarekin antzera, badugu bikote mordoa *deseo eta ansia*,⁷⁵ *dicha eta zorion* (ik. §6), *guraso eta santuac*, *gurasoac eta jaquinsuac*,⁷⁶ *misterio eta verritasun* (ik. §6), *naturaleza eta jatorria* (ik. §7.1), *piedade eta erruqui* (ik. §6).⁷⁷

8. Orain arteko emaitzen analisia

8.1. Emaitzen sailkapena

Aurreko bi ataletan aztertu ditugun ia 50 hitzak ematen ditugu lehenik §6 hasieran zerrendatu azalpen-sail ezberdinetan antolaturik (hitz bat sail bat baino gehiagotan agertu liteke eta ohikoena gutxienez 2 edo 3 letra ezberdinetan agertzea da):

- A) Hegoaldeko lehen agerraldiak (29); *aditzalle*, *admiragarri*, *andizkatu*, *anparatzalle*, *atsegintasun*, *aukera*, *autu*, *berritasun*, *bidegaldu*, *bitartekotasun*, *bizileku*, *erribera*, *eskergabetasun*, *eskualde*, *gañezkatu*, *guzia dezakeana*, *jatorri*, *jontura*, *miraldizko*, *mundutar*, *probetxuzko*, *sarrera*, *seguranza*, *senidetasun*, *soseguzko*, *suertoso*, *triumfo*, *usteltasun*, *zorion*;
- A1) erabateko (Hego eta Ipar) lehen agerraldiak (18); *andizkatu*, *anparatzalle*, *autu*, *bidegaldu*, *bizileku*, *erribera*, *eskualde*, *gañezkatu*, *guzia dezakeana*, *jatorri*, *jontura*, *miraldizko*, *mundutar*, *probetxuzko*, *sarrera*, *senidetasun*, *soseguzko*, *suertoso*;

ta, azalduro... (hauek batzuk eta beste zenbait badira “declaración” eta honen inguruetan ere. Azkenik, *azaldu* bagenuen dagoeneko AS ondoko HHren hitzaurrean eta BurDot-en ere: *Eta edozein gizon ezala izengillea, espada arako gauzen jatorria azaltzeko, ta agertzeko bereiskiro gai dan izenari dagokana*. HH I. Hirugarren parte, zeñean azaltzen dan egin bear dama. CatBurg 27. Kristiñau Doktrinearen bigarren parte, zeñetan azalduten edo deklaratan dan zer eskatu bear dan (OEH).

⁷⁵ Ez da halabeharra, noski, *ansiaz* (HH s.u.) “viene de el bascuence *ansi*, *ansia* que significa cuidado, etab.” aurkitzea; haatik, ohar bekio ‘cuidado’-tik ‘deseo’rako bidea ere arilkatua agertzen dela HHn, “ansiar”, “ansiadamente” eta “ansioso” sarreretan zeinetan guztietan ageri den, bakarririk edo besterekin, *ansiaren* gainean eraturako azalpenen bat. Ikus hurrengo oharra ere.

⁷⁶ *Guraso* eta *jakintsu* biak dira Larramendi baino lehen lekukotuak euskaraz baina Hegoaldean, bederen, ez “Eliz adieran”; ik. *jakintsu* §6n eta testuan aurreko “guraso eta santuak”.

⁷⁷ Ilunago dira *poz eta contentu*, *sosegu eta paquea*, *soseguzcoa eta seguroa*, nahiz eta azkenengoa §6n markatu denez beste -zko batzuekin batera aztertu behar den: *egiazko*, *negarrezko*, *probetxuzko*.

- A2) Hegoaldeko 2. lekukotasunak Lren beste baten ondotik (5): *argitasun, erdiratu, edertasun, jakinsu, ontasun*;
- B) ASn eta HHn, bietan lekukotuak (33); *aditzalle, andizkatu, anparatzalle, asiera, aukera, miraldizko berritasun* (ik. G beherago), *bidegaldu, desegindu, edertasun, egiazko, erdiratu, erribera, erruki, eskergabetasun, eskualde, gañezkatu, garaitu, guraso, guzia dezakeana, jakinsu, jatorri, mundutar, negargarri, ondasun, ontasun, paregabe, sarrera, seguranza, soseguzko, triunfo, usteltasun, zorion*;
- B1) ASn, HHn eta Larramendiren beste testu batean (16): *andizkatu, asiera, edertasun, erribera, erruki, gañezkatu, garaitu, guraso, guzia dezakena, jakinsu, negargarri, ondasun, ontasun, paregabe, usteltasun, zorion*;
- C) ASn eta Lren gainerako testuren batean (22);⁷⁸ *andizkatu, desegindu, edertasun, egiazko, erdiratu, erribera, erruki, eskergabetasun, eskualde, gañezkatu, garaitu, guraso, jakinsu, jatorri, mundutar, negarrezko, ondasun, ontasun, paregabe, sarrera, usteltasun, zorion(eko)*;
- C1) hitzen baten zenbait usadio oso berezi AS, HH eta Lren corpus laburretik kanpo usuko ez direnak: *Egokiren zenbait usadioren (ez nazue beti zuequin egoquico = ez nazue eduquico) hurbileneko paraleloak ASn bertan, Lren testuetan eta HHn dira eta nekez aurki litezke beste inon garai horretan nahiz euskara zabalenean ere.*
- C+) Larramendiren hiru testutan lekukotuak (16): *bizileku, desegindu, edertasun, erribera, erruki, garaitu, guraso, guzia dezakeana, jakinsu, negargarri, ondasun, ontasun, paregabe, probetxuzko, usteltasun, zorion*;

⁷⁸ Kontzepzioko Sermoia (KS) ere sartuko dut hauen artean, Lakarra prestatzen-a-ko emaitzak aurreratuaz; alabaina, garbi identifikaturik izango da kasu bakoitzean bere lekukotasuna eta horren pisu berezia hala dagokionean.

Bestalde, EKC erabiliaz F sailean bilduak nituen *aditzalle* eta *seguranza* ezabatu behar izan ditut hor OEHN ez den 1750-1800 arteko datu garrantzitsu asko baita; orobat ukitu behar izan ditut zehaztasun gehiago erantsiaz *desegindu, egiazko* eta *errukiri* dagozkienak, hitzon zein gainerakoen historia orokorra aldatzera iritsi ez arren.

- D) Iparraldeko testuetarik HH bidez Hegoaldean bertakotuak (14/15): *aditzalle, admiragarri, atsegintasun, berritasun, bitartekotasun, bizileku, edertasun, eskergabekotasun, erdiratu, ontasun, paregabe (?), seguranza, tristura, usteltasun, zorion*);
- E) Larramendik asmatuak edo “bataiatuak” (maileguak ondare zaharrekotzat emanak) (14): *andizkatu, anparatzalle, aukera, desegindu, erribera, eskualde, gañezkatu, guzia dezakeana, jatorri, mundutar, probetxuzko, sarrera, soseguzko, triunfo* (ikus H);
- F) Hegoaldean 1800ean edo are beranduago bertakotutako hitzak (5); *anparatzalle, berritasun, bitartekotasun, bizileku, jatorri* (2tan);⁷⁹
- G) ez Lren testuetan eta ez beste inon aurkitzen ez den hitz edo egitura lexikoa: *miraldizko berritasun* (eta 4 aldiz agertu ere 40 lerro eskasean); alabaina, bi osagaiak dira HHn s.u. ‘novedad’, bata bestearen segidan eta *Artean -zkoren* iruzkina;
- H) HHn B- letratik aurrera eratorriekin egindako lan ez-exhaustibogatik han ez baina ASn agertzen diren hitzak (7): *admiragarri, argitasun, atsegintasun, bitartekotasun, bizileku, senidetasan; soseguzko*;
- I) atzizki ezberdinen erabilera garaiko testuetan ohi baino ugariagoa ASn, eta atzizki ezberdinen erabilera ohi baino sarriagoak testu labur hau XVIII. mendean atzizkiez gehien zekien eta haietaz zale-tuen zen egilearekin (cf. Urgell 2003) lotzen du:
- ANZA: *seguranza* (hainbat aldiz), *bienaventuranza*;
- ERA: *asiera, sarrera, aukera*;
- GABE: *paregabea, amparogabe*;
- GARRI: *admiragarri, negargarri*;

⁷⁹ EKC erabiliaz sail honetatik ezabatu ahal izan ditut *aditzalle* eta *seguranza* eta orobat *desegindu*, *egiazko* eta *ermuki-ri* buruz ere, gutxienez, hitzon historia orokorra aldatu ez arren. Askok ez bada ere OEHrekin erkatuaz datu ugari eta ezinbestekoak dakartzatza EKCK 1750-1850 garairako eta, beraz, gure oraingo ikergairako.

- OSO: *misericioso, glorioso, suertoso*;
 - TAR: *mundutar*;
 - TASUN: *argitasun, atsegintasun, berritasun, bitartekotasun, eskergabetasun, ondasun, ontasun, senidetasun, usteltasun*;
 - TATE: *humildade, borondate*;
 - TSU: *jaquinsu, amodiotsu, indarsu*;
 - TURA: *tristura, criatura, sepultura, jontura*;
 - TZALLE: *aditzalle, anparatzalle (-LLE: escuemalle)*;
 - ZKATU: *andizkatu, gañezkatu*;
 - ZKO: *egiazko, miraldizko, negarrezko, probetxuzko, soseguzko*;⁸⁰
- J) Urolako edo aldirietako hitz esanguratsuak (3): *jontura, suertoso, soseguzko*;
- K) Sermoian ugari (= 5 aldiz edo gehiago) erabilitako hitzak: *egoki, triunfo, zorion*.

Aurreratu dugunez, sail horietako asko gurutzatuak ditugu eta, esaterako, Hegoaldeko lehen agerraldi batzuk Iparraldetik hartutako hitzak dira, ASko hitzen artean hainbat dira HHn edo Larramendiren gainerako sermoi eta testuetan ere lekukotuak, ASko hitz mordoxka Lk asmatuak edo bataiatuak ditugu, lehen agerraldi absolutuak eta Lk bataiatu edo asmatuak ere badira, AS eta Lren gainerako testuetakoak gehi HHkoak ere badira (dela kide asko edo gutxirekin...). Bistan denez, zenbat eta sail gehiagotan edo garrantzitsuagotan agertu hitz bat orduan eta bere laguntza testuaren egiletasuna antzemateko –kasu honetan Lren alde finkatzeko– erabilgarriago dugu.

Sail guztiak emankorrak eta garrantzitsuak dira azken helbururako, hots, Asuntzioko Sermoia Larramendiren testu berri bat dugula erakusteko, bai-

⁸⁰ HHko datuetarako eta analisisirako ik. Urgell 2000: 557hh ("Larramendiren sorbideen bila (I): Eratorpena").

na, beharbada, E sailekoak (HHn asmatu eta bataiatutako hitzak [14]), Gkoak (hapaxak [1]) eta are B-Cko azpisail ezberdinetakoak (ASk HH eta Lren gainerako testuekin partekatu hitzak [48/39]) lirateke argudio pisutsuenak eskaintzen dizkigutenak; alabaina, oso pisuzkoak lirateke ere A sailekoak (lehen agerraldi sail ezberdinetakoak [34]), D (Iparraldetik bertakotuak [14/15]) eta -urriago badira ere- J (Urola aldeko hitzak) eta Kkoak (usu erabiliak) batez ere B / C (Larramendiren lekukotasun ezagunetakoekin) konbinatuaz.⁸¹

8.2. Argudioen pisua egiletasunaren hipotesian

EMAITZEN TAULA

I
<i>Aditzalle</i> (A / B / D / F) → [3]
<i>Andizkatu</i> (A / A1 / B / B1 / C / E) → [3]
<i>Anparatzalle</i> (A / B / E) → [3]
<i>Atsegintasun</i> (A / C / D / H) → [3]
<i>Aukera</i> (A / B / E) → [3]
<i>Berritasun</i> (A / B / F) → [3]
<i>Bidegaldu</i> (A / B / E) → [3]
<i>Edertasun</i> (A2 / B / B1 / C / C+ / D) → [3]
<i>Egoki</i> (B / C / C1 / K) → [3]
<i>Erdiratu</i> (A2 / B / C1 / D) → [3]
<i>Erribera</i> (A / B / B1 / C / C+ / F) → [3]
<i>Eskergabetasun</i> (A / B / D) → [3]
<i>Eskualde</i> (A / B / E) → [3]
<i>Gañezkatu</i> (A / A1 / B1 / E / F) → [3]
<i>Guzia dezakeana</i> (A / B / B1 / C / C+) → [3]
<i>Jakinsu</i> (A2 / B / B1 / C / C+ / D?) → [3]

⁸¹ Kkoak (usu erabiliak) oso garrantzitsuak dira nahiz beste testuekin loturarik ez adierazi, §7.3 eta §7.4n erakutsi diren Lren estilo ezaugarriengatik; Jko Urola aldeko hitz bereziak ongi datoz ere Loiolan emandako sermoi batentzat.

Jatorri (A2 / B / B2 / C / C+ / E / F) → [3]
Miraldizko (A / A1 / B / G) → [3]
Mundutar (A / B / E) → [3]
Ontasun (A2 / B / B1 / C / C+ / D) → [3]
Sarrera (A / A1 / B / C / E) → [3]
Seguranza (A / B / D / F) → [3]
Soseguzko (A / B / H / J / I) → [3]
Triunfo (E / K) → [3]
Usteltasun (A / B / B1 / C+ / D) → [3]
Zorion (A / B / B1 / C / C+ / K) → [3]

II

Admiragarri (A / D) → [2]
Bitartekotasun (A / D) → [2]
Bizileku (A / C / C+ / H) → [2]
Desegindu (B / B1 / C / C+) → [2]
Egiazko (B / B2 / C / C+) → [2]
Erruki (B / B1 / C / C+) → [2]
Garaitu (B / B1 / C / C+) → [2]
Guraso (B / B1 / C / C+) → [2]
Negargarri (B / B1 / C / C+) → [2]
Ondasun (B / C+) → [2]
Paregabe (B / B1 / C / C+ / D?) → [2]
Probetxuzko (A / C+) → [2]
Senidetasun (A / H) → [2]

III

Argitasun (A2 / H) → [1]
Asiera (B / B1 / C) → [1]
Autu (C / K) → [1]
Jontura (A / J) → [1]
Negarrezko (H) → [1]
Suertoso (A / J) → [1]
Tristura (A / D?) → [1]

Gure ustez, aurreko gogoeten arabera ondoko hainbat hitz, (lehen saileko [3] daramaten guztiak bederen) zein bere aldetik –ez soilik guztiak batera edo, esaterako, dozena-erdiko multzoetan harturik– gai lirateke aipatu egiteko honetarako, zorrotzasunik handiena eskaturik ere:⁸² *aditzalle, andizkatu, anparatzalle, atsegintasun, aukera, berritasun, bidegaldu, desegindu, edertasun, erdiratu, erribera, erruki, eskergetasun, eskualde, gañezkatu, guzia dezakeana, jakinsu, mundutar, ontasun, sarrera, triunfo, zorion*.

Horien artean, *egoki, guzia dezakeana, mundutar, sarrera*, kategoria are bereziagoan (maila bat goraxeago) kokatu ahalko genituzke, batez ere HHrekin eta Lren gainerako testuekin dituzten lotura estuengatik. Orobat, horiei erantsi behar zaizkie *jatorri* izen gisa pare batez erabili izana (hitz hori ez zen bertakotuko 1900 arte) eta ezin aipagabe utzi oraindik argitaratzeko genuen HHko bi sarrera berean, bata bestearen segidako bi adieren gainean osatu eta lau bider erabilitako esapidea: *miraldizko berritasun*; ez da berriro inoiz agertu egundaino euskal testu eta hiztegi tradizio osoan eta ezin izan ASren eta HHren arteko lotura nabarmenagorik edo ASren Larramendiren egiletasunaren adierazle ozenagorik. Azkenik, badira HHn paralelo zuzenak izateaz landara, testuan zehar *edo/eta* bikoteen bidez bertakotu hitzak edo funtzio bera duten errepikapen ugariak (ik. §7.4 eta §7.3, hurrenez hurren) baliatuaz: *triumfo* eta *zorion* argiro kategoria honetan sartuko lirateke.

Baina, zehaztasunak zehaztasun, zifrak eurak ezin adierazgarriago dira: 250 bat lerrotako testuan 29 lehen agerraldi aurkitu ditugu Hegoaldeko testuen barnean, 5 bigarren agerraldi (Lren beste testu baten ondotik) eta are 18 lehen agerraldi Euskal Herri osoan; 32 hitz ASn eta HHn, 16 bi horiezaz gainera gutxienez Lren beste testuren batean aurkituak eta 6 dira HHn garatu gabeko eratorri birtualak; hain testu laburrean 22 hitz ASn eta Lren beste testuren batean lekukotzen dira eta horietarik 16 are Lren hiru testutan aldi berean. Iparraldetik bertakotu hitzak 14-15 dira eta Larramen-

⁸² Esan gabe doa emaitza hauek analisisiko baldintza zehatzak beteaz onar litezkeela; *triumfo*, demagun ez bide litzateke esanguratsu mende eta dialekto guztietako lekukotasunak kontuan izanik edo *erruki* Bko testu baten aurrean bagina edo *sarrera* egungo euskara corpusatz harturik... Besterik da 1740an Loiolan egindako sermoi zehatz hau aztertzean zertzelada guztiek batera soilik egile batengana garamatzatela markatzea, Larramendirengana, alegia.

dik berak sortuak edo “bataiatuak” 15. Horiezaz gainera, 5 hitzi gutxienez 60 urte aurreratu zaio XIXtik ustezko lehen agerraldia, 40 bat hitz eratorri ezberdin lekukotzen da (zenbait hainbat aldiz) eta, besteak beste, *miraldizko berritasun* hapax erraldoia 4 bider.

Ez da esan beharrik, era eta maila askotako froga larri sobera kausitzen dugula Asuntzioko Sermoi hau Manuel Larramendiren lumatik aterea dela erabateko segurantzaz baieztatzeko.

9. Ohar bat ASz eta HHren ekoizpenaz

Lehendik ere (Lakarra 1985a, 1985b) bagenekien Larramendik bere testuetan ere erabiltzen zituela “neologismoak” eta ez bakarrik sortzen Hitzegian *Autoridadesekin* parra egin eta etsaiez barre egiteko edo ezjakinen ahoak ixteko, Ibar ondoko historiografiak azaldu nahi izan duenez testuei ezikusiarrena eta filologiari uko eginaz. Hori, gainera, are HH baino lehenagoko testuetan, *Artean* (1729) edo Azkoitiko Sermoiari (1737); orain dakusgunez 1740ko Asuntzioko Sermoi honetan ere errepikatzen da jokabide hori eta are zabaltzen soilik HHren bidez Iparraldetik Hegoaldera (edo Bizkai aldetik landara) aldatu eta landatutakotzat genituen hitzetara. Bestalde (ik. Urgell 2002a), HHren egitasmoa hasia zen Loiolara baino askoz lehenago, are *Artea* eta aurreko urteko *De la universalidad y antigüedad* (1728) baino lehen ere eta badakigu zein zen eredu zuen *Autoridadesen* sarrerak betetzeko metodoa edo barneko osagai nagusien hurrenkera ere: B, G, Ipar + asmatutako/liburuetan bildutako hitzak, funtsean.⁸³

Aurrekoaz baliaturik eta Blanca Urgellen iradokizunei jarraituz,⁸⁴ §6 eta §7 ataletan ikertutako hitzak (HHn zetozenak, jakina) horko zein erdal

⁸³ B. Urgell izan da bere tesiaren eta hari lotutako hainbat lanen bidez “[HH] noiz, non eta batez ere nola egin den galderei” (2002a: 629) buruz dakigun ia guztia garatu duena; haren lanetik abiatutako osagarri nimoia izan nahi lukete ondoko paragrafoek.

⁸⁴ Urgellek “(...) baliteke hiztegiaren zati bat Loiolara baino lehenagoko astialdian idaztea; berriz, agerian dago gainerakoa Loiolan egin dela: gutxienez G letratik aurrerakoa, orotara 446 or. 828tik. Gehixeago ere zehatz daiteke, baina ez askoz gehiago oraingo, hiztegi barruko datue-

sarreratan datozen markatzea erabaki dugu, horren bidez AS idatzi zuenean egilea noraino iritsia zen (egiantzekotasun handiz, gutxi gorabehera bederen) ikertzeko: nire datuetan *garaitu* ‘vencida, ir de vencida’ eta *egiazko* ‘verdadero’ dira V-ko bakarrak (X-, Z-korik ez dut aurkitu),⁸⁵ baina lehenean ‘allanar dificultades’, ‘sobrepujar’, ‘prevalecer’ ere bada eta bestea genuke seguruago bakarra. Aldiz, P-rentzat *andizkatu* ‘ponderar’, *asiera* ‘principio’ (eta gehiago, noski), *erdiratu* ‘partir en dos mitades’, *paregabe* ‘(sin) par’, *probetxuzko* ‘provechoso’ eta *usteltasun* ‘podredumbre’ - ‘putrefacción’, aski den adina iruditzen zaizkit letra horrentzat eta, gutxiago izan arren, baita *jakinsu* ‘sabio’ (Bibliako adieran, *guraso* bezala) gehi *seguranza* ‘seguridad’ S-rentzat eta bakarrak diren arren⁸⁶ *erribera* ‘rivera’ eta *gañezkatu* ‘re-bosar’, ‘rebosadura’ R-rentzat. Aurreko O-ri dagozkionetan ere bada pare bat eta bata behintzat oso esanguratsua: *aditzalle* ‘oyente’, ‘olor’, *guzia dezakeana* ‘omnipotencia’, ‘omnipotente’; are atzerago jotzen badugu, N-rako aski izango bide da §7.2 azpiatalean luzaz aipatu *miraldizko berritasun*, zeinetan bata bestearen segidan doazen bi ‘novedad’ekin euskararen historian berriro lekukotzen ez den egitura gauzatu baita ASn.⁸⁷

ASko aztergaien arabera, hura idatzi orduko segurtasun osoz iritsitako sarrera T- akaburantz kokatutako *triunfo* iruditzen zaigu: HHn harentzat eta haren gainean familia osoa eraikia dugu, batetik (‘triunfo’, ‘triunfador’, ‘triunfante’, ‘triunfado’...) eta ASn 7 aldiz erabilia baitakusgu, bestetik (§6).

Urgellek (2002a) gogoratzen duenez, ondokoa dugu *Diccionario de Autoridades*en liburukien argitalpen hurrenkera: A-B (1726), C (1729), D-F

tan oinarriturik” (2002a: 635). Iruditzen zait G-tik aurrerakoa gutxienezkotzat eman behar dela, hasi eta buka egindako sarrerei legokiekeena; seguruena erdi-eginak zirenak ere osatu ziren, batez ere sarrerako 3. edo 4. “leihatilatik” aurrerakoetan.

⁸⁵ Are gutxiago 1742-1743an osatu Eranskinekorik, jakina; ikus 42. oharrean.

⁸⁶ Bakarrak baina Lren “bataioetarik” bata, hark asmatua bestea eta, gainera, haren enparauko euskal testuetan ere erabiliak biak.

⁸⁷ Erants bedi §7.1n (eta zabalago Lakarra 2022a)n aztertu *jatorri* ‘emanación’, baina baita ‘origen’, ‘original’ ere; gogoan har bedi ‘pecado original’en euskal itzulpena Hegoaldeko idazki askotan (baina ez bazterreko Lren eraginaz landakoetan) HH baino lehenagoko *bekatu orijinal* > *bekatu jatorrizko* nola bilakatzen den.

(1732), G-Ñ (1734), O-R (1737) eta S-Z (1739); horrenbestez, esan dezagun 1740ko abuztuaren 14an sermoia egin zuenean seguruenik azken tomoaren erdia edo gehiago egina edo horren oinarriak jarriak zituela behintzat.⁸⁸

10. Gehiago grafiaz eta hizkuntzaz: kopia, ez originala

Testuari eskaini lehen begiratuaren akaburantz (§2) ikusi dugu bazirela pare bat xehetasun grafiko ez Larramendiren original batekin baina kopiarekin ari ginela susmatzeko modukoak. Hots, bai *-r- > -ø-* iritziren pare bat formatan eta baita *-d- > -r-* irudiren beste batzuetan kausitu dugu eta, azkenik, afrikatu/frikari Larramendik Hegoaldera ekarritako bereizkuntza grafikoa % 90ean edo betearren salbuespenek ondorio berdintsura garamatza.

Bada oraindik arrazoi sendo eta seguruagorik: Asuntzioko Sermoian frikari/afrikatu oposizioa nola gauzatzen den zehatzago begiratzen badugu, are garbiago dukegu ezin dela Lren eskutik zuzenean ateratakoa izan sermoia-
ren ale hau, baina beste norbaitek ondoren egindako kopia. Honetarako ASko afrikatu bizkarkarien datuak bilduko ditugu hemen azterketa zehatzago baterako:⁸⁹

(1r) *celebratcen, garaitcen, gozatcera, aurquitcen* (2), *celebratcera, alabatcera, baderitzot, amparazallea, celebratcen, publicatcen, lotsacen*;
(1v) *eriotzaren* (7), *eriotza* (2), *eriotzarequin, aditcera, eriotzan, eriotzari, esplicitceco, aurquicen, aurquitcen*; (2r) *alchatcen, aurquitcen* (4), *eriotzaren, gozatcera, deizo, distreatcen, guertatcen*; (2v) *aurquitcen, de-*

⁸⁸ Bideanabar, testuan gorago markatu bezala, sarreren barrenean kategoria bakoitzak zer zati hartzen zuen gogoan izanik, hara HHko *dicha*: ‘felicidad, *dicha, dicea, doaya, doaña, zoriona, doatsun-dea*’: lehen 3ak B eta G direlarik, 4.a Ipar eta azkena egileak sortua zalantzarik gabe, zer etorki ote azken bigarren doan *zorionek?* Erants bedi §6 akabuko *zorion* sarrerako oharrak, tartean Lren testuetan gertatu hitz horren eta eratorrien erabilerazkoak. (Lakarra prestatzen-c)-n *zoriongi, zoriondo, zoriontasun, pozeraskida, pozeraskidaria* eta beste biltzen dira Lren *zorion* eta *zorionekoren* HHkide bezala, gehienak haren patua baino exkaxagokoak.

⁸⁹ Lehen bost orrialdeak soilik (1r-3r); guztiaren 2/3tsu; gainerakoan ez da salbuespenik aurkitu.

ritzat, *consideratcea*, *baratza* (2), *bicilecutzat*, *etzan*, *aurquitcen*, *viotza*, *contentatceco*, *atseguintasunez*, *zuceditzen*, *viotzac*, *viotceco*; (3r) *eriotza*, *eriotzaren*, *eriotzaric*, *vicitzaric*, *eriotzan*, *iritci*, *aditzalleac*, *aurquitcen* (3), *itcic*, *gañezcatcen*, *eriotzarequin*; (3v) *batzuec*, *igotcean* (2), *icaratcen*, *publicatcen* (2), *asmatcen*, *aditcera*, *litzaqueala*, *eriotza*, *eriotzaren*, *etzuen*, *beretzat*, *igocean*; (4r) *guelditcen*, *deitzot*, *itz*, *guelditcen*, *amparatzalle*, *eriotzati*, *escatcen*, *utci*, *aututcen*, *escogicen*, *beretzat*, *veguiratceco*, *palagatceco*, *aseguratceco*, *eriotzaren* (2), *beretzat*, *guretzat*, *eriotza* (4), *corresponditcen*, *seguitcea*, *betetcen*, *confiatcen*, *itzuli*, *itzazu*; (5r) *confiatcen*, *emparatceco*, *aurquitcen*, *contatcen*, *escatcen*, *alegratcen*, *descansatcea* (2), *gozatceco*, *descansatcea*, *gozatceco*.

Hots, <tz> *a-o-uren* aitzinean baina <tc> *e-irenean*. Ezaguna denez, Artean Larramendik egin zuen bere proposamen grafikoan zera dio txistukari afrikatuez:

Finalmente dos pronunciaciones se harán difíciles a algunos y son las que traen *tz*, *ts* y, sin embargo, son muy suaves y dulces, v.g. *otzá* frío, *gatzá*, sal, *hitzá* palabra y *otsá* ruido, *lotsá* vergüenza, *otsoá* lobo, *atsoá* mujer vieja, *utsá* vano. Acertaráse con su pronunciación si se hieren ambas consonantes juntas, como partes de la syllaba siguiente (1729: 339).

<tz>ren adibide guztietan, halabeharrez, *tza* dugu, baina Arteko aurreko ataletan badira (37) *bátzuec*, *bátzuen*, *bátzuei*..., (38-39) *bederatzi*, *amazortzi*, *emeretzi*, (53) *ecarritzea*, *icusitzea*, *eseritzea* (...) esta dicción *tzea* (...) *artzea*, *uquitzea*, *aguintzea* (...) (54) “(...) añadiendo *tzen*, *aditutzen*, *arritutzen*, *egositzen* (...)”, (55) *ateratzerat*, (159) *nintzen* (319) *loacartzen*, *esnatzean*... Are markagarriago gertatzen da liburuaren akaburantz euskarazko poesiaren adibidetzat eman Joanes Etxeberriren *Noelak* eta *Manual Debotioñezkotik* gehi Haranbururenetik zati guztiak <tz>rekin jasoak izatea, edozein ere dela ondoko bokala: N *bihotzera*, *batzuc*, *citzaisten*, *aitzina*; MD *bihotzez*, *gaitzetsi*, *baitatzaquec*; Har *laudatzen*, *jauntzat*, *defendatzen*...

Orobat Larramendiren beraren horko “Euskara” bertsoan eta gainerako bere sormenetiko ekoizpenetan: (383) *guertatzen*, *cebiltzan*, (391) *ausartzi*, *etzeran*, *etzan*... Halaber *Hiztegi Hirukoitzaren* hitzaurrean: *aditzen*, *batzuec*,

gaitzic, hitzontziac, isiltzeco, daquitzan, edertzen, utzi, (22 kasutatik).⁹⁰ Baita *Corografian (izcuntza, hitzoncia, etzeatiet, oroitzar, 17 kasutatik)*⁹¹ eta *Sobre los Fuerosen: zaiquitzu, biotzaren, batzuec, garbitzen, etzidin, ateratzeco, 30etatik*). Mendibururi egindako Sarrera-Gutunean: *arguitaratzeco, utzi, ayenatzen* (34tatik), <tc>rik gabe.

Sermoiak. Testu hauetan dozenaka eta are ehundaka dira <tz>dunak eta bost bokalen aurrean erregulartasun osoz. Ez dugu salbuespenik aurkitu eta <tze> eta <tzi>ren adibide eskutada bat ematera mugatuko gara Asuntzioko Sermoiko usadioarekin erkatzeko:

- A. Azkoitiko Sermoa: *argitzen, cecartzien, hitzic, etzigon, etziran, malmetitzen, etzeuala*.⁹²
- B. San Agustinen Doanditza:⁹³ *ondratzen, daramatzien, biotzetic, utzitzen, etzion, itzatzu, camporutzen, iritzian, etzera*.
- C. Andoaingo Sermoa: *biotzez, etzinde, dauzcatzienac, hiltzeco, etzituzten, esnetzallea, hitzontziqueria, eragotzi, garbitzera*.

Hiztegi Hirukoitzaren gorputzean: *lotzurra* ('taba'), *beltzuntza, eultzarra* ('tábano'), *iltze, ultze* ('tabaques'), *dilidontzia* ('tembladera'), *dauzcatzitzu* ('yo los tengo', etc), *totzic* ('tomalos al muchacho'), *dacartiz* (x -tzi), *espartzua* ('trenza'), *iurtzuria* ('trueno'). Halaber, ez dugu <tzo>-rik aurkitu osorik begiratu dugun T- letrako sarreretan.⁹⁴ Alabaina, horiek berriaz bi-

⁹⁰ Altuna & Lakarra (1990): salbuespenik gabe. Hor bildu ez den L orrialdeko pasarteetan *azaltzeco, aguertzeco* (ez da adibide gehiago).

⁹¹ Salbuespen bakarrak *guertzen, lotsacen*. Akatsak?

⁹² Sermoi honetako eta *Corografiako* usadioa markatuak zituen Seguroiak (2004: 251).

⁹³ Hasierako oharrean esan bezala, Kaltzakortaren edizio kritikoa (2018) darabilgu, hor ezarritako formak hurbilago baitira Lren originalekoetatik edo haren kopiarik zaharrenetakoetarik; Aranak eta ondokoek <tz> dakarte edozein bokalen aurrean, baina -kasu honetan hori izan arren itzaroten duguna- ez da fidagarri suertatzen, beste hainbat puntutan ere modernotu egiten baitu Lren usadioa.

⁹⁴ Letra hori hautatzearen zergatia aurreko atalean ASren eta HHren garaikidetasunaz markatua izan da. Nolanahi ere, puntu honetan berdintsu zatekeen beste edozein letrarekin, Lk ez baitu usadio aldaketarik hiztegi osoan zehar, errataren bat gorabehera (cf. testuko *dacartiz*).

latuz geroz errazki aurkitzen dira: *atz*o ('ayer'), *hitzontzia* ('hablador'), *mintzoa* ('habla'), etab.

Ez da esan beharrik ASko usadioa ez datorrela bat ez egilearen aurreko eta ez ondoko testuekin, ez eta Arteko dotrinarekin edo AStik (kronologikoki) aski hurbil den HHko usadioarekin ere. Ezinbesteko ondorioa iruditzen zaigu ez Larramendiren originalaren baina ondoko norbaitek egingdako kopia baten aurrean garela.⁹⁵ Ez da harritzeko Lren originaleko <tz> ez gorde izana, ordea, oraindik *Euskeraren Berri Onak* obran <tz> araukotzat eman arren Kardaberatzen usadioak ez baitirudi horrela bermatzen duenik:

Markatzekoa da 60aren hamarkadan oraindik Kardaberatzek ez duela <tz> bakartzat hautatu *i* eta eren aurrean: *esquentcen* (1), *dedicatcen* (1), *servitceco* (11), *costatcen* (11), *escatcen* (11), *escatzen* (11), *deseatzen* (21), *oroitzeco* (21), *confessatcea* (21), *perseguitcen* (31), *gurutce* (31), etab. ditugu *Christauaren Bicitzan*, <tc> nagusi dela lehendabiziko so batean. Ez du lekukotasun zuzenagirik ere ematen, maisuari jarraikiz, *Eusqueraren berri onetan* (1761) <tz> eta <ts> idazteko gomendatu arren: "Ascorrenzat nequea dirudi; baña juicioa duenac nequeric batere eztu, esaten dan bezala escribitcean: *tza*, *tze*, *tzi*, *tzo*, *tzu*, *tsa*, *tse*, *tsi*, *tso*, *tsu*. Euscalduna bacera aleric oartu gabe, ta alacoric ez baliz bezala, neque gabe, zuc itzeguitean, or escribitu dan bezala, beti esaten dezu (...) orrelaco beste itzac escribitcea edo esatea, cer neque da?" (28)

Mendiburuk, aldiz, <tz> arauzko bihurtu du leku guztietan <tc>ren kaltetan eta berdin Larizek. (apud Lakarra 1985b: 245)

Hizkuntzari doakionez –gehienbat Larramendiren gainerako testuekiko berdintasunak askozaz zabalago eta sakonago izan arren (cf. §3 eta §§6-7)– badira ezaugarri gutxi batzuk nekez har litezkeenak Larramendiren eskutik sortutakotzat: motibatiboko eta zenbait ablatibotako *-ti*, batetik, eta objek-

⁹⁵ Hizkuntzako eta grafiazko arrazoiez landa, gogoan dut J. A. Munita adiskide eta UPV/EHUko paleografiako irakasle ohiak Azkoitiko Sermoiaren faksimilearekin konparatu ondoren adierazi zidala (materialtasun hutsari kasu eginaz) ez zituela esku berekotzat; ikus 184. orrialdeko 1. irudia.

tu pluraleko komunztadura falta gutxi batzuk, bestetik. Azkenik, horiezaz gain, badira *-r/-d-* eta *-r/-ø-* txandakatzeren batzuk ere:

1r *orretati*, 1v *soseguagati*, alde *onetati*, 2r dan *parteti* (2, –baina 2r dan *aldecitic-*), *emendi dator*, esateagati, 2v parage *onetati*, *argati*, 3r *soseguagati*, verrietasunagati (2), valle *artati*, 3v *argati*, 4r illen *arteti*, eguiñagati, *eriotzati*, *escualdeti*, *bertati*, 4v *argati*, *cergati* (2), *videti*, esquergabetasunagati, valle *onetati*;

1r Marta eta Maria Evangelio Santuac empeñaturic eracusten *digun* becela; 1v esplicatuco *dizu*et beraren gloriac; 4r Deitzot itz oiec erac esango *ciela* mundutarrai;

2r ez *deizo* Jesucristoc daucala; 4r escatcen *badirazu*; *deitzot* itz oiec;

Lehen bientzat paraleloak aurkitzea ez da zailegi Goierrri aldeko testuetan, XVIII. mendetik bertatik atera gabe ere, esaterako Murugarrenek (1984) argitaratu platika anonimo urtegabe eta lekutugabeen:

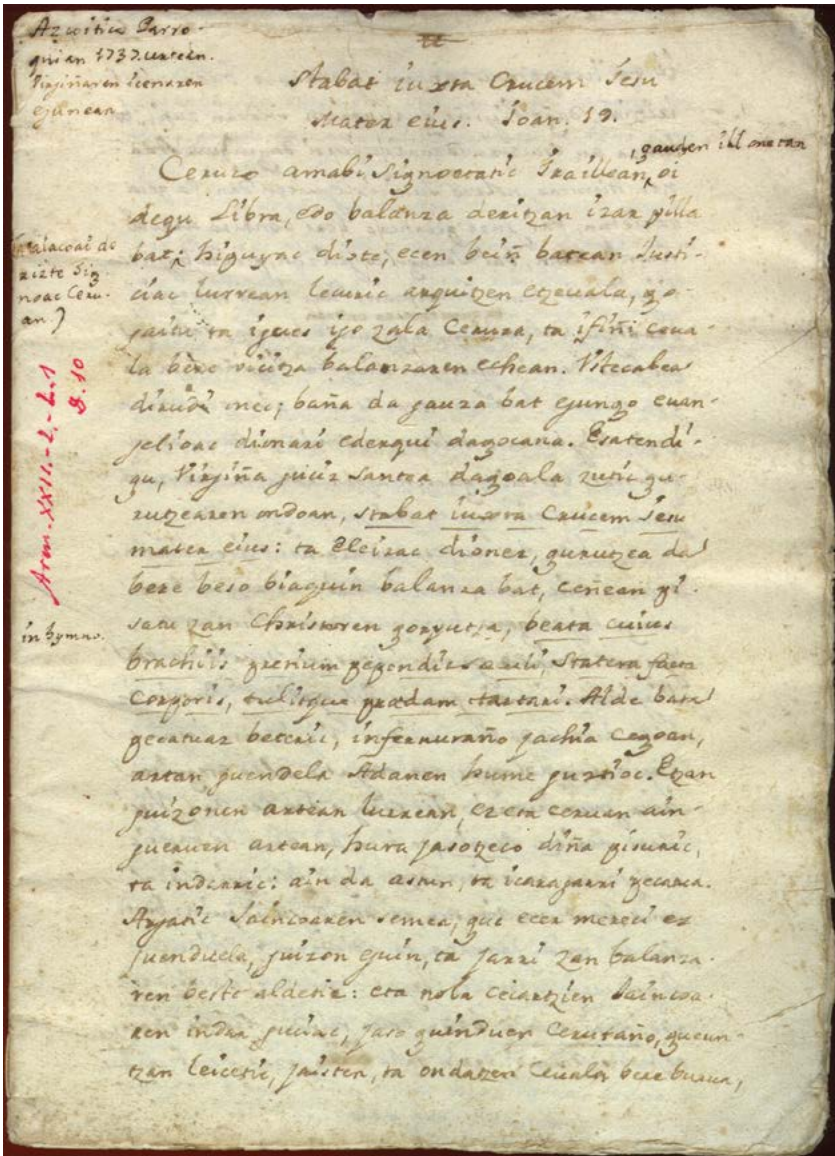
2 *autic*, 3 *parcatzeagati*, *bategati*, 4 *tabernati*, *jocuetati*, *fastaetati*, *alperretati*, 5 *guztietati*, 6 *ofenditzeagati*, 7 *izanagati*, *galduagati*, 8 *ofenditzeagati*, *seguratzegagati*, 10 *infernuti*, *pasatzegagati*, *aecgati*, 13 *aec bietati*, 14 *gogoti*, *gaurdanetic*;

10 *cerbait* arinduco ote *dizuen* cere tormentuac, 14 *orretaraco* ematen *didazu* aviso gozo oec.

Haatik, G Hegoaldeko ezaugarri funtsezkoetan (**edun*-en *deu-* eta *zeu-* eta eratorrietan, demagun) ez da arrastorik ASn eta PLko komunztadura gabeko bien aldamenean ere askoz gehiago dira (NORK-ZEReko) komunztaduradunak. Zehaztasun gehiagotan sartzea ezinezko zaigun arren, kopia-gilea Gipuzkoa Hegoaldekotzat jotzea bide dugu egiantzekoena, are gehiago sermoi honen aldamenean diren XVIII. mendeko enparauko hiruretarik bi Seguran eta Idiazabalen emandakoak direla ikusirik.

Paperak, halabeharrez, filigranarik agertzen ez duelarik –beharbada kuartilletan antolatzeko *forma* estandar handiagoetarik holako markarik ez zuen alderdia zatitu eta tolesturik–, ezin lagun gaitzake kopiaren datarekin. ASrekin batera gorde diren sermoiak mendeko '70 eta '80ko hamarkadetakoak direlarik (1772, 1783, 1788koak, zehazki), litekeena da AS ere ordukoa izatea baina ez da ezinbestekoa eta ikerketa eta aurkikuntza berriak beharrezko dirateke argi gehiago egiteko.

1. irudia. 1737ko Azkoitiko Sermoiaren Larramendiren autografoa; 1740ko AStik gordetako hurbilena (apud Lakarra 1985b)

11. Ondorioak

Zorigaitzez, merezi luketen arreta filologikoa jaso gabeko euskarazko lekuko asko da oraindik, eta hala gertatzen zen hemen argitara dakargun Antso Jakitunaren Fundazioan –etorki, data eta egile ezagunik gabe– zetzan Asuntzioko Sermoi honekin. Lehen Euskara Modernoko enparauko testu ugarien artean ezkutaturik eta atzendurik laga beharrean, sermoi honen hainbat ezaugarrik, –berariaz bertan kausitu erretorika eta hizkuntza landuak (bereziki lexiko hain markagarri eta interesgarriak)– honako hau editatzeko gogoia piztu eta aurkezten dituen oinarritzko galderak erantzutera bultzatu gaitu. Gure ikerketen arabera, Manuel Larramendi jesuita euskal gramatikari, hiztegitale eta –nahiz erdarazko zein euskarazko– idazle handiarena dugu, hain zuzen, 1740ko abuztuaren 14ko bezperako mezatan Loiolako Kolegioan emana (bertako Historia liburuak bermatzen duenez, §5) editatzen dugun Asuntzioko Sermoi hau.

Asuntzioko honen kasuan, gainera, egilearen enparauko sermioen mailari ezer kendu gabe, interesa areagotzen da, gogoan izanik Loiolako jesuiten aurrean emana izan zela eta momentu berezian emana, gainera, –data horretarako Larramendik ekoizpena aurreratua baitzuen baina ez argitaratua ezta amaitua ere bere *Diccionario Trilingüe* ospetsua– eta, izan ere, HHren garapenaren hainbat errainu eta isla garbi antzematen baititugu bertan, ASren ezaugarrietan.

Baieztapen hauek funtsatzeko –hots, Lren gainerako testu orain arte ezagutuekin batean segurtasunez aztertua eta erabilia izan dadin– garatu ahal izan dugun azterketa fin eta zehatzena ezarri nahi izan diogu hainbat alderditatik testuari, helburu jakin horretarako emankor eta erabakigarrien gertatzen zaizkigun ertzetarik, bereziki. Testuaren barneko hurbilketak eta Lren gainerako testu eta liburuekiko erkaketak bete dute, beraz, gure saioaren zati nagusia, dagoeneko ikusi bezala, egile, data eta tokiari dagokiona kanpoko informazio erantsi baliagarriaren berme edo laguntza oso onuragarriaz ebatzi bada ere: §3. atalean hizkeraz funtsean Probintziaren Iparralde edo Beterriari dagokiola erakutsi dugu laburki (nahiz barneko zenbait kontraesan baden (*zuan/zuen, duan/duen*);⁹⁶ ho-

⁹⁶ Lren gainerako testu gehienetan bezala, SAgSn, demagun, baina –beste era batera– baita AndSn ere. Agian SAgSk lirudike AStik hurbilen, baina badira ezberdintasun aipagarriak (**ezan*

rrekin batera, lehen paragrafotik antzeman litekeen egileak zuen –eta Lrenaz dakigunarekin bat datorren– bere bailarako euskararen mugetarik harago egiteko asmo argia (funtsean Euskal Herri osora hedatzeko borondatea) markatu dugu.

Asuntzioko Sermoia garaiko enparauko gehienen baliabide erretorikoen langa apaletik oso gora dela argudiatu dugu gero: Andoaingo maisuaren gainerako saio urri bezain zoragarriak bezalatsu (§4) sermoiaren *ornatusa* (errepikak, *variatio*ak, hitz bikote eta hirukoteak, galde erretorikoak, eskemak...) Larramendik Salamancatik zekarren sermolari trebearen ospea bermatzera zetorren (lehen erdaraz, orain euskaraz). Horrekin batera, haren hizkera (Lagundiko “beltzik” jakintsuenen mailatik kokkaren batzuk gorago eta aberatsago) miatu nahi izan dugu, bi mendetan inork gainditu ez zuen eta gehienek onartu eta laudatu zuten haren hizkuntzazko maisugoa eta lehenasuna aldarrikatuaz.

Larramendiren obrari lan ezezagun bat esleitzeko eta aitortzeko jomuga horrekin, iritzi-miritzietarik aldendu eta egile eta lekukotasun garrantzitsu honekikoak ahalik eta zehatzenik erabaki eta finkatu nahi izan ditugularik, OEHko (eta, behar zenean, EKCrene) datuekin egindako erkaketa zabal eta luzeen bitartez, ia 50 hitz hautaturen inguruko zertzelada esanguratsuenak bildu ditugu §6n.⁹⁷ Bertan dira lekukotuak Hegoaldeko lehen agerraldi ugari (baita hainbat Euskal Herri osokoak ere), orobat ASz landa HHn lekukotutako hitzak, ASz gain Lren enparauko euskal testuetan agertzen zaigun mordoak, halaber Iparraldetik Lren HHren bidez 1745az geroztik Hegoaldean bertakotu franko, –tartean Iparraldeko hainbat testutan berlandatuak– eta baita, noski, Lk HHn (zein lehenago, Artean, AzkSn nahiz ASko honetan) asmatu zein “bataiatuak”, zorduna hartzekodun bilakatu eta mailegatuak ondare zaharrekotzat emanaz, ale-

irrealisetako laguntzaile iragankor bakarra, hainbat erradikal eta ez -tu irrealis perifrasietan...). Zalantzarik gabe, premiazko litzateke Lren testu guztietako euskararen azterketa zabalak.

⁹⁷ Konpli da gogoratzea 8 orrialde eta erdi exkax, 250 lerrotan bilduak direla era askotako azterketarako agertu emankortasunagatik hautatutako hitzok; gainera, eta ez halabeharrez, ia guztiak ditugu bi eta hiru aldiz bederen errepikatuak, gehienak lauzpabost aldiz eta bat (*zorion*) 15 aldiz *ditxarekin* bikote eginaz eta behin bera soilik.

gia.⁹⁸ Ez ditugu ahaztu nahi izan 1745 ondoko hamarkada eta mendeetako gertakariak ere, usu delako hitz baten ondoko bizitzak –hurrengo garaietako lekukotasunetan lortu hedadurak, alegia– beste edozein argudioren pare bil bailezake Larramendiren hitz ezagunenarekin. Azkenik, hapaxak, erabilera bereziak dituzten hitzak edota egileak asmo berezi markagarriren batez maizkara darabiltzanak bildu dira, baita hitz eratorriak ere, eraketan erabili atzizkien bidez sailkatuaz.

§7. atalean analisirako markagarri gertatzen diren zenbait isats berezi erantsi dizkiegu aurreko emaitza aski esanguratsuei: *jatorri* (§7.1) eta *miraldizko berritasun* (§7.2), asmatzaile edo egiletasun seguruko berba eta sintagma berezien erabilera, funtzio erretorikoaz landa helburu praktikoko edo pedagogiko hain markagarria duten errepikapenak (§7.3) eta hauei hurbiletik lotzen zaizkien *edo* gehi *eta* juntagailuen bidez zuzenbide berarekin osatu hainbat bikote baliokide (§7.4). Hots, sermoi baten forman antolatuturik hizkuntzazko hainbat mezu eta asmo ageri dira AS honetan.

Beharbada, Asuntzioko Sermoia norena izan zitekeen asmatzeak ez zuten oztopo larri edo gaindiezinik horretara jarriz geroz euskal testuetan eskarmentu apurren bat duenarentzat (nahiz hau izan orain arte peritestuan egilearen sinadurarik ez bestelako zertzeladarik ez dakarren lehena); arazo handiagoa suposatzen zuten, –agian interes urriagoko izan arren–, horren data eta toki zehatzak asmatzeak. Bi horiek askatzeak, ordea, haren aldeko egiletasunarekiko ondorioa ere berma zezakeen, jakina. Azken galdera horiek erantzuteko, J. I. Aranaren ohar ezagun baina egokiro preziatu gabeak (Kolegioko Historia liburutik hark atera Lk bertan eman sermoien zerrendak, zehazki) jarri gaitu bide zuzenean, zain zen baina itxaroten ez genuen aurkikuntza pozgarriaren ehiza osatuaz eta barneko argudioez landakoen bidez berretsiaz (§5).

Ondoko atalean (§8), aztertutako hitzak sailkatu ditugu lehenik (§8.1) emaitzen analisisian sakonduaz, §§6-7 ataletan hitzen historia ikertzeko

⁹⁸ Gogora harako *alabanza* famatuarena; hemen diren *erribera* eta *triumforen* aurrean ‘bataio esplizituez’ (1.a) eta ‘isilpekoetz’ (2.a) hitz egin ahalko litzateke, beharbada.

erabili irizpideak jarraituaz. Orobat, beren azalpen boterea miatu dugu, hitz horietan bildutako argudioak kateatuaz edo askerik aztertutako Lren egiletasunaren aldeko froga gisa erabili sarrera bakoitzaren pisua bistaratuaz (§8.2).

Asuntzioko Sermoia Larramendiri esleitzekotan susmo hutsetatik aurrera jo beharra zen eta irizpideak fintzea eta frogabidetzat hartzeko zirenak zabaltzea, hitz solteetara mugatu gabe –nahiz baden franko berehalakoan enparaukoren laguntzarik gabe harengana bidaltzeko gai denik–. Ohargarritzat dugu, orobat, zein bere aldetik harturik Lren sermoi eta gainerakoak (gutun, liburu-pasarte...) aski labur izan arren, hitzen historiaz –eta ondorioz testu honezaz edo etorkizunean izan litekeenez– gai baitira pisuzko argudiorik osatzeko. Haiek garatzean, beren ugalketa erlatiboak sare bakoitzean tupituagoa osatzea ekarri du, bai beren artean eta baita hauei HHa zein –neurriren batean– Artea gehiturik ere.

Bistakoa denez gure bilaketa “bideratua” zen, nolabait esan, hots, hasieratik bertatik, egilea Larramendi izan zitekeela oso egiantzeko aukeratzat genuen, eta oso urruti ginen egile zeharo ezezagun baten aldeko frogan bilaketa arrunt eta ohikotzat hartzetik. Horrenbestez, argudiaketan Lren testuetako paraleloei –batez ere bat baino gehiago zirenean aldegarrantzi berezia ematea erabaki dugu, eta HHren erabileran ere ASko gertakari partikularrak (eta alderantziz) markatu ere berariaz, dela *miraldizko berritasun* hapax harrigarria 4 bider 40 lerro eskasetan erabiltzea edo *triumforen* HHko familia aberatsaren parean hitz honek ASn duen erabileraren ugaria (7 aldiz 2 orrialdetan), nahiz *dicha eta zorion* bikotearen errepika etengabe asmotsu bezain esanguratsua bataren eta bestearen historia hain ezberdinez.

Larramendiren testuen sarean zabal eta sendo txertatuak diren hitzak, HHn Iparraldetik bilduak zein berak eratuak edo bataiatuak (edo “&c” batez iragarrikerik edo zilegizaturik utziak) eta Hegoaldeko tradizioan lehen agerraldiak direnak (baita Lren lehen agerraldien ondoko bigarrenak), batetik, eta (modu osagarrian) HH ondoko hamarkadetan Lren jarraitzaile argienetan lekukotuak izan dira lehenetsi ditugunak –Lren asmo didaktiko-erretorikoei dagozkien errepikapenak ahaztu gabe–, eta, noiz bakoitzak

bere aldetik, noiz beste zenbaiten laguntzaz, Lren egiletasuna aldarrikatzeko segurtasun funtsatua damaigutenak.⁹⁹

Aurreko jardun luze eta usu neketsuaren emaitza nagusia bikoitza dugu: froga lexiko ugari eta seguruz egile-izen, urte edo jatorri gabeko kopia anonimoa, zalantza gutxiz Larramendiren buru eta eskutik ateratako originala zela aldarrikatzea, batetik, eta horretarako prestatu dugun baina etorkizunearan bestetarako ere baliagarri izan litekeen irizpide eta analisi bide filologiko mordoan garatzea edo urratzea, bederen, bestetik.

Halaber, jakinik (cf. Urgell 2002a) Larramendik bere hiztegia 1728ko *Antigüedad y Universalidad* argitaratu baino lehen hasia zuela eta baita HHko A- letraz geroz lan-metodoan izandako aldaketa handia, hurrengo atalean (§9) ikertu nahi izan dugu sermoia eman zenean egileak nontsu (HHko zein letratan) ziharduen, ASko hitzen eta HHkoen erkaketa arin baten bidez. Gure ustez, *triunfo* sarrera-familia behintzat osatua zuen 1740an AS idatzi baino lehen, eta, beharbada, urrutixeago ere iritsia zen, HHko sarreretako lehen bizpahiru hitz edo “leihatilei” dagokienez, bederen, ez, agian, testuetarik jaso edo egileak berak asmatu hirugarrenaz eskuinagoko kokaguneetan.

§10ean Larramendik *Artean* eta gainerako lekukotasun zuzen ezagunean –AzkS, HH, *Korografia* eta beste– salbuespenik gabe egindakoaren aurka, AS honek <tz> soilik *a-o-u* bokalen aurrean darabilela (<tc>, aldiz, *e-i*-renean) eta hizkuntzazko beste zertzelada txiki baina garrantzitsuekin –gehi ASkoaren letra eta Larramendiren autografoekiko ezberdintasunengatik– ez Lren originalaren baina inoren kopia baten aurrean garelako ondorioztatu dugu.

⁹⁹ Ez dut oraingoan gehiegi erabili –aztergai gutxiago ere miatu dudalarik– baina pisuzko eta are usuenik erabakigarri iruditzen zait Lakarra (prest-a)n sistematikoago darabilidan “argumentu sintagmatikoa”. Adibide erraz baterako, KS 3 *Bañá ò María, nere gurte edo culto eta confianza bigun eta osoaren jomuga dina* esaldiko *jomugaren* jatorria zehazterako orduan (“Documentado desde Lizarraga de Elcano, aparece en textos meridionales y en algún septentrional moderno”, OEH) ezinbesteko da gogoratzea sermoi horretako agerraldi bakarrean hitz hori 1745eko jaiotza data bera duten *gurte* eta *dina* eraketa eta bataio-kide birekin doala eta gertakari horrek biderkatu egiten duela bakoitzaren argudio-pisua.

Kopiagileak ez zuen hizkuntzazko aldaketa handirik egin (-*ti* ablatibokoa eta PL komuntadura falta batzuk zein -*d-* > -*r-* edo -*r-* > -*ø-* zenbait) baina itxura guztien arabera Gipuzkoa Hegoaldekoa bide zen.

Uste dugu, amaitzeko, era askotako froga sendoak eman ditugula baieztatze-ko Lren testu artean ezezagun baten aurrean garela, eta Asuntzioko Sermoiaren lekukotasun berri honek –gehi honen aurkikuntzaren bidez ezaugutu auzo duen Kontzepzioko Sermoiak (Lakarra prest-a)– Manuel Larramendiren euskal testu bilduma laburra (cf. Altuna & Lakarra 1990)¹⁰⁰ hein batean zabaltzera garamatzala; ikus, orobat, §5eko oharra Loiolako Kolegioan eta inguruan emandakoez, kontuan izanik ez ziratekeela inolaz ere egilearen sermoi bakarrak.

AS tamainaz handia izan ez arren –bai markagarri guztiz bere estilo eta helburu didaktiko-erretorikoen aldetik (cf. §4 eta §§7.3-7.4) guri axolakoen zaigun hizkuntzazkoarenetik gainera–, egilearen enparaukoekin batera –Arteko poesiak (1729), Mendibururentzako Sarrera-Gutuna (1747), Azkoitiko Sermoiak (1737), San Agustinena (1750),¹⁰¹ Andoaingo Agustin Leitzakoaren omenezkoa (1763), eta, beharbada, oraindik ezagutzen ez dugun besteren bat¹⁰² gehi, bere liburuetako (HH 1745 [1742ko Hitzaurrea]), *Corografía de Guipuzcoa* (1754), *Sobre los Fueros de Guipuzcoa* (~1757) zenbait zati labor eta Burgosko Dotrinatik (1747), dagokion partearekin–¹⁰³ euskal prosaren

¹⁰⁰ Altuna & Lakarra (1990) lanean bada akats bat baino gehiago (edukizkoak nahiz formazkoak), hein batean edizio txukunei komeni ez zaizkien momentuko presengatik. Badut gogoia hura ahal bezain laster zuzentzeko eta osatzeko, AS hau eta lehen ahaztu beste pasarte laburren bat ere gehituaz eta emandako testuak berriz begiratuaz. Hor falta direnen artean markagarri dira HH L (50) orrialdeko Leko lerro urri baina garrantzitsuak; ez da ahazteko zein ataletan kokatuak diren: § 26an, “De las voces facultativas y de la licencia que me tomo en la formación de algunos vocablos”.

¹⁰¹ Aita Aranaren “1738-60” data proposamena horretara zehazteko argudioez, ikus 25. oharra.

¹⁰² 30. oharrean esan bezala, delako *correspondencia bascongada*, beharbada “euskaldunekin izandako gutuneria” baino ez da, ez nahitaez “euskaraz egindakoa”, denok uste edo nahiko genukeen bezala. Bestelako testurik aurkitzeko (§5ean aipatutako 1735eko eta gainerako sermoiak edo, beharbada, hor aipatu gabeko baina editatzeko bidean den 1772ko beste kopia izen- eta tokigabe bat) esperantzarako zio gehiago izan bide genezake; cf. Lakarra (prest.-a).

¹⁰³ Ikus Altuna (1982) eta Lakarra (1986) eta (1987) testu honetan Mendibururi eta Larramendiri dagokien partehartzeaz eta bere edizioaz; labor esateko, Lren zuzenketak zabal eta sakonak dira Mendibururen originalaren gainean eta funtsean onartuak argitaratutako azken bertsoian.

garapenaren eta euskararen historiaren garai berriaren (Lehen Euskara Modernoaren) lekuko zein pizgarri nahiz gailur gisa ageri zaigu Larramendiren obra, zinez euskal prosaren edozein erakusgarritan agertzeko modukoa, Mitxelena eta enparauko ikertzaileek –arrazoi osoz– markatu izan dutenez.

12. Bibliografia

AIESTARAN, U. (2023). «Añibarroren *Christau Doctrina* eta nafarrera idatziaren bilakabideaz», GrALa, UPV/EHU.

ALTUNA, P. (arg.) (1967). «Larramendi'ren iztegi berria», *Euskera* 2. aldia, 12: 139-300.

——— (1982). *Mendibururen idazlan argitaragabeak*. Bilbo: Euskaltzaindia & Ed. Mensajero, 2 lib.

——— (1991) «Larramendiren haurtzaroko urteak», *Euskera* 36: 35-43.

——— (arg.) (2000) *Aita Aranaren Egunaria*. Iker 12: Bilbo, Euskaltzaindia.

——— & LAKARRA, J. A. (1990). *Manuel Larramendi. Euskal testuak*, Donostia: Andoaingo Udala et al.

ARCOCHA-SCARCIA, A., LAKARRA, J. A. (2019). «Aspectos de la gramatización antigua de la lengua vasca: Humanismo, reformismo e imprenta (1545-1596)», *Lengas* 86 (*Miniscules et capitales*), ISSN 0153-0313, [https:// doi.org/10.4000/lengas.4115](https://doi.org/10.4000/lengas.4115)

BÄHR, G. (1925). «Flexiones verbales de uso actual en Legazpia (Goyeri)», *Euskera* 3: 73-114.

BILBAO, G. (2011). «Lubieta, izen berri bat euskal testuen historian», in J. Gorrochategui, J. A. Lakarra eta B. Urgell (arg.), *2nd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra - II. Congreso de la Cátedra Luis Michelena*, Gasteiz: UPV/EHU, 621-649.

——— prestatzen [Lubieta], *Diccionario en castellano y bascuence que sirve para la enseñanza de la vascongada*. Sociedad Vascongada (Bilboko) eskuizkribua.

GÓMEZ, R. & ZULAIKA, J. (2020). *El Vocabulario Pomier. Edición y estudio de un diccionario manuscrito anónimo euskera-español*. Bilbo: UPV/EHU.

IRURETAGOIENA, H. (2022). «Izenak sortzeko atzizkiak Pomier hiztegian, Lubietaren hiztegian eta Ubillosen dotrinan». GrALa, UPV/EHU, Gasteiz. ASJU n argitaratzeaz.

KALTZAKORTA, J. (2018) «San Agustin Eguneko Sermoiaren edizio kritikoa», *Sancho El Sabio Extra 2*: 39-72. Ikus Mitxelena 1974 [2017].

LAKARRA, J. A. (1985a). «Larramendiren hiztegitzaren inguruan», ASJU 19: 9-50.

——— (1985b). «Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia (1737)», ASJU 19: 235-281.

——— (1985c). «Berriz Larramendiren segiziokoez», ASJU 19: 439-452.

——— (1986). «Burgosko Dotrina (1747): I. Testua eta oharra», ASJU 20: 533-594.

——— (1987). «Burgosko Dotrina (1747): II. Faksimilea eta hiztegia», ASJU 21: 277-317.

——— (arg.) (1992). *Manuel de Larramendi. Hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoaingo Udala-Euskaltzaindia - Gipuzkoako Foru Aldundia - Eusko Jaur-laritzako Kultura Saila, Andoain.

——— (1992b). «Larramendirekin aurreko hiztegitzaren historiaz: aztergai eta gogoeta», in Lakarra (arg.) 1992a: 279-312.

——— 1993 (2017) *XVIII. mendeko hiztegitzaren etorkiez*, UPV/EHUko Tesia. UEU.

——— (1994) *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, ASJUren Gehigarriak 18, Donostia.

——— (1996a). *Refranes y sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

——— (1996b). «Lexiko berrikuntza euskal hiztegi zaharretan: zenbait ikergai», *Uztaro* 19: 3-40.

——— (1997). «Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri», ASJU 31: 447-535.

——— (2017). «Hitzaurrea: XVIII. mendeko hiztegitzaren etorkiez, 25 urte geroago», in *XVIII. mendeko hiztegitzaren etorkiez*, UPV/ EHUko Tesia. UEU. 1993 (2017). i-ixv.

——— (2022a). «*Jatorr(i), aitor(tu), ilor(tu), bihor(tu)*: filologia ala hil», in I. Igartua & J. A. Cid (arg.), *Tu voz en muchas voces. Escritos en homenaje a Jon Juaristi*, Leioa: UPV/EHU, 401-460.

——— (2022b). «*Jatorri* eta enparauak: Gogoetak Pomier, Larramendi eta hiztegituzaren historia eta filologiaz». UPV/EHUko eskuizkribua.

——— prestatzen-a, «Kontzepzioko Sermoi anonimoa (1772): Larramendiren original baten kopia?». UPV/EHUko eskuizkribua.

——— prestatzen-b, «Oharrak Gandararen hizkuntzaz». UPV/EHUko eskuizkribua.

——— prestatzen-c. «*Zorioneko, zorion* eta Larramendi» UPV/EHUko eskuizkribua.

LETURIAGA, O., (2019) [2021]. «Gipuzkoako osagarri pluraldun adizki tripersonalen erroez», ASJU 53 (1-2): 127-162.

——— (2020). «Gipuzkoa erdialdeko pluralgileen azterketa», in I. Camino, X. Artiagoitia, I. Epelde, & K. Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre*. Bilbo: UPV/EHU, 367-402.

——— (2022a). «Nor-nori-nork irrealisak Gipuzkoan: *eginen* hedadura eta **ezan* adizkien zenbait berrikuntza», FLV 134: 375-413.

——— (2022b). «Nor-nork saileko *egin*-en hedadura geografikoa Gipuzkoan: ondorio batzuk testu zaharren azterketatik», ASJU 56/1: 1-42.

——— (arg.) (2022). *Juan Irazusta. Pertsona, garaia eta idazlana*. Eusko Jaurlaritza.

——— (2023). «Gipuzkera erdialdeko testu zaharrak erkatzen», in V. Ikergazte. Donostia: UEU, 27-34.

MITXELENA, K. (1959). «La obra del P. Manuel de Larramendi (1690-1766)». Berrarg., OC XI, 427-443.

——— (1960). *Historia de la literatura vasca*, Madril: Minotauro. 2. arg., Donostia 1988.

——— (1970) [1965]. *Estudio sobre las fuentes del diccionario de Azkue*, Bilbo.

——— (1974) [2017]. «Koldo Mitxelenaren lan argitaragabe bat: *Larramendiana*» (J. Kaltzakortaren edizioa), *Idatz & Mintz*, 63: 46-53.

——— (1978). «Para una historia de la ortografía vasca» (Miscelanea Filológica Vasca II), FLV 391-395.

——— (1981a). «Euskal literaturaren bereizgarri orokorrak», *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Bilbo, 259-278.

——— (1981b). «Euskal literaturaren kondairarako oinarriak», *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Bilbo, 279-292.

——— (1982). «Mendibururen hizkeraz hitz bi», in Altuna (arg.), I, LXXIX-LXX-XII [= OC XI, 473-478].

——— (1983). «Mendiburu eta Larramendi», *Euskera* 28: 19-23. Berrarg., SHLV II, 912-915.

——— (2011-2012). *Luis Michelena. Obras Completas*. J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (arg.), Bilbo: ASJUren Gehigarriak, UPV/EHUREN Argitalpen Zerbitzua, 15 lib.

MURUGARREN, L. (1984). «Una plática del Goyerri», *ASJU* 18/2: 185-197.

PADILLA, M. (2012). «La influencia de Larramendi en Vasconia Norte: consideraciones sobre la difusión ultrapirenaica de obras vascas del Sur en el siglo XVIII partiendo de un manuscrito labortano», *De re bibliographica* 7-8: 33-41.

PEREZ GAZTELU, E. (2018). «Manuel Larramendiren irakurle hautatuak: testu eleaniztunen norentzakoak eta hartzaileak», *Sancho el Sabio*, Extra 2: 11-38.

SANTAZILIA, E. (2022). «Senekaren izpiritua euskaraz: Larramendiren eraginaren eta itzulpengintza apologetikoaren adibide bat XVIII. mendeko Zuberoan», *Uztaro* 120: 95-122.

SARASOLA, I. (1976). *Historia social de la literatura vasca*. Madril: Akal; berrarg., 1982.

——— (1986). «Larramendiren eraginaz eta», *ASJU* 20/1: 203-215.

——— (1997). «Euskal hitz altxorraz», *ASJU* 31/2: 617-642.

——— (1998). *Euskal Lexikografiaren historiaz*. Katedrako Memoria (UPV/EHU).

SEGUROLA, K. (2004). «XVIII. mendeko autore ezezagun bat», *Lapurdum* 9: 243-282.

——— (2011) [2007] «XVIII. mendeko garbizaletasuna: Larramendiren *Hiztegi Hirukoitza* eta eskuizkribuak», in J. A. Lakarra, J. Gorrochategui & B. Urgell

(arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren II. Biltzarra. (Gasteiz, 2007ko urriaren 8tik 11ra)*, Bilbo: UPV/EHU, 217-245.

TELLETXEA IDIGORAS, J. I. (1966). «El jesuita Manuel de Larramendi», BAP 22: 307-360.

——— (1968). «Larramendi y Cardaveraz. Censura y réplica inéditas sobre un libro de piedad», ASJU 2: 3-31.

——— (1969). *Manuel de Larramendi. Corografía de Guipúzcoa*. «Obras del P. Larramendi» 1, Donostia: SGEP.

——— (1973). *Manuel de Larramendi. Escritos breves*. «Obras del P. Larramendi» 2, Donostia: SGEP.

——— (1975). «Dos textos eusquéricos inéditos del P. Larramendi», ASJU 9: 179-184.

——— (1983) *Manuel de Larramendi. Sobre los Fueros de Guipuzcoa*. «Obras del P. Larramendi» 3, Donostia: SGEP.

——— (1990). *Manuel de Larramendi. Autobiografía y otros escritos*. «Obras del P. Larramendi» 4, Donostia: SGEP.

URGELL, B. (1991) «Axular eta Larramendi», ASJU 25, 901-928. Berrarg., in Lakarra (arg.) 1992b: 221-246.

——— (1992) «Martin Harriet Añibarroengan», ASJU 26: 221-258.

——— (1996). «Larramendi o el despertar de la literatura vasca peninsular», in Aulestia (arg.), 263-288.

——— (1997). «Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca», ASJU 31, 643-685.

——— (2000). *Larramendiren Hiztegi Hirukoitzaren osagaiak*. Tesi argitaragabea, UPV/EHU-Gasteiz.

——— (2001). «Euskal formen aurkezpena Larramendiren hiztegien», ASJU 35: 107-183.

——— (2002a). «*Hiztegi Hirukoitzaren kanpoko eta barruko historiaz*». In X. Artiagoitia, P. Goenaga eta J.A. Lakarra (arg.), *Erramu Boneta. Festschrift for Rudolf P.G. de Rijk*. Supplements of ASJU 44, Bilbao-Donostia, 629-649.

——— (2002b). *Larramendiren Hiztegi Hirukoitzaren Eranskina: Saio bat hizte-gigintzaren testukritikaz*, (Monumenta Linguae Vasconum. Studia et Instrumenta 1 [= ASJUren Gehigarriak 47]). Bilbo: «Julio Urkixo» Euskal Filologia Mintegia eta Gipuzkoako Foru Aldundia.

——— (2003). «Eratopena Larramendiren hiztegian (I): Eratorbideen anali-sia», ASJU 37/1: 203-260.

——— (2004). «Etimologia eta neologia Larramendiren *Hiztegi Hirukoitzean* (1745)», *Lapurdum* 9: 299-310.

——— (2005). «Larramendiren euskal liburuak 1745 arte: testu bibliografia-ranzko hurbilketa bat», *Lapurdum* 19: 1-39.

——— (2018). «Lehen Euskara Modernoa», in J. Gorrotxategi, I. Igartua & J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen Historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza, 543-657.

URRESTI, N. (2021). «XVIII. mendeko gipuzkerako sermoi argitaragabe baten edizioa: *Maria Santisimaren Jasokundea* (sic)». UPV/EHUko Gradu Akabuko Lan argitaragabea.

ZULAIKA, J. (2022). «Algunas voces vascas en la correspondencia de Miguel Basterrechea (1650-1659)», ASJU 56: 43-120.

ZULOAGA, E. (2015). «Diego Lorenzo Urkizuren 1740ko zortzikoak», ASJU 49: 179-202.

——— (2020). *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz*. UPV/EHUko tesia.

——— (2022). *Mendebaleko euskara zaharra: ezaugarriak, kronologia eta geogra-fia*. Iker 47, Euskaltzaindia & UPV/EHU, Bilbo.

13. Gure edizioa

Testuan ahalik eta aldaketa gutxiena egin dugu, eta egin beharra zenean berariaz oharren bitartez markatu dira beti: puntuazioa eta hitz mozketak gaurko usadiora moldatu dira, baina ez horretatik inongo hizkuntzazko on-doriorik gertatzeko arriskurik izanez gero. Laburdura urriak (*Sn*, *M⁴*) siste-matikoki osatu dira (*San*, *Maria*). Nahiz ez den zalantzazkoa (cf. §10) La-rramendiren originalean <tze> eta <tzi> eman zirela, eta ez <tce>, <tci>

(eta inoiz <ce, ci>), editatzen dugun kopiaren balio dokumentala gordezkeo, ez dugu aldaketa hori ere egin lehen edizio honetan.

14. [ASUNTZIOKO SERMOIA. Loiola, 14/VIII/1740]

<1r> *Asunción*

Maria optimam partem elegit, quae non auferetur ab ea. Luc.10.

Gaur celebratcen du Eliza ama santac Maria Santissima¹⁰⁴ cerura igo zane¹⁰⁵ egun dicha eta zorionez vetea, gaur da eguna ceñean usteltasunac parteric izan gabe, alchatua izan dan ceruetara. Gaur da eguna, hordua eta instantea bere seme Jesucristoc combidatu duena ceruco aingeru, querubin eta serafin guztiai garaitcen dien gloria gozatcera. “Alcha zaitetz”, esaten dio, “atoz, atoz pasa da negua, odei¹⁰⁶ illunac, euri jasa guciac deseguindu eta atertu dira”. *Surge propera amica mea, columba mea, iam yems / transiit imver abiit, et recesit.* “Atoz, atoz” dio San Ildefonsoc, “ceruco erreguinaren¹⁰⁷ coroa jaztera, negarrezco valle triste orretati”.

Alegra gaitecen, bada, guztio, erri noble onequin vatera. *Gaudeamus omnes in Domino.* Bada, guztio unituric aurquitcen guera Maria Santissimaren egun suertoso¹⁰⁸ au celebratcera eta alabatcera. Baderitzot¹⁰⁹ empeñatua aurquitcen dala erri noble au aldarte onetan, Marta eta Maria Evangelio Santuac empeñaturic eracusten digun¹¹⁰ becela, Jesucristo eren

¹⁰⁴ Borratuak 3-4 letra: *-ama?*, *-aren?*

¹⁰⁵ Cf. 2r hasierako *igo lezaque*.

¹⁰⁶ *Odoi* dator eskuizkribuan, baina oso litekeena da *odei* irakurri behar izatea, Lren gainerako euskal testu guztietan bezala, salbu *orei* dakarren SAgustinen eskuizkriburen batean (*apud* Kaltzarkorta 2018).

¹⁰⁷ 4v-n birritan *erreguña*, *-ñ*-kin.

¹⁰⁸ *Glorioso* tartekaturik gaineko lerro artean, letra / tinta ezberdinez; 2v-n akaburantz *egun glorioso* oinarritzko testuan.

¹⁰⁹ Cf. 2r, 3. paragrafoko *deizo* eta bertako oharra.

¹¹⁰ Plurala (*Marta eta Maria*) behar lukeela dirudi; cf 116. oh.

echean ostatuz artu zuenean.¹¹¹ Marta icusi zan beregan batere sosegu gabe echecho lanetan ocupatua, *Marta, Marta, sollicita es erga plurima*, eta Maria, Jesucristori laguncen beregan deseo eta ansia guciac zeduzquela. *Maria, optimam partem elegit, quae non auferetur ab ea*.

Orobat,¹¹² icusten det erri noble au empeñaturic alde gucietara Maria Santissima bere Patrona eta Amparazallearen gloriac celebratcen eta publicatcen, esquer oneco umeac beren gurasoen dicha eta zori onac publicatcen dituen vecela, poz eta contentuz veteric. *Gaudeamus omnes in Domino*.

Obeto bearrez, eliz gurasoac eta jaquinsuac lotsacen dira

<lv> eriotzaren izena ematen Maria Santissimaren mundu onetati¹¹³ bestera alchatua izan zan egun oni, eta deicen dioe Asuncioa, lo gozoa edo amesa, griegoen modura. Ala ere, nic deitu nai diot eriotza, eta esan nai dizuet il zala Maria Santissima, pagatu zuela¹¹⁴ gure naturalezaren zorra eta gucioc egunen batean, guchia uste degunean, pagatu bearco deguna.

Maria Santissimac bere eriotzarequin honratu¹¹⁵ zuan guztiz gure naturaleza eta jatorria, cergati aimesterequin aditcera eman cigun senidetasuna naturalezan, eta il zala guztioac ilgo gueran becela. Ceruco erreguiña onen eriotzaren videz, espliatuco dizuet¹¹⁶ beraren gloriac; bada, onetaraco, vide ematen dit S[a]n Bernardo gloriosoac, itz eguitean justuen eriotzaren gañean. Iru doai chit egoquiac senti cituan Santu glorioso onec justuen eriotzan. *Bona mors propter requiem, melior propter novitatem, optima propter securitatem*.

¹¹¹ 'haiek'; haatik 'hark' *zuela* dozena bat lerro beherago.

¹¹² Or. *Orabat*.

¹¹³ *-ti* marka zaharra prosekutibo-ablatiborako; badira *-tik* batzuk (cf. *2r alde escubitic*) forma ez-gramatikaletan. Kopiagilearena izan liteke, Lren testuetan ez baitugu horrelakorik aurkitzen, ezta sermoia Loiolan emandakoa izanik hurbilen geldituko litzatekeen AzkSn ere.

¹¹⁴ 1r, 2. paragrafoan *zuen* 'haiek'; bi lerro beherago *zuan* (orobat orrialde akaburantz).

¹¹⁵ *-rr-* testuan; orobat beste pare bat agerralditan.

¹¹⁶ Objektu pluraleko komunztadura falta; cf. 4r, 2. paragrafoan itz *oiec erac esango ciela mundutairai* eta hemen gorago 110. oharrean.

“Ona da”, dio, “justuen eriotza sosegu eta paqueagati, ohea verritasunagati, eta chit ona seguranagati”. Icusi dezagun orain ceñen egoqui datozquion Maria Santissimaren eriotzari iru doaiac, eta conturatuco guera beraren gloriáz. Au izango da gaurco sermoiaren gaia eta, bear becela esplacatceco, graciaren bear naiz, eta graciaren ama dan becela, escatu deio-gun¹¹⁷ esanaz aingueruarequin: *Ave Maria*.

Maria optimam partem elegit. Luc. 10

la parte. Lendavicico eriotzaren doaya da ona izatea, beregan aurquitcen¹¹⁸ duan soseguagati: *Bona propter requiem*. Alde onetati, ez dago pensatu baño, Maria Santissimaren eriotzaren ontasuna certarañocoa izango zan, icusiaz, veste gabe, bere eriotzaren sosegua, dicha eta zori onac. Bada, beraren vitez aurquitcen da corpuz eta anima Aita Eternoaren tronuan, *in ipsa trinitatis sede*, Damacencoc dion becela. Argatic, Maria Santissimac esan zuan, *ex ore Altissimi prodivi*, Jaungoicoaren autic det nic nere jatorria,¹¹⁹ *fons signatus* naiz, iturri sellatua. Iturri onac bere asiera edo jaiolecua¹²⁰ izan oi du alturetana eta, amilca jaisten

<2r> bada ere, erriberara igo lezaque¹²¹ jaio dan lecura.¹²² Maria iturri¹²³ danez, alchatcen da munduco valle edo erribera triste onetati, ceruco Trinitade Santissimoaren tronuraño, *in ipsa trinitatis sede*. Ala ere, gueiago: Jesucristo, Maria Santissimaren seme eguiázcoa, dago jarriric Aita Eternoa-

¹¹⁷ Or. *deiocum*. Cf. *2v esan beza*, beste laguntzailearekin, baina ez NNZ formetan.

¹¹⁸ % 10era ez dira iristen ohiko <tc>-ren ordez <c> soila dutenak; ikus *aurquitcen* 4 lerro behe-rago eta *eriotzaren* hemen bertan. Bestalde, *e-i*-ren aurrean <tc> izatea lege eta ez <tz> gainera-ko hiru bokalekin bezala, Larramendiren testu guztietan *Artez* geroz aurkitzen dugun moduan, ezin esanguratsua da kopia baten eta ez originalaren aurrean gabela erabakitzeke; ikus §10.

¹¹⁹ Bi paragrafo lehenago *naturaliza eta jatorri*. Larramendik sortutako eta HH eta are AS hau baino lehen erabilitako (AzKS 1737) hitz honi buruz ikus §7.1eko iruzkina.

¹²⁰ AzKS *asiera ta jaiotza*; berdin San Agustinen Sermoian. *-era* atzizkia Hegoaldean Lrekin ugaltzen da; ikus §6ko *asiera* sarrera.

¹²¹ Cf. 1r hasieran *cerura igo zaneco*.

¹²² *Jaio dan lecura*, aurreko lerroko *jaiolecu*-ren etimologia. Erretorikazko honelako eta bestelako baliabide gehiagotarako ikus §4.

¹²³ Agian *itu-/ri* eskuizkribuan.

ren alde escubitic, articulu fedecoac eracusten digun becela, *sedet à destris dei*, eta Arnaldo jaquinsuac dionez, Jesucristoren¹²⁴ eta Maria Santissimaren gloria dira berdiñac: *filiū gloriām non tan dico comunem cum Matre, quam eandem*. Baldin semea aurquitcen bada Aita Eternoaren alde escubian, be-rebat aurquitcen da bere ama Maria Santissima.

Gucioc daquigu cer esan nai duan Aita Eternoaren alde escubitic¹²⁵ egoteac, au da, Jesucristo gure Jaunac daucala ceruan, Jaungoico dan parteti, Aita Eternoac berac aimbeste gloria, eta guizona dan parteti, ceruco beste santu eta Santa guciac baño gueiago. Bada emendi¹²⁶ dator jaquitera Maria Santissimac daucala, criatura dan aldetic, ceruco biena-venturaduac guciac baño gloria gueiago, sosegu gueiago, dicha eta zori on gueiago.

Il da Maria Santissima? Izan dedilla ordu onean eta alchatu bedi eriotza-ren vitez, corpuz eta anima, betico sosegu paregabea gozatcera, Aita Eter-noaren tronuan. Edo, obeto esateagati, igo bedi Maria Santissima ceruetara Aita Eternoaren beraren tronua izatera, *veni electa mea, et ponam in te tro-num meum*. Eta ora[i]ndic gueiago: Jaquinsuac dioenez, ez deizo¹²⁷ Jesucris-toc daucala bear aimbeste gloria, bere ama Maria Santissima cerura sartu artean, *nec satis glorificatus videbor, donec tu glorificeris*.

Arritu bedi, bada, S[a]n Bernardo eta autor beza leguez eta vitez ceruco edertasunac gueiago eta gueiago distreatcen¹²⁸ duela Maria Santissimaren sarrerarequin. Motibo justua, cergati Jesucristoc eztuen aurquitcen sosegu-ric bere ama Maria Santissima ceruan sartu arteraño. Gauza naturala dan becela, arrazoiac berac eracusten du eguia au: conturatu zaitezte, amante

¹²⁴ Or. *Juesu*-.

¹²⁵ Ohar bekio ordena zaharrari (horrela XVI. eta XVIII. mendeetako dotrinetan); *alde escubian* aurreko lerroan. Bestalde, *-tik* alomorfo berriaren agerraldi gutxietarik hemen eta 3 lerro behera-go dan *aldetic*.

¹²⁶ Eta goraxeago *parteti*; cf. bi lerro beherago *aldetic*.

¹²⁷ Lehen baderitzot (1r, 2. paragrafoan) *-r*-rekin baina cf. 4r eta bertako oharra.

¹²⁸ *Distriatcen?* Cf. HH “brillar, *distiatu, tistiatu, ganarguitu*. Lat. *Micare, scintillare*”. *Disti-/tisti-* “brillantez, brillante” eta lehena “brillo”n.

edo maite diran biren artean gertatcen¹²⁹ danaz, logratu edo izan beza batec dicha edo zori onen bat, edo honraren¹³⁰ bat; bada, ezta

<2v> aurquituco sosegu bere artean adiqueta¹³¹ beste maiteari bere dicha eta honraren¹³² parte eguin arte. Aurquitcen ote da, bada, Jesus eta Maria baño¹³³ amante finagoric? Ez, por cierto. Nola, bada, batac bestea ez due¹³⁴ eguingo eren dicha eta zori onen jabe? Esan beza¹³⁵ ordu onean Jesucristoc “ez nago contentu, ez nago sosegu, nere ama nere tronuan eta ni veragan aurquitu arteraño”.

Ecín eta egoquiago deritzat gai onetaraco, S[a]n Basilio aundiaren pensamentuari, eta da consideratcea Adan Paradisuaren erdian, ascotan adituco cenduen parage onetati, eguin zuela Jaungoicoac paradisu edo baratza bat, ondasun eta atseguintasunez¹³⁶ vetea, alaco moduz, ece esan dezaquegu zala bigarren cerua. Sortu zuen Adan, gure lendavicico gurasoa, eta eman cion paradisu edo baratza au bere bicilecutzat. Oiezaz gañera, javetu zuen dicha eta zori on guztiaquin, eta ala ere etzan contentu, ez zuen aurquitcen soseguric. Cer falta ote zuen, bada, sosegu egoteco¹³⁷ edo bere viotza contentaceco? Mundu guciaren jabe zan, escualde guciac ceduzcan, Jaungoicoac apaindu zuen inocenciaco janci ederrarequin, dotatu zuen memoria, entendimentua eta vorondatearequin, zan munduco erregue bacarra. Cer falta du, bada, ez contentu egoteco? Eva falta zuen, laguna, cein eguin parte bere dicha eta zorionetan, ceñi comunicatu bere ondasun eta atseguintasunac. Argati, ez cegoan contentu, ez cegoan sosegu Paradisuco dicha eta

¹²⁹ Sic, *-u-* gabe, bakarria testuan.

¹³⁰ Or. *honrrarem*.

¹³¹ *-r* > *-d-*; cf. §3.

¹³² Or. *honrraren*.

¹³³ Mantxa baten gainean.

¹³⁴ ‘haiek’ gorago *zuen* batekin ikusi bezala; ez da *-tedunik*.

¹³⁵ Cf. 1v *escatu deiogun* eta 5r *usatu ezazu*.

¹³⁶ Tinta mantxa baten gainean idatzia.

¹³⁷ “Sosegu egon” eta “kontentu egon” lotzen eta konbinatzen ditu zenbait aldiz hurrengo lerroetan.

zori on guztiaquin, adiqueta¹³⁸ egoqui arte¹³⁹ ceñi comunicatu edo parte eguin dicha eta zori on guztietan.

Au bera zuceditcen¹⁴⁰ cicecan,¹⁴¹ bigarren Adan,¹⁴² Jesucristori ceruco tronuan: “Icusten zuen bere burua”, –dio S[a]n Basilioc–, “Ascencio ezque-ro Aita Eternoaren alde escubian gloriáz beteric, escualde guciaquin eta ala ere, ezta contentu”, *nec satis glorificatus*. Cer falta du, bada, bigarren Adan Jesucristoc? Falta du bigarren Eba, Maria Santissima,¹⁴³ *donec tu glorificeris*. Bitarte onetan, Jesucristoren viotzac eztu aurquitcen soseguric, dabil bide-galdua¹⁴⁴ becela, tristura aundian lagun billa. *Errabundus*. Eman bequio,¹⁴⁵ bada, bere lagunzat bere ama Maria Santissima Asuncioco egun glorioso onetan, eta orduan beteco zaizca bere viotceco deseo guztiac, orduan erdi-ratuco ditue ama semea[c] eren artean

<3r> dicha eta zori on guztiac. Eta, ona bada, Maria Santissimaren eriotza, soseguagati ohea izango da miraldizco verritasunagati,¹⁴⁶ *melior propter novitatem*.

¹³⁸ Cf. 4r *badiduri eta badirazu*.

¹³⁹ ‘eduki’, ‘tokatu arte’; erka bedi 3v akaburantz “ez nazue beti zuequin egoquico”, garbiro lerro batzuek beheragoko 4r hasierako “ez nazue eduquico”-ren baliokide.

¹⁴⁰ Cf. hurrengo lerroko *Ascencio*.

¹⁴¹ ‘zitzaion’.

¹⁴² Ez **“Bigarrena dan Jesucristo...” Nerea Urrestik dakarren legez; cf. hiru lerro beherago *bigarren Adan, Jesucristo... bigarren Eva, Maria Santissima*.

¹⁴³ Cf. lerro berean eta 3 gorago, “bigarren Adan Jesucristo”, “bigarren Eba Maria Santissima”-ren egitura hirukoitz berarekin.

¹⁴⁴ HH s.u. “descaminado, *bidaguetua, descamiotua, desbidatua*. Lat. A via abducere”, “descamino, *bidaguea, erbecamioa, desbidea*. Lat. Mercium prohibitarum interceptio. Item erro á via” baina “descarriar, *errebela tu, bidea galerazo*. Lat. A via detrudere”, “descarriarse, *errebela tu, bidea galdu*, con las terminaciones del neutro”, “descarriado, *errebela tu, bidea galduric dabillena*, Lat. Aberrans”.

¹⁴⁵ Cf. Barrutiaren antzeko egituraz (delako “inperatibo goxatuaz”) Mitxelaren oharrak, FLV 10: 389-413n.

¹⁴⁶ ‘Berritasun miragarria’. Orrialde eskas batean lau aldiz darabilen egitura. Ez da testu honetatik kanpo errepikatzen ez egitura osoa ez *miraldizko* euskal testu corpus osoan; are gehiago, *miraldi* bera ere oso hiztegi eta testu larramenditar bakanetan agertzen da. Aldiz, bai *miraldi* eta bai *berri-tasun* HHko zutabe berean datoz; cf. §7.2ko iruzkina.

Eriotzaren bigarren doaya da ohea izatea miraldizco veritasunagati, *melior propter novitatem*. Acaso icusi da criaturaren eriotzaric, vienaventuranza aundiagoric ondoren izan duanic? Venturaz icusi da sepulturaric vicitzaren arnasa eman duani[c], Maria Santissimarenac vecelacoric? Eliz guraso eta santu guciac arrituric, deicen daude alcarri, icustean Maria Santissimaren eriotzan alaco miraldizco veritasunac. Dio S[a]n Juan Damacenoc, “Ô misterio admiragarria!, Ô *x[rist]os sume admirationis*”. Dio S[a]n Bernardoc, “norc pensatu leizque, gaurco Maria Santissimaren aparteco gloriac? *Quis cogitare sapiciat*”. Norc ponderatu leizque bear becela, Maria Santissimac, gaurco egunarequin recibitu cituan¹⁴⁷ honra, dicha eta zori onac, guizonaren jontura guztiac mingain biurtuco balira ere? Dio S[a]n Agustin Elizaco doctore aundiac: “*Quis digne laudibus efferat sacratissimam eius Assumptionem*”.

Baña ez mira iritci, nere aditzalleac, lurrean vici diranac¹⁴⁸ ecin dezaqueen gauza bada; cergati ceruco querubin, serafin, eta aingueru guciac ecin due esplicatu; eta batac besteari galde eguiten dioe esanaz, “Cer da au one-la? Nor da lurretic negarrezco valle triste artati, gloriac inguraturic, ceruco erreinu onetara datorquigon au? *Quae est ista quae ascendit delitiis affluens?*”. Eta guciaren artean bat ezta aurquitcen daquienic eranzuten. Ô misterio, eta veritasun paregabea! Ezta aurquitcen itcic, Maria Santissimaren triunfoa esplicatu edo azalduco duanic. Erraz esan dezaquegu, Maria Santissimaren triunfo onec, moduren batez, gañezcatcen¹⁴⁹ duela Jesucristoren beraren triunfoa.

Bencitu zuen Jesucristoc, bere pasio eta eriotzarequin, deabrua eta pe-catua; igo zuen bere virtute propioarequin, triunfo aundietan cerura, eta aingueru guciac batac bestearen leian deadar eguiten zuen: “Iriqui bitez ceruco atea sartu dedin bertaco erregue! *Atolite portas principes vestras et elevamini portæ æternales et introibit Res gloriæ*”. Eta barruan aurquitcen ciran aingueruac

¹⁴⁷ Lehen (1r) *dituen* baina ‘haiek’; beste *cituan* ‘hark’ bat 1v-n; 3v 5. lerroan *dituana* ‘hark’.

¹⁴⁸ Hots, ‘bizi diren guztiak’ (cf. ondoko lerroko *aingueru guciac*); oraindik *gareanak*, *direanak*... eta ez “danak” aurki daitezke Mogelengan eta Añibarroengan.

¹⁴⁹ Larramendiren eraketa (cf. *andizkatu*); Andoaingo Sermoian *gameztatu* aldaera darabil. Ikus §6ko sarrerako iruzkinak.

<3v> esaten due: “Cein da ceruco erregue ori? *Quis est iste Rex gloriae?*” Ezpalequi becela, Jesucristo dala ceruetara dijoan erregue ori; baña, ain ci-joan magestadez veteric, ece guztiac arrituric guelditu ciran. Ala ere, beste batzuec esan zuen: “*Dominus fortis, et potens, Dominus potens in proelio*. Au da gure jabe indarsua, gucia dezaqueana, guerran guztiac vencitu dituana, da gure erreguea”.

Misterio aundia, nere cristauac. Jesucristoren triunfoan,¹⁵⁰ Jesucristo cerura igotcean,¹⁵¹ arritu eta icaratcen dira aingueruac, baña publicatcen due nor dan. Eta, Maria Santissimaren triunfoan cerura igotcean, eztaqui iñorc publicatcen, eztu iñorc asmatcen. Aundiagoa ote da, bada, Maria Santissimaren triunfoa, Jesucristorena baño? Ez, nere cristauac, baña ain aundia da ece baiez dirudi eta ala Jaungoicoac, ceñec dotatu zuen gloriac, eta Maria Santissimac berac bacarric, aditcera¹⁵² eman lezaque certarañooca dan. Argati dio S[a]n Ildefonsoc ecin esan litzaqueala ceimbat meritu Maria Santissimac irabaci cituan munduan eta ala, ecin esanala gloriarequin dotatu zuela Jaungoicoac ceruan. Autor¹⁵³ dezagun bada, Maria Santissima ceruco erreguiña orren gloria dala miraldizco verritasuna eta, argati, obea bere¹⁵⁴ eriotza, *melior propter novitatem*.

Eriotzaren irugarren doaya da chit ona izatea, *optima propter securitatem*. Ebangelio santuac esaten digu “*Maria optimam partem elegit, quae non auferetur ab ea*”, Maria Santissimac autu zuela secula iñorc quenduco ez dion

¹⁵⁰ Oso lerro gutxian hainbat aldiz darabilen hitza; §6ko iruzkinean azaltzen denez, HHn familia oso bat eraiki zen honen gainean, nahiz eta ez beronentzat esplizituki euskarazko etimologiarik defendatu enparauetan legez. Ohar bedi kasu honetan ez zaiola bikotekiderik bilatzen *eta* nahiz edoren bidez *zorioni* legez, demagun.

¹⁵¹ Tinta mantxa baten gainean.

¹⁵² Or. -ccera. Cf. 5r *alegraccera x alegratcera*.

¹⁵³ Gorago (2r) *autor beza leguez eta videx*; OEhk bizkaieratzat du, baina Lren HHZ gainera gipuzkeraz Gerrikok, Iztuetak eta Aranak ere badakartela markatuaz. Hauek guztiak Lren zordun direlarik, litekeena da ez eranstea gipuzkeraren aldeko lekukotasun askerik. Halere, Lakarra 2022a-n defendatu dugunez *autor aitor* baino zaharrago izanik, ezin bazter liteke Lk *autor* Btik kanpo entzun izana; Gtik atera gabe OAk *atortu* markagarria du.

¹⁵⁴ Or. *beere*.

zori ona.¹⁵⁵ Ala da, cristauac, baña, gueiago dana, Maria Santissimac etzuen¹⁵⁶ beretzat bacarric logratu seguranza¹⁵⁷ au, ezpada zavaldu zan mundutar gucien mesedean, *Ascendens in altum, dedit dona hominibus*. Jesucristo gure Jaunac, cerura igocean, bendicioz bete zuen mundua. Berebat, bere Ama Maria Santissimac, bere Asumcioaz, mesedez bete zuan mundua eta seguranza onec, poz eta contentuz bete bear gaitu, gaurco egunean. *Gaudemus omnes in Domino*.

Jesucristo gure jaunac beingo batean esan cien bere dicipuluai: “ez nazue beti zuequin egoquico¹⁵⁸ eta beste aldarte batean contrara, secula gucietan zuequin izango naiz”. Ecin

<4r> izan¹⁵⁹ ditequean gauza badiduri ere, ala guertatu zan, eta guztiz egoqui dator gaurco misterioan. Juan zan Maria Madalena balsamoz eguite-ra Jesucristo, eta dicipuluac, lastima iritciric, esan zuen: “Obe zan balsamo ori saldu eta pobreai ematea limosna”. Orduan eranzun zuen Jesucristoc: “Pobreac beti aurquituco dituzue zeroquin baña ni ez nazue eduquico, *me autem non semper habebitis*”.

Piztu zan Jesucristo illen arteti, eta zerura igo bear zuen demboran icusiric triste guelditcen cirala bere dicipuluac, esan cien: “Zuequin izango naiz secula gucian, ez zaitez tela bildurtu, ez dezue ceri bildur izan. *Ecce ego vobiscum sum omnibus diebus*”. Deitzot¹⁶⁰ itz oiec erac esango ciela¹⁶¹ mundutarrai

¹⁵⁵ *Dicharik* gabeko bakarra dugu, ia dozana eta erdi kontrako kasuren aurrean. Ikus *zorion* sarre-ra §6. atalean, non markatzen diren Lren gainerako testuetako *zorionen* enparauko (juntagailu bidezko) bikoteak.

¹⁵⁶ ‘hark’ lehen orrian bezala, nahiz horretarako tartean zenbait *zuan* markatu dugun; honela, halaber, 4v-ko 1. lerroan.

¹⁵⁷ HHn *segurantz*a. Urgellek dioenez (2000: 306-307) “Larramendik ozen ondoan frikaria jasotzeko halako joera bat dauka, idazki batzuetan besteetan baino gehiago (...) [HHn] joera nagusia afrikatuak jasotzea da, guztiz aditz-izenekin (...) eta adizkietan (...) hala nola atzizki jakinetan”.

¹⁵⁸ Ikus 2v-ren azken paragrafoan antzekoa; arruntagoa bi lerro beheragoko “egoqui dator”. Ikus §6ko sarrera.

¹⁵⁹ Tinta hedadurak irakurketa zaildu arren, *izan*.

¹⁶⁰ Cf. 1r *baderitzot*, 2r *deizo*, 2v *deritzat*.

¹⁶¹ OBJ PL komuntadurarik gabe; cf. orobat 1v 2. paragrafoan *esplacatuco dixuet beraren gloriac*.

Maria Santissimac, cerura igo zanean; bada, ama semeac biac eduqui zuen vorondate amodiotsu bat eta biac mesede eguiteco prestatuac. Maria Santissimac, icustean mundutarrac pena eta tristezaz veteric, eriotzaren videz cerura cijoala eta bacarric hume zurzac becela guelditcen cirala batere amparo gabe, esango cien modu onetan: “Ez zaitetzte icaratu, alegra zaitetzte, bada, nic alde eguiñagati, beti izango naiz zuen lagun, zuen amparatzalle, zuen abogada, juicio¹⁶² eguneraño. Seguroac dira nere escualdeac, nere vitartecotasunac eta aleguiñac bada eriotzati datozquit seguranza oiec guztia. *Ecce ego vobiscum sum omnibus diebus*”.

Sartu zan Ester erreguiña Asuero erregueren¹⁶³ tronura eta bereala erreque onec galdetu cion: “Cer nai dezu, Ester erreguina? Cer da zure deseoa? Escatcen badirazu¹⁶⁴ ere nere erreinua, pocic emango dizut. *Etiam si dimidiam partem Regni mei petieris, tibi dabo*”. Sartu zan Maria Santissima, ceruco erreguina, Aita Eternoaren tronura eguzquiz inguratua, esan dedan vecela gucia alde gucietara andizcaturic¹⁶⁵ duda gabe, esango cion Aita Amoro-soac: “*Quid vis Regina*, cer nai dezu, erreguina? Erdiratuco degu, nai badezu, nere erreinua, eta autu ezazu erdia”.¹⁶⁶ O, nere cristauac, ocasio egoquia Mariarenzat, bada, auquera utci ezquero, parteric onena¹⁶⁷ daqui autucen. Badaqui Maria Santissimac erreinu artan daudena escu aldeti justicia eta misericordia, eta escogicen du bertati misericordia beretzat.¹⁶⁸ *Duo hæc auidi. Potestas tibi est et misericordia. Maria optimam partem elegit*.

Autu zuen ama piadosa onec misericordia, mun-

¹⁶² Mantxa baten gainean idatzia.

¹⁶³ Mugagabean, besteak beste Axularrek bezala.

¹⁶⁴ Orrialde hasieran *badiduri* eta *2v adiqueta*.

¹⁶⁵ ‘handietsi’, ‘laudatu’. Lk sortutako hitza (cf. *gañezkatu* ere). Bere beste sermoi batean (San Agustinenean) ere badarabil. Ikus §6ko iruzkina.

¹⁶⁶ *Autu* ‘hautatu’ eta ez *artu* ‘hartu’ Nerea Urrestik dakarren legez; cf. dozena-erdi lerro beheheragoko *autu zuan misericordia* eta goragoko latinezko “quid vis”, hiru lerro beheheragoko *escogicen* eta, batez ere, sermoi hasierako eta paragrafo akabuko “Maria optimam partem elegit” = ‘M-k parte hoherena hautatu zuen’.

¹⁶⁷ Honen akabua eta ondokoa mantxa baten gainean.

¹⁶⁸ Or. -tzac.

<4v> dutarrai piedadez eta erruquiz veguiratceco, autu zuan misericordia Aita Eternoaren justicia palagatceco eta misericordiaren ama izateco, *mater misericordiae*, autu zuen,¹⁶⁹ aizquenic, misericordia, betico guri cerua asecuratceco bere eriotzaren videz, eta argati izan zuan eguiaz chit ona, chit egoquia, chit provechuzcoa beretzat eta guretzat. *Bona mors propter requiem melior propter novitatem: optima propter securitatem.*

Icusi dezue Maria Santisimaren eriotza izan zala dicha eta zorionez vetea, icusi dezue alchatua izan zala ceruetara eta dagoala aita eternoaren tronuan. *In ipsa trinitatis sede.* Eta cergati, uste dezue? Cergati jaquin zuen corresponditcen Jaungoicoac eman ciozcan¹⁷⁰ gracia guciai. Nai dezue cristauac parte izan Mariaren dicha eta zori onetan? Nai dezue izan eriotza soseguzcoa eta seguroa? “Bai” eranzungo dezu, bada, precisoa da seguitcea graciaren videti eta baldin desgraciaz pecatuan bazaute,¹⁷¹ orra nun aurquitcen dezuen ama soberana ori, ceñac gustoz artu zuen izatea pecatarien amparoa, *refugium peccatorum*. Izan eguiozu debocio eta misericordiaren ama dan becela, berac palagatuco du Aita eternoaren justicia.

Ô Erreguiña gucien erreguiña,¹⁷² gaur becelaco egunean igo cenduen triunfo aundietan cerura, eta triunfo egunac dira mesede egunac, eta beti zaude triunfo aundian ceruco tronu orretan, mundua mesedez betetcen. Zure oñetara gatoz gutzioc humillaturic, iguzu humildadearen doaia, logra dezagun eriotza soseguzcoa. *Bona mors propter requiem.* Jaio ciñan medianero izateco eta zuc aplacatu dezu Aita eternoaren justicia, zu izan cera Eba ederra, ceñec eman cenduen gure erremedioraco frutu gozoa. Samina¹⁷³ izan bazan paradisuco fruta ura, dulce eta ederra izan da zure sabeleco fru-

¹⁶⁹ Bi lerro gorago eta ondokoan *zuan*, aurreko orrialdetako mordoxka legez, nahiz 2r *Jesucristoc eztuén* eta 2v [Jaungoikoak] *sortu zuén Adan* izan.

¹⁷⁰ NNZ PL bakarra; ez da, beraz, aukerarik ez enparauko pertsona eta denboratako gehiagoren-tzat eta ez *irau-* formentzat AzkSn (eta urriago AndSn) aurkitzen dugun bezala.

¹⁷¹ Cf. AzkSerm *pecatu eriozcoan ondaturic zaute*; beherago *zaude* ‘zu’.

¹⁷² Lehen 1r *erreguñaren*, eta hiru *erreguina* 4r-n, -n-rekin.

¹⁷³ *Samina* / *dulce eta ederra, paradisuco* / *zure sabeleco*; eskemak eta paralelismoak oso espazio laburrean; beheraxeago *Zu izan ciñan yuai* metafora. Honelako asko markatu ditugu §4. atalean, nahiz ugariago izan beste sermoi batzuetan –hau baino handiago ere badirenez–, bereziki AndSn.

tua, Jesus. Au da fruta berri ura noren videz logratu bear diguzun eriotzaren verritasuna, *melior propter novitatem*. Zu izan ciñan yuai¹⁷⁴ eder ura, eman cenduena ur garbia quenceco lengo guizonaren manchac, eta, ala, zugan confiatcen degu emango diguzula gracia au. Ea bada, gure abogada, itzuli itzazu gugana vegui misericordioso oriec, deseo degu eriotza seguroa, *optima propter securitatem*. Zuc, Maria, asi cenduen ho-

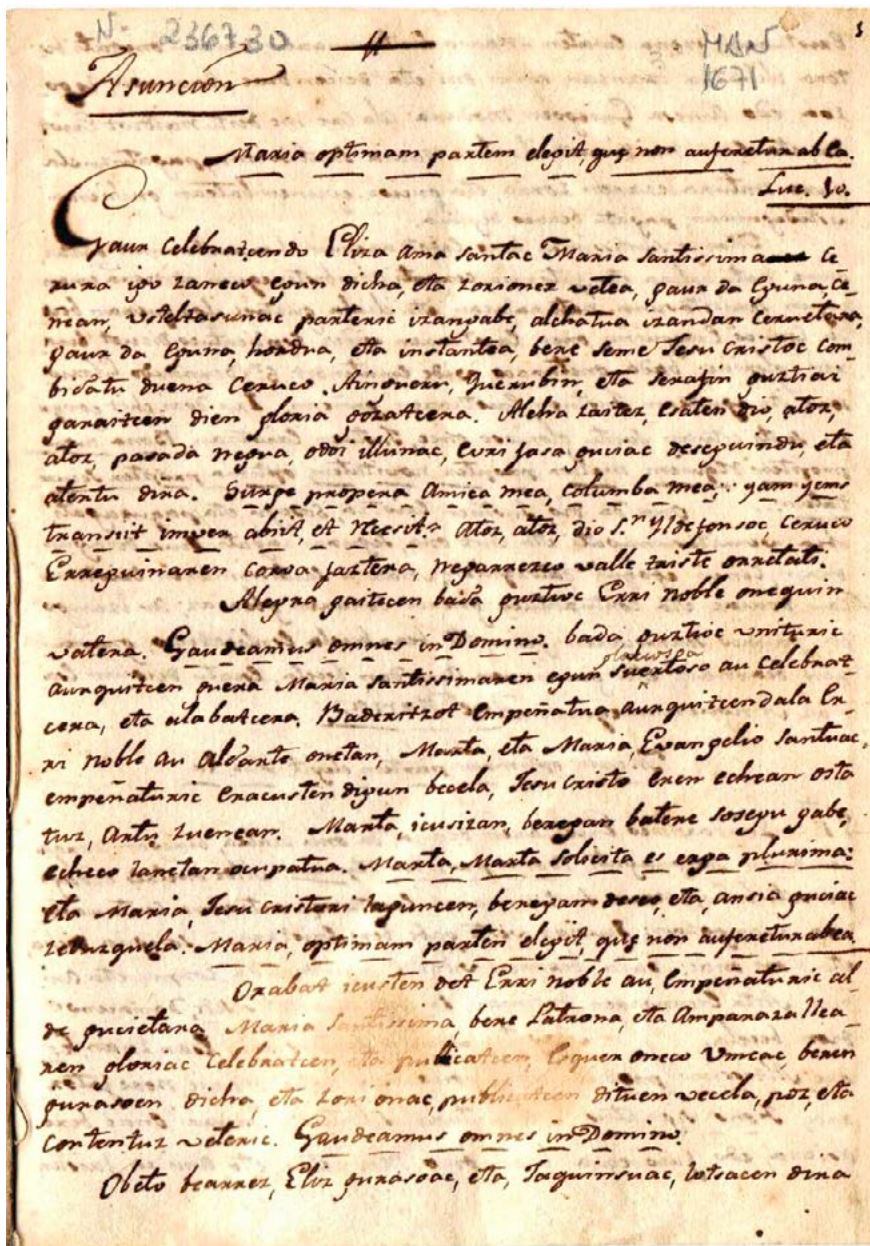
<5r> bra, eta zugan confiacen degu logratuco degula. Ezagutcen degu castigu gueiago eta gueiago mereci degula gueren esquergabetasunagati, baña, ala ere, nai degu biurtu zugana gure ama ceran becela, *ecce Mater tua*. Zavaldu ezazu cere mantu eder ori, gu amparatceco aldarte¹⁷⁵ estu eta negargarri onetan, luzatu eguiguzu cere escu emalle ori eta bota eguiguzu zure bendicioa. Autu dezun ezquero misericordiaren partea, usatu ezazu gurequin eta, ama soberana, erri noble au, cein poz eta contentuz beteric aurquitcen dan zure proteccioaren bean, amparatu ezazu, bada, dicha eta zori onez beteac contactcen dira zure amparoan, ala confiacen due eta humildadez escatcen dizue eta guztioac alegratcen¹⁷⁶ guera icusiaz zaudela tronu eder artan aitaren gracian, zere semearen compañian eta cere esposo Espiritu Santuaren amorioan, nun deseo degun descansatcea, irteten degunean negarrezco valle onetati gozatceco zure presencia. Ala izan dedilla. Amen.

[Manuel Larramendi]

¹⁷⁴ Mantxa baten gainean letra handiagoz idatzia; azpikoa *iturri*?

¹⁷⁵ 'une', 'tarte', 'egokiera'.

¹⁷⁶ Or. -accen. Cf. 3v *adiccera x aditcera*.

Caritatem in eam Mater Maria sanctissimam, mundi orationi be-
 tera alchama in eam equi omni, et deicen diei Arumisa, legu-
 ra, edo Amesa Guigven moduna; Ala ene nic, dentu tradit Eius-
 ta, eto leon naidiuet, izala Maria sanctissima, pagatu zuela,
 guze naturaleraren Lexa, eto guise epunen batean, guchiema
 itadunean, pagatu beas deyma.

Maria sanctissimae, bene laustragum homanaturuan gustia,
 guze naturalera, eto jatorria, ceagati Ambestenagum aditena eman
 igum semitatura naturalera, eto izala, gustia illo guenar bea-
 la. Ceasce Exequia oren laustraren vider, Explicatone dicit bene-
 nen gloria; bada ontanaco, vide ematendit 5.º Bernardo Glorie-
 soe, ite equitar Justnen laustraren gancan. In deo, chit corpi-
 ac senti citran santu glorioso orce, Justnen laustran. Bona mea
propter Nigrem, melior propter novitatem, optima propter secun-
ditatem... Ona da, die, Justnen laustra, Socyca, eto paguagati,
 otea, vevantamagati, eto chit ona, leguanzagati. Buni dezagun
 oram, Cenen agogu daturagum, Maria sanctissimam laustran
 van doaria, eto Contratone guena benanen gloria; An izango
 da guanco semoianen gaira, eto beabecala Explicatone, guana-
 ren beannai, eto guacionen Ama dan beala, locatu deidun la-
 nar Anguemanagum. Ave Maria

Maria optimam partem elegit. Luc. 10

^{te}
 S. P. Sendarico Exequiaen doyo, da ona iratea, beagan Augui-
 condan maguagati. Bona propter Nigrem. Alce onitate vadoyo
 penetrabam, Maria sanctissimam laustran ontanaco Centanaco
 coa izangozan: Duriaz vete gabe, bene laustraren Socyca, dicit,
 eto Lexi orac: bada, beanen vider Auguicenda Corpua eto Ani-
 ma Aita Etanacen laoman, In ipso unitate. Sede, Damacense
 dion beala. Argatic Maria sanctissimae leon tuan, Et
 ore Altissimi proditi. Tanguisanen antie, deo nic nore jator-
 ria, Sone signatue. Paia ituxi sellatua: Ituxi orce bene-
 asioza, edo jaisleca izan oido Altuxetan, eto Amica Justnen

beazone lantzenare, igotzague Jain san Juanen Maria ²
 san Joan alchazarda, mundua valle de la vida en esta ora
 tate Coarce Invidiade Santissima en tuomena. En ipsea Inni
 tate sede. Alene querago: Invenista, Maria Santissima
me Guisaco, dago Jaxiar, Aita Cleansaren alde leubiti, Antien
in fecerac Coarcton digun beula, sedet a dextera Dei, eta Anan
de Jaquimene dionez, Teru Cristonen eta Maria Santissima en ju
da, duna bendinae, Fibi gloniam non tan dico comunem cum matre
quam laudem. Idolom duna Anquiteren bada, Aita Cleansaren
alde leubitan, tenabat Anquiteren bene Anna Maria Santissima.
 Guise dajingu, Coe san naiduan Aita Cleansaren alde leubiti
 egotrac, anda, Teru Cristo pure Jaurae, Jancala Coarce Jaur goie
 dan parteti, Aita Cleansae bene ambeite gloria, eta guisnadon
 parteti Coarce berte Janti, eta Santa guisae, bano querago: Bada
 emendi, tate Jaquitea, Maria Santissima Jancala Caritua dan
 alotie, Coarce Bienaventuradac guisae, bano gloria querago, Jise
 gu querago, dieha eta Loni on querago.
 Aida Maria Santissima: vian dedilla oden onean,
 eta, alchate bide Carituanen sedet Coarce, eta Anima berte Jasego
 ponegabea gozaticoa, Aita Cleansaren Jauruan. Edo obeto Caritua
 ti, igobedi Maria Santissima Coarctana Aita Cleansaren benanen
 forma izatera. Veni Electa mea, et ponam in te radum meum.
 Eta dandie querago, Jaquimene dionez. Coe duno Teru Cristae dan
 calo ben ambeite gloria, bene Anna Maria Santissima Coarce
 Janti antean. Me satis glorificatus videbor, donec tu glorificeris.
 Janti bide bada 1.º Bernando, eta antien bera regua
 eta vider, Coarce Coarctanae querago, eta querago dicitur
 duela Maria Santissima en Jauruaneguen. Motus Justia la
gati Teru Cristae estuen Anquiteren dionez, bene Anna Maria
Santissima Coarce Janti antean. Ganzu naturala dan beula in
passiae bene Coarcton du Coarce an. Continuat. Partente, Amante
edo matre duna binen antean, pentaren duna: Jognati, Edo vian
bera barte dieha, Edo Loni onen bide, Edo honraenembat: bada eta

Anagnitico sepe bene ostentat, adigneta teste martean, bene dicta
 etia honorabilem parte equin arte; Anagnitico otada bada, Terri,
 etia Maria bano Amante finagorie; Et non ciento, nota bada batas
 beate, cadno equino, Exen dicta, etia Loxioner jabi. Ean bera
 ordn oncan Terri existos, Exago contentu, Exago sepe, nonc ama
 neas bonian, etia n. h. eagan Anagnitico Anteano.

Ecin etia Egoziago dexizat, gai ontanaco, s.º Basilii Aundia
 zen peramentuaxi; Et da Considerata Adan Lohadiananen Cati
 an: Hocetan aditico condien panaga oritati, Equin Luola Jaunori
 coae Lanadien edo Banababat, ondarua, etia ateguintaruner ostea,
 alaco medua, etia Landeriagueu, zala bigarren Cema; sentu Luon etia
 an, gura tendarico guada, etia Loman uen Lanadien, edo Banabata
 an, bene bisicentrat, oieraz garena, javata Luon, dicta, etia Loxi on
 gustiaguin, etia alacne etian contentu, exuen fanguitico sepeguie.
 Ean falta otazuen bada sepeguie ostea, edo bene notata contentuaco.
 mundu guicionen jabea, Ean alac guicac ceduzcan, Jaun gorenca,
 aindu Luon, innocenciac jami Edemaraguin, otatu Luon, memoria,
 entendimentu, etia voronditeaguin, tan munduo lanega bacana.
 Ean falta dubada, etia contentu egotea, P.º; falta Luon laguna, cin
 equin parte, bene dicta, etia Loxi ontan, cin communicu, bene ordan,
 etia ateguintaruner, angati, exegoan contentu, exegoan sepeguie, Lana
 diene dicta, etia Loxi on gustiaguin, adigneta Egozi ante cin Com
 nicatu, edo parte equin dicta, etia Loxi on gustitatu.

Ean bera Ineditico ciccar, bigarren Adan
 Terri existos, Cemes Tronnan; Justen Luon bene bitana, (Dio s.º) Terri
 lico) Arcenii Equino, Aita Eleanoranen alde Lumbian gloriaz be
 teris, Ecualde guicaguin, etia alacne bata contentu, nec satis glori
 ficatu; Ean falta du bada, bigarren Adan Terri existos, falta du
 bigarren Eba Maria santissima, donec tu glorificari. bitanta
 ontan, Terri existozen videtac, Ecin Anagnitico sepeguie, dabi bi
 degalona becelo, tristura aundian lagun billa. Banabandui Eman
 beguia bada bene laguntat bene ama Maria santissima, Honoris
 co Equin glorioso ontan, etia ordnan betaco Loxica, bene notat
 deaco guicac, ordnan Cadinatue ditua Ama semca Loxi antean

Craton dno, beinda conue, laingua or. Qui est iste Rex glorie? Ca
 palegata beola, Iesu cristo sola conuetao dyaan. Eragua or: ba
 no, ain oyoan magostader seterie, ee gubriae Anstinae guelbi
 tadinan. Alacnt beta butruac. Conuua, Domine pater et potens
Domine pater in pater. Auda gura pater, indanana, quia dea
 quana, gremnae gubriae uenita ditacua, de gura Eragua.
 Miteris auidio nere existas: Iesu cristenen Iruin
 foan, Iesu cristo, conuea epostoloz, aucto, eta idenacua dicitur
 quema, bano publicacua dno non dan, eta Maria santissima
 ner Iruin foan, conuea igocan, eta gubriae publicacua, eta
 inone armacua: Rundiaga eta eta bado, Maria santissimacua eta
 unfoa, Iesu cristenana bano. Et, nere existas, bano ain auidio
 ca, ee, bairz bairz, eta ala, Iesu cristo, conuea ditatu tuen glorie,
 eta Maria santissimac, benea buecua, adieca conuetaque
 conuetao dno. Angati dno d. Thomae, conuea litraguala
 conuea mentu Maria santissimac in abaci conueta mundana eta
 ala, conuea conuea ala glorieque, ditatu in ala Iesu cristo conuea
 autu deapua bado, Maria santissima conuea Eragua omni
 gloria, dea inual dno uenitacua, eta angati oca, benea Eragua
 ca, Meliora propter ueritatem.

Existanem inuaguen dno, ca, chit oca uia
 ca, optima propter ueritatem. Eragua santuae conueta dno
 Maria optima propter ueritatem, que non auferetur ab ea. Maria
 santissimac autu in ala, conuea inone quenduo edur conueta
 ala, de conueta, bano quengo dno. Maria santissimac eta conuea
 benuea buecua conueta conueta in, conueta conueta conueta
 conueta conueta conueta. Ascendens in altum, dedit dona hominibus,
 Iesu cristo quie fauac, conuea igocan, benuea buecua conueta
 dno. Benea buecua, conuea buecua conueta conueta, benea buecua
 conueta buecua conueta, eta conueta conueta conueta, conueta
 buecua conueta, conueta conueta conueta, Gaudemus omnes in Domino.

Iesu cristo quie fauac, conuea buecua conueta conueta
 benea buecua, conueta buecua conueta conueta, eta buecua conueta
 conueta conueta, conueta conueta conueta, conueta conueta conueta. Con

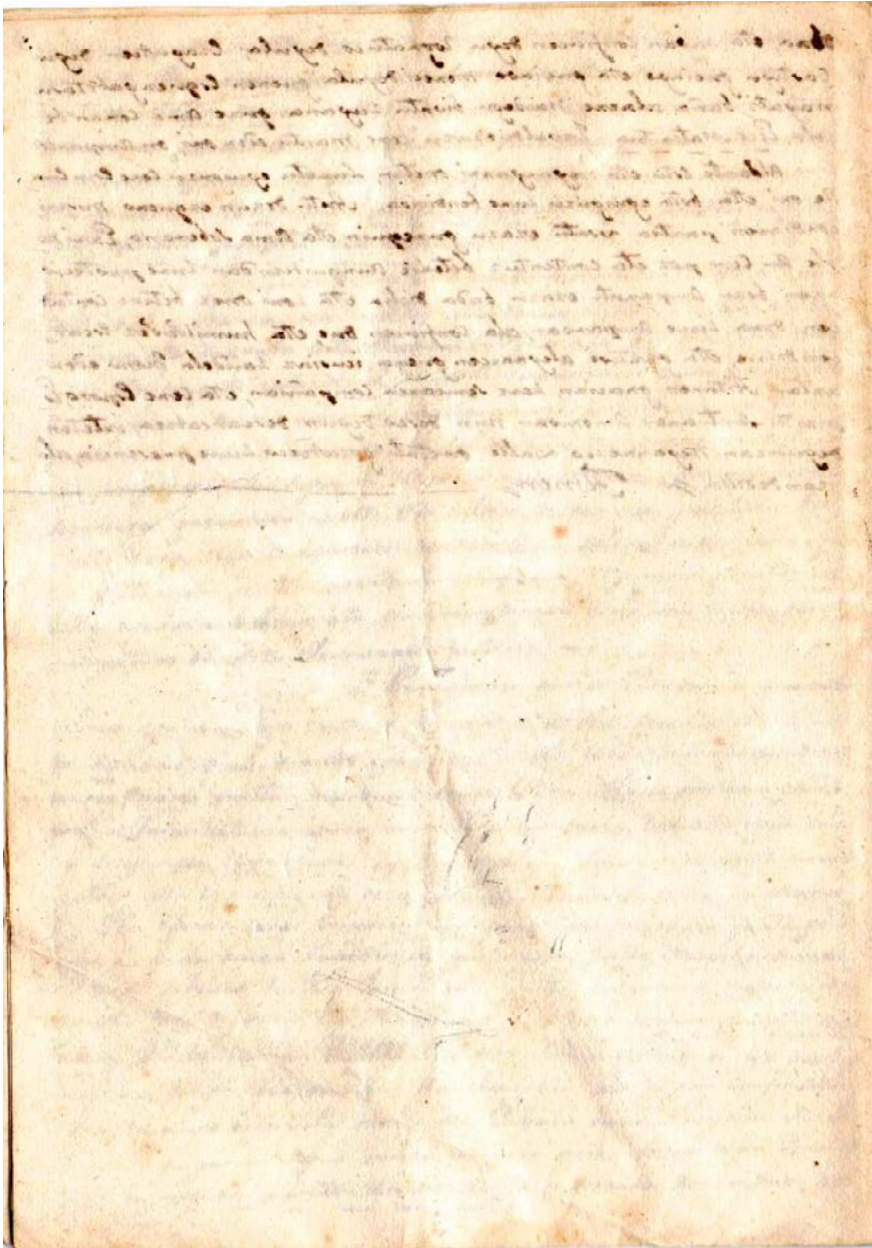
izango diren gaurio badiuzione, ala puentatuzan, eta gustar
 egoqui daten gaurio misterioan. Juan San Maxia Madalena
 balsamor eguitena Jern Crista, eta Trisulnac lastima intrinse
 Cranzuen, eta san balsama ori salen, eta Lobaxi ematea limoia, eta
 duan luanzun tuen Jern Cristae. Lobxae beti auanguitua dituzue tero
 quin, baina vi, emateu edanguis. Me autem non sermone habebitis.
 Litzuzan Jern cristo illen anteta, eta leunna ipso bea
 luen dembozan, iuzioa tuisto guldizen ainala bea Trisulnac, Cranz
 uen, luequin izangonairz ainala guzian, ezazteatela biduztu, ea deane
 cani bilera izan. Pecce ego vobiscum sum omnibus diebus. Detsiot eta
 oice luan. leango aiala mundutanari Maria santissimae, Coxua ipso
 luanen, bada ama semeae biac edongi luen sondate amodiotu bat,
 eta bina, merede eguitua puentatua. Maria santissimae, iuztean
 mundutanar, pema, eta tristezaz ueteari, Crastianen uidea leunna
 aipola, eta bacanie, hime luanac beela guldizen ainala batene am
 giazogabe leango uien modu metan; ezazteate icanati, alegazaites
 te, bada nre, alde eguitatati, beti izango naiz luen lagun, luen ampa
 natzalle, luen abogada, iuziteo egitenari, Segunac dina nena lau
 aldeae, nena uitatecotanuar eta aleguinac, bada luntzati datoguit
 deguzanza oice puentat. Pecce ego vobiscum sum omnibus diebus.
 Santu San Esten Caraguina, Ameco Enaepuenen luo
 nua, eta beasala Caragne once galotuzion, eta maideru Esten Caraguina.
 Corda luec deroda. Ecateen badimarene nene luanua, petic amagodi
 luec. Eciam si dimidiam partem Regni mei petieris tibi dabo. Santuzan
 Maria santissima, luanu Caraguina, Aita Amozozan Juanua luan
 guiz ingunatua, luanedan uocela guzia, alde puentata andricatuzie,
 uidaogabe leango uion Aita Amozozan, Quid vis Regna, eta maide
 lu Caraguina. Exinatuzo degu maideru, nene luanua, eta, Aita
 Cranzu ladia. O nene Crastianae: ocaris egogua Marianenzalt bada
 Auguena eta Craguez puentate once. Deum autem: Badaqui Ma
 ria santissimae, luanua antan dandena luan aldebi, Justitia, eta Mi
 sericordia, eta Crastianu beatati misericordia beatae, Duo hec au
 vi: Potentis tibi est et misericordia: Maria optimam partem Eligit.
 Aitu luen amu maidera once misericordia mun

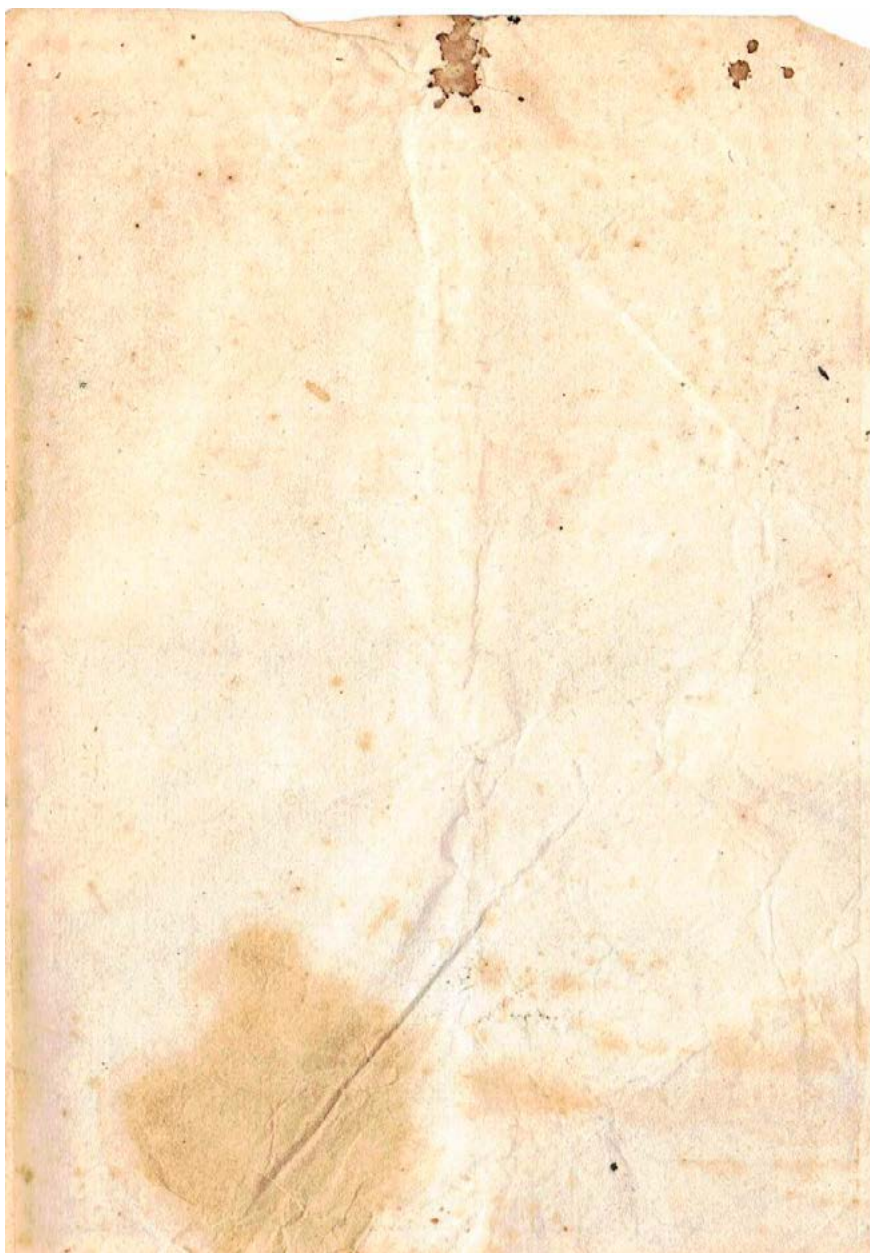
Antuanas, medades, eta laguz, veginatseco. Antuanas, medades,
 dia, Antuanas, medades, eta laguz, veginatseco. Antuanas, medades,
 izateco, staten misericordis. Antuanas, medades, eta laguz, veginatseco.
 behie, guri, leona. Antuanas, medades, eta laguz, veginatseco.
 izanizan egiaz chit ona, chit egogua chit egogua chit egogua,
 eta guztiat. Non non propter regem, melior propter novita-
tem: optima propter sanctitatem.

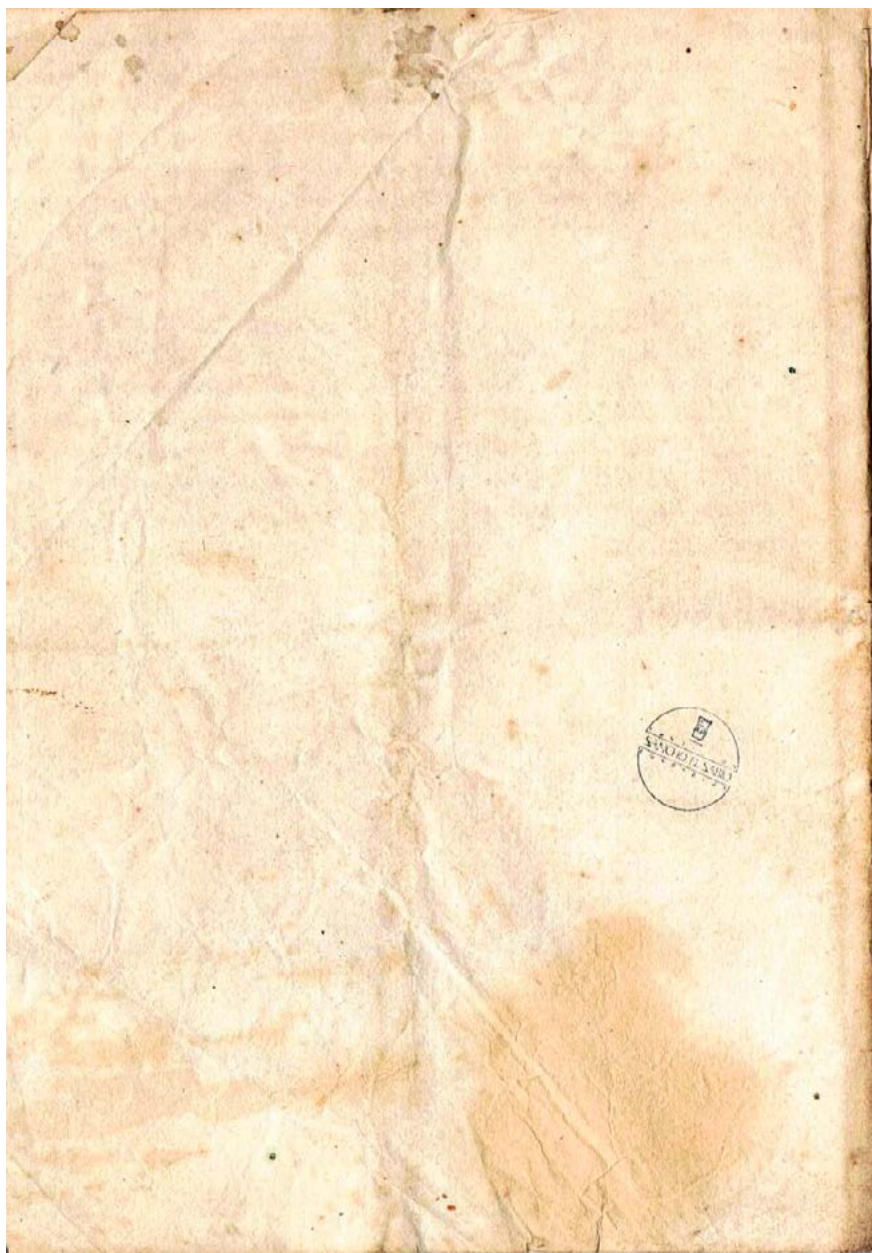
Yenci deus Maria santissima non existit izan
 zala, dicit, eta sonores veta, invidere debetia izan zala ce
 nstante, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 idet, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 tam pociat eman vortean guvia guvia. Mari deus existit
 parte izan, Maria non dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 la segunza, eta segunza. Mari deus existit, eta dicit,
 segunza guvia non dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 zante, oza non dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 tot Antuanas, medades, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 izan egiaz debetia, eta, misericordiam ama dan becha, beas
 galatice du Antuanas, medades, eta dicit, eta dicit, eta dicit.

O Enriquino guien Enriquino, gaurbe
 elaco eguztan ipso condere triumpho audientia canno: eta triom
 fo eguztan, dicit, mercede eguztan: eta beti laude triumpho audientia
 canno turan, omnia, munda merceda beteren. Luna existit, gata
 ovitio humillatario, ignis humillatario non dicit, logradocajen
 la segunza, Non non propter regem. Luna existit, gata
 izateco, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 na dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 lamina izan bazan lanadione, fuita una, dicit, eta dicit, eta dicit,
 va, luna dicit, fuita una, dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 vortean beandigzun existit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 tatem. In izanizan, dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 gueneseo tempo gueneseo marchas, eta, eta, dicit, eta dicit,
 dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 itazu gueneseo, dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit, eta dicit,
 segunza, optima propter sanctitatem, Luna existit, gata

Oia, eta supan Confiteren degn lognaticu degnulo; Crayuteen degn ⁵
 Castyru queiaps eta queiaps moacui depula, quenen lognengabestaru
 nayati; baina alacene Naidegn bivatu luzama quene ama conan be
 cela. Eice Mate tua. Lavabuezaru cone montu eden ori; qu ampansat
 ceo aldante lita, eta neyanganzi onitar, Luzatu equigueru cone con ama
 Ne ori; eta, bita equigueru lunc benedicia. Antu dexun argueas miren
 conbianen partea, usatu ezazu queguin, eta ama soberano, Existo
 ble An, con que eta contentuz botoni Amguiter dan lunc quatecio
 anen bea ampansatu ezazu, bada dicitu eta lori oroz bitae content
 con dina lunc ampansan, ala confiteren one, eta humilitades leat
 can diana, eta quatuor alypnacen quena iensiar laudala from eden
 antan Atanen gnarian, lene semearen compansian, eta lene lypso, E
 nizatu santanen Amorisar, nur deseu degnun descansatca, inteten
 degnuncan neyannerez valle onetut; gortareu lunc quereencia, ala
 izandevilla Amere

Datu berriak Araba-Nafarroetako euskararen historiarako: Eulateko dotrina (XVIII-XIX. m.)

**Nuevos datos para la historia del euskera en Álava y
Navarra: La doctrina de Eulate (siglos XVIII-XIX)**

**Nouvelles données pour l'histoire du basque en Alava
et en Navarre : La doctrine d'Eulate (XVIIIe-XIXe
siècles)**

**New dates for the history of Basque in Alava and
Navarra: The doctrine from Eulate (18th-19th
centuries)**

SANTAZILIA, Ekaitz
Nafarroako Unibertsitate Publikoa (UPNA/NUP)
ekaitz.santazilia@unavarra.es
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1158-821X>
DOI: <https://doi.org/10.59866/eia.v1i68.256>

Noiz jaso: 2023-02-15
Noiz onartua: 2023-04-19

Lan honetan berriki agertu den XVIII-XIX. mendeko Amekoagoieneko euskal testu bat dut hizpide. Hango mintzo galduaren testigantza bakana dugu hau. Dokumentua deskribatu, eta noizkoa eta norena den argitu dut, baita testuaren transkripzioa eta edizioa egin ere. Hizkuntza-azterketa egiteko, inguruko hizkeretako testu-corpus historikoa hartu dut erka-gai. Ondorioztatu dut Eulaten euskara bizirik zegoela orduan, eta hizkera linguistikoki men-debaldera eta mugakide duen Arabara begira egon dela.

Gako-hitzak: Eulate (Amekoagoiena), euskal testuak, XVIII-XIX. mendeak, Arabako euskara, Nafarroa mendebaldeko euskara.

En este trabajo trato un texto euskérico de Améscoa Alta del siglo XVIII-XIX, recientemente hallado. Es uno de los pocos testimonios del euskera hablado allí, hoy desaparecido. He descrito el documento y resuelto quién y cuándo lo escribió. Para realizar el análisis lingüístico, he tomado como referencia el corpus textual histórico de las hablas circundantes. He llegado a la conclusión de que en aquel entonces, el euskera estaba vivo en Eulate y que, en lo lingüístico, miraba al oeste y al territorio limítrofe de Álava.

Palabras clave: Eulate (Améscoa Alta), textos vascos, siglos XVIII-XIX, euskera de Álava, euskera de Navarra occidental.

Ce travail concerne un texte basque de la Haute Amescoa, qui date des XVIIIe-XIXe siècles, et trouvé récemment. Il s'agit-là d'un des rares témoignages du basque parlé là-bas et désormais disparu. J'ai réalisé un descriptif du document et trouvé qui l'a écrit et de quand il date. Pour effectuer son analyse linguistique, j'ai pris comme référence le corpus historique des parlers avoisinants. Je suis arrivé à la conclusion qu'à cette époque le basque était parlé à Eulate et que la variété linguistique était orientée vers l'ouest et vers le territoire limitrophe d'Alava.

Mots-clés : Eulate (Haute Amescoa), textes basques, XVIIIe-XIXe siècles, basque d'Alava, basque de la Navarre occidentale.

In this work, I study a recently appeared 18th-19th-century Basque text from Higher Amescoa. It is a unique testimony of the lost variety spoken there. I describe the document, and I show who wrote it and when. I also transcribe and edit the text. In the linguistic analysis, I compare it with the historical text corpus from the surrounding varieties. I conclude that Basque was still alive in Eulate at that time, and that such variety was linguistically related to western and the bordering Alavese Basque.

Keywords: Eulate (Higher Amescoa), Basque texts, 18th-19th century, Basque from Alava, Basque from Western Navarre.

SANTAZILIA, Ekaitz (2023). «New dates for the history of Basque in Alava and Navarra: The doctrine from Eulate (18th-19th centuries)», *Euskera ikerketa aldizkaria*, 68, 1: 221-318.

Mandabelarrak ebatsitako hilaurttoari

1. Sarrera¹

Nafarroako Errege Artxibo Nagusiak berriki hartu du dohaintzan Fermin eta Aingeru Irigarai aita-eme euskaltzale nafarren funtsa (ik. Santazilia 2022a, 2022b). Bilduma horretan, bestelako dokumentuen artean, estalkian «Procede de Eulate» dioen euskal testu zahar bat dago. Jatorria zein izan zezakeen ikusita, deigarria da irigaraitarrek izkribuari arreta berezirik paratu ez izana. Hura zatekeen Ameskoako euskara galdua ezagutzeko orduan zegoen testigantza bakarra, onomastikak eta hango gaztelanian txertatutako euskal substratuko hondar-hitzek ekar zezaketenez harago.

Guztiarekin ere, ez dezagun pentsa Aingeru Irigarai zendu zenetik, 1983tik, ibar hartako euskal ondare dokumentala bereziki ugaldu den. 2001ean agertutako Artatzako katiximatxoa (Gartzia de Albizu 2004; Salaberri 2004) aurkikuntza handia da. Haatik, testigantza horren bakartasunean, lan honetan aztergai dudan testua, Ameskoako hizkeraren ordezkari fidagarria bada –eta, ikusiko dugunez, badelakoan nago–, Nafarroako mendebaldeko euskara aski ezezagunaren historian ez ezik, Arabakoan ere sakontzeko material preziatua dugu.

Hartara, lan honetan jatorrizko dokumentuaren deskribapena egin dut lehenik (§ 2). Dokumentuak ez baitu ez datarik ez sinadurarik, testuaren egilea zein den eta idazkia noiz egin zuen azaldu dut ondoren (§ 3). Gero, testuaren edizioa heldu da (§ 4). Horren ondotik, dokumentua aztertzeko erabilitako testu-corpusa deskribatu (§ 5) eta hizkuntza-azterketa egin dut (§ 6). Eulateko eta Ameskoako egoera soziolinguistikoari buruzko datuak eman (§ 7), eta ondorioak atera ditut testuaren hizkeraz eta mintzo horren kokapen dialektalaz

¹ Testu honek asko zor die Iñaki Caminoren, Ricardo Gómez-Lópezen, Patxi Salaberri Zariatiegiren, Blanca Urgellen eta Eneko Zuloagaren iruzkin mamitsuei. Eskerrik asko, gainera, lan hau aurkezteko *Monumenta Linguae Vasconum* ikerketa-taldeak antolatutako mintegira bertaratu zirenei, bai eta bi iruzkingile anonimoei ere, testua arras hobetu duten ekarpenak egin baitizkirate. Ikerketa hau Zientzia eta Berrikuntza Ministerioak diruz hornitutako «Monumenta Linguae Vasconum 6: avances en cronología de la historia y la prehistoria de la lengua vasca» proiektuaren barnean dago (PID2020-118445GB-I00).

(§ 8). Erreferentzien gibeletik (§ 9) dokumentuaren irudiak heldu dira (1. eranskina), eta hizkuntza-ezaugarrien aurkibidea buruenik (2. eranskina).

2. Dokumentuaren gordailua eta deskribapena

Eskuizkribuak 150 x 210 milimetroko lau folio ditu, erditik josita eta tolestuta: 150 x 105 milimetroko zortzi orriko koadernotxo osatzen dute (ik. 1. eranskina).

Bi zati ditu, eta letrakera desberdina da bi zatietan. Lehen zatia lehen folioaren aurkian hasi eta seigarrenaren aurkian amaitzen da. Bigarrena seigarren folioaren aurkian berean hasi eta zortzigarrenaren aurkian bukatzen da. Horrez gain, beste folio bat du, modernoagoa, estalki moduan.

Esan bezala, izkribua Fermin eta Aingeru Irigarairen funtsean dago. Orain, beraz, jatorrizkoa ikusi nahi duenak, Nafarroako Errege Artxibo Nagusiko familia funtsen artean, irigaraitarreneira jo behar du (1. kaxa, 3. karpeta, signaturarik gabe-4).²

Testua galde-erantzun bidezko kristau dotrina da, eta Asteterena du oinarri.³ Lehen zatia Juan Irazusta Hernialdeko erretore alkizarraren dotrinaren zati baten kopia zuzena da, aztertuko ez ditudan aldaketatxo batzuk bazter utzita. Irazustarenak hasieran dakartzan sarrera, otoitzak, mandamentuak eta artikulua fedezkoak falta dira eskuizkribuan. Ondotik galde-erantzun bidezko dotrina heldu da Irazustarenean. Bada, horren lehendabiziko lau zatia kopiatu ziren eskuizkribuan. Honako izenburua daramate Irazustaren 1739ko lehen edizioan: *Doctrina Christianaren declaracioa galdetcen, eta erantzuten dala; Doctrina Christianaren Particioa; Doctrina Christianaren leenengo partea ceñean declaratcen diraden Credo eta Articuluac, eta Doctrina Christianaren bigarren partea, ceñean declaratcen dan cer escatu bear dan, eta Eliza Ama Santuaren Oracioa*. Hirugarren partearen (*ceñan declaratcen dan cer obratu bear dan*) izenburua eta hasierako esaldia baino ez ziren kopiatu.

² Artxiboak izendatzeko, honako laburdurak erabili ditut: AEA: Arabako Elizbarrutiko Artxiboa; CEA: Calahorrako Elizbarrutiko Artxiboa; NEAN: Nafarroako Errege Artxibo Nagusia; IEA: Iruñeko Elizbarrutiko Artxiboa. Bihoakie esker ona artxibozain guztiei.

³ Baina ez da Asteterena zuzen-zuzenean. Bigarren mailako iturriren batetik edan duela dirudi; zein, ordea, ez dakit.

Ezagun denez, Irazustaren testuak edizio ugari izan zituen. Aitzinatu dudanez, lehena Iruñean atera zen, 1739an, Jose Joakin Martinezenean. Leturiagak (2022: 143-144) argitalpenen zerrenda eman du, horretara den-denak bildu ez baditu ere. Ezagutzen ditugun lehen edizioetatik hurrengoetara, testua nabarmen ukitu zuten (Lakarra 1985: 43). 1742ko bigarren edizioa alerik ez dut eskuztatzerik izan,⁴ baina bai Benito Coscolluelak Iruñean XVIII. mendearen azken laurdenean inprimatutakoa,⁵ baita 1784an La Lamak Tolosan argitara emandakoa ere.⁶ Gure eskuizkribua, haatik, 1739ko lehen ediziotik kopiatua ez bada, Iruñean ateratako ondokoei jarraiki zitzaie, ez 1784an Tolosan ateratako edo ondokoei. Ikus letrakera lodiz nabarmendu ditudan bi hitzen alderaketa, 1. taulan.

1. taula. Irazustaren dotrinaren alderaketa (neronek egina)

Eskuizkribua	1739ko edizioa (Iruñea, Martinez)	XVIII. mendeko edizioa (Iruñea, Coscolluela)	1784ko edizioa (Tolosa, La Lama)
E. iru gurutce eguitea escueco escuaren aurreneco beatzarequin, lenengoa bellarrean , bigarreana aoan, irugarrena bularrean, itcegitandala Jaungoyco gure Jaunarequin.	E. iru Gurutce eguitea escueco escuaren aurreneco beatzarequin, leenengoa belarrean , bigarreana aoan, irugarrena bularretan, itzeguiten dala Jaungoyco gure Jaunarequin.	E. Iru Gurutce eguitea escueco escuaren aurreneco beatzarequin, leenengoa belarrean , bigarreana aoan, irugarrena bularretan, itzeguiten dala Jaungoyco gure Jaunarequin.	E. Iru gurutce eguitea escuico escuaren aurreneco beatzarequin, leenengoa becoquian , bigarreana aoan, irugarrena bularretan, Itz eguiten dala Jaungoico gure Jaunarequin.

⁴ Aurkitu dudana ale bakarra Berlingo *Staatsbibliothek* delakoan dago (Zr 32392).

⁵ Edizioak ez du datarik, baina inpimategia 1774. eta 1794. urteen artean aritu zela badakigu (Iturbide 2015).

⁶ Horiezaz gain, 1793, 1797, 1814, 1826, 1830, 1832 eta 1837ko edizioak ere ikusi ditut, eta denak lotzen zaizkio 1784koari, alderatu dudana zatitxoan bederen.

Eskuizkribuaren bigarren partea heldu da gero, 6r-8r orrialdeetan dagoena, eta nik hori baino ez dut aztertuko lan honetan. Hala ere, 1. eranskinean dokumentu osoaren irudiak eman ditut.

Bigarren zati hori ez da Irazustarenetikopia. Lehenik, galdera eta erantzunen bidezko zati bat du; gero, konfesio orokorra eta akto (edo auto) kontriziozkoa. Galdera eta erantzunen zati hori bitxia da: Asteteren dotrinan atal beregaina duen dotrinaren zatiketa, lehen partearen zatiak eta bigarrenarenak, denak nahasian emanak dira.

Bigarren zati honek, Irazustarenetik kopiatutako lehen partearekin alde-ratuta, letrakera diferentea du eta beste euskara bat dakar, Eulaten mintzatu-tuko zenetik aise hurbilago dagokeena, ikusiko denez. Are gehiago, adieraz-garria da Irazustaren dotrinak eta, oro har, XVIII. mendeko euskarazko produkzioak ez zuela, irudiz, testuan herexa esanguratsurik utzi.

3. Egilea eta data

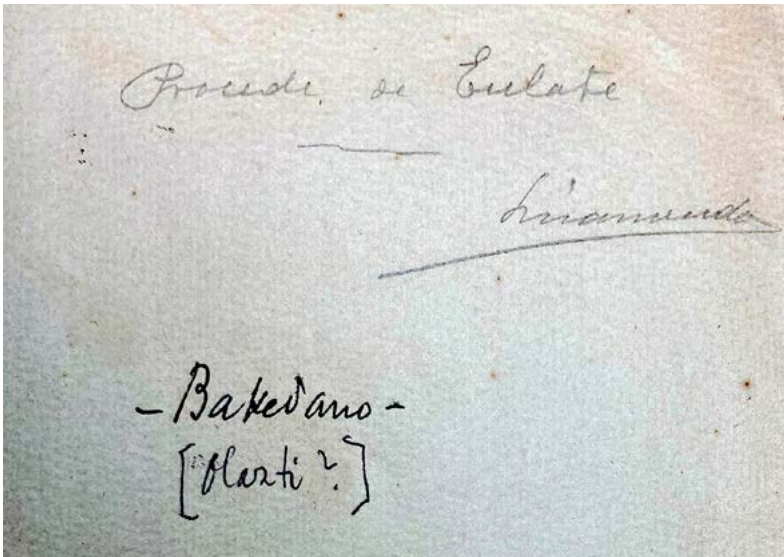
Testua denboran kokatzeko, eskuizkribuaren lehen zatiko Irazustaren dotrinaren lehen edizioaren *post quem* data dugu (1739). Letrakerak, gainera, XVIII. mendekoaren eta XIX. mende hasierakoaren eitea du (ik. 1. eranskina). Argudio historiografikoen sailean, badakigu Gabriel Menendez de Luarcak 1787. urte inguruan gehiketa garrantzitsuak egin zizkiola Asteteren dotrinari, eta horiek letrakera zuzena erabiliz bereizi zituela jatorrizkotik (Resines 1981: 81-82). Aztertu dugun eskuizkribuaren bigarren zatiak Luarcaren gehiketaren aurreko bertsioa dirudi atal batzuetan, baina beste batzuetan Luarcaren testuaren moldaketa dugula ematen du (ez hitzez hitzeko itzulpena). Hori hala, eta iturrien azterketa zehatza beste baterako utzita, *post quem* data XVIII. mende hondarrera eraman beharko genuke.⁷

Hori gutxi balitz bezala, ondotik gehitutako goarda horretan, arkatzez idatzia, «Procède de Eulate» irakur daiteke, baita irakurgaitz suertatu zaidan beste hitz

⁷ Oikiako dotrinan (Lakarra 1987) ere ageri dira Luarcarenak bide diren pasarteak. Testua 1759koa ez dela pentsatzeko Seguroak (2013) emandako argudioei hau ere gainera dakieke.

bat ere. Goarda horretan berean, bolalumaz oraingoan, «-Bakedano- / [Olazti?]-» ere idatzita dago, ustez Aingeru Irigaraien kaligrafian.⁸ Ik. 1. irudia.

1. **irudia.** Eskuizkribuaren goardetan idatzirik heldu dena (NEAN, Irigarai funtsa, 1. kaxa, 3. karpetatxoa, signaturarik gabe-4)

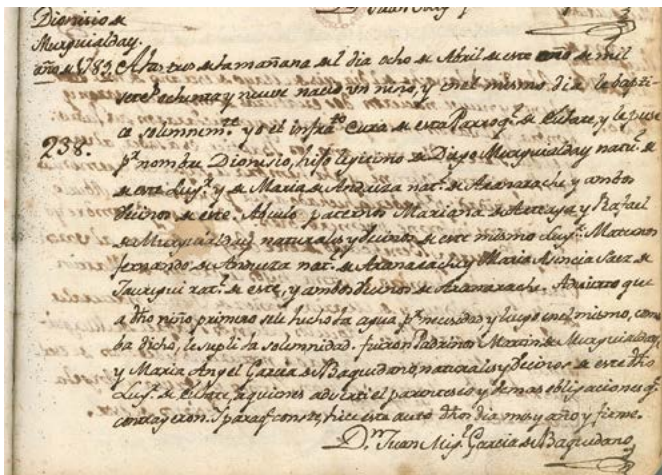
Halakoek Nafarroako mendebaldera garamatzate, eta XVIII-XIX. mendeetara. Testu erlijiosoa izanik, Eulateko parrokia-liburuetara jo dut, baitaioak, heriotzak, ezkontzak, konfirmazioak eta halako sakramentuak eskuz

⁸ OEHk (s. v. *belar 2*) dio: «Hay *bellarrea* [sic] en un catecismo ms. que lleva en la portada la indicación 'Baquedano' (comunicación de J. J. Beloki)». Beloki hori Juan Jose Beloki (Tolosa, 1906-Donostia, 1980) euskaltzain urgazle eta Aranzadi Zientzia Elkarteko kidea izan daiteke, Koldo Mitxelenarekin batera Erronkaribarko mintzoaren azken printzak biltzen ibilitakoa. Koldo Mitxelena Kulturunean gordetzen dira Belokik Erretereriako hizkuntzalaritari 1969 eta 1974 artean igorri gutunak, eta menturaz hor informazio gehiago eskuratu daiteke aipatu eskuizkribuaz. Zernahi dela ere, izkribu hori hona ekarri duguna bera baldin bada, «bellarrean» dakar bi aldiz, eta ez «bellarrea». Edonola ere, bi lekukotasunak lehen zatian daude; hots, Irazustaren dotrinatik kopia-tutakoan, eta hura da, beraz, lehen mailako iturria.

jaso zituzten herriko apezten letrakerek eta eskuizkribuarenak inoiz bat egiten zuten begiratzera.⁹

Dударik ez dago eskuizkribuaren bigarren zatia, aztergai duguna, Juan Migel Gartzia de Bakedano Eulateko (Ameskoagoiena) apezak eraman zuela paperera.¹⁰ 2. irudian parrokia-liburu batetik ateratako orrialde baten adibidea bildu dut, gure testuaren letrakerekin alderatzeko.¹¹ Ikusiko dugunez, ziur aski Eulateko erretore zela idatzi zuen testutxoia.

2. irudia. Juan Migel Gartzia de Bakedanoren letrakera (IEA, Parrokia-artxiiboak, Eulateko bataiatuak 1750-1813, 138r)

⁹ Gainera, Ameskoako (goieneko eta barreneko) gainerako herrietako parrokia-liburuak ere maitu ditut, baita Olatzagutikoak ere.

¹⁰ Ameskoagoiena hiru udalerrik osatzen dute: Aranaratxek, Larragoak eta Eulatek. Mendebaldera, Arabako Haraneko Kontrasta du mugakide; iparraldean, Urbasa eta Burunda; ekialdera Ameskoabarrena, eta hegoaldera Lokiz mendia eta Lana. Ibarra administratiboki nafarra izan arren, historikoki Calahorrako elizbarrutian egon da, 1955ean hiru udalerriki Iruñekoan sartu ziren arte.

¹¹ Irazustari kopiatutako lehen partea ere Gartzia de Bakedanorena delakoan nago, letrakera desberdina izan arren. Parrokia-liburuetan begiratuta, lehen zati horren letrakera eta Bakedanok Larragoako defuntuen liburuan 1766. urtean darabilena (IEA, Parrokia-artxiiboak, Larragoako defuntuak 1647-1908), esaterako, oso antzekoak dira.

Juan Migel Gartzia de Bakedanori buruzko zertzelada biografiko zenbait ekarriko ditut jarraian (ik., orobat, Gartzia de Albizu 2022: 172). Juan Migel Gartzia de Bakedano Gartzia de Albizu Eulaten berean sortu zen, 1739ko maiatzaren 15ean, eta biharamunean bataiatu zuen Frantzisko Saenz de Jauregi apezak, herriko parrokiari.¹² Aita izen bereko Juan Migel Gartzia de Bakedano larragoarra zuen, eta Juana Gartzia de Albizu, aldiz, Eulateko ama. Aitaren aldetiko aitona-amonak Larragoako Juan Gartzia de Bakedano eta Maria Frantziska Saenz de Larramendi zituen, eta Juan Gartzia de Albizu eta Juana Saez de Jauregi eulatearrak ziren amaren gurasoak.

Juan Migelen gurasoak 1738ko maiatzaren 19an ezkondu ziren Eulaten. 24 urte zituen senarrak, eta 36 emazteak.¹³ Hortaz, urtebete ezkondata egin eta berehala sortu zen Juan Migel. Lehen ume hori azkena ere izan zen amarentzat: erditzearen ondorioz, egun hartan berean hil zen, 37 urtetan.¹⁴

Juan Migelen aita berriz ezkondu zen, Paula Ruiz de Galarretarekin oraingoan, 1741eko abuztuaren 10ean. Emazte berriak, eulatearra bera, herri bereko Pedro Ruiz de Galarreta Okariz eta Maria de Urta zituen guraso.¹⁵ Bikote berriak beste hiru ume izan zituen, baina senarra, gure Juan Migelen aita, 1750eko uztailaren 16an hil zen, 36 urterekin,¹⁶ eta alargunak bere bizkar hartu behar izan zituen lau umeak: 11 urteko Juan Migel, eta beste hirurak.

Urte hartan berean, emakume alargunduak Matias Gartzia de Albizu hartu zuen senar,¹⁷ baita beste lau ume izan ere, harekin. Matias 1784an zendu zen eta Paulak, Juan Migelen amaordeak, 1788an eman zuen azken hatsa, sosik gabe.¹⁸

¹² IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko bataiatuak 1669-1749.

¹³ IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko ezkonduak 1663-1808.

¹⁴ IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko defuntuak 1679-1806.

¹⁵ IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko ezkonduak 1663-1808.

¹⁶ IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko defuntuak 1679-1806.

¹⁷ IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko ezkonduak 1663-1808.

¹⁸ IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko defuntuak 1679-1806.

Bistan denez, gure protagonistaren haurtzaroa ez zen erraza izan. Hori bai, familia zabala izan arren, guztiak Eulatekoak edo inguruakoak ziren. 1754an eman zion konfirmazioa Andres de Porrás Calahorrako eta La Calzadako apezpikuak Agurainen, herriko beste ume batzuekin batera; tartean, anai-arreba batzuk.¹⁹

Lizarrako gramatika estudioan ikasteari ekin zion 1753ko urrian, 1757ko abuztura bitarte. Lizarran, Andres Gonzalez de Araiaren etxean hartzen zuen ostatu, eta Eulatera itzultzen zen udako oporretan, abuztu bukaeratik San Lukas egunera.²⁰

Bestalde, teologia Gasteizko domingotarrekin ikasi zuen hiru urtez, Filosofia Calatayudeko jesuitekin beste hiru urtez, eta Moral ikasketak ere egin zituen urtebetez,²¹ baina ez dut jakiterik izan zein ordenatan eta zein data zehatzetan izan zen hori.

Lehen tontsura 1761ean erdietsi zuen,²² baina gainerako ordenak noiz jaso zituen dioen agiririk ez da gaurdaino iritsi. Ondoko urteetan izan bide zen. Hori bai, ordena nagusiak jaso ahal izateko, Eulaten berean kapilautza bat eman ziotela diote agiriak.²³

Benefizio bat lortu zuen Larragoan, eta hura izan zuen, segur aski, ondorengo egoitza. 1763ko auzibide batean, han ageri da jadanik,²⁴ eta 1764an benefizio erdi bat lortu zuen hango elizan.²⁵ Ondotik hango abadetza lortu zuen. Parrokia-liburuetan 1766ko otsailaren 8an ageri da lehen aldiz haren sinadura.²⁶ Geroxeago, 1768an, soldata apur bat osatzeko, eliza hartan berean libre zegoen benefizio erdi bat galdegin zuen, edo beste eliza batzuetan

¹⁹ IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko konfirmatuak 1737-1801.

²⁰ CEA, 12/469/7.

²¹ CEA, 17/797-79.

²² CEA, 12/469/7.

²³ CEA, 17/768-49.

²⁴ CEA, 22/768-33.

²⁵ CEA, 15/239/4.

²⁶ IEA, Parrokia-artxiboak, Larragoako defuntuak 1647-1908.

zerbitzatzeko eskubidea,²⁷ eta urte hartan berean, herriak auzipetu zuen, Larragoako elizako ohiturak eta zereginak behar bezala betetzen ez zituelako.²⁸ 1767ko abuztuaren 16an sinatu zuen azken aldiz parrokia-liburuan.²⁹

Handik, Arabara jauzi egin zuen. Urabaingo parrokia-liburuetan 1767ko abenduaren 1ean ageri da bere letrakera eta sinadura lehenekoz,³⁰ eta 1769ko ekainaren 27an, azkenekoz.³¹ Ondoko urteetan zertan aritu zen ez dakit, baina 1773ko ekainaren 14an bederen Bikuñako parrokian zerbitzatzeko ari zen, parrokoa beste bat izanik ere,³² eta 1774ko azaroaren 7an parroko gisa sinatzen du jadanik.³³ Bikuñako parrokia-liburuek 1776ko irailaren 24an jaso zuten Bakedanoren eskutiko azken agiria.³⁴

Eulaten benefizio bat lortzeko oposizioa egin bide zuen gero, baina ez zuen eskuratu. Ez dut beste berririk aurkitu, 1783ko justizia-azuzibide batean Eulateko benefiziadua dela esaten zaigun arte.³⁵ Ondoren, erretoretza lortu zuen eliza hartan. Eulateko parrokia-liburuetan sinatu zuen lehen agiria 1786ko azaroaren 30eko heriotza bat izan zen.³⁶ Han apez zegoela, eliza hartako San Joan Bataiatzailearen Kofradiaren kapilautza ere bazuen, baina ezin omen zituenez horrek eskatzen zituen zereginak behar bezala ase, kapilau-kargua uztea erabaki zuen 1789an.³⁷ Parrokia-liburuan sinatu zuen azken agiria 1796ko maiatzaren 27ko bataio bat izan zen.³⁸ Urte hartako uztailean zereginetatik salbuetsi zuten, bista- eta erreuma-arazoak zituela-

²⁷ CEA, 17/768-49.

²⁸ CEA, 17/768-60.

²⁹ IEA, Parrokia-artxiboak, Larragoako bataiatuak 1714-1838.

³⁰ AEA, Parrokia-artxiboak, Urabaingo bataiatuak 1717-1875, 02671/001-01.

³¹ AEA, Parrokia-artxiboak, Urabaingo bataiatuak 1717-1875, 02671/001-01.

³² AEA, Parrokia-artxiboak, Bikuñako ezkonduak 1673-1830, 02781/001-002.

³³ AEA, Parrokia-artxiboak, Bikuñako bataiatuak 1671-1798, 02781/001-01.

³⁴ AEA, Parrokia-artxiboak, Bikuñako hildakoak 1674-1801, 02781/001-04.

³⁵ NEAN, Errege-azuzitegiak, 315779.

³⁶ IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko defuntuak 1679-1806.

³⁷ CEA, 16/174/8.

³⁸ IEA, Parrokia-artxiboak, Eulateko bataiatuak 1750-1813.

ko.³⁹ Eulateko abadetzan egon zen urteetan, baina, ez bide zuen herritarrekin harreman ona izan. Datarik gabeko agiri batean Bakedanok berak salatu zuenez,⁴⁰ herriko eliztarrek ez zioten apezari zor zaion begirunea eta maitasuna. Nonbait, gurasoek herentzian utzitako etxea eta ondasunak eskuratzeko egindako kudeaketa ez zen herritarren gustukoa izan. Bestalde, elizatik urrun bizi zela eta, eguraldi txarra zegoenean bidea zaldiz egin behar izaten zuela dio, eta, ondorioz, ezin zituela eliztarrak behar bezala artatu. Hartara, kargua Santiago Albizu benefiziadu gazte prestuaren eskutan para zezaten eskatzen du agirian. Jaramon egin bide zioten, 1796tik aurrera hura ageri baita parroquia-liburuen sinatzaile. 1797ko eta 1817ko auzibide banatan ikus daitekeenez,⁴¹ parrokiako benefiziadu izaten segitu zuen.

Gerra-giro hartan, halabeharrez egin behar ziren gizonen erroldak. 1775ekoan eta 1777koan ez da haren izenik ageri,⁴² eta 1786an herrian parroko bat eta hiru benefiziadu zeudela badakigu, baina agiriak ez dakar izenik.⁴³ 1794koan aitoren semeak baizik ez ziren erroldara bildu eta, beraz, ez dago gure apezaren berririk.⁴⁴

1790eko urriaren 1ean testamentua egin zuen Juan Migelek.⁴⁵ Elizan zuen hobian lurperatzeko eskatu zuen eta, ohiturari jarraikiz, argizariak eta ogiak para zitzatela eskatu. Juan Lorentzo Gartzia de Arbizu iloba eta haren emazte Juana Ruiz de Galarreta izendatu zituen jaraunsle nagusi, baina bigarren lehengusu zuen Bernarda Gartzia de Bakedano gasteiztarrari ere puskatza ederra utzi zion, apezari eta bere etxeari emandako zerbitzua eskertzeko. Baliteke hura izatea Juan Migelen gelaria. Gainera, hari agindu zion heriotzaren orduan zeregin ez arduratzea, ez zitezen familiako jaraunsleak heren-

³⁹ CEA, 16/174/8.

⁴⁰ CEA, 1/50/29.

⁴¹ NEAN, Errege auzitegiak, 139596 eta 157513.

⁴² NEAN, izen-emateak, 3. sorta, 7. zk., 4. sorta, 6. zk.

⁴³ NEAN, izen-emateak, 7. sorta, 9. zk.

⁴⁴ NEAN, izen-emateak, 3. sorta, 11-4. zk.

⁴⁵ NEAN, Protokoloak, Lizarra, Los Arcos, Santos Lizuain not., 2130/1.

tzia eske behar baino lehenago etor. 1819an testamentua moldatu zuen,⁴⁶ iloba ezkonberriari ere zerbait uzteko. Testamentuetan, gainera, Kanpezun den Pierolako San Joango komentuari ere utzi zizkion ondasun batzuk. Han egon ote zen inoiz eskuizkribuaren egilea?

81 urte zituela, 1820ko abenduaren 18an, arratsaldeko ordu batean hil zen Juan Manuel Gartzia de Bakedano, hernia baten ondorioz. Testamentuan Eulateko San Martingo elizan atsedean hartzea eskatu bazuen ere, San Joan Bataiatzailearenean (ermita gaur egun) ehortzi zuten, han baitzen hilerria behin-behinean.

4. Testua

Atal honetan, lehenik transkripzio-irizpideak finkatu ditut. Ondotik, testuaren edizioan, transkripzio semipaleografikoa eman dut eta oharrak orrialdearen peko aldean sartu.

4.1. Transkripzio-irizpideak

Testu honen transkripzioa egiteko, jatorrizko dokumentua eta berorri egindako argazkiak erabili ditut. Honako irizpide hauei lotu nattaie:

- Galderak eta erantzunak elkarren segidan heldu dira jatorrizkoan. Lerroka banatu ditut, errazago irakur daitezen.
- Hala letra larriak eta xeheak nola puntuazioa egungo ortotipografia-arauetara ekarri ditut, inolako oharririk egin gabe.
- Hitzen jatorrizko banaketari eutsi diot.
- Jatorrizkoan ez dagoen ezer gehitu badut, parentesi karratuen artean eman dut.
- Testua laburra baita, ez dut lerroen eta orrialdeen banaketa markatu.

⁴⁶ NEAN, Protokoloak, Lizarra, Artabia, Manuel Azcona not., 5929/2.

- Kasu batzuetan, hitz edo hitz-zati batzuk azpimarraturik ageri dira eskuizkribuan. Berezitasun linguistikoak nabarmentzen ohi dituzte eta autoreak ez beste norbaitek egin dituelakoan nago: Irigaraik, apika. Beste tinta batez eginak ere badirudite. Edizioan, kendu egin ditut.
- Zuzenketak eta moldaketak oin-oharretan eman ditut, *forma aldatua*] *jatorrizko forma* egitura erabiliz. Ohar paleografikoak eta bestelakoak ere oin-oharretan edirenen ditu irakurleak.

4.2. Edizioa

P[regunta].⁴⁷ Ceimbat jangoico dago?

R[respuesta]. Vat.

P. Non dago Jaungoico?⁴⁸

R. Lecu guztietan; especialmente ceruen,⁴⁹ eta Aldaraco Sacramentu Santuen.⁵⁰

P. Cer da Jaungoicoa?

R. Da jaunbat esan eta pensatu didiquen baino excelentiaba; jaunbat infinitamente ona, poderosoa, jaquinsua,⁵¹ justua, principio eta fin gauza guzciain.

P. Cembat persona dira?

R. Iru.

⁴⁷ *P[regunta]*: duda egin daiteke laburdura hauen gibelean gaztelaniazko hitzak ote dauden, ala euskarazko *preguntia* eta *respuesta* ($a + a > ea$ eta $ea > ia$ bilakabideez, ik. § 6.2.1.2 eta § 6.2.1.11). Kontuan izanda autore honek <r>-z hasten diren maileguetan protesia duela (cf. *errecibitu*, *erraziozcora*...), eta beste euskal dotrina batzuetan ere halakoak erdaraz eman izan direla, erdarazkotzat jo ditut.

⁴⁸ *Jaungoico*: <n> gaineko lerroartean esku berak gehitua.

⁴⁹ *ceruen*] *cet ten*: ik. § 6.1.1.

⁵⁰ *Santuen*] *Santen*: ik. § 6.1.1.

⁵¹ *jaquinsua*] *jaquinsa*: ik. § 6.1.1.

P. Cenzuc⁵² dira?

R. Aita, eta Semia, eta Espiritu Santu jauna.

P. Aita da Jaungoico?

R. Bai, jauna.

P. Semia da Jaungoico?

R. Bai, jauna.

P. Espiritu Santu jauna da Jaungoico?

R. Bai, jauna.

P. Dira iru Jaungoico?

R. Ez, jauna, baice iru persona distinto, eta Jaungoico⁵³ berdadero bat.

P. Cein persona einzan guizon?

R. Semia.

P. Non einzan guizon?

R. Ama Virginiaren⁵⁴ entrainatan.

P. Noren obraz?

R. Espiritu Santu⁵⁵ jaunaren obraz.

P. Ceibat gauza obratu eben⁵⁶ Espiritu Santu jaunac?

⁵² *Cenzuc* | *Cenzut*: hitz amaierako horzkaria erratatzat ala adizkiaren lehen hots horzkariarekiko asimilaziotzat jo behar den dudatu daiteke. Testuan ez dago testuinguru fonetiko bereko beste adibiderik konparagarri, baina *d-* ere idatzi izanak lehen aukeraren alde lerratu nau. Bestalde, beste euskal testu batzuetan ere grafikotzat jo beharreko halako alternantziak daude. Cf., adibidez, Añibaroren *deutsuc* 'deutsut' (Urgell 2001).

⁵³ *Jaungoico* | *jaungoico*: ohart bedi lehenago ere akats bera egin eta autoreak berak zuzendu duela (ik. 48. oin-oharra).

⁵⁴ *Virginiaren* | *Virgi-* / *giniaren*.

⁵⁵ *Santu*: gaineko lerroartean esku berak gehitua.

⁵⁶ *obratu eben* | *obratteben*: ik. § 6.1.1.

R. Lau, jauna.

P. Cein dira?

R. Lenaingua, creatu eben⁵⁷ arimia ecereceti.⁵⁸ Bigarna, formatu eben⁵⁹ gorpuza Ama Virginiaren odoleti.⁶⁰ Irugarna, unitu eben⁶¹ arimia ta gorpuza alcarri. Laugarna, arima ta gorpuza alcarri unituric, juntatu eben⁶² vigarren personiari, ceindan Semia, eta gueldituzan jaun ta jaungoico einic.

P. Cerua⁶³ ta lurra,⁶⁴ eta mundu guztico gauzac noc eindau?

R. Jaungoicoac, jauna.

P. Non egoan Jaungoicoa cerua⁶⁵ ta lurra eimbaino len?

R. Beregan, jauna.

P. Cembat gauza dago obligaturic christiaba jaquite,⁶⁶ uso errazoiezcora elduazquero?

R. Lau gauza.

P. Cein dira?

R. Cer biardugun⁶⁷ sinistatu, cer biar dugun escatu, cer biar dugun obratu eta cer biardugun errecibitu.

⁵⁷ *creatu eben*] *createben*: ik. § 6.1.1.

⁵⁸ *ecereceti*: hitz honen aurretik *bigar* idatzi zuen autoreak, eta gero ezabatu.

⁵⁹ *formatu eben*] *formatteben*: ik. § 6.1.1.

⁶⁰ *odoleti*] *odolete*.

⁶¹ *unitu eben*] *unitteben*: ik. § 6.1.1.

⁶² *Juntatu eben*] *juntatteben*: ik. § 6.1.1.

⁶³ *Cerua*] *Cetta*: ik. § 6.1.1.

⁶⁴ *lurra*: bigarren <r>-a gaineko lerroartean esku berak gehitua.

⁶⁵ *cerua*] *cetta*: ik. § 6.1.1.

⁶⁶ *gaquite*] *jaquite*: *usus scribendiari* begiratuta (Cf. *jaquinougu*, *Jaquitougula* behin eta berriz).

⁶⁷ *biardugun*] *bian-* / *dugun*.

P. Nola jaquinougu cer biardugun⁶⁸ sinistatu?⁶⁹

R. Jaquitougula Credo, edo Artículo Fedecoac.

[P.] Nola jaquinougu cer biardugun escatu?

R. Jaquitougula Paternosterra, eta beste Elizaco oraicioac.

P. Nola jaquinougu cer biardugun obratu?

R. Jaquitougula Jaungoicoaren legueco mandamentuac,⁷⁰ Elizacoac, eta obra misericordiaz coac.

P. Nola jaquinougu cer biardugun errecibitu?

R. Jaquitougula Elizaco zazpi sacramentuac.⁷¹

Confesatu baino len:

Jauna, emon⁷² veit vere grazia⁷³ ondo confesatu nadin, ceregati izandidi-que au nere azqueneco confesio.⁷⁴ Ni, becataria,⁷⁵ confesace naiz Jaungoico guziz poderosoari, eta Maria Virgina veti bienaventuratuari,⁷⁶ eta S[a]n Mig[ue]l Arcangel bienaventuratuari,⁷⁷ eta S[a]n J[ua]n Baptista, eta S[a]n Pedro ta S[a]n Pablo apostoloi, eta santu guztiai, eta zuri, nere ayta espiri-tuala, ceregati vecatu eindudan pensamentuz, izcez eta obraz, noure culpaz, noure culpaz,⁷⁸ noure gravisima culpaz. Eta, onegati, eregu eitout Maria

⁶⁸ *biardugun*] *biardungun*.

⁶⁹ *sinistatu*: lehendabiziko <i>-k</i> puntua falta du.

⁷⁰ *mandamentuac*] *mandamentac*: ik. § 6.1.1.

⁷¹ *sacramentuac*] *sacramentac*: ik. § 6.1.1.

⁷² *emon*: <o> ez da ongi irakurtzen.

⁷³ *grazia*] *grazza*: ik. § 6.1.1.

⁷⁴ *confesio*: orban batek hitzaren hasiera ongi irakurtzea zailtzen du.

⁷⁵ *becataria*] *becatata*: ik. § 6.1.1.

⁷⁶ *bienaventuratuari*] *bienaventuritari*: ik. § 6.1.1.

⁷⁷ *bienaventuratuari*] *bienaventuritari*: ik. § 6.1.1.

⁷⁸ *culpaz*: <u>-k</u> puntua edo orbana du gainean.

Virgina bienaventuratuari,⁷⁹ S[a]n Mig[ue]l Arcangel bienaventuratuari,⁸⁰ S[a]n J[ua]n Bap[tis]ta, eta S[a]n Pedro ta S[a]n Pablo apostoloay, eta santu guztiay, eta zuri,⁸¹ nere ayta espirituala, eregu eindaizun neregati Jaungoyco⁸² nere jaunari. Amen.

Auto contriziozcoa:⁸³

Nere Jesu Christo jauna, Jangoico ta guizon verdaderua, nere criadore ta erredentoria: berori dana gatic, eta cere gatic amacezaudan gauza guztiain gainen,⁸⁴ damu dut, Jauna, damu dut vioz guztiz⁸⁵ verori ofendizaitia. Emaitedraut iz ez yau ofendizeco, eta confesatu ta cumplizeco emaitedordain penitentzia,⁸⁶ eta apartazaiteco vecatuaren⁸⁷ ocassio guztietati: Eta ofrezizaitedraut nere vizia,⁸⁸ obrac⁸⁹ ta travajuac, bere Pasio Santuarequi batera, nere vecatuain⁹⁰ satisfazcioraco.⁹¹ Esperanza daucat barcatuco dordazula guztiac, eta emonendordazula grazia⁹² aguinzaite dudana cumplizaiteco. Amen.

⁷⁹ *bienaventuratuari*] *bienaventurattari*: ik. § 6.1.1.

⁸⁰ *bienaventuratuari*] *bienaventurattari*: ik. § 6.1.1.

⁸¹ *zuri*] *curi*: *usus scribendiak* zuzenketaren alde egiten du. Ikus lerro batzuk gorago, egitura berbera: *eta zuri, nere ayta espirituala...*

⁸² *Jaungoyco*: <n> gaineko lerroartean esku berak gehitua, leku faltagatik.

⁸³ *contriziozcoa*] *contiozcoa*: ik. § 6.1.1.

⁸⁴ *gainen*: hitz honen amaieran irakurgaitza den zerbait ezabatu zuen egileak.

⁸⁵ *vioz guztiz*: gaineko lerroartean esku berak gehitua.

⁸⁶ *penitentzia*] *penitenta*: ik. § 6.1.1.

⁸⁷ *vecatuaren*] *vecattaren*: ik. § 6.1.1.

⁸⁸ *vizia*] *vizza*: ik. § 6.1.1.

⁸⁹ *obrac*: <c> gaineko lerroartean esku berak gehitua.

⁹⁰ *vecatuain*] *vecattain*: ik. § 6.1.1.

⁹¹ *satisfazcioraco*] *satisfazciaraco*. Bigarren <c>-ren gainean puntua dago, aurreko <i>-ren okerreko eraginez.

⁹² *grazia*] *graza*: ik. § 6.1.1.

5. Corpusa

Hizkuntza-azterketa egiteko, arreta bereziz begiratu dut testu honetan ageri diren ezaugarriak zein beste lekutan dauden eta, ahalaz, noiztik. Horretarako, nola ez, testu zaharretara jo dut. Ameskoako euskal testuak txoil bakanak dira. Garrantzitsuena, ezbairik gabe, XVIII. mende hondarreko Juan Bizente Diaz Artatzako apez zudairiarrak idatzitako katiximatxoa da (Art; Gartzia de Albizu 2004; Salaberri 2004), geografian eta kronologian gurearen aski gertukoa baita. Gainerakoan, Ameskoako justizia-auzibideetan ediren daiteke euskarazko esaldirik, XVI. mendean. Larragoan 1526ko (Maiora 2018: 76) eta 1556ko (Maiora 2018: 91) testutxo bana ditugu, Zudairin 1539ko bat (Maiora 2018: 78-79), Bakedaon 1550. urteko ezkontza-fedea ere hor dugu (Satrustegi 1981: 90-91), eta beste pasartetxo bat 1566ko prozesu batean (Maiora 2011: 61-62). Justizia-auzibideetako ekarria, hala ere, tentuz erabili behar da, pasarteek darabilten mintzoa erlatiboki diatopikoa (Camino 2009: 313-318) izan daitekeelako (ik. honetaz Santazilia 2017, 2019; Urrestarazu 2022); alegia, eskribauek idatzirako erabili ohi zuten ereduaren eraginpekoa.⁹³ Hori gutxi balitz bezala, esaldien ekoizleak, entzuleak, eta izkribuz jaso zutenak nongotarrak ziren behar bezala ikertzeko dago, eta Maiorak emandako transkripzioak ere, zenbaitetan, zuhur begiratu behar dira. Bestalde, ezaugarrien aldetik ez dira –kasu honetan eta testu hau aztertzeko– bereziki esanguratsuak. Buruenik, toponimia eta hondar hitzak ditugu Ameskoako hizkeraren datu-iturri. Gauza jakina denez, halakoetan, lexikoaz gaindiko ezaugarriak ediretea zaila da (Salaberri 2015: 239) eta alderdi kronologikotik kokatzea ere ez da lan erraza. Toponimiak, hondar hitzek eta auzibideek emandako datuak, beraz, bakan aipatuko ditut.

Urgellek (2020) Araba erdialde eta sartaldekotzat dituen testuei ere sistematikoki begiratu diet. Erdialdean, Landucciren hiztegia (*Lan*; Agud;

⁹³ Bestela da testu jakin bat hangoa edo hemengoa ezin izan daitekeela esatea, laburra denean batik bat. Hala, Belaskok eta Gartzia de Albizuk (2005: 11) Bakedaoko 1550eko ezkontza-zina Iruñe aldeko euskararen idatzirik dagokeela diote. Haatik, testutxo horretan ez dakusat nik ezaugarri bakar bat ere XVI. mendeko Ameskoan posible ez dena, orduko euskaraz dakigun apurrarekin. Bertze izan daiteke, agian, Ameskoan espero ez dugun gauza bakarra, baina Gamiz sabandoarrak eta Larragoako 1556ko prozesuak ere badakarte.

Mitxelena 1958) eta Lazarragaren eskuizkribua (*Laz*; Bilbao *et al.* 2020) daude, XVI. eta XVII. mendeetan hurrenez hurren. Ekialdean, Gamiz sabbandoar Iruñeratuaren bertsoak erabili ditut XVIII. menderako (*Gam*; Goiakoetxea 1982), ahantzi gabe Iruñeko mintzoaren ezaugarriak ere izan ditzaiketela, lehenekoz Knörrek iradoki bezala (1974: 218).⁹⁴ Irizpide kronologikoari ezinbestean erreparatuta, eta gaia bera zein den ikusita, Gartzia de Albeniz araiarraren testua (*Alb*; Altuna 1995) ezin utzizkoa zait.

Kokapen garbirik gabeko baina Araba ekialdeko edo Nafarroa mendebaldekotzat ditugunak ere kontuan hartu beharrez, XVII. mendeko Sevillako bertsoak (*Sev*; Ulibarri 2011) eta Iturberen lauho txikiak (*Itu*; Clare 1974) erabili ditut. Genero eta mende berekoa dugu Portalen testua (*Por*; Kerejeta 1991). *Pace* Aldai (2012), euskara Araba ekialdekoa izan daiteke (Urgell 2020) edo are Ameskoakoa bertakoa (Gartzia de Albizu 2004) ere.⁹⁵ Simon Martinez de Otsoaren gabon-kantak (*Ots*; Knörr 1998), bestalde, ez dakar datu erabakigarririk gurerako.

Azkenik, Sakanako egungo hizkeraren datuak (Erdozia 2001, 2008; Zua-so 2010b), Betolatzaren eta besteren testuak, Nafarroako euskararen corpus historikoa (Camino 2003; Reguero 2019) eta hainbat monografiatan aipatutakoak ere erabili ditut alderaketan, han-hemenka.

⁹⁴ Haatik, hau esatea antzu samarra da, ez badugu argi zehazten zein ezaugarri diren Iruñean ikasiak eta zein sorterrikoak, kontuan izanik Sabandoko hizkerak ez duela zertan ezaugarri guztietan mendebaldera begira egon behar.

⁹⁵ Urgellek (2020) Portal araberaren eremukotzat jotzeko argudioak daudela erakutsi du, ezaugarri zerranda baten bidez; baina, dioenez, ditugun testuekin nekez zehaztu daiteke espazio geografikorik, hizkuntzaz kanpoko argudiorik aurkitzen ez badugu bederen. Azken honetan, Gartzia de Albizuk (2004) erakutsi du, batetik, Mortal eta Portal deiturak (berbera omen da) oso ohikoak izan direla Ameskoan; eta, bestetik, Martin izena eta Mortal edo Portal deitura ohi baino maizago ageri omen direla elkarrekin Ameskoako dokumentazioan. Honakoak ez dira, nire ustez, argudio erabakigarriak –eta horretan bat nator Aldairekin (2012: 96)– Portalen testua ezbaierik gabe Ameskoan kokatzeko, Belaskok eta Gartzia de Albizuk (2005) eta Aranak (2007) kokatu duten bezala.

6. Hizkuntza-azterketa

Atal honetan testuak darabilen mintzoaren azterketa konparatua egin dut. Aztertutako ezaugarri guztien zerrenda 2. eranskinean heldu da. Ohar bedi, betiere, testuaren laburtasunak baldintzatzen duela, ezinbestean, dokumentatzen diren ezaugarrien kopurua eta horietaz egin daitekeen azterketaren zehaztasuna.

6.1. Grafia kontu batzuk

Ez dut testuaren grafia-sistema xeheki aztertu. Bereziki mamitsuak diren bi kontu, ordea, aipatuko ditut: berezitasun grafiko bat eta txistukariak idazteko sistema.

6.1.1. Grafia berezia

Esan bezala, berezitasun grafiko bat du testuak, inongo autorengan ediren ez dudana. Fenomenoa <t>, <s>, <z> eta <r> ondoren *i / u*-z hasitako hiatoa dugunean gertatzen da. Halakoetan, hiatoaren lehen elementua desagertu, eta aurreko kontsonantea bikoiztu ohi da. Gainera, kasu batean, ikusiko dugunez, espero ez dugun kontsonantea ageri da. Hitz batzuetan nahiko sistematikoa da, eta salbuespenak ditu beste batzuetan.

Adibide gehienak <t>-z hasitako hots-sekuentziarekin ditugu. Hala, *bienaventuratar*i dago bi aldiz, *bienaventurattari* beste bitan, eta *sacramentac* ere bai. Halaber, *vecattaren* eta *vecattain* dago. Bestalde, *-tue*- segida berre-raiki behar da digraforik gabeko *santen* ‘santuen’ forman (baina *santuarequin*), baita *obratteben*, *formatteben*, *unitteben* eta *juntatteben* digrafodunetan ere. Azken sorta honetan digrafoak morfema-mugak gainditzen dituela ikus daiteke (ez hitz-mugak, ordea: *obratu* eta).

Txistukariei gagozkiela, *jaquinsa* apikalduna dugu behin, eta <z> eta <zz>-dun sekuentziak daude lepokarirako (are adibide berarekin ere), <i> ments dutenak: *contrizoꝝco*, *penitenza*, *graza* ‘grazia’ ~ *grazza*, *vizza* ‘bizia’. Haatik, *satisfazio* eta *oraicio* ditugu.

Denetan bitxiena ttakaz abiatutako sekuentzia da; izan ere, <r>ren ordez, <t> edo <tt> dugu dauden adibide bakanetan. Digraforik gabea da *becatata* ‘bekataria’, eta digrafodunak bitan ageri den *cetta* ‘zerua’ eta *cetten* ‘zeruen’. Horiekin batera, salbuespentzat jo daitekeen *verdaderua* dago, baita *erredentoria* eta *amoria* ere.

Aitor dut ez dakidala gertakari hau nola interpretatu. Oinarri fonologikoa duela pentsatzeko argudioak egon badaude. Batetik, *i / u* abiaburu duten hiaoetan baino ez dago. Bestetik, monoptongazioaren isla grafikoa izan daiteke, *formatteben* eta halakoetan. Gainera, sistematikoezia da hutsa izateko, eta autore beraren erdarazko testuetan ez dut inon aurkitu. Aitzitik, ez dirudi ohiko laburduren artean halakorik ediren daitekeen. Azkenik, salbuespen askotan, edo aurretiko bilakabide bat dugu (*oa > ua* edo *ea > ia*), edo <zc> digrafoa. *Becatata*, *cetta*, *bienaventurari*, *vizza* eta halako adibideek, baina, monoptongazioaren aukera lausotu eta sistematikotasunik gabeko oinarri grafiko hutsera inguratzen dute gertakaria. Azken aukera, zera da: autoreak testua beste eskuizkribu batetik kopiatu izana, eta jatorrizkoaren kaligrafia interpretatzean hutsak egitea. Hori hala izateko, edonola ere, autorearen euskarak higatuxe beharko luke.

6.1.2. Txistukariak

Hots txistukariei gagozkiela, sabaikarien adibiderik ez dugu. Apikalari doakionez, bistan dena, <s> dago sail frikarian. Afrikatuan zer dagoen ezin jakin daiteke. Ez dago garbi adibideak frikaritzat edo afrikatutzat jo behar diren; izan ere, ditugun adibideak ozen ondokoak dira (ez dago bokal ostekorik) eta, garai hartan eta testuinguru fonologiko horretan, afrikatuaren aldeko neutraltzea erabat gauzatu gabe zegoela pentsatzeko zantzuak daude (Urgell 2018: 619-620). Hala, *pensatu* eta *persona* maileguak direnez, grafia (eta, apika, ahoskera) etimologiko frikaria izan dezakegu, baina ez da ziurra. Azkenik, *jaquinsa* dakar testuak, guk *jaquinsua* eman duguna, eta hori ere frikaria edo afrikatua den ez daiteke erraz jakin. Lepokarien sailean dugu aniztasunik handiena. Frikarien sailean, txistukari lepokariak ondotik /i/ duenean, <ci> dugu maileguetan (*especialmente*, *errecibitu*, *ofrecizaitte...*). Hortik landara, *guziz* dugu behin, baita gorago aipatu ditu-

gun <z> eta <zz> bereziak ere, *guziz*, *graza*, *contizozcoa*, *vizza* eta *grazza* adibideetan. Behin <zc> ere badugu, *guzciain* adibidean. Hala jokatu ez badut ere, ez dut baztertzen *guziz* eta *guzciain* hurrenez hurren *guztiz* eta *guztiain* zuzendu behar izatea, <t> atzendurik lehenean, eta bigarreanean, aurreko esku batek idatzitakoa kopiatzen ari, <t> hizkia <c> interpreta-tu izanaren ondorioz.⁹⁶ Testu honetan *guzti* ageri da gainerako kasuetan, eta hala da inguruko autoreen testuetan ere (ik. § 6.7). Bestalde, berezia da <zc> digrafoa *satisfazcioraco* adibidean, baina <cc> karaktere sekuen-tziaren moldaketa izan daiteke. Sail afrikatua ez da frikaritik bereizten, eta ohiko dudak ageri dira hitz batzuen ahoskeraz, maileguen eta ozen ondo-rengo txistukarien kasuan (*einzan*, *principio...*). Lepokari afrikatuari /e/ jarraitzen zaionean dugu aniztasun grafiko handiena; <c>, <z> eta <zc> (*confesace* ~ *cumplizeco* ~ *izcez*). Lehena da arruntena, bigarrena *Auto contriciozcoan* baino ez dago <c>-rekin batera, eta azken adibidea behin baino ez da ageri.

6.2. Hotsak

6.2.1. Bokalak

6.2.1.1. Bokal bikoitzik ez dago gure testuan (cf. *gauzac*, adibidez). Orobat gertatzen da *Arten*, eta *Gamen*. XVII. mendera jo behar dugu Arabako eta inguruko lekukotasunetan halakorik topatzeko: *Lazek* baditu, eta *Sevek* ere bai. Kontrastan, Larragoarekiko muga den dermio bat, 1622an *Urcaac-dirana* izenpean ageri zaigu (Lopez de Gereñu 1983: 422), *Urcahaedirana* urte berean, *Urcaedirana* 1642an, eta *Urcaedirana* jadanik 1646an (Gartzia de Albizu 2008: 161).⁹⁷ Ez daiteke bazter, beraz, eremu honetan ere bokal bikoitzak XVII. mendean desagertu izana, baina bakanegiak eta ahulegiak dira datuak ezer ziur esan ahal izateko.

⁹⁶ Artatzako testuan ere *guzci* dago, eta Salaberrik (2004) *guzi* irakurri behar dela iradokitzen du, baina testu honetan ikusitakoa kontuan hartuta, baliteke hori ere *guzti* izatea.

⁹⁷ Bistan denez, <e> *pro* <c> dugu hauetan, dela jatorrizko dokumentuaren eskribauaren, dela datu biltzailearen erruz.

6.2.1.2. $a + a > ea$ disimilazioa azkar dugu testuan: *personiari*, *Virginiaren*, *arimia*... Adibide posible guztiak, ordea, izen morfologiari dagozkio. Ez dago, beraz, erdialdeko berrikuntza zaharra datekeen $a + a > a$ (Reguero 2019: 506). Artek ez dakar fenomenoa dokumentatzeko testuinguru aproposik, baina Ameskoako toponimian ere badugu, XVII. mendetik bederen (Salaberri 1998: 52-53). Ezaugarria *Porek* ere ageri du, eta *Lazek*, *Sevek*, *Ituk*, *Gamek* eta *Albek* ere bai, besteak beste. Ezagun denez, egungo Burundan ere badago (Zuazo 2010b: 47 eta hur.). Funtsean mendebalde zabaleko berrikuntza da, agian Arabatik hedatutakoa (Zuazo 2010a, 2012, 2019; Aldai 2014; Urgell 2020; Ondartza 2022b; Zuloaga 2022), eta Zuloagarentzat, ziur aski, Mendebaldeko Euskara Zaharra definitzeko ezaugarri esanguratsuetan zaharrena. Testuan salbuespena dirudite *arima ta gorpuza* sekuentziako lehen elementuak, eta *ayta* hitzak ere bai, baina, lehen kasuan, pentsa daiteke mugatzailea koordinazioaren bigarren elementuari baino ez zaiola atxiki, *Alben* gertatu ohi den bezala (ik., gainera, *ta / eta* txandaketaz § 6.2.1.16 atalean esandakoa). Beste aldetik, Zuloagak (2020: 242-243) jaso bezala, erreferente bakarreko hitzetan, *aytaren* kasua baita, disimilaziorik ez gertatzea posible da, nahiz eta testu erlijiosoetan ohikoena disimilazioa izan. *Porek* eta *Sevek* forma disimilazioduna dakarte, baina gabea da *Arten*, *Gamen* eta *Alben*. Disimilazio hori bera adizkietan ere gertatzen da, baina bestelako hedadura du: Bizkaian dago indartsu (Zuloaga 2020: 254 eta hur.), eta oso bakan ageri da Araban (*Lazen*) eta Gipuzkoa mendebaldean (Ondartza 2022b: 134). Gure testuan ez dago bilakabidea izan dezakeen adizkirik, baina, bana-keta ikusita (*Arten* ere *diranac* dago, ez *direanac*), ez dugu Eulaten espero.

6.2.1.3. Aurreko fenomenoaren ondorioz, hiperzuzenketak gertatu ohi dira. Halakoa da gure testuan dagoen *aldaraco*, eta halakotzat du Salaberrik (2004: 548) Arteko *baga*. Ameskoako gaztelanian, gainera, *bitxilora* esaten omen da (Lapiente 1975: 395; Belasko; Gartzia de Albizu 2005: 18). Ameskoaren inguruan, Burundan badira halakoak egun (Zuazo 2010b: 48-49). Lehenagoko denboretan, *Lazek* eta *Sevek* badakartzate, eta geroagoko *Gamen* eta *Alben* ere ez dira falta. Zuloagaren ustez (2020: 266), disimilazioa Araban indartsua zela erakusten dute halakoek.

6.2.1.4. Ez dago $ei > ai$ bilakabiderik (*cein*, *ceimbat*, *ein*, *veit*). Haatik, toponimian *Urraitz* (< **urreitz*? ‘hurritz’) eta *Araitz* (< **areitz*? ‘haritz’)

nasai ditugu Ameskoan XVII eta XVIII. mendeetako lekukotasunetan (Salaberri 1998: 66). Burundan fenomeno azkarra da egun (Erdozia 2008: 226; Zuazo 2010b: 51 eta hur.), baina Goñerriko, Gesalazko, Olloibarko, Izarreibarko eta Oltzako testuetan ere badago, eta Larraungo eta Basaburuko mintzoetan ere bada alerik (Camino 2003: 85). Araban, *Albek edozain* bat du; gainerakoetan, *-ei-* beti. Bilakabide irregularra eta poligenetiko delarik dirudi.

6.2.1.5. Sistematikoa da *eu > ou (> o)* bilakabidea aditzetan eta izenordainetan: *Jaquitougula* (< **jaquiteugula* ‘jakiten dugula’), *eitout* (< **eitout* ‘egiten dut’), *jaquinougu* (< **jaquineugu* ‘jakinen dugu’), *noure* ‘neure’, *dordain* (< **drodain* < **draudain*), *dordazula*. *Draut* ere badago, baina, kasu horretan, baliteke *-u-* datiboko morfema izatea (ik. honetaz § 6.4.6.3). Arten ere ugari dago (*gouren, esperazougula...*). Salaberrik (2004: 539) *eu > ou* bilakabidearen erdian *au* izan daitekeela proposatzen du, *eu > au* eta *au > ou* bilakabideak batera daudelako Altsasun, esaterako (cf. *euli > auli ~ gaur > gour*). *Eu > au*, gainera, oso zabaldurik dago Burundan (Zuazo 2010b: 53-54) eta hego-nafarreran, are hizkeraren mendebaldeko ertzean dagoen Gesalazten, baita Goñibarren, Oltzan eta Olloibarren ere (Camino 2003: 68-69, 125, 133). Zehazkiago, aditz nagusia eta laguntzailea batzean, *-endu-* > *-edu-* > *-eu-* > *-au-* bilakabidea ohikoa da Nafarroan, gutxienez Imozko zati batean, eta Atetz, Ultzama, Anue, Txulapain, Oltza, Aezkoa eta Baztan ibarretan (Apalauza 2010: 283). *Au > ou (> o)* urratsa gure testuan izenordainetan eta aditz morfologian baino ez da gauzatu (cf. *gauzac*). Sakanan eta Aezkoan indartsu dago egun, baina Bakedaoko ezkontza fedea, *Porek*, *Lazek*, *Gamek* eta *Albek*, besteak beste, ez dute. Geografikoki urrunxko egonik ere, Apalauzak Orokietan gure testuko bilakabidearekin bete-betean bat egiten duten adizkiok ediren ditu: *erratoté, kantatzoté, yotzoute*. Caminok (1999: 41, 2000: 162) ere, Goñerrian (eta Aezkoan) *zoden, zoude* eta halakoak ere badirela dakarkigu gogora. Hala ere, bilakabidea azkar dagoen eremuan, Sakanan, **eradun* aditzaren forma aski higatuetan *u* dago batez ere, eta *e* batzuk ere bai. Cf. **derauzut > dezut* Burundan, eta *d(u)uzut* Etxarrin eta Ergoienan (Irizar 1991), baina behin ere ez *o* edo *ou*. Larragoako 1556ko auzibidean ere *u* dugu: *derucat*.

6.2.1.6. *Ao > au* disimilazioa gertatzen da. Garbia da *yau* (< *ia(g)o* ‘gehiago’) adibidean, eta *excelentiaba* formak halaberrez du **excelentiaua*

‘excelenteagoa’ giblean. Orobat, *draut* aditzak **draot* forman izan dezake etorkia (ik. § 6.4.6.3).

6.2.1.7. *Ae > ai* dago *guzciain*, *emaitedordain* (< **emaiten deraudaen* ‘ematen didaten’; cf. § 6.4.6.7) eta *lenaingua* bezalakoetan. *Lazek* ez du halakorik, baina bai Bikuñak. *Lanek aytan* eta *açerayngoa* dakar, *Albek atce-reingo*, eta *Gamek chiquiain*, behin bada ere.

6.2.1.8. Ez dago *ain > an* monoptongaziorik (cf. *gainen*). Zuazok (2012: 82-83) Aramaiotik, Barrundiatik, Burgutik eta Bernedotik ezker kokatu zuen fenomeno. Testu historikoei gagozkiela, *Lanek* eta *Porek* ere ez dute halakorik, eta *Lazen ganak* dudazkoak dira. Betolatzaren testura jo behar da halakoak edireteko. Geografiaren aldetik, *Gamen espan* ‘ezpain’ deigarria da. Erdi Aroko toponimiako datuak oinarri hartuta, ordea, *-gan* sailekoak inoiz zabalduago egin zitezkeela iradoki dute Lakarrak eta bestek (2019: 257): cf. 1488ko Agurain inguruko *Susabelgana*, *Luçurigana*, *Goresticogana* eta beste.⁹⁸ Zuloagak ahoz gaztigatu didanez, *-ganena* Arabako ekialdera ailegatu bai, baina inoiz gailendu ez zen berrikuntza izan liteke.

6.2.1.9. Ez dago *-ijV* edo *-ubV* epentesirik: *becataria*, *Santuen*. Egun Sakanan aldean (baina ahulago edo galbidean Burundan) fenomeno indartsua izanik ere (Zuazo 2010b: 45 eta hur.), Araban *Albek* baino ez du *-uba* bezalakorik, eta ez sistematikoki. Araba ekialde / Nafarroa aldeko *Ituk*, *Porek* eta *Sevek* ere ez dakarte. Zuloagak (2020: 302, 312) dioenez, ez dago XVIII. mende aurreko adibiderik gure inguruan; Sakanakoak berankorrek bide dira.

6.2.1.10. Beheko bokalaren asimilazioa badago, baina kontsonantea behar du ondotik. *U* duten adibideetan, *cerua* dugu, baina *ceruen* eta *Santuen* ‘Santuan’.⁹⁹ Ez dago *i* duen adibide garbirik, testigantza guztietan bokala baitago beti ondotik, eta ez kontsonantea (cf. *Maria*, *guzciain*, *guztiay*). Orobat gertatzen da egun Sakanako Arbizun, Unanun, Arruazun

⁹⁸ Errebitsatzailetako batek ohartarazi didanez, Erdi Aroan ez da arraroa <n> *pro* <nn> idaztea; ondorioz, <n> grafemak hots palatala ere adieraz dezake. Aguraingo datuotan, beraz, ez daiteke baztertu halakorik egotea.

⁹⁹ Bilakabidearen murriztapenak ez datoz bat, beraz, hego-nafarreraren mendebaldean, Goñerrian, Oltzan edo Itzarbebarren dauden asimilazio azkarrekin (cf. *bañetu*, *sabioe...*) (Camino 2003: 73).

(Erdozia 2001: 111 eta hur.) eta Urdiainen (Zuazo 2010b: 37).¹⁰⁰ Testuko *travajuac* adibideak salbuespena dirudi, oinarrian *ua* badugu, eta ez *oa* > *ua* bilakabidea (*trabajoak* > *trabajuak*). Arten eta Ameskoako toponimian (Salaberri 1998: 63) ez dugu fenomenoaren bihirik, eta, Zuloagak jaso bezala (2020: 333), Arabako eta Sakanako lekukotasunetan ezin bakana goa da berrikuntzaren presentzia 1800. urtea baino lehen. Araba mendebaldeko *Dotrinazko Sermoitegian*, ordea, goiztiar dago (Ulibarri 2015) eta aztergai dugun eremutik urrunxeago, Arabako ipar-mendebaldean edo Bizkaiko lur mugakideetan, asimilazio honek indarra du XVII. mendetik. Cf. 1640 inguruko *Viva Jesus* (Ulibarri 2010; Zuloaga 2013). Gainerakoan, Lakuntzako XIX. mendeko testuetara jo behar da adibide bila. Nafarroa Garaian lehen adibideak XVII. mendean ditugu (Reguero 2019: 402-403), baina fidagarrienak mende akabukoak dira, eta gero ezaugarria han eta hemen ageri bada ere, banaketak ez du koherentzia geografikorik (Camino 2003: 83, 120).¹⁰¹

6.2.1.11. *Ea* > *ia* disimilazioa sistematikoa da: *semia*, *biar*, *ofendizaitia*, *erredentoria*, *personia*, *arimiari*, *excelentiaba*... Arten ere sistematikoa da (behin *apartatcea* badakar ere). Toponimian ere ageri da, baina salbuespenez josirik. Hala, esaterako, *Bustico errequea* edo *errequia* dago Eulaten 1687. urtean (Salaberri 1998: 52). Toponimo zaharretan ohikoagoak bide dira disimilaziorik gabeko formak. Araba erdialdeko eta ekialdeko testu corpusen, *Albek* baino ez dakar *biar* hitzean, eta Sakanan, XIX. mendean ageri da (Zuloaga 2020: 279) egun azkarra den fenomeno (Zuazo 2010b: 41 eta hur.). Toponimiari begiratuta, fenomeno goiztiarra dirudi Ameskoan, XVII. mendekoa bederen, gero zabalduko bada ere.

¹⁰⁰ Nik gaineratuko nuke kontsonante horrek bokalen artean erortzen ez denetarik behar duela izan; herskari ahoskabea, txistukaria edo sudurkaria. Bestela, bilakabidea ez da gauzatzen: cf. neronek Lakuntzan ahoz bildutako *santuben* (< *santuba-n*) inesibo singular asimilazioduna, baina *santuba(a)ki* komitatibo singular asimilaziorik gabea (< *santuba-reki*); hots, ****santubereki** eman ez duena. Gure testuan ere *Santuarequi* dugu.

¹⁰¹ Reguerok (2019) eta Zuloagak (2022) ez dute testuinguru fonologikoan kontsonantea dagoen ala ez kontuan izan fenomenoak dokumentatzeko tenorean, baina Bilbo inguruetako testuetan eta egun Leintz eta Deba ibarretan ere kontsonantearen beharra dugula ematen du (ik. Ulibarri 2015: 147; Zuloaga 2017).

6.2.1.12. Oro har, ez dago *oa* > *ua* disimilaziorik: *Jangoicoa*, *poderosoa*, *egoan*, *apostoloay*, *Fedecoac*. *Travajuac*, *justua* eta *Santua* adibideen kasuan, ordea, jatorrian *u* dugula pentsa daiteke. Salbuespen garbi bakarra *lenaingua* da, fenomenoa bizirik egon zitekeela salatzen duena, nahiz eta idatzian islatu ez. *Arten* ere agertu ez arren, Ameskoako, Lanako eta Allingo XVII. mendeko toponimian badugu *portillua* bezalakorik (Salaberri 1998: 60). Zuloagaren ustez (2020: 295), XVIII. mendearen erdialdetik aurrera ugaritu ziren halakoak, nahiz eta lehenago badiren (cf. *Sev: Moriscuaq*). Ondorioz, Arabako lekukotasunetan bakan agertzen da (*Alben nua* kenduta), baina badago XIX. mendeko Sakanan (Zuloaga 2020: 290), eta egun fenomeno azkarra da (Zuazo 2010b: 44 eta hur.).

6.2.1.13. Bokalen artean, *u* kontsonante bilakatzen da: *excelentiaba*, *crisiaba*, *eben*. *Lazek* ere adizkietan halakoak ditu, eta mendebalde zabalekoak dira *eban* bezalakoak. *C(h)ristaba* bezalakoak, ordea, han eta hemen ditugu (cf. OEH s. v. *kristau*) eta, beraz, ez du ematen hizkerak sailkatzeko ezaugarri erabilgarria den.

6.2.1.14. Diptongazioa dago *oraicio* hitzean. Forma berezia izan arren, ez dut erratatzat jo, XIX. mende erditsuko Hiriberri Arakilgo predikuetan ere badelako (Salaberri; Urritzola 2008), baita Saldiasko Apezeneko Jose Eratsunek 1881ean argitaraturiko dotrinan ere (Eratsun 1881). Salaberrik eta Urritzolak hego-nafarreraren hego-mendebaldeko hizkeretan (Uterga, Goñerria, Oltza, baina ez Gesalatz) dagoen diptongazioaren (cf. *begi* ~ *baigi*) zaku berean sartu dute (Camino 2003: 73), baina Saldias urrun dago eremu horretatik. Aldaera lexikotzat jotzea hobetsi dut (cf. § 6.7), bilakabide emankortzat bainoago.

6.2.1.15. Ez dago *i - u* > *i - i* asimilaziorik gurean. *Irugarna* da *Arten Yrigarna* dena. Artatzakoa ere, bakarra izanik, tentuz kontuan hartzeko lekukotasuna da, nire ustez.

6.2.1.16. Aferesirik ez dago aditzetan (*emonen*, *emaiten*), eta adizkietan ez dugu halakorik izan dezakeen adibiderik (cf. *Arteko ezzarogula* < **ez (de)ra-zogula*). Burundan ere bakan dira halakoak, Nafarroan maiz ageri badira ere (Zuazo 2010b: 54-55). Haatik, *yau* dago gurean, *Arten geyo*, *Poren gueyago* eta *Alben gueiago* dena. Horrek, dudarik gabe, Nafarroara begira paratzen gaitu (ik. OEH s. v. *gehiago*, eta § 6.7).

Bestalde, aferesi-fenomeno zabaldua da *eta* > *ta* bilakabidea, gure tes-tuan ere badagoena. Bi formak distribuzio osagarrian daudela argudiatuko dut. Aldaera aferesiduna izen-sintagma barneko juntagailua da beti: *arimia ta gorpuza*; *jaun ta jaungoico*; *cerua ta lurra*; *confesatu ta cumplizeco*; *criadore ta erredentoria*; *S[a]n Pedro ta S[a]n Pablo*. *Eta*, ordea, perpausak elkartzeko erabiltzen da testuan: *Da jaunbat esan eta pensatu didiquen baino excelentiaba*; *Berori dana gatic, eta cere gatic amacezaudan gauza guztiaín gainen*; *Esperanza daucat barcatuco dordazula guztiaç, eta emonendordazula grazia aguinzaite du-danau cumplizaiteco*. Zerrendatzeetan ere forma osoa dago, elkarketa horren hertsia ez denean: *Aita, eta Semia, eta Espiritu Santu jauna*; *Jaquitougula Pa-ternosterra, eta beste Elizaco oraicioac*; *Ni, becataria, confesace naiz Jaungoico guziz poderosoari, eta Maria Virgina veti bienaventuratuari, eta S[a]n Mig[ue]l Arcangel bienaventuratuari*. Bi formen arteko aldea ongi ikusten da horrela-ko adibideetan: *Arima ta gorpuza alcarri unituric, juntatu eben vigarren perso-niari, ceindan Semia, eta gueldituzan jaun ta jaungoico einic*; *Emaitedraut iz ez yau ofendizeco, eta confesatu ta cumplizeco emaitedordain penitenza, eta apar-tazaiteco vecatuaren ocassio guztietati*.

6.2.1.17. Sinkopa *-garrena* atzizkian dago sistematikoki: *Bigarna, Irugar-na, Laugarna*. Arten ere hala da, *eta* horretan, gainera, *Yzangaytezla* dago (cf. *Gamen naizla*). Mendebaldeko testuetan ez dago halakorik, *eta* Zuazok (2010b: 44) dio egungo Burundan ere ez dagoela, baina Altsasun ere sinko-paduna bide zen *-garren* atzizkia (Salaberri 2004: 540). Gainerakoan, sinko-pa ezaguna da Nafarroako eremu zabalean (Camino 2003: 82). Ameskoako toponimoetan sinkoparen adibideak omen daude, esaterako, Larragoako *Larnetan* (< **Larrineta* < **Larraineta*) (Belasko; Gartzia de Albizu 2005: 21), baina halakoak hizkuntz endekapenaren eraginpekoak ere izan daitez-keelakoan nago.

Beste sinkopa bat dago **eradun* aditzaren formetan. Nabarmena da *draut* forman (< **dera-*), baina badagoke, gainera, *dordain* *eta* *dordazula* adizkie-tan, *dor-* < **dro-* < *drau-* < **derau-* bilakabidea proposatzen badugu. Re-guerok (2019: 403, 514) dioenez, sinkopa hau XVI. mendetik aurrera ageri da, Nafarroako erdialdean *eta* Iruñetik beherako eremuan. Larragoako 1556ko auzibidean *derucat* dago, *eta* Bakedaoko ezkontza zinean, 1550ean, *derauçut*, sinkoparik gabeak biak ala biak. Etxaurin 1596ko auzibidean *eta*

Zufiko ezkontza fedean jadanik kausi baitaiteke (Reguero 2019: 79, 131), testuok fidagarritzat baditugu, Ameskoara ondoko mendeetan ailegatu zela pentsa daiteke. Edonola ere, horren arrastorik ez dago mendebalderagoko testuetan, ezta **eradun* aditzaren Sakanako adizkietan ere, gaur egunean (Irizar 1991). Bidenabar, Arteko **erazamen ezzarogula* **ez derazogula* formaren metatesia bada (> **ez dezarogula* > **etzarogula*), metatesiak sinkopa ibar hauetara ailegatu aurretikoa behar du, ez baita posible **ez drazogula* formatik abiatuz gero.

6.2.1.18. Metatesia dago **eradun* aditzaren bi forma hauetan: *dordain*, *dordazula*. Honakoa dateke bilakabidea: **derauda-* > *drauda-* > **droda-* > *dorda-*. Ematen du bi hots horzkari edo hobikarien hurbiltasunak errazten duela dardarkariaren metatesia, bigarrena hurrengo silabaren onsetean egonik ere. Izan ere, *au* > *o* bilakabideak gauzatu behar du metatesia gertatzeko, *draut* kontradibideak erakusten digunez. Azken honetan, *a* eta *u* silaba banatan ahoskatu behar direla argudiatu dut beheago (ik. § 6.4.6.3), eta horregatik ez dela *au* > *o* bilakabidea gauzatzen. Arten *ezzarogula* < **ez (de)razogula* metatesia dugula esan berri dut. Ez daiteke zaku berean sar, batetik, hots desberdinei eragiten baitie, eta, bestetik, Artekoak sinkopa gertatu aurretiko metatesia izan behar baitu (ik. § 6.2.1.17); honek, aldiz, ondokoa. Beste behin, **eradun* aditzetik eratorritako Sakanako adizkiek ez dute metatesi honen herexarik (Irizar 1991). Bestelako metatesia egon daiteke, azkenik, *draut* adizkian; izan ere, **draot* formatik heldu bada (ik. § 6.4.6.3), < **droat* metatesia proposatu dezakegu, eta **d(e)rauat* formatik eratorri. Horrela, Burundako *duat* (Altsasu), *deat* (Urdiain) eta *dat* (Bakaiku eta Iturmendi) formekin (Irizar 1991) lotzea errazagoa da etimologikoki.

6.2.1.19. Protesia sistematikoa da *r-z* hasten diren maileguetan: *errecibitu*, *errazoiezcora*, *erredentoria*. Artek ere hala jokutzen du, eta *Albek* ere bai, salbuespen bakanak dituela. Garai zaharragoetan, *Lazek* bietarik du. Bestalde, *eregu* dago bi aldiz testuan. Ez dut, ordea, aldaera hori beste inon ediren. Atzean grafia etimologikoa egon daiteke (cf. *ruego*), baina halakoe-tan, beti idazten du <rr> autoreak. *Regu* Otxoa Arinek dakar bi aldiz (cf. OEH s. v. *erregu*), eta eta baliteke protesia <r> bakarra baina ahoskera

dardarkaria duen forma horri gaineratu izana. Balekibale, hitza bere horretan uztea erabaki dut.¹⁰²

6.2.2. Kontsonanteak

6.2.2.1. Badirudi <j> grafemak soinu belarra islatzen duela. Halako adibideetan ageri zaigu: *Jaun, ja(u)ngoico, jaquinsua, justua, juntatu, jaquinougu, Jaquitougula, travajuac, J[ua]n*. Gainerakoekin alderatuta, azken bi adibideak belar ahoskatzeko aukerak handiak dira, eta ez dago besteekiko alde grafikorik. Gainera, *yau* ‘gehiago’ dugu testuan, ahoskera irristari garbia duena, <y> grafemaren bidez adierazia.¹⁰³ Arten ere hots belarraren alde egin du Salaberrik (2004: 540). *Alben* zer dagoen jakitea ez da erraza, <j> dakarten adibideak *Jauna, Jaungoicoa* eta gisakoak direlako (vs *Ya*). Ezagun da Burundan ere belarra dagoela egun (Zuazo 2010b: 63-64). Belarra bildu zuen Garesen Bonapartek, eta baliteke Gesalitzen ere hala izatea (Camino 2003: 69, 122). Ez dago, beraz, hego-nafarreran maiz dugun hots sabaikaririk edo sabaiaurrekorik, baina hots belarra, XIX. mendean bederen, Ameskoa inguruan hedaturik zegoela dirudi.

6.2.2.2. Ez dago txistukarien neutralizaziorik inoiz; ez herskari aurrean (*errazoiexcora, guxtiac, zazpi*), ez hitz amaieran (*naiz, misericordiaz*), ez hitz hasieran (*zazpi, zuri, cer*), ez bokalen artean (*Elizaco, izandidique, dordazula*) ere. Arten ere ez dago neutralizaziorik, eta Ameskoako toponimian ere ez (Belasko; Gartzia de Albizu 2005: 23). *Porek* leherkari aurrean eta hitz bukaeran du, *Seven* ere bada testuinguru frankotan, hitz bukaeran salbu, *Gamen* herskari aurrean batez ere, baina hitz bukaeran ere bai, eta *Alben* ere herskari aurrekoak dira gehienak, hiperzuzenketa batzuk barne. *Lazen* testuak du neutralizazio gehien, testuinguru orotan. Zuloagak dioenez (2020: 437 eta hur.), mendebaldean XVII. mendetik aurrera indartu zen fenomeno da, eta herskari aurrean edo hitz amaieran da nagusi. Ez da,

¹⁰² *Eregu* eta *eregatu* badaude, baina modernoak dira, eta beste adiera bat dute (ik. OEH).

¹⁰³ Nire ustez, behin ageri den *gaquite* errata da, baina ezeren alde egitekotan, ahoskera belarraren alde egiten du errata honek.

baina, Ameskoara ailegatu, eta egungo Burundan ere ez dago halakorik (Zuazo 2010b: 65).

6.2.2.3. Gure testuan herskari biezpainkari ahostuna dago hitz hasieran *becataria*, *vecatu*, *vecatuain* eta *barcatuco* maileguetan, eta hala da Arten ere. Ahoskabeak mendebaldeko testuetan ageri bide dira, garai arkaikotik (Mounole 2020: 114), eta ahostunen aldeko joera garbia dago Nafarroako testuetan, salbuespenak salbuespen (Reguero 2019: 405). *Albek* bietarik du, testu zatiaren arabera. *Lanek* eta *Gamek* ere *b-* dute, eta *Porek peccataria*. Lazek bietarik du, baina *b-* idatzi ohi du *bekatu* hitzean. Zuazok dioenez (2012: 93), *galamu* dago Araba ekialdeko toponimoetan. Ez diot, halere, koherentzia geografiko garbirik ikusten fenomenoari, eta, gainera, batzuetan oinarri lexikoa duela dirudi, maiz aurkitzen baita *bekatu* hitzean hain zuzen.

6.2.2.4. Palatalizazioa dela eta, diptongoko bokalardiak ez du txistukarrietan halakorik eragiten: *naiz*, *baice*. Inguruko toponimian ere ez dago: *araiza* bezalakoak daude Ameskoan, *areiza* eta *arizarekin* batera. *Hurritza* ere *urrrayza* da Eulaten (1700), eta *Urraiza zelaia* dago Larragoan (1650). Orobat, beti *aitza* ‘haitza’ dago Ameskoan, eta beti (*elizar* Ameskoagoiaren (Salaberri 1998: 66-67). Araban ere, ekialdeko toponimian ez dago palatalizaziorik (Zuazo 1998: 140, 2012: 90-91). Gaur egun, Burundan ere hala da (Zuazo 2010b), eta Arabako euskara historikoan, mendebaldean da sistematikoa, baina erdialdean txandaketa dago (*Lanen* eta *Lazen*), eta ekialdekoetan ments da (Zuazo 1998: 138-140, 2012: 89-90; Zuloaga 2022: 206; Ondartza 2022b: 129). Hala, *Porek*, *Ituk*, *Albek* eta *Gamek* ez dute bihirik. Berrikuntza ez da, beraz, Araba ekialdera eta Ameskoara ailegatu, Burundan adibide bakanak egon arren (*aitxur*, *kaixa* ‘gerezia’; Zuazo 2010b: 63). Zuazoren ustez (2010a, 2012, 2019), Arabako berrikuntza zaharra dugu palatalizazioa, mendebaldekoa batez ere, agian Bizkaian gehiago indartu zena. Aldairen arabera (2014: 237) Arabatik zabaldutako berrikuntza nahiko moderno da, baina Zuloagarentzat (2020: 561 eta hur.) dudazkoa da fenomenoaren jatorri arabarra.

Gainera, /i/ eta irristari ondoko /n/-ren palatalizaziorik ere ez dago, ez hitz erdian, ez bukaeran ere: *baino*, *entrainatan*, *Virginiari*, *sinistatu*, *gainen*, *guzciain*, *Cein*, *einzan*, *Jaquinougu*, *nadin*, *aguinzaitte*. Arten ere *baino* dago, eta

1556ko Larragoako auzibidean, *erareynederucat* ‘te haré’. Toponimian (Salaberri 1998: 57), irristari ondoren bietarik dago Lanan eta Ameskoan (-*gaina* eta -*gaña*, esaterako): cf. *Aizurigaina* (Eulate, 1751), eta /i/ bokalarekin palatalizatorik eza da nagusi. Cf. *arriurdina* (Eulate, 1701). Salaberriren ustez, palatalizatorik gabeko formak gailendu dira denborak aurrera egin ahala. Bestalde, hego-nafarreraren corpus historikoan Aezkoaraino jo behar dugu palatalizatorik gabeko formak berriz edireteko (Camino 2003: 84). Kontsonante albokariarekin zer gertatzen den ezin esan dezaket, adibide faltan, baina Larragoako 1556ko auzibidean *yle* dago. Testuei gagozkiela, Araban, Zuazok dioenez (1998: 138 eta hur., 2012: 87 eta hur.), palatalizazioa dago beti maila batean edo bestean. *Porek* palatalizatzen du. *Albenea* palatalizazioa sistematikoa da irristari ondoan, hitz bukaeran salbuespenak egonik ere. *Gamek* bietarik du /i/ bokalaren ondotik, baina irristariarekin palatalizazioa sistematikoa da, hitz bukaeran izan ezik. *Lazek* ere palatalak ditu salbu hitz bukaeran edo silaba bukaeran (cf. *onein*, *oraindo*), ondotik bokala heldu ez denean, betiere (*gañeti*). *Seven* palatalizatorik eza ia sistematikoa da (*ainsinacoaq*, *doctrinea*, *onarequin*, *Espania*, *burdina*, *Virginia*, *gentilaq* ~ *millares*, *ballesta*). Burundan ere erabatekoa da palatalizazio eza gaur egun (Erdozia 2008: 227; Zuazo 2010b: 61 eta hur.), baina egun Burundako ezaugarri esklusibotzat genuena, Ameskoako toponimiaren datuen argitan berrikuntza dena (*pace* Zuazo 2010: 201), Ameskoan eta Lanan ere ezagun zen.

6.2.2.5. Bokal arteko kontsonanteen galerari so, ttaka ez da sekula bokalen artean erortzen: *dira*, *Jaumaren*. Arten ere hala da, eta bakanak dira adibideak gainerako testuetan. *Albek* -*uic* eta -*uric* dakar, eta *Lazen* badira adibide bakan batzuk.

Igurzkari belar ahostunaren galeraren adibideak badaude -*ago* konparazio-atzizkian (*yau* ‘gehiago’, *excelentiaba* < **excelentia(g)ua*) eta *egin* aditzean: *daizun*, *veit*, *einzan*, *eindau*, *eimbaino*. Horietatik landara, *dago* dakar testuak. Arten ere *esperazoula* (< **esperatzen dugula*) dago. *Gamek* *exaun(du)* dakar, eta *gaode* / *zaode* bezalakoak ere bai. *Albek* *ezagutu* aditzaren adibideak ditu, eta *Lanek*, hain zuzen, -*ao* du konparazio-atzizkia, *Alben* -*ago* osoa dena. *Lazek* forma laburtuak eta osoak ditu, are *egon* eta *egin* aditzetan ere (halere, gurean ez bezala, *beguit* du), baina ez konparazio-atzizkian. Badirudi, beraz, galera ohikoagoa dela adizki batzuetan, eta konparaziozko atzizkian.

Horzkari igurzkari ahostuna ere galdu egiten da, adizki laguntzaileetan betiere: *eitout* (< **egite dut*) *jaquitougula* (< **jakite dugula*), *jaquinougu* (< **jakine dugu*). Salbuespen dira *Auto contriziozcoan* baino ez dauden *aguinzaite dudan*, *emaitedordain* eta *barcatuco dordazula*. Ohar bedi, balekibale, bi horzkari igurzkari daudela salbuespen guztietan. Arten ere fenomeno berbera dugu *gordeceitunac*, *esperazougula* eta *aguinzeysu* bezalakoetan, baina *ecartedauenac* salbuespena ere badago. **Edun* aditzaren adibideek, *dudarik gabe*, Nafarroako eremu batean aditz nagusia eta laguntzailea batzean dugun *-e-nd-u-* > *-au-* bilakabidea dakarte gogora (cf. § 6.2.1.5). Arabako testuetan, *Lazen* baino ez dut galeraren adibiderik ediren, eta bakan, betiere; gehienetan *ba-* baiezko partikularen gibeletik (*bacusu*). Orobat, *daucat* dugu gure testuan, *Lazen* bitan *daducat* dena (gainerakoetan *-au-* dago), 1566ko Bakedaoko prozesuan *haducat*, eta *Seven daduquela*. *Albek* eta *Gamek* forma laburtuak dituzte jadanik, XVIII. mendean. Aurreko mendeetan, *Lanek* eta *Ituk* ere ez dute *-adu-* tankerakorik, eta, beraz, mende batzuk lehenago abiatutako prozesua gauzaturik zegokeen gure testua ekoitzi zenerako.

6.2.2.6. Genitiboaren eta geroaldiko markaren hots sudurkaria galdu egiten da hitz bukaeran, eta herskari ahostun baten edo txistukari baten aurretik. *Baice*, *ceregatic* / *ceregati*, *onegati*. Aditzen sailean, *jaquitougula* (< **jaquite dugula*), *jaquinougu* (< **jaquine dugu*), *aguinzaite dudan*, *emaitedordain*, *ofrecizaite draut*, *amacezaudan* eta gisakoak daude, baita *jaquite* bat ere, esaldi bukaeran. *Emonendordazula* da salbuespen bakarra. Arten ere franko daude (*esperazoula* < **esperatze dugula*), *eitedau*, *obligace gaitu...*) eta inguruko lekukotasunek ere badakarte. Larragoako 1556ko prozesuan *erareynederucat* ‘te haré’ iluna dago, apika **erareynen derucat* zena. Toponimiak ere bietarik dakar. Hona Ameskoako San Martingo hiru adibide, adibidez: *Usocedatenduena* (1702) ~ *Usocedateduena*, (1704), *Usocedatedena* (1742) (Belasko et al. 2010). *Porek* eta *Albek* forma sudurkaridunak dituzte, baina *Lazek* gabeko adibide franko ditu, ondotik /n/, /l/ edo bokala dagoeanean: *egote nax*, *esa eusan*, *eguite ez evela...*¹⁰⁴ Lazarragarena kontu grafiko hutsa ere izan daiteke, halere (Mounole 2020: 82). Aditzetan, fenomenoa

¹⁰⁴ Gure testuan *Jagoico* ageri da bi aldiz, baina autoreak berak behin <n> gaineratu dionez, hala zuzendu dut neronek bestean ere.

aski ezaguna da erdialdean, eta Nafarroan ere bai, gaur egungo mintzoan (Apalauza 2010: 283). Ez dirudi hizkerak sailkatzeko esanguratsua den, edonola ere, duen distribuzio nabarra ikusita.

6.2.2.7. Ozen ondoan ez dago afrikaziorik, edo ez da grafikoki islatzen: *aguinzaitte, einzan, Cenzuc, jaquinsua, pensatu...*

6.2.2.8. Ez dago ahostuntzerik ozen ondoan: *jaun ta jaungoico, santu*. Artatzako testuan *da* ‘eta’ aldaera ere badago txistukari ondoren, baina gurean ez dago *ta* bakar bat ere testuinguru berean, konparagarri.

6.2.2.9. Hitz barnean kontsonante-bakuntzea dago: *Noc* ‘nork’. Artatzako testuan forma dardarkariduna dago, eta orobat gertatzen da *Poren, Lazen* eta *Alben* ere, araiarrak *ceuc* ere badakarren arren. Urdiainen *nok* dago gaur egun (Zuazo 2012: 105) eta testu hau dugunaz geroztik, Amekoagoienean ere bazela dirudi (*pace* Belasko; Gartzia de Albizu 2005: 23). Ez diot, haatik, ezaugarriari ez sistematikotasunik, ez koherentzia geografiko gardenik ikusten.

6.3. Izena

6.3.1. Pertsona-izenordainak

2. taula. Persona-izenordainak (neronek egina)

	1. sg. (arrunta)	1. sg. (indartua)	2. sg.
ABS	ni		
DAT			zuri
GEN	nere	noure	
MOT	neregati		

6.3.1.1. Jatorriz indartua den *neurek nere* eman du, erabilera ez indartuan (ez *nire*). Ordurako ez dago *Lanek, Lazek, Porek* eta *Otsek* duten *ene-*ren arrastorik, eta hala da *Alben* ere. Egungo Burundan ere *ne(re)* dugu (Zuazo 2010b: 109).

6.3.1.2. Forma indartuek *au* > *ou* bilakabidea gauzatu dute (ik. 6.2.1.5 atalean esandakoa), Arten bezala (*gouroc, ouren...*). Arabako testuetan, ordea, *-eu-* dago beti, eta Bakedaoko 1550eko ezkontza-fedeak ere *-eu-* du, *Porek* bezala. Burundan *ñeaure / niaure* dago egun, baina adinekoen artean *neronek* bezalakoak ere badira (Zuazo 2010b: 110).

6.3.2. Erakusleak eta hirugarren pertsonako izenordainak

3. taula. Erakusleak eta hirugarren pertsonako izenordainak (neronek egina)

	1. gradua	3. gradua (ind.)
ABS	au, dudanau ¹⁰⁵	berori / verori (berorika)
GEN		bere
INES		beregan (biziduna, bihurkaria)
MOT	onegati (sg.)	

6.3.2.1. Berorikako formak daude (*berori*). *Lazek* eta *Albek* ere badakaratzate (ik. tratamenduen erabileraz 6.6 atalean esandakoa).

6.3.2.2. Motibatiboa eta inesiboko forma bizidunak genitiboaren gainean eraikiak dira (mot. *onegati*; ines. *beregan*). Arten ere *arengan* dugu, baina *Albenak* absolutiboaren gainean eraikiak dira. *Lazek* denetarik du izenordainetan (*beregan* ~ *nigana*), baina izen berezietan absolutiboa darabil (*Sirenagana*). *Gamek* eta *Ituk* ere genitiborik gabeak dituzte.

6.3.2.3. 1. graduko erakuslearen motibatiboan morfema genitiboa sudurkaririk gabea da: *onegati* (ik. 6.2.2.6 atalean esandakoa). Halakoxeak dira

¹⁰⁵ Forma honetan, erakuslea baino, artikulua ez ote dugun galde daiteke, ala, batetik besterako bilakabidean, tarteko urratsen bat. Haatik, erdarazko zenbait testutan «este propósito» aurkitu dut, baita «mi propósito» ere. Erakusletzat jo dut, besterik frogatzeko helduleku irmorik ezean.

Alben onegaiti, Lazen onegati / onegaiti eta Lanen areguati ere. Egungo Burundan, ordea, *hongengeti(k)* dago (Zuazo 2010b: 103).

6.3.3. Galdetzaileak / konplementatzaileak

4. taula. Galdetzaileak / konplementatzaileak (neronek egina)

	Nor	Zer	Zein	Zenbat	Zergatik	Nola
ABS		cer	cein (sg. / pl.) cenzuc (pl.)	ceimbat (x2) cembat (x2)	ceregati (x2) cere gatic (x1)	nola
ERG	noc					
GEN	noren					
INES	non					

6.3.3.1. *Nor* galdetzailearen ergatiboak ez du *r*-rik (ik. 6.2.2.9 atalean esandakoa). Artatzako testuan, ordea, *norc* dago, eta hori bera dute *Porek* eta *Lazek* ere. Urdiainen ere *nok* dago (Zuazo 2010b: 108).

6.3.3.2. *Cein* singularra eta plurala izan daiteke, baina mendebaldeko *cenzuc* ere badago. *Gamek* ere *-tzuk* du, eta *Lazek* bietarik. *Albek*, ordea, ez du morfema pluralgiledun formarik. Zuazok (1998: 154) *-tzuk* Araban mendebaldekotzat eta maiztasun urrikotzat zuen, baina *Laz* ezagutzeak irudia aldatu du, jakina.

6.3.3.3. *Ceinek*, erlatibozkoa denean, ez du artikulurik hartzen: *ceindan*. *Albek* ere hala jokutzen du, baina ez *Lazek*.

6.3.3.4. *Zenbat* galdetzaileak *i* izan dezake, ala ez: *ceimbat* ~ *cembat*. *Lazek* *ceimbat* eta *cinbat* ditu.

6.3.3.5. Kausazko perpausetako *zeregatic* amaierako herskariarekin dago *Auto contriziozcoan* behin, eta hortik kanpo, bi aldiz herskaririk gabe. Ematen du txandaketa dagoela Arabako testuetan. *Albek* *ceregati* eta *cegatic* ditu, *Gamek* *ceregatic*, eta *Lazek* *cegaiti*.

6.3.3.6. *Nola* galdetzailea dago (vs *zelan, nolan*). Arabako testuetan hori ageri da (*Lanek nolan* du). Zuazok (2012: 221) modernotzat du *zelan*, eta ez bide da ekialdera zabaldu. *Albek* eta *Gamek*, bestalde, *alan* forma sudurkaridunaren adibideak dituzte, gabearekin batera.

6.3.4. *Elkarkariak*

Elkarkariak *a-* du: *alcarri*. Hala da *Lazen* eta *Gamen* ere. Gaur egun, Burundan ere *alkar* dago (Zuazo 2010b: 59). Arkaismoa bide da; izan ere, ekialdean ere halakoak daudela ezin ahatz daiteke.

6.3.5. *Mugagabe berezi batzuk*

Artikulua esperoko genukeen testuinguru batzuetan, artikulurik gabeko egiturak daude: *Non dago Jaungoico?*; *Aita da Jaungoico?*; *Semia da Jaungoico?*; *Espiritu Santu jauna da Jaungoico?* Horien aldean, baina, *Cer da Jaungoicoa?* eta *Non egoan Jaungoicoa cerua ta lurra eimbaino len?* bezalakoak ere badaude. Zuazok (2012: 118-119) dio *Lanek* ere badituela artikulurik gabeko formak, eta *Gamek* ere bai, atribuetan. Artikulurik gabeko atributuak badira *Arten* ere (*Yzangaytezla garbi eta casto*). Gauza ezaguna da Euskara Zaharrean oraindik ere ohikoak direla artikulurik gabeko atributuak eta objektuak, eta artikulua emeki-emeki sartuko dela ondoko mendeetan, mendebaldean batez ere (Mounole & Gómez-López 2020; § 3.3.1). Aztergai dugun testuan, ordea, halakoen gibelean erdararen eragina egon daiteke, txandaketa dagoelako, izen bereziak ez duelako gaztelaniaz artikulurik hartzen (cf. *El Padre es Dios?*), eta jadanik XVIII-XIX. mendeen bueltako testua dugulako. Ez dut azalbiderik, ordea, *izandidique au nere azqueneco confesio* adibidearentzat, hutsa ez bada.

6.3.6. *Eratorpen-atzizkiak*

6.3.6.1. Erromantzetiko *-one* atzizkiak *-oi* (< *-oe*) eman du gurean (*errazoiexcora*), Araban, Bizkaian eta Gipuzkoan ohi bezala (Zuazo 2012: 100-101). Ez dago *-io* metatesirik, hego-nafarreraz aski zabaldua dagoena,

Gesalitzen barne (Camino 2004: 1143). Ez dugu, orobat, lehen testuetarik Nafarroako bereizgarri den *-on* (Camino 2009: 348; Reguero 2019: 503) ere. Burundan *-on* dago halakoetan egun, baina mailegu zaharretan *-oi* ere ez da arrotza (Zuazo 2010b: 112).

6.3.6.2. Erromantzetiko *-cion / -sion* atzizkia *-zio / -sio* da: *contiziozcoa, orai-cioac, satisfazcioraco, ocassio, confesio, Pasio. Lanek, Lazek, Gamek* eta *Albek* ere *-cio / -sio* dute, erdialdean eta Nafarroa gehiengan bezala (Reguero 2019: 409-410). Aldaera sudurkaridunak (*-ziño*), bizkaiera arkaikoaz geroztik agertzen hasiko direnak (Mounole 2020: 233), Araba mendebaldean eta Bizkaian baino ez bide ziren hedatu (Zuazo 1998: 146-147, 2012: 101), lapurtera klasikoko autoreek darabilten *-zino* aldaerarekiko beregain, hain segur.

6.3.7. Zenbait kasu-markaren formez

6.3.7.1. Datiboan, mugagabearen adibide bakarra dugu: *alcarri*. Gainerakoan, singularrean *-ari* dugu, eta *-ai* pluralean: sg. *poderosoari, bienaventuratuari, personiari*; pl. *apostoloai / apostoloay, guztiai / guztiay*. Nafarroako testu zaharretan *-ri* da forma ohikoena (Reguero 2019: 424), eta ez dago hego-nafarreraren hego-mendebaldean (Gesalatz barne hartuta) XVIII. mendetik aurrera ageri den *-agi* morfemarik (Camino 2003: 74; Reguero 2019: 516). Arten eta Poren *-ai* dago pluralean, *Albek* ere gure testuan bezala jokutzen du, nahiz eta baduen *-ai* singular bat ere, eta *Gamek -ari* eta *-ai* ditu singularrean eta pluralean hurrenez hurren. *Lanek*, ordea, *-ai* du singularrean zein pluralean, eta *Lazek* ere *Lanek* bezala jokutzen du, singularreko *-ari* batzuk ere badituen arren. Zuloagak jaso bezala (2022: 140), *-ai* da datibo pluraleko marka posible bakarra Bizkaian eta Araban XIX. mendera arte, eta nagusi da Gipuzkoan ere. Nafarroako corpusean, ordea, *-e-du* na da datibo pluraleko marka, salbuespenak bakan direla (Oltzan, Arakilen eta Txulapainen bada alerik; Camino 2003: 131).¹⁰⁶ Datuak ikusita, badi-

¹⁰⁶ Burundako *-airi* datibo plurala (Erdozia 2008: 230; Zuazo 2010b: 78) aski berezia da. Ez nago ziur *-ai* formari *-ri* gaineratu zaion modu pleonastikoan, ala **-aeritik* abiatu behar dugun. Nafarroako hizkeran ez dira *-eri* tankerakoak XVII. mendea baino lehen ageri (Reguero 2019: 516).

rudi mendebalde zabaleko berrikuntzari (Aldai 2014: 236; Zuloaga 2022: § 7.2) begira ageri dela Ameskoa honetan ere. Caminok (1999: 40, 2003: 452-453), ordea, iradoki du Sakanan –Nafarroako beste leku batzuetan bezala– ezagun den *ei > ai* disimilazio sistematikoak azal dezakeela Ameskoan datiborako *-ai* izatea (cf., orobat, Zuloaga 2022: 143-147). Baina gure tes-tuan ez dago *ei > ai* bilakabiderik (cf. 6.2.1.4 atalean esandakoa), eta horrek Caminoren interpretazioa zailtzen du. Datibo pluralaren marka mendebal-deko ereduari jarraikiz eginga dela pentsatzea dirudi zentzuzkoena.

6.3.7.2. Genitibo singularrean *-aren* dago: *Jaunaren*, *Virginiaren*, *vecatuaren*. Beraz, singularrean ez da *-r-* galtzen (ezta genitiboaren gainean eraiki-tako kasuetan ere). Ameskoako toponimiaren datuek ere gauza bera diote (Salaberri 1998: 83). Hala, Eulaten berean *Zelaiaren ychaurradana* (1696, 1697) dago, besteak beste. Haatik, *Yagonzelaia* (1700), *Yagona* (1634), *Yagoin celaya* (1668) eta *Diagoinbularra* (1672) bildu dituzte Ameskoako San Martinen Belaskok eta bestek (2010). Egia da, bestalde, *Arten -aren* dagoe-la singularrean. Forma ttakduna dago *Poren* eta *Seven*. *Ituk* eta *Albek* ere *-aren* dute nagusiki, baina *-anen* adibideak ere badituzte. *Lanek -an* du sin-gularrean eta *Lazek -aren*, *-aen* eta *-en*. Burundan *-an* dago egun (Zuazo 2010b: 78). Polimorfismoa, beraz, zaharra da Araban, eta Ameskoan ere forma ttakdunak eta gabeak ditugula ematen du.

Pluralean *-aen* dago (*-ain* bilakatua: *guzciain*, *vecatuain*), eta plural hori bera darabilte *Porek* eta *Sevek*.¹⁰⁷ *Lazek -en* du, eta *Gamek -an* (*beguian*). *Albek -en* (*ofensaen*, *guztien*) eta *-n* (*penan*). Bai *-an* bai *a-z* amaitzen diren hitzetan du-gun *-n*, agian, *-aen > *-aan > -an* bilakabidearen ondorio, errebisatzaile batek iradoki bezala. Burundan ere *-ain-* / *-ein* dago egun (Zuazo 2010b: 78).¹⁰⁸

6.3.7.3. Inesibo singularrean asimilazioa dago *-u-z* amaitzen diren izene-tan (cf. 6.2.1.10 atalean esandakoa): *ceruen*, *Santuen*. Kontsonantez amai-tutako adibide bakarrean *-ean > -en* dagoela ematen du, ez bada mugaga-

¹⁰⁷ Ez bedi nahas Nafarroan XVIII. mendeko lekukotasunetatik aurrera ageri den *-ain* genitibo singularrarekin (Camino 2003: 82; Reguero 2019: 516): Sakanan ez dugu (Zuazo 2010b: 79).

¹⁰⁸ Genitibo pluraleko *-ain* Burundako ezaugarri eskusibotzat du Zuazok (2010b: 200), baina orain Ameskoan ere badugu, eta, *-aen* ere zaku berean sartzen badugu, Araban ere bai.

bea: *gainen* (Albek *gueñean* du). *Gamek* ere *egunen* du, eta *Arten edaden*, *dignidaden* eta *goviernon* daude, semantikoki mugagabetzat hartu behar direnak. Pluralean, *-etan* dago (*guztietan*), baina *-a-z* bukatzen diren hitzetan *-a* horri eusten zaio (*entrainatan*), *-aetan* > **-aatan* > *-atan* bilakabidearen emaitza izan daitekeena. *Lazek*, alta, *-aetan* du halakoetan oraindik.

Inesibo bizidunerako *-gan* dago (vs *baitan*), eta hala da testu arabarretan ere (Zuazo 2012: 114). Zuazoren arabera (2012: 57), Bizkaia, Araba eta Gipuzkoa gainerako lurraldeetatik banatzen duen ezaugarria da hau, Burundian ere bildu baitu *baitan* (Zuazo 2010b: 81), baina *-gan* ez da inolaz ere arrotza Nafarroan, Berriainen eta Elizalderen testuetan, esaterako (Reguero 2019: 430).

6.3.7.4. Ablatiboan *-ti* dago. Singularrean *odoleti* dago, eta *guztietati* pluralean. Ameskoako XVI. mendeko auzibideei gagozkiela, 1566ko Bakedaon *escuetaric* dago (instrumentala edo prosekutiboa dirudiena), baina 1539ko Zudairikoan, *faldriquerati*. *Arten -ti* dago, eta Albek *-ti* eta *-tik* ditu. Testu zaharragoetan, *Lanek* batez ere *-ti* dakar, baina B eskuak *-tik* ere badu. *Seven urruniq* dago; *Lazek -rean* du singularrean, *-(r)ik* behin eta *-reanik* bakan batzuk ere bai, baita *-ti(ka)* batzuk ere, eta pluralean *-etarik* eta *-etati* ageri du. *Gamek -tik* du nagusiki (salbuespen batekin). Betolatzak *-(r)ik* baino ez du singularrean (*arterean* bat ere bai), eta *-etarik* pluralean. Ezagun da gaur egungo Sakanan *-ti* eta *-etati* erabiltzen direla (Erdozia 2001: 261 eta hur.; Zuazo 2010: 81), nahiz eta XIX. mendeko Urdiaingo dotrinan *-tik* bitxia dagoen (Urrestarazu 2022: 220-221). Esanguratsua da hemen *Poren -rica*. Reguerok (2019: 432) *-ti* bakarra aurkitu du euskara arkaiko eta zaharrean Nafarroa Garaiko testuetan, 1743an (ez du Zudairiko adibidea aipatzen), eta Caminorentzat (2003: 62), *-ti* han eta hemen ageri den arkaismoa baita (Sakanan, Gesalitzen, Aezkoan, Zuberoan...), nekez erabil daiteke hegonafarreraren ezaugarri bereizgarritzat. Edonola ere, gure testua ekoitzi zen orduko, ez dugu *-rik* formarik, inoiz izan bada.

Beste alde batetik, Urgellek (2020) eta Zuloagak (2022: 160) *-rean* MEZ definitzeko elementua izan daitekeela iradoki dute, eta Zuazok (2010a, 2012, 2019) Arabako berrikuntza zahartzat du, Bizkaiain indartua eta Araban lehenago galdua. Ondartzarentzat (2022b: 127), ordea, arkaismoa da.

Edonola ere, Zuloagak erakutsi duenez (2022: 154-155), bai ablatibo / prosekutibo bereizketa, bai *-reanen* emankortasuna agortuxeak ziren Araban garai arkaikotik aurrera –Arabako ipar-sartaldean geroxeago agian (Ulibarri 2015: 158)– eta gaineratuko nuke Araba ekialdeko lekukotasun apur eta berankorrek horren alde egiten dutela. Hartara, Ameskoan inoiz *-rean* izan bazen, desagertua geneukake XVIII. menderako.

6.3.7.5. Komitatiboa *-ki* da dagoen adibide bakarrean: *Santuarequi*. Artatzako testuan ere *-ki* dago eta Ameskoatik kanpoko corpus historikoan, *Lanek -kin* du,¹⁰⁹ *Porek* eta *Sevek* bezala. Halaber, *-kin* eta *-gaz* darabiltzate *Lazek*, *Ituk*, *Albek* eta *Gamek*. Gasteiztik ekialdera, beraz, txandaketa dago, eta Zigoitiraino aurki zitekeen *-ki* aldaerarik. Gauzak horrela, Zuazoren ustez (2010a, 2012, 2019), Arabako berrikuntza zaharra da *-gaz*, agian Bizkaian gehiago indartua. Zuloagarentzat (2022: 227), ordea, ez da Gasteiztik hedatutako berrikuntza, Bizkaikoa baizik. Edonola ere, Arabaren iparraldean eta erdi-mendebaldean ohikoagoa (eta Bizkaian bakarra) den *-gaz* ez da Nafarroara ailegatu.¹¹⁰

Bestalde, ohar bedi komitatiboko morfemak ez duela amaieran sudurkariarik Ameskoako testuetan. *Gam* arabar iruñeratuaren testuan ere bada halako adibiderik, eta Nafarroako testu historikoetan –Burundakoetan barne– ere bai, *-kin* formarekin batera (Camino 2003: 78), baita Legution ere, azken hamarkadetako mintzoan (Zuloaga 2022: 223). Egungo Burundan, ordea, *-kin* dago (Zuazo 2010b: 79), eta Nafarroako corpus historikoan, Reguerok (2019: 425) Iruñean eta hortik behera baino ez du *-ki* aurkitu, forma sudurkariarekin batera betiere. Arkaismoa dela baitirudi, balio sailkatzaile urria eman behar zaio ezaugarri honi (Camino 2003: 78).

6.3.7.6. Instrumentala lepokaria da beti: *obraz*, *guziz*, *culpaz*, *errazoiezcora...* Ez dago Nafarroako euskarara inguratzen gaituen forma apikalik (Camino 2009: 348). Berdin gertatzen da Arten eta 1550eko Bakedaoko ezkon-

¹⁰⁹ Zuazok (2012: 109) *Lanen -az* batzuk *-gazetik* eratoritzen ditu, baina ik. Zuloaga (2022: 219-222) horren kontrako argudioetarako.

¹¹⁰ Arruazuko kanta bateko *Alcate jaunaz egondu gera* (Satrustegi *apud* Zuloaga 2022: 223) berezia eta bakarra da: *testis unus...*

tza-fedean, baita Arabako lekukotasun guztietan ere. *Poren deies* eta *gutças* instrumental apikalaren adibidetzat jo izan dira, baina grafia-kontuek eta hitz bukaerako txistukarien neutralizazio sistematikoak (cf. § 6.2.2.2) hori ezbairik gabe esatea zailtzen dute. Burundan ere lepokaria da (Zuazo 2010b: 80), eta apikalak banaketa bihurria du, baina aztergai dugun eremutik geratu, Gesalätzen, forma apikalak ere badaude, eta Elizalde eta Beriainek ere badarabiltzate (Camino 2003: 87). Reguerok ere (2019: 427, 509), corpus historikoa kontuan hartuta, instrumental apikala duen eremutik landa utzi du Ameskoa, eta erdialderago kokatu du berrikuntzaren kokagunea, lehen testuetarik ageri dena, eta Nafarroan baino ez.

6.3.7.7. Motibatiboan txandaketa dugu. Herskaririk gabeko formak dau-de sistematikoki, *Auto contriziozcoan* izan ezik, horko bi adibideak herskari-dunak baitira: *onegati*, *ceregati*, *neregati* ~ *dana gatic*, *cere gatic*. Orobat, genitiboaren gainean eraiki dira adibide guztiak, *dana gatic* izan ezik. Ez dago, baina, *-gaiti(k)* bezalakorik. *Albek* lau konbinazioak darabiltza: *-ga(i)ti* eta *-ga(i)tik*. Herskaririk eta *i-rik* gabeko forma dute *Lanek*, *Ituk* eta *Otsek* ere, baina *zugatic* du *Gamek*. *Lazek* *-gati* eta *-gaiti* ditu, eta badu, *Lanen* B eskuarekin batera, *-gatica* ere. Reguerok (2019: 429-430) ez du herskaririk gabeko formarik ediren aztertu duen Nafarroako corpus historikoan. Egungo Burundan *-gaiti* / *-geiti* dago (Zuazo 2010b: 81), baina Urdiaingo XIX. mendeko dotrinan *-gatic* ageri da (Urrestarazu 2022: 220).

6.3.7.8. Leku-destinatiboaren adibide bakarra *satisfazcioraco* da. *Albek* ere *orduracò* dakar.

6.4. Aditza

6.4.1. Aditzoina

6.4.1.1. Ez dago aditzoinik gure testuan. Partizipioa dago **edin* aditzaren bi adizkitan (*confesatu nadin*, *pensatu didiquen*) eta beste bi adibideak *-n-z* amaitutako aditzenak dira: *eindaizun*, *emon veit*. Garai zaharragoetan forma partizipiodunak eta gabeak ditugu Arabako testuetan. XVII. mendekoei gagozkiela, *Albek* eta *Gamek* ere beti partizipioa darabilte, baina lehenak

beguira eguizu eta *veguira zazu* bana ditu, eta *Gamek guarda zaitela*. Zuazoren (2010a, 2012, 2019) ustez, Arabako berrikuntza zaharra da partizipioaren hedadura; haatik, egungo Burundan aditzoinaren adibideak ediren ditu, forma partizipiodunekin txandaka (Zuazo 2010b: 124-125). Nafarroan, XVIII. mendean aditzoina dago nagusiki *-tu* partizipioko aditzetan, baina mendearen bigarren erdian badira *-tu* duten formak **edin* eta **ezan* aditzetan; Araban, Gipuzkoan eta Bizkaian baino gutxiago eta geroago, betiere (Lakarra 1986: 664; Mounole 2007: 89-90). Adibideok ikusita, mendebaldean garai historikoan zabaldu zen ereduaren arabera zen partizipioa Amekoan ere, gure testua ekoitzi zenerako.

6.4.2. Partizipioa

6.4.2.1. Partizipiorako forma biluzia duten aditzen artean, *-n-z* amaitzen diren aditzak baizik ez ditugu: *esan*, *izan*, *ein*, *emon*. Bistan denez, ez dugu garai zaharrearantz eta klasikoan hedatu ziren *izandu* bezalako forma pleonastikorik. Goi-nafarreran, gipuzkeran eta lapurteran gertatu bide ziren hala-koak (Mounole; Gómez-López 2018: 504). Nafarroan bereziki XVII. mendeaz geroztik ditugu (Reguero 2019: 436-437), baina eremu dialektal horietatik landakoak diratekeen Sevillako bertsoek *yssandu* eta *egondu* dute, eta *Porek* ere *egondu* dakar. Egungo Burundan, ordea, ezezaguna da fenomeno (Zuazo 2010b: 126).

6.4.2.2. Gainerako aditzek *-tu* dute; beraz, ez dago *-adu* / *-idu* moduko partizipiorik aditz mailegatu berrien sailean. Hartara, *-atu* amaieradunak dira *pensatu*, *confesatu*, *obratu*, *creatu*, *formatu* eta *confesatu*; *-itu* dute *unitu* eta *errecibitu* aditzek. Arten ere hala da, baita *Seven*, *Gamen*, *Itun* eta *Poren* ere. *Lanen*, *Lazen* eta *Alben* kausituko ditugu, ordea, forma ahostunak, ahoskabeekin batera betiere. Bizkaian ageri dira ahostunak sistematikoan, baina Gipuzkoa hego eta mendebaldean ere badira. Hori horrela, Zuazok (2010a, 2012, 2019) Arabako berrikuntza zahartzat du aldaera ahostuna, Bizkaian indartua. Aldairentzat (2014: 236-237) Arabako lautadako berrikuntza da, eta Zuloagak (2022: 172) sorlekua non duen azaltzeko arazoak daudela erakutsi du, eta multifokala dela iradoki, funtsean, *Lanen* oraindik

oso ugariak direlako *-atu* eta *-itu* dituzten mailegu modernoak. Altsasuko *-au* (Zuazo 2010b: 198), Iturmendiko XVIII. mendeko gurutze-bideko *consoladu* (Reguero 2019: 200) eta Urdiaingo 1650eko auzibide bateko *desdichadu* bazter utzita (Maiora 2018: 164), Nafarroako testuetara ez da hala-korik iritsi.¹¹¹

6.4.3. Aditz-izena

6.4.3.1. Aditz-izenak eratzean, *-in* amaierako aditzak *-ite* egiten du (*jaquitougula*), espero bezala. Halaber, *-onez* amaitzen den aditz bakarrak *-aite* du: *emaitedraut*, *emaitedordain* ~ *emon*. Urgellek (2006: 937) dioskunez, Nafarroan goiztiar dokumentatzen dira *-i-* gabeko formak; Arabako testuetan, ordea, ohikoa da *emon* / *emun* aditzean *emaitte* aditz-izen zaharra gorde-tzea, eta *emoite* baino arruntagoa da. Bakedaoko 1550eko ezkontza fedea *içayteco*, *emayten* ~ *ematen* du. Lanek ere *-ite* ereduak ditu, baita Lazek ere, baina *-te* dute halakoetan Sevek (*egoten*) eta Albek (*emon* ~ *emoten*).

6.4.3.2. Gainerakoak *-tu* partizipioko aditzak dira. Hauetan txandaketa interesgarria dugu *-tze* eta *-tzaite* formen artean. Partizipioa *-atu* egiten duten aditzetan bietarik dugu: *confesace*, *amacezaudan* ~ *apartazaiteco*. Orobat, *-itu* duten aditzetan ere txandaketa dugu, are aditz berean ere: *ofrecizaite*, *ofendizaitia* ~ *ofendizeco*, *cumplizeco* ~ *cumplizaiteco*. Azkenik, *aguinzaitte* dago, ozen ondoko *-tu* partizipioko aditzen erakusgarri. Urgelli jarraikiz (2006: 938), *-tzaite* CVC egiturako aditz-erro monosilabikoek hartu ohi dute, eta bereziki azken kontsonantea ozena denean, baina Araba bide da *-tzaite* testuinguru gehiagotara zabaldu duen eremua, txistukaridun eta herskaridun erro monosilabikoetara eta are polisilabikoetara hedatuz. Lazek zenbait adibide eta Lanen *garbizaitte* eta *gorrizaitte* bisilaboak ditu Urgellek gogoan (baina *urtučen* du *Ituk*), eta, dudarik gabe, Arabarekin bat egiten du gure testuak horretan, *-tzaite* erro trisilaboetara eramateraino. Ez dago trisilaboetan halakorik, baina, *Arten*, *Alben*, *Seven*, *Gamen* eta *Poren* ere. Une honetan, *-tzaite* duen testu bakarra da Nafarroako corpus histori-

¹¹¹ Gesalaten adibide bat eta bakarra ediren du Caminok (2003: 123).

koan, Burundakoetan ere ez baitago. Gainera, Arabako berrikuntza bide den honen aski lekukotasun berankorra dugu, ezaugarria ahulduz joan baitzen, Laudio-Orozko aldean XIX. mendera arte eutsi bazion ere (Ondartza 2022a: 86).

6.4.3.3. *-tzaite* formarekin batera *-tze* ere badagoela esan dugu. Ez dugu, bide batez, *-tu / -du* partizipioekin ageri den *-(k)eta* aditz-izenik gurean,¹¹² edo partizipioaren gainean eratutako *-ite* forma berriagorik, Araban dokumentaturik ditugunak (Urgell 2006: 939 eta hur., 2020; Ondartza 2022a: 56 eta hur., 2022b: 137). Halakoetan *-tze* baizik ez dute, gurean bezala, *Artek*, *Sevek*, *Gamek* eta *Porek*. *Lazek* eta *Albek* ere *-tze* izan badute, beste formekin lehian. Urgellek (2006: 934), Zuazok (2010a, 2012, 2019), Aldaik (2014: 234) eta Ondartzak (2022b: 132) *-(k)eta* ereduko aditz-izenak Arabatik hedatuak izan daitezkeela diote, Debagoienara zabalduak (Burundara ere bai; Erdozia 2008: 230); *-tze*, baina, Iruñetik hedatutako berrikuntza dateke, Nafarroan lehen testuetarik baitugu, *-te* arkaiko zenbaitekin batera (Urgell 2006: 944). Egia da, edonola ere, *-tze* ugari dagoela Araban edo Arabaren itzalpeko testuetan, beste formekin lehian. Eulatek honetan berezi jokatzeko du, ekialdetik zabalduko *-tze* formarekin batera (ez dago *-(k)etarik*) *-tzaite* forma ere muturreraino eramanez.

6.4.4. *Partizipio prospektiboa*

Partizipio prospektiboa Nafarroan eta Lapurdin ohi dugun banaketari jarraitzen zaio; izan ere, *-n-z* amaitzen diren aditzetan *-en* dago: *jaquinougu* (< **jakinen dugu*), *emonendordazula*; *-tu* partizipiodunekin, ordea, *-ko*: *barcatuco*. Bakedaoko 1566ko prozesuan *joanen* dago eta Larragoako 1556koan *erareynederucat* ‘te haré’ (< **erareinen deraukat?*). Horretatik kanpo, ez dago *-en* formaren arrastorik *Poren*, *Lazen*, *Itun* ez *Gamen*. Burundan ere *-en* bide zegoen, Ziordian salbu (Zuazo 2010b: 124), eta *-ko* indartzen ari da egun. Hala, *-en* formaren erabilerak Bizkaia, Araba eta Gipuzkoa gainerakoetatik bereizten ditu Zuazoren ustez, eta Aldaik (2014)

¹¹² Honek *-adu / -idu* tankerako partizipioen faltarekin duen loturaz, ik. Urgell (2006: 944).

-ko baino ez izatea mendebalde zabaleko berrikuntza zahartzat du. Zuloagak (2020: 703), ordea, ez daki zein den sistema berritzailea eta zein gordetzailea. Honetan gure testuak ez du, beraz, mendebaldeko sistemarekin bat egiten, eta Nafarroara begira dago, nahiz eta Nafarroan *-nko* bezalakoak ere ez diren ezezagunak Sakanan, Garesen, eta bestetan (Camino 2003: 87).

6.4.5. Adizkiak

5. taula. Aditz laguntzaileak (neronek egina)

	Intrantsitibo monopertsonala	Intrantsitibo bipertsonala	Monotrantsitiboa	Ditrantsitiboa
<i>Realis</i>	izan	?	*edun	*eradun
<i>Irrealis</i>	*edin	?	egin	egin

6.4.5.1. Paradigma trinkoan *eduki* ageri da (*daucat*), eta ez **edun*. Hala du *Lanek* ere, baina *piedade eun* bezalako batzuk ere baditu. *Lazek* ere *eduki* du maiz, baina **edun* ere tarteka (*ene biotça zuc doçu*). *Gamen* ere *extut nic lotza* dago, baina *nauco* eta *daucat* ere bai. *Eduki* aditzaren forma trinkoak daude, bestalde, 1566ko Bakedaoko auzibidean (*haducat*), *Itun*, *Seven*, eta *Alben*. *Alb* da, bide batez, *deucat* dakarren bakarra, gainerakoek *dau-* duten lekuan. Zuazok (2012: 46) mendebalde, erdialde eta Sakanako ezaugarritzat du **edun* laguntzaileetarako baizik ez egotea, baina Araban badira adibideak eta, kontrara, Nafarroako testuetan XVII. mendetik bederen bada *eduki* trinkorik (Reguero 2019: 440-441). Ez dakioke balio sailkatzaile garbirik eman, nire ustez.

6.4.5.2. *Realis* ditrantsitiboan **eradun* aditzaren formak baino ez daude: *draut* (Nik-Hari-Hura), *dordain* (Haiek-Niri-Hura), *dordazula* (Zuk-Niri-Hura). Hala da, ikus daitekeenez, are datiboa 3. pertsona denean ere, eta objektua singularra izanik ere, halakoek **nin* izan ohi baitute beste hizkera batzuetan (Mounole 2015: 481). Nafarroan bi aditzen arteko banaketa azaltzea zaila da (Reguero 2019: 444 eta hur.), baina ematen du, testuaren la-

burtasunean, ez dugula halako lehiarik gurean. Zuloagak (2022: 242) maisuki laburtu duenez (ik., orobat, Eraña 2020: 59), Araban bi multzo bereiz daitezke: mendebaldean **edutsi* baino ez duten testuak daude, eta erdialdean, aditz horrekin batera, **nin* ere badutenak. *Albek*, *Ituk* eta *Gamek* **nin* eta **edutsi* dute.¹¹³ **Nin* baino ez dago *Poren* eta *Seven*. **Nin* eta **edutsi* aditzekin batera, **eradun* dago *Lazen*, **eradu(n)tsi* formapean betiere, Arabako berrikuntza eskusiboa bide dena (Ondartza 2022b: 140). Ez dirudi, beraz, **edutsi* Ameskoara ailegatu den, ezta **eradun* hutsa (-*tsi* gabe) Araban dokumentaturik dagoen ere, Nafarroan eta Gipuzkoan (objektu pluralarekin) badagoen bezala. 1550eko Bakedaoko ezkontza-fedeko *derauçut* eta Larragoako 1556ko auzibideko *derucat* fidagarriak badira, lehen testuetarik dugu **eradun* Arabarekiko muga, objektu singularrarekin. Hala da gaur egun ere, Sakanako erdi-mendebaldeko aditz-sistemak **eradun* baitarabil (Irizar 1991).¹¹⁴ Edonola ere, XVIII. mendean **eradun* Nafarroako hegoaldeko euskaratik desagertu zen (Reguero 2019: 445) eta, beraz, Arten **nin* baino ez izatea posible da. Zentzu horretan, gordetzaila dateke gure testua.¹¹⁵ Bidenabar, Zuazok (2010a, 2012, 2019) eta Aldaik (2014) Arabako berrikuntzat duten **edutsi*, Bizkaian gogor sartu arren,¹¹⁶ ez zen Ameskoara ailegatu.

6.4.5.3. *Irrealis* monotrantsitiboan *egin* dago (*daizun*), eta ditrantsitiboan ere bai (*veit* < **begit*). Ez dugu, hurrenez hurren, ez **ezan*, ez **erazan* aditzik. Bai geografian bai kronologian gertukoa den Artek, ordea, **erazan*

¹¹³ *Alben dezun* 'dizun' eta *diotzut* 'dizut' **eradun* aditzaren formatzat ez baditugu.

¹¹⁴ Harrigarriki, Zuazok (2010b: 141 eta hur.), egungo Burundako Nor-Nori-Nork saileko aditz sistemaren konplexutasuna azaltzean, axaetik baino ez du iradokitzen adizki horien gibelean **eradun* egon daitekeela, baina ez du beste aditzik ere aipatzen, adizkiak «bereziak» direla esatetik landara. Mapan, ordea, **eradun* eman du (Zuazo 2010b: 202).

¹¹⁵ Reguerok (2018) Nafarroatik edo Gipuzkoatik hedatutako aditz berritatz du **nin*, **eradun* zaharraren aldean. Arrazoa badu, **nin* Artatzara eta Arabara bai, baina Eulatera iritsi ez den berrikuntza litzateke. Aitzitik, **nin* EBZrako proposatzen badugu, eta **eradun* aditzak baino hedadura zabalagoa izateak horren alde egiten du (Mounole; Lakarra 2018: 431-432), lehenik berritzaila agertuko litzateke Eulate **nin* aditz zaharra baztertuta, baina euskara historikoarekiko gordetzaila **eradun* baino ez duen paradigma erabilita, bestelako laguntzailerik hartu gabe.

¹¹⁶ Zuloagarentzat (2022: 301-302, 315), ordea, Bizkaian berean sortutako berrikuntza izan daiteke.

darabil ditransitiboan, XVII. mendean hego-nafarreraren eremuaren hegoaldean ohikoa zena (Camino 2003: 75). Artekoa, edonola ere, berezia da kronologiari begira, aditz horren agerrerarik berankorrena izan baitaiteke. XVI. mendetik ageri zaigun aditza galdutzat dute bai Caminok (2003: 75), bai Mounolek eta Gómez-Lópezek (2018: 508-509) Lehen Euskara Modernorako, Elizalderen dotrinaz geroztiko testuetan.¹¹⁷ *Albek *ezan eta egin*, biak ditu, bai ditransitiboetan, bai transitiboetan, are adizki berean (*dechadala ~ deixtala*), baina **ezan* gutxiago ageri da, eta aginteran baino ez. *Lazek* batez ere *egin* du (trantsitibo eta ditransitiboetan), eta **ezan* batzuk ere bai, trantsitiboetan. Badu, gainera, **ezan* ditransitibo bat, lehena bide dena mendebalde osoan (Mounole 2020: 165). *Porek* eta *Gamek egin* baino ez dute, eta monotrantsitiboak dira dakartzaten adibideak. Egungo Burundan **ezan* bildu du Zuazok monotrantsitiboan, eta *egin* ditransitiboan (2010b: 137-138). *Egin* laguntzailearen gramatikalizazioa Mendebaldeko Euskara Zaharreko ezaugarritzat du Urgellek (2020), eta Zuazok (2010a, 2012, 2019) eta Aldaik (2014) Arabatik zabaldu zela iradoki dute. Lakarrak esan bezala (1996: 183), *egin* ditransitiboetatik monotrantsitiboetara zabaldu bazen, Ameskoan bururaino eraman zen XVII. eta XVIII. mendeetan oraindik hedatzen ari zen berrikuntza hori (Zuloaga 2022: 175 eta hur.).

6.4.6. Morfologia-kontuak

6.4.6.1. Objektua 1. pertsona denean, **edumen* adizkiek *-u-* dute (*dudana*, *dugun*), eta *-au-* (ez *-eu-*) 3. pertsona denean (*dau*, *eben*). Artek ere banaketa bera du. Urgellek (2020: 715) subjektua 3. pertsona denean dip-tongoa gordetzea MEZen ezaugarritzat jo du, aise dokumentatzen baita Bizkaian, Araban eta Gipuzkoako testu zaharretan, baita, ikus daitekeenez, Ameskoakoetan ere, baina ez Nafarroako gainerako lurretan, XVI. mendetik bederen (Reguero 2019: 443-444). Badira forma *-u-*dunak, halere, *Lanen*, *Gamen* eta *Lazen*.

¹¹⁷ Reguerok (2019: 447 eta hur.), ordea, Elizalderen testuan eta ondoren ageri diren adizki batzuk **erazan* aditzaren formatzat ditu, eta agerrerak Zaraitzuraino hedatzen. Edonola ere, ez dauke gurean.

Baina bilakabidea diferentea da 1. eta 2. pertsonetan. Zuazok (2012: 125), Aldaik (2014: 235) eta Zuloagak (2022: 236) diotenez, Arabako bereizgarria da horietan ere *-au-* (> *-eu-*) diptongoari eutsi izana. Halako formak dituzte, besteak beste, *Porek*, *Gamek*, *Albek* eta *Lazek*. Haatik, 1. eta 2. pertsonan *-au-* / *-eu-* rekin batera *-o-*, *-e-*, eta *-u-* agertzea ere bada Arabako euskararen erakusgarri eskusiboa (Ondartza 2022a: 31, 2022b: 136), Bizkaiak *-o-* ren alde eta Gipuzkoak *-e-* ren alde egin baitute, lehen testuetarik. Hala, *Lanek -u-* du; *Gamek -u-*, *-e-* eta *-eu-*; *-e-* dago *Seven* eta *Itun*; *Albek -eu-*, *-o-* eta *-u-* ditu, eta *Lazek*, horiezaz gain, *-e-* ere bai. Otsek *-o-* du. Burundako euskara garaikideak, Arabakoarekin bat, polimorfismoa du 1. eta 2. pertsonetan, baina diptongoa hirugarrenean (cf., adibidez, Olatzagutiko *dot*, *dexu*, *du* / *daû* ‘dugu’ ~ *dau* ‘du’; Irizar 1991: 222).¹¹⁸ Bestalde, *au* > *u* bilakabidea, Arabako testu batzuetan ere badena ikusi dugunez, Nafarroatik hedaturikotzat du Aldaik (2014: 235-36), baina Zuloagarentzat (2022: 105-106) eta Ondartzarentzat (2022a: 42; 2022b: 128) poligenetikoa izan daiteke; hots, ekialdeko bilakabidetik independentea, are kronologiari begira ere. Araban *-u-* ere badela ikusita, eta poligenetikoa izan daitekeela uste badugu, zaila da Ameskoako sistemaren bilakabidea zehaztea. Ematen du 3. pertsonarekin diptongoari eutsi izanak mendebaldera hurbiltzen duela. 1. eta 2. pertsonetan *-u-* izateak, ordea, Bizkaitik eta Gipuzkoatik urruntzen du, baina ez du ezinbestean Nafarroara begira paratzen (*pace* Camino 2004: 82-83), Araban ere halakoak baitaude, beregainki sortuak apika.

6.4.6.2. Objektua (historikoki eta morfologikoki) plurala denean, *-it-* pluralgilerik ez da ageri **edumen* adizkietan: *zaudan* ‘zaitudan’. Araban, *Lazek* bietarik du, eta Legution eta Debagoienera ere ezagunak dira hala-koak (Uribe-Etxebarria 2020: 747), baina gainerako Arabako testuetan ez daude (eta egoteko testuinguru egokiak ere bakan dira). Sakanako hizkera garaikideetan ere ez dut ediren (Irizar 1991), baina Burundan horren arrastorik egon daiteke (cf. § 6.5.4.2). Arabatik zabalduko ezaugarri eskusibotzat du Ondartzak (2022b: 138). Ameskoan (eta agian Burundan) egoteak inoiz Araban zabalduagoa egon zitekeela iradokitzen du.

¹¹⁸ Zuazok (2010b: 200) polimorfismo hori Burundako ezaugarri eskusibotzat du, baina Araban indartsua zen.

6.4.6.3. Adizki berezia da **eradun* aditzaren *draut* forma, Nik-Hari-Hura pertsoneri dagokiena.¹¹⁹ Ipar Euskal Herriko mintzoetan (eta mugakoetan), datiboa hirugarren pertsona denean **nin* baliatzen da, eta Gipuzkoako testuetan objektuak plurala behar du izan, **eradun* ager dadin (Mounole 2015: 480-481). Honetan, ordea, ez dugu ez bat, ez beste; datiboa 3. pertsona da, eta objektua singularra. Hori horrela, *-u-* hori, erroaren parte izan beharrean, datibo-marka dela uste izateko argudioak daude; hots, **de-rau-o-t* bezalako zerbait berreraiki beharko genuke, eta ondoren **de-ra-o-t* > *de-ra-u-t* eman duela pentsatu. Horren alde doa *ao* > *au* itxiera testu honetan berean beste hitz batzuetan ere badela (ik. § 6.2.1.6). Gainera, **eradumen* beste adizki batzuetan dugun *au* > *o* (cf. *dordain*) gertatu ez izana (ik. § 6.2.1.5), hain zuzen ere, *-a-u-* hiatoa izateari zor dakioke (hots, *-a-* erroa batetik, eta *-u-* morfema datiboa bestetik).¹²⁰ Bada beste aukera bat ere **de-ra-o-t* formara ailegatzeko: **de-rau-a-t* > **de-ro-a-t* > **de-ra-o-t...* metatesia (ik. § 6.2.1.18). Aukera honek hizpide dugun forma eta Burundako aldaera guztiak forma beretik ekartzeko aukera ematen du: *-o-*dunak metatesidunak dirateke, eta *-a-*dunak metatesirik gabeak (Irizar 1991): *duat* (Altsasu), *deat* (Urdiain), *dat* (Bakaiku eta Iturmendi) ~ *derot* (Olatzagutia), *do(o)t* (Etxarri, Lizarraga, Dorrao, Unanu).

6.4.6.4. *Izan* aditzaren 3. pertsonak *-a-* du, erlatibozko edo iraganeko marka hartzean: *dana gatic*, *zan*. Hala da Arten eta Etxarri Aranaztik ezkererako lekukotasun orotan ere. Fenomenoak Bizkaia, Gipuzkoa eta Araba (Burunda, Ergoiena, Etxarri, Ameskoa eta Lana barne) gainerakoetatik bereizten ditu (Camino 2000: 170), eta corpus historikotik ere emaitza berberak erator daitezke (Zuloaga 2022: 94). Ameskoako toponimia historikoak ere ez dakar *-ana* eta *-dirana* baizik (Gartzia de Albizu 1994). Cf. Eulateko *Zelaiaren ychaurradana* (1696, 1697). Bestela da berrikuntza eta arkaismoa zein den jakitea. Aldaik (2014) mendebalde zabaleko berrikuntzat di-tuen forma *-a-*dunak arkaismotzat dituzte azken ikerketek, eta *-e-*dunak berrikuntza agian multifokaltzat (Urrestarazu 2021: 74-75).

¹¹⁹ Datibo-komunztadura eza (ik. § 6.5.5) oztupo da testuan adizki tripertsonal gehiago izateko.

¹²⁰ Aitzitik, hizkera batzuetan dugun Hark-Niri-Hura formarako *d(e)raut* adizki homofonoan *-au-* erroaren parte da, eta diptongoa jadanik, segur aski.

6.4.6.5. *Izan* aditzaren pluraleko forma monopertsonaletan ez dago *-de* pluralgilerik: *dira*. *Gamek*, ordea, *dirade* du. Mendebaldeko corpusean, XVI. mendeko Gipuzkoako Misererean *dirade* dago (Akesolo 1982), eta Nafarroan, XV. mendetik erruz ageri bada ere, erresumaren erdi-ekialdean da ugarien (Reguero 2019: 442-443). Sakanan, Garesen eta Gesalätzen ere ez dago halakorik, ez eta *dere* bezalakorik ere (Camino 2003: 123). *Dire* ere, Nafarroan han-hemenka baduguna (Reguero 2019: 443), ez dago gurean. Caminorentzat (2003: 63) *dirade* bezalakoek ez dute koherentzia geografiko garbirik, eta nekez erabil daitezke hizkerak sailkatzeko.¹²¹

6.4.6.6. Ez dugu *-z* pluralgilerik, egon daitekeen testuko adizki bakarrean: *dira*. *Artek* ere ez dakar. *Lanek -te* darabil, eta *Porek digus* du, baina *ditu*. *Lazek -it-* franko du, baina *-z* zabaltzen hasia da **edin* eta **edun* aditzetan, eta forma pleonastikoak ere baditu. *Gamek* bietarik darabil: *-z* eta *-te*. Zer esanik ez dago, *-z* pluralgilea euskara osokoa da, baina adizkien hondarrean eta beste pluralgileen kaltetan sistematikoki sartu izana, Zuazoren (2010a, 2012, 2019) esanetan, Arabako berrikuntza zaharra da, agian Bizkaian gehiago indartua. Ez dezagun ahatz, baina, Lizarragan *baliaz* ‘balira’ (Camino 1999: 6) eta Nafarroan *-zte-* bezalako pluralgileak (cf. *zauzte* ‘zaudete’) ere badirela (Camino 2000: 162), eta maiz ageri dela Nafarroako testu zaharretan *-z* pluralgilea **edun* aditzaren iraganeko formetan, subjektua 1. edo 2. pertsona denean (Reguero 2019: 457). Distribuzio nabarrak eta gure testuaren eskasa ikusita, nekez atera daiteke ondorio linguistiko garbirik honi dagokionez.

6.4.6.7. Badirudi *-de* pluralgileak *-e* eman duela adizki iragankorretako 3. pertsona pluraleko subjektuan, baina dagoen adibide bakarra ez da gardena. Testuak *cumplizeco emaitedordain penitenzia* dio. Adizkiaren gibelean **derauda-e-n* dagoela onartuta, *-e-* pluralgiletzat jo dezakegu. Testuinguruak, baina, ez du garbi uzten subjektu hori plurala denetz. Erdal iturrietan forma inpersonalak eta pluralekoak kausitu ditut ordainetan (*la penitencia que me sea / fuere impuesta ~ impongana*), eta ez da harritzekoa horiek denak euskaraz 3. pertsona pluralaren bidez itzuli izana. Egungo Urdiainen *duai* dugu forma honentzat (Erdozia 2008: 227; Zuazo 2010b: 123), eta forma

¹²¹ Are gutxiago halakoak arkaismotzat jotzeko aukera dagoenetik, iruzkingile anonimoetako batek gaztigatu didanez.

hori ere **deraudaetik* erator daiteke sobera aspertu gabe. Regueroren hitzetan (2019: 507), *-te* aldaera erdialdeko berrikuntza, aski zaharra izanik ere, ez da Nafarroaren mendebaldera ailegatu.

6.4.6.8. **Edin* aditzaren 3. pertsonan *-edi-* > *-idi-* asimilazioa dago: *didique* (baina *nadin*). Lakarrak (1986: 661) dioenez, Bizkaian lehen testuetarik ageri da azkar, eta Araban eta Gipuzkoan ere badago, baina salbuespen gehiago ditu. *Lanek validi* du eta *Lazek* ere forma asimilatuak dakartza, baina Bikuñak *dadila* du, *Gamek bedi*, eta *Albek estadin*. Orain arteko datu apurrek iradokitzen zuten asimilazioa Araba erdialdean bazela, baina ez zela ekialdera zabaldu. Ameskoako testigantza honek, ordea, bestelako datuak dakartza.

6.4.6.9. Atzizki modala *-ke* da **edin* aditzaren forma monopertsonal bakarrean: *didique*. Hartara, garai zaharrean abiatutako bilakabidea (*-ke* formak *-te* ordezkatzekoa) gertatu da Ameskoan, *-teke* pleonastikoa sortu gabe (Mounole; Gómez-López 2018: 506-507).

6.4.6.10. **Edun* aditzaren iraganeko subjektu singularreko adizkian *-e-* dago (*eben*), ez *-a-* (cf. *eban*). Arabatik hedatutako berrikuntza bide da hori (Ondartza 2022a: 39), eta Araban iraun bide duena garai modernoagoetan ere (Urgell 2020: 727-728). *Lanek* eta *Albek* hala dute, eta *Lazek* ere frankotan darabil, *-a-* dutenekin batera. Ordea, *-a-* dago *Seven*, *Itun* eta *Poren*. Burundako datu garaikideetan ere *ze(e)n* dago (Irizar 1991).

6.4.6.11. **Edun* aditzean, objektua 3. pertsona denean \emptyset - ageri da: *eben*. \emptyset - / *z-* txandaketa ezaguna da mendebaldean, *izan* eta **edin* aditzetan izan ezik.¹²² Hala, *Lazen eben* dago, baina *Sevek* eta *Ituk* forma txistukariduna dute, eta *Gamek* ere *suen* du. Txistukaria dago egungo Burundan ere (Irizar 1991).

6.4.6.12. Jusiboan, *b-* dago: *veit*. Mounolek (2014 [2018]: 93, 221) dioenez, baiezko perpausetan, erabilera perifrastikoan eta subjektu iragangaitza 3. pertsona dela, hots, gurean bezala, *b-* arrunta da hizkera eta garai guztietan, *-(e)larekin* txandaka. XVI. eta XVII. mendeetan, badirudi *b-* dutenak gailentzen direla, baina emaitzak autoreka hartuta, ez dira erabakigarriak. XVIII. mendean, Mounoleren datuei begira, ematen du *b-* ageri dela *-(e)la*

¹²² Hizkera batzuetan, **edin* aditzera ere zabaldu dira \emptyset - duten formak (cf. *eitean* 'zedin').

baino maizago, baina bada kontrakoa duen autorerik ere. Zaila da, beraz, bataren eta besteren arteko lehian, ondorio geografiko eta diakroniko gar-denak ateratzea.

6.5. Sintaxia

6.5.1. Hitz-ordena

Jatorrizko gaztelaniazko testuari lotzen zaio batzuetan, euskararena baz-ter utzita. Hala, aditz trinkoak perpaus hasieran ager daitezke: *Da jaubat esan eta pensatu didiquen baino excelentiaba*. Beste batzuetan galdegaia ez da aditzaren aurrean paratzen, gibelean baizik: *Aita da Jaungoico?*, *Semia da Jaungoico?* Eta, oro har, aditza aurreratzeko joera nabarmena da: *Emaite-draut iz ez yau ofendizeco; eta gueldituzan jaun ta jaungoico einic*. Azkenik, *beste Elizaco oraicioac* adibidean, *besteren* kokapena da aipagarria, sintagma-ren hasieran ageri baita, eta ez buruaren aurretik. Halakoak maiz ditugu euskal testu zaharretan, eta ez dira, baitezpada, erdararen eraginak sortuak. Añibarro, esaterako, Axularren euskal testua moldatzen ari zela, ez zitzaion urdazubiarraren ohiturari lotu (cf. Urgell 2001: clviii-clix): *beste onelaco* moldatu zuen jatorrizko *humelaco bertce*.

6.5.2. Linschmann-Aresti legea

Bete ohi da: *izandidique au nere azqueneco confesio ~ ceregati vecatu ein-dudan [...] noure culpaz*. Badira salbuespenak, halere: *ofrecizaite draut nere vizia*. Espero bezala, bokatiboetan, perpausetik kanpoko elementuak baitira, ez da legea betetzen: *confesace naiz [...] zuri, nere ayta espirituala*.

6.5.3. Objektu zuzena absolutiboan

Gure testuan aditz-izenaren objektu zuzena absolutiboan ageri da, ez ge-nitiboan: *aguinzaitte dudana cumplizaiteco; cumplizeco emaitedordain peniten-zia*. Lehenago orokorragoa izan bide zen (Lakarra 1986: 659-660) eta ekial-

de zabalean irau duen (Camino 2003: 83) genitibozko objekturik ez dugu, beraz, testuan.

6.5.4. *Numero-komunztadura*

6.5.4.1. Kuantifikazioetan, *zenbat* galdetzaileak singularreko komunztadura du: *Ceimbat jaungoico dago?*; *Cembat gauza dago [...]*; *Ceimbat gauza obratu eben Espiritu Santu jaunac [...]* (vs *Cembat persona dira?*).

6.5.4.2. Objektu pluralarekiko komunztadura falta dugu sistematikoki, hala monotrantsitiboetan nola ditrantsitiboetan: *Cerua ta lurra, eta mundu guztico gauzac noc eindau?*; *Jaquitougula Jaungoicoaren legueco mandamentuac; ofrecizaite draut nere vizia, obrac ta travajuac; Esperanza daucat barcatuco dor-dazula guztia;* *unitu eben arimia ta gorpuza alcarri. Lanen jadanik horren adibideak daude, Seven adibide bat dago, Lazek maiz ditu halakoak (*edun aditzarenetan alternantzia dago), eta Alben eta Gamen ere maiz gertatzen da (Eraña 2020: 41). Porek, ordea, komunztatzen du, eta Arten ere ez da komunztadurarik falta. Salaberrik (2004: 551), ezaugarri horri doakionez, Artatzako hizkera Nafarroara begira dagoela dio; izan ere, falta (bururaino eramatea) ez bide da Nafarroako euskararen erakusgarri. Halarik ere, Reguerok (2019: 471) XVIII. mendeko pare bat adibide asistematikoki bildu ditu Nafarroan, eta Goñibarren aurkitutako XVIII-XIX. mendeko testuetan ere faltaren adibideak izan badira (Ondarra 1993: 907). Burunda garaikideko panorama bihurria da.¹²³ Balia dezagun Altsasuko *geru* edo Iturmendiko *gairu* forma (Irizar 1991) funtzio-aniztasunaren ondorioak azaltzeko. Adizki horrek Hark-Gu, Hark-Guri-Hura eta Hark-Guri-Haiek funtzioak har ditzake. Hala, lehen kasuan ematen du *-it-* pluralgilerik gabeko formak izan ditzakegula (cf. § 6.4.6.2). Azken bietan, ordea, datibo morfema aurreratuta, objektu-komunztadurarik ez genuke.¹²⁴ Edonola ere, orain Ameskoagoiena (ez barrena) ere gehitu behar zaio, bada, komunztadura falta indartsu duen eremuari.*

¹²³ Eskerrik asko Iñigo Urrestarazuri honen berri emateagatik.

¹²⁴ Gainera, Burundan datiboarekiko numero-komunztadura ments da ditrantsitiboetan: cf. *deat* 'diot / diet' (Zuazo 2010b: 142-143).

Erañak (2020) berriki erakutsi du adizki ditransitiboek galdu zutela lehenik objektuaren plural-komunztadura, Nor-Nori sailekoek gero, eta **edun* aditzaren formek azkenik; objektua 1. eta 2. pertsonakoa dutenek lehenik, eta 3.ekoek buruenik. Komunztadurarik egiten ez duten 3. pertsonako objektuen adibide gehienak, bide batez, arabarrak dira. Hori hala bada, Amekoagoiengan bilakabidea aski aurreraturik dugu. Batetik, forma ditransitiboak singularrean ditugu (*draut, dordazula*).¹²⁵ Bestetik, objektua 3. pertsonakoa duten **edunen* formek ere ments dute numero-komunztadura: *eindau, Jaquitougula, unitu eben*. Araba ekialdeko berrikuntza bide da hau, Debagoieneraino eta Goierriaraino iritsi dena (Lakarra 1986: 661 eta hur.; Zuazo 1998: 161-162; Aldai 2014; Urgell 2020; Ondartza 2022b: 137). Ondartzak (2022b: 141) Arabako euskararen ezaugarri eskusibotzat du, Gasteiztik zabaldu dena, modu gradualean. Deigarria da, baina, Amekoara (baina ez Artatzara) indartsu ailegatu den Arabako ezaugarri eskusibo bakarra litzatekeela hori.

6.5.5. *Datibo-komunztadura falta*

Datibo-komunztadura ezaren adibide franko daude, datiboa 3. pertsona singularra denean. Nor-Nori sailean, *confesace naiz Jaungoico guziz podero-soari* dugu. Sail triperpersonalean, *juntatu eben vigarren personiari; unitu eben arimia ta gorpuza alcarri; eregu eindazun neregati Jaungoyco nere jaunari* eta *eregu eitout Maria Virginia bienaventuratuari* adibideak ditugu. Azken adibideko adizkiak kontradibidea ere badu: *Emaitedraut iz ez yau ofendizeco*. Ekialdeko hizkeretan halakoak maiz kausitzen badira ere (Camino 2003: 63), Nafarroa erdialde eta mendebaldean bakan dira adibideak (Camino 2000: 160, 175). Testu zaharretan, Elizaldek eta Beriainek, besteak beste, badute alerik (Reguero 2019: 470), eta Araban, *Albek pare bat ditu, egin aditzean*. Inora begira egotekotan, Nafarroarekin bat doa testua ezaugarri

¹²⁵ Adizkiok **eradun* aditzaren formak dira; beraz, gure testuak dokumentatzen du lehen aldiz komunztadura falta aditz honetako formatan. Ikusi behar horiek nola txertatzen diren Erañak proposatutako kronologia erlatiboan; izan ere, bere corpusean **eradumen* forma ditransitibo guztietan komunztadura dago (Eraña 2020: 46).

honi doakionez, baina Nafarroan ere ez da joria, eta baliteke hizkuntz endekapenaren ondorio izatea. Ez dut ezaugarri sailkatzailetzat, beraz.

6.5.6. *Perpaus-motak*

6.5.6.1. Zehar-galderen sailean, honakoak ditugu: *Cer biardugun sinistatu, cer biar dugun escatu, cer biar dugun obratu eta cer biardugun errecibitu*.

6.5.6.2. Erlatibozko perpausetan *-n* dago: *emaitedordain*. Aposizioetan [zein + *-n*] egitura dago, izenordaina mugagabea duela: *ceindan Semia*. *Albek* eta *Gamek* ere egitura bera darabilte. *Lazek* egitura gehiago ditu aposizioetan. Batetik, forma artikuluduna du (*zeina*), euskara arkaikoan lehena bide dena (Mounole 2020: 208), baina Betolatzak ere baduena. Gainera, adizkiak batzuetan *-n* hartzen du *Lazen*, eta biluzia da beste batzuetan.¹²⁶ Azkenik, *zeina* galdetzailearekin batera, *nun*, *zer* eta *nor* ere erabiltzen ditu.

6.5.6.3. Perpaus aurkarietan *baize* dugu, perpausaren aitzinetik paratzen dena. Hurrenkera horren gibelean gaztelaniaren eredia egon daiteke: *baice iru persona distinto*. *Sevek* ere *bayce* du, eta *Lazek*, *baize*, *baxe* eta *baje* formapean. Nafarroako XVI. mendeko justizia-auzibideetan ere *baize* maiz ageri da, Zufiko ezkontza-fedean esaterako, *baizi(k)* aldaerarekin batera (Reguero 2019: 79 eta hur.).

6.5.6.4. Modua adierazteko, [-tzen + -(e)la] egitura dugu sistematikoki. Ez dago *-elarik*: P. Nola *jaquinougu cer biardugun sinistatu?* / R. *Jaquitougula Credo*, *edo Artículo Fedecoac*. *Lazek*, *Albek* eta *Betolatzak* ere -(e)la dute, eta ez *-(e)larik*. Zuazoren (2012: 177) arabera, Bizkaia, Araba eta Gipuzkoa gainerako euskal eremuetatik bereizten ditu ezaugarri honek, baina Nafarroa mendebaldea egungo EAerekin batera sartzen du.

6.5.6.5. Moduzko perpaus txertatuetan *-(r)ik* ageri da: *unituric*, *obligaturic*, *emic*. *Seven* ere hori bera dago, eta *Albek* ere hori darabil, batzuetan ttaka galduta. Forma orokorra eta zaharrena hori bada ere, garai zaharra-goetatik beste aukera batzuk ere ageri dira testuetan. *Ituk* eta *Lazek* *-(r)ik*

¹²⁶ Ohar bedi grafia kontua izan daitekeela, besterik gabe (Mounole 2020: 82).

eta *-ta* dute, eta *Gamek*, horiekin batera, *-a* ere bai. *Porek* *-(r)ik* eta *-a* baliatzeaz gain, *-(r)ika* ere badu. Egungo Burundan *-(r)ik* eta *-ta* lehian daude (Zuazo 2010b: 125).

6.5.6.6. Denbora adierazteko [*-z gero*] egitura dugu, mugatzaileduna bera: *uso errazoiezcora elduazquero?* Halakoak *Lanen*, *Lazen* (mugatzailerik gabeko formarekin batera) eta *Gamen* (*azquero*) daude. Zuazok (2012: 235) *azkero* aldaera mendebaldekotzat du.

6.5.6.7. Kausa adierazteko *-gatic* dago, genitiborik gabe: *Berori dana gatic*. *Zeregati(k)* izenordaina ere baliatzen da (ik. § 6.3.3.5), eta, halakoetan, adizkiak konplementatzailea har dezake, ala ez: *cere gatic amacezaudan*, *ceregati vecatu eindudan* ~ *ceregati izandidique*. *Lazek cegaiti* darabil maiz, normalean adizkiari *-n* erantsi gabe, baina *ece* eta *cerren* ere bai. Horiekin batera, *-(e)laco*, [*-ana leguez*] eta [*-an guero / azquero*] ere baditu. Betolatzak *-(e)laco* du, eta *Albek* *-(e)laco* du behin, baina batez ere *cergatic* eta *bada*, adizkiak *-n* hartzen ohi duela bi-bietan. *Gamek cerren* eta *ceregatic* erabiltzen ditu, *-n* konplementatzailearik gabe. Egungo Burundan *-(e)laco(z)* eta [*zengaiti(k) + -Ø / -n*] dira ezagun (Zuazo 2010b: 181-182), eta Nafarroako corpus historikoan [*zergatik + bait- / -Ø / -n*] dugu maizenik (Reguero 2019: 474).

6.5.6.8. Helburuzko perpausak egiteko aditz-izena dugu, baita subjuntibo- aditz jokatuak ere: *emonendordazula grazia aguinzaitte dudana cumplizaitteco* ~ *Jauna, emon veit vere grazia ondo confesatu nadin*; eregu eindaizun *neregati Jaungoyco nere jaunari*. Lazarragak dituen *-tzearren* eta *-gaitirren* ez daude gurean, eta ekialdetik heldu den *-tzeke(t)z* ere (Camino 2003: 80) ez bide da Ameskoara ailegatu. Zuazoren (2010a, 2012, 2019) iritziz, *-tzearren* Arabako berrikuntza zaharra da, agian Bizkaian gehiago indartua.

6.5.6.9. Alderaketetan [*-en baino + -ago*] egitura dago (*pensatu didiquen baino excelentiaba*), Arten ere kausi dezakeguna.

6.6. Pragmatika

Gure testuan aita espiritualari zukako tratamendua dagokio, eta Jaungoikoari berorikakoa, Asteteren dotrinaren gaztelaniazko bertsioetan biendako

vos badago ere. Hona adibideak: eta zuri, nere ayta espirituala ~ Jauna, emon veit vere grazia ondo confesatu nadin. Hala ere, behin, bi tratamenduen nahasketa dago, adizkia zukakoa baita, eta izenordaina berorikakoa: cere gatic amacezaudan gauza guxtiain gainen, [...] damu dut [...] verori ofendizaitia. Aldaik (2014: 235) eta Mounolek (2020: 235) diotenez, ohikoa da tratamenduen arteko nahasketa Arabako testuetan. Lazek eta Albek badute, eta Gamen azken olerkian etengabe gertatzen da. Gehienetan izenordaina berorikako tratamenduari datxekio, eta adizkia da zuka ematen dena, baina Lazek çugaz [...] beguit ere badakar.

6.7. Hiztegia eta aldaerak

Atal honetan hitz eta aldaera zenbait iruzkinduko ditut. Lema grafia gaurkotuan eman dut. Beharrezkotzat jo dudanean, adiera azaldu dut komatxo bakunen artean, eta parentesi artean testuko lekukotasuna heldu da ondoren. Hondarrean, iruzkina. Iruzkinetako adibideak ere grafia gaurkotuan eman ditut.

- AGINDU ‘hitzeman’ (*aguinzaitte*). Lanek, Lazek eta Betolatzak darabilte. Zuazoren (2012: 186) arabera, adiera honetan, Bizkaia, Araba eta Gipuzkoa gainerako lurraldeetatik bereizten ditu hitz honek, baina OEHk ekialderago ere badela argi uzten du.
- AZKENEKO (*azqueneco*). Lanek *atzeraingoa* du, eta Albek *atzereingo*. OEHk (s. v. *atzerengo, atzenengo*) *atze-* duten formak mendebaldeko euskararen kokatzen ditu, baina ez daude gurean. Cf. LENAENGO.
- BATERA (*batera*). Forma hori du Lazek ere, eta ez dirudi Nafarroan dagoen *bateo* aldaera Ameskoara ailegatu den.
- BEKATARI (*becataria*): Albek, Lanek eta Gamek forma hori darabilte.
- BESTE (*beste*). Beti ageri da *beste* Arabako testuetan (Zuazo 2012: 104), Gamek behin dakarren *verce* salbu (gainerakoan *-st-* du). Larragoako 1556ko prozesuan eta Bakedaoko 1550eko ezkontza-fedean *-rç-* dago, baina *-st-* Arten. Caminoren (2003: 82) arabera, ekialdeko ezaugarri hau zabal dago Nafarroan, baina ez da mendebaldean ageri, nahiz eta

- baden Gesalutzen ere, *-st-*rekin batera (Camino 2003: 109, 122). *Gamen* eta XVI. mendeko lekukotasunetako formen gibelean Iruñeko euskara egon daitekeela kontuan hartuta, ematen du *-st-* espero dugula Ameskoan ere.
- ELDU ‘ailegatu’ (*elduazquero*). Ez du Nafarroan *-eta*, oro har, ekialdean duen ‘etorri’ adierarik (Burundan *heldu* eta *etorri*, biak daude; Zuazo 2010b: 151). *Lazek* gurean bezala darabil, baina osagarria inesi-boan paratzen du.
 - ELIZA (*Eliza*). *Albek*, *Porek* eta *Gamek* ere forma hori erabiltzen dute, eta *Lanen* esku batek, Gasteiztik ekialderagokoa bide denak, *eliza* du: besteak *elexa*. *Lazek* *eleiza* eta *elexa* dakartza. Ematen du Araba ekialdean *eliza* dela, beraz, forma ohikoena, eta hori da Ameskoako toponimian ageri den forma (Salaberri 1998: 67).
 - EMON (*emon*, *emonen*). *Lanek* eta *Albek* ere *emon* dute, eta *Lazek* *emon* eta, batez ere, *emun*. *Seven* eta *Gamen* *eman* dago. Zuazok (2012: 237) mendebaldeko aldaeratzat du *emon*, Erronkaribarren ere bazena (cf. OEH s. v. *eman*), bidenabar. Arkaismoa dateke, *emanen* aldean (Lakarra et al. 2019: 229).
 - ESAN (*esan*). Arabako corpusean denek forma hori darabilte, baina *Lanek* *mezarralea* ere badakar. Gesalutzen *esan* eta *erran* dago, bigarrena batez ere, morentindarren testuetan (Camino 2004: 1140). Burundan *esan* dago (Zuazo 2010b: 73).
 - EZEREZ (*ecereceti*). Ez dago *deus*, Gesalutzen ere badena (Camino 2003: 109), eta *Arten* ere *ezer ez* dago, Burundan bezala (Zuazo 2010b: 212). Nafarerraren eremuan, *deus* baino ez du aurkitu Reguerok (2019: 493), 1745 baino lehen.
 - GUZ(T)I (*guziz*, *guztiain*, *guxtiz*, *guztiai*, *guztiay*, *guztiac*, *guztietati*, *guzciain*). *Lanen*, *Poren*, *Seven*, *Alben* eta *Itun* forma herskariduna dago. *Lazek* *guzti* eta *oro* ditu, baina *guzi* dakar Bikuñak. *Gamek* *guzti*, *guzi* eta *gusti* du. Artatzako testuan *guczi* soilik dago, Salaberrik (2004) herskaririk gabekotzat duena. OEHk dioenez (s. v. *guzti*), *guzi* aldaera da XVIII. mendetik aurrera Nafarroan erabat gailendu zena, eta hori dago

Gesalutzen ere (Camino 2003: 109). Burundan *guzti* da nagusi egun, baina *guzi* ere bazen herri batzuetan (Zuazo 2010: 73). Gurean adibide bana baino ez duten *guzi* eta *guzci* hustzat hartu behar ote diren kontuan hartzekoa da.

- IAGO ‘gehiago’ (*yau*). Artek *geio* du, eta *geiago* Porek eta Albek. Forma aferesidunak Iruñe inguruan eta handik ipar-ekialdera ageri dira, eta Goñibarren ere bai, OEHren datuen arabera (s. v. *gehiago*); gure eremutik urrun, betiere. Caminok (2003: 97) hego-nafarreraren aldaera ia eskusibotzat du, Zaraitzuraino ailegatzan dena, baina ez Nafarroa mendebaldera, nahiz eta Gesalutzen morentindarren predikuetan ere baden (Camino 2003: 109).
- IRU (*iru*). Ez dago Nafarroan dokumentatzen den *irur*. Cf. LAU.
- ITZ (*izcez*). Lanek, Gamek eta Albek hori darabilte, baita Artek ere. Lazek *berba* du. Erdialdearekin bat, ez dago Nafarroan Luzaidetik eskuin baden *ele*.
- JA(U)NGOIKO (*jangoico*, *Jaungoico*, *Jaungoicoa*, *Jaungoicoac*, *Jaungoicoaren*). Forma *-u-*duna hamahiru aldiz ageri da, eta bi aldiz gabea. Arten *Jeinko* eta *Jangoiko* daude, Lanek eta Albek *-u-*duna dute, eta Porek eta Sevek *-u-* gabea. Gamek *Jainko* du, eta Lazek *Jaiko* eta *Jangoiko*, lehena aldaera grafiko hutsa ez bada. Nafarroan *Jainko* eta *Jangoiko* ageri dira, nahiz eta baden besterik ere, OEHk dioenez. Reguerok *Jangoiko* Nafarroako erdigunekotzat du (2019: 400).
- KRISTIAU (*christiaba*). Ituk *Khristabak* dakar, eta *kristiaua* du Lanek. Egiaren kantan *kristiau* du, OEHk dioenez. Nafarroan *kristau* ohikoa da XVIII. mendetik aurrera, Elizalderen eta Lizarraga Elkanokoaren *kristio* salbuespen direla.
- LAU (*lau*). Ez dago Nafarroan dokumentatzen den *laur*. Cf. IRU.
- LENAENGO (*lenaingua*). Arabako testuetan, Lazek *lenaengo* du, Seven ere *lenaengo* dago, eta Lanek *lenaingoa* dakar. Arten, ordea, *lenbizikoa* dago. OEHk mendebaldekotzat du *lenaengo*, eta *lenbiziko* ments da Bizkaian, salbuespen berri bakanak kenduta. Cf. AZKENEKO.

- ONDO (*ondo*). *Lanek* eta *Lazek* darabilten forma da (*Lazek ongi etorri* ere badu), eta *Gamek* hori darabil, *ongirekin* batera. OEH begiratuta, Nafarroan ez dugu *ondorik* espero, baina egungo Burundan ere badago (Erdozia 2008: 230).
- ORAIZIO (*oraicioac*). Errata ote den duda daiteke, OEHk ez baitu aldaera jasotzen. Haatik, Uharte Arakilgo predikuetan dagoen aldaera bakarra da, eta bitan ageri da (Salaberri; Urritzola 2008). Eratsun saldiastarraren dotrinan ere badago (Eratsun 1881).
- SANTU (*Santu, Santuen, Santuarequi*). *Lanek, Lazek, Albek, Porek, Sevek* eta *Artek*, denek, herskari ahoskabea duen forma darabilte. Nafarroako testuetan, Elizalderen dotrinan ere bai, *sandu* da aldaera ohikoena, OEHren arabera. Gesalitzen biak ditugu (Camino 2003: 109).
- SINISTATU (*sinistatu*). *Lanek, Lazek* eta *Albek sinistu* dakarte. OEHren arabera, *sinestatu* da Nafarroan maizenik ageri dena lehen testuetatik, eta *sinistatu* Gipuzkoan ere zabaldu zen XVIII. mendean. Reguerok (2019: 494-495) ez du *sinistu / sinestu / sinetsi* bezalakorik ediren 1745 aurreko corpus nafarrean, Lizarraga Elkanokoaren testuetara heldu artio. Gesalitzen *sinestatu* eta *sinistatu* ditugu Elizalderen eta morentindarren testuetan hurrenez hurren (Camino 2003: 109).

Ikusten denez, gutxi dira testua argi eta garbi Nafarroara edo ekialdera begira paratzen duten item lexikoak: *iago*, *oraizio* eta *sinistatu* jo ditzakegu halakotzat, eta ez ziur. Bestalde, bereziki aipagarria da Larramendiren lexikoaren eraginik eza, eta aztergai dugun testuaren aurretik eskuz kopiaturik dagoen Irazustaren dotrinak ere inolako herexarik utzi ez izana.

7. Ohar batzuk Ameskoako egoera soziolinguistikoaz

Eulaten XVIII. mendearen hondarrean halako testu bat izateak euskarak han zuen bizitasunaz zer pentsatua ematen du. Hizkuntza desagertzen ari zela uste izateko zantzuak ditugu. Batetik, erratek eta ohitura grafiko bereziak (*cetten* ‘zeruen’...) autorea ongi ulertzen ez zuen testua kopiatzen ari ote zen galdetzera garamatzate. Bestetik, hizkuntza Araban apez ibili zeneko

garaiak ikasitakoa ere izan liteke, eta hala balitz, deus gutxi esango liguke Eulateren balizko euskalduntasunaz. Haatik, egilea sortzez euskalduna zatekeela eta testuak sorterriko euskaratik nahikotxo dukeela pentsatzeko arrazoiak daudela erakutsiko dut.

Testua kopiatua den ala ez eta autoreak zein euskara maila zuen jakitea ezinezkoa da, baina badira, edonola ere, Eulateren eta aldirien euskalduntasunaren (eta elebitasun progresiboaren) erakusgarri diren zenbait datu. Hizkuntz ezaugarriek euskara arabarra delako hipotesia baztertzen dute, mendebaldera begira dagoen mintzoa izanik ere, Nafarroara eta Burundara so paratzen duten ezaugarriak ere badituelako.¹²⁷ Hori gutxi balitz bezala, kanpo-historiak ematen dizkigun datu soziolinguistikoek ere gure hipotesiaren alde egiten dute, ikusiko dugunez.

XVI. mendean ibarra nagusiki euskalduna eta elebakarra zela erakusteko, Lapuentek (1975) eta Gartzia de Albizuk (2004) bildutako datuei Maiorak (2021: 155) topatutakoa gehi dakieke: «Juanes Miquelaez, natural de Eulate, no habla castellano» (1596. urtea). Ordurako, baina, elebidun batzuk baziren, 1591n ibarreko alkatetzara aurkeztutako bi hautagaietako batek gaztelania ere bazekiela agertu baitzuen merituen artean (Gartzia de Albizu 2004: 567). XVII. mende osoan zehar ere franko dira euskara ohiko hizkuntza dela dioten datuak. Horren erakusgarri, elizan bai dotrina, bai artzapezpikutzaren bisitatzaileren esanak euskaraz aditzera emateko aginduak ditugu (Lapuenta 1975: 391-393-394; Gartzia de Albizu 2004: 568; Madariaga 2014: 173, 306-307). Bestalde, Lizarran, 1627an, Amekoako jende asko omen zegoen euskaldun elebakarra zena (Madariaga 2014: 448-449).

Bereziki interesatzen zaizkigu XVIII. eta XIX. mendeak, ordukoa baita gure testuaren izkiriatazaila. Ematen du garai hartan hasi zela ibarrean elebitasuna hedatzen. Apezak bisitatzailen manuak euskaraz aditzera eman zituela 1721ean ageri da azken aldiz, Eulateko parrokiako fabrika-liburuetan

¹²⁷ XVII. mendetik bederen argi zituzten eremu hartako desberdintasun dialektalak. Olatzaguti-koak ohart ziren araiarren euskara desberdina zela, 1614an: «Según se decía y parecía en su lenguaje y modo de hablar diferente que en esta valle, era hijo del lugar de Araya, provincia y tierra de Alava» (Maiora 2018: 58). Gisa berean, 1674an, Zudairiko Diego de Goya gai zen ezezagun bat hizkeragatik altsasuarra zela bereizteko (Maiora 2018: 59).

hain zuzen (Gartzia de Albizu 2004: 570), eta 1723an, Ameskoako berezko hizkuntza euskara dela onartu arren, jendea elebiduna dela esaten da apez erdaldunei parroketan sarbidea emateko izandako auzi batean (Satrustegi 1991: 115). 1750eko beste auzibide batean, Catheriña Martinez, Bakedaoko 18 urteko neska, euskaldun elebakarra zen; Cristobal Azpilkueta, itzulpen-lanetan aritu zen bakedaoarra, Gollaoko apeza eta beste bi lekuko elebidunak ditugu (Gartzia de Albizu 2004: 570-571). Datu hau nekez ezkonzen da 1765eko herri euskaldunen erroldan Ameskoabarrena kanpoan gelditu izanarekin (Satrustegi 1991: 118-120), baina, beste behin, eskualde hartan elebidunak egoteari eta bestelako interesei zor zaio hori; ez euskara osorik galdu izanari. Orobat gertatzen zaigu inguruko Arabako herrietan ere. 1787ko dokumentu batek dioenez (Ibisate 2001), Aguraingo bikariotzako herri gehienak euskaldunak ziren orduan, eta antzua bide zen hara apaiz erdalduna bidaltzea.¹²⁸ Hortik hegoaldera, Ameskoarekin muga dauzen herriak elebidunak zirela pentsa dezakegu; ez halabeharrez erdaldunak.

XIX. mendean sartuta, 1800. urteko prozesu batean, Diego Migel de Echabbarri barindaoarra urdiaindar baten interprete ageri zaigu auzibide batean (Gartzia de Albizu 2004: 571), eta urte hartan berean Aranaratxeko Fernando Albizu Iturmendin apez aritzeko egokitzen jo zuten, besteak beste, euskara bazekielako (Maiora 2021: 123). Orobat, Behauharnais enbaxadoreak ondu mapan, 1807an, Larragoa euskararen muga ageri da, baina euskaldun (Oihartzabal 1992). Arabako mugako herriak erdaldunagoak bide ziren garai bertsuan (Zuazo 2012: 20-21), baina herri euskaldunak ere ez zeuden urrun. Aitzitik, Añibarroren herri euskaldunen zerrendan (Villasante 1956), XIX. mendearen lehen herenekoa berau, ez da jadanik Ameskoa herri euskaldunen artean ageri.¹²⁹ Baliteke ordurako han predikazioa gaztelaniaz egitea, euskarak oraindik zenbaitzuren ahotan iraun arren. Gisa berean, Bonaparteren mapan (1863) erdaldun ageri da eremua, baina Bona-

¹²⁸ Bide batez, ez ahatz gure testuaren idazlea Urabainen eta Bikuñan egon zela apez gaztetan, Aguraingo bikariotzako herriak biak ala biak, eta apez euskalduna behar zuketanak.

¹²⁹ Baina baliteke zerrenda osatugabea izatea. Zerrendako azkenak Ultzamako herriak dira, eta bi baino ez dira aipatzen. Gainera, Ameskoagoiena kanpoan gelditi zitekeen, beste diozesi batekoa zelako. Egia da, dena den, Ameskoabarrena ere ez dagoela, ezta Lizarraldeko beste herriak ere.

partek berak Bruno Etxenikeri 1863ko apirilaren 7an idatzi gutunean zionsonez:

C'est à Ciordia même où le basque est très-en usage, que l'on m'a assuré que dans tout le partido de Estella il n'y a que les localités suivantes d'Amescoa Baja où quelques personnes seulement continuent à parler le basque : Eulate, S. Martin, Ecala, Baquedano, Zudaire, Gollano, Urria, Barindano, Artaza. [...] Je m'intéresse à ces localités comme étant les seules, à ce que l'on m'a dit du partido de Estella qui conservent un souffle de basque. (*apud* Urkixo 1910: 264)

XIX. mendeko azken datua Brocaren mapan (1875) dugu. Horretan, eremu elebidunean ditugu Ameskoako herriak Larragoa kenduta, hura erdal-dunean baita jadanik.

Datuoi begira, Ameskoa, eta bereziki Eulate, XIX. mendera arte euskalduna izan dela ematen du, XVIII. mendean zehar elebitasuna erruz azkartu bazen ere. Arazorik gabe onar daiteke, beraz, gure testuaren idazleak, 1739an sortuak, euskara etxean jaso zuela, eta gaztetatik zela elebiduna. XVIII. mendearen azken laurdenean, testua idatzi bide zuenean, Eulaten oraindik euskaldunik bazela pentsatzea ere ez da erokeria, are gaztetxoan artean ere.

8. Ondorioak

Zuazok, Arabako ekialdeaz mintzo (2012: 61), hurbil zekuskien Burunda, Lana eta Ameskoa. Salaberrik (2004: 550-551), ordea, Artatzako testuko hizkerak mendebaldeko mintzoaren ezaugarriak izan arren, nafarreratikoak gehiago zituela iritzi zion. Bonapartek azken hiztunak bisitatu izan balitu, afera argiago izanen genuke, hain segur. Hala aitortu zion Bruno Etxenikeri lehen aipatu dudana 1863ko gutun hartan berean:

A ce propos, je désirerais bien savoir si le très-peu de basque qui se parle encore dans le partido judicial de Estella en el Valle de Amescoa Baja ressemble plutôt à celui de la Burunda que à aucun autre dialecte; et, dans le cas qu'il en diffère beaucoup, à quelle autre variété il faille le rapporter. Peut-être ce basque d'Amescoa Baja est

tres différent de toutes les autres variétés. En passant par Ciordia j'étais bien tenté d'aller moi même dans ces localités, mais le temps m'a manqué. (*apud* Urkixo 1910: 264)

Bada, ikus dezagun aztertu dugun Eulateko XVIII. mende akabuko testu honek nondik duen gehiago. Aitzina dezadan ondorioen irmotasuna testuaren laburtasunak eta, beraz, dokumentatzen dituen hizkuntza-ezaugarrien urritasunak baldintzatzen dutela, ezinbestean.

Hori gutxi balitz bezala, ez dira hainbeste hizkera kokatzeko metodologikoki esanguratsuak diren ezaugarriak, batetik, berrikuntzak baino hartzen ez baditugu –horiek arkaismoetatik eta hautuen lausotasunetik bereizteko gai garenean; Camino (2008)–, eta, berrikuntzen artean, ezaugarri fonologiko eta morfologikoak baino ez baditugu kontuan hartzen.¹³⁰

Mendebaldeko ezaugarriez ariko gara lehenik. Horretarako, ezinbestekoak zaizkit Aldai (2014), Eraña (2020), Ondartza (2022a, 2022b), Urgell (2006; 2020), Zuazo (1998, 2010a, 2012, 2019) eta Zuloagaren (2020, 2022) lanak, eta aipatzen dituzten ezaugarriak hartuko ditut oinarri.

Mendebalde zabaleko lau ezaugarritatik hiru bederen indartsu ailegatu dira gurera. Hor ditugu, berrikuntza zaharren alorrean, $a + a > ea$ eta *egin* aditz laguntzailea gramatikalizatzea, eta arkaismoen sailean, **edunen* adizkietan diptongoari eutsi izana. Ablatiborako *-rean* ez izatea arrazoi kronologikoei zor dakieke, lehenagotik ere *fase sparitan* baitzen, eta, berrikuntza bada, Eulatera sekula ailegatu ez izana ere ez daiteke bazter.¹³¹ *Izan* aditzaren iraganeko eta erlatibozko adizkietan *-a-* izatea (eta ez *-e-*) arkaismoa bide da, eta, balio sailkatzaile urriagoa izanik ere, esanguratsua da *-e-* berrikuntza Ameskoara ailegatu ez izana, hurbil baitago geografikoki *-e-* darabilen eremutik. Bestalde, *-to* atzikia dugu testuan, eta ez *-ki*, baina ezin esan dezaket zein den berria eta zein zaharra. Berrikuntza modernoa da *-tu* par-

¹³⁰ Gainera, positiboak, sistematikoak, eskusiboak, zaharrak, ongi datatuak, bateratzaileak, ondoz ondokoak eta hedadura koherentekoak direnak (cf. honetaz Zuloaga 2022: § 2.7).

¹³¹ Eneko Zuloagak gogora ekarri didanez, kontuan hartu behar da, XVI-XVII. mendeetako leku-kotasunen arabera, *-rean* Bizkaiko eta Arabako euskara arkaikoan baino ez zela emankorra. Gi-puzkoako corpuseko adibideak lexikalizatuak daude.

tizipioak aditzoina ordezkatu izana, baina egun zabalduago badago ere, testua ekoitzi zenean, mendebaldean ziren halakoak emankorren.

Araba (mendebaldea) eta Bizkaia batzen dituzten berrikuntzak (Ondartza 2022b; Zuloaga 2022) ere ez dira gurera iritsi.¹³² Ez dugu txistukarien sabaikaritzerik, ez asimilaziorik, *-ain* > *-an* monoptongaziorik, *-gaz* soziatiborik, **edutsi* aditzik, *-adu* / *-idu* tankerako partizipiorik (Nafarroako muge-tara ailegatu dena), ezta *-eta* aditz-izenik ere. Genitibo singularrerako *-aen* ere ments da gurean (baina pluralean bada, Araban bezala), eta *-ziño* bezalako atzizkiak ere bai. Nahi bada, *-tzaite* moduko aditz-izenak dira honetan salbuespen, Eulaten ere ageri baitira. Datibo pluralean *-ai* egitea, ikusi dugunez, arazotsua da Eulateko hizkera Bizkai-Arabakoekin elkartzeko orduan, *ei* > *ai* bilakabide orokorrigoaren ondorio izan baitaiteke. Bizkaian indartsu eta Araban eta Gipuzkoan ahulxeago dagoen *dadi-* > *didi-* asimilazioa, ordea, badago Eulaten.

Arabako berrikuntzat datugunak ere, ikusiko dugunez, bakan dira gure testuan, baina batzuk indartsu sartu dira. Ez dugu *jagin* / *jakin* tankerako adizkirik, ordurako menturaz desagertuak behar zutenak, ez eta *-a(g)o-* erroko ditransitiborik. Ez dago *-keta* aditz-izenik, baina Arabako berrikuntza bide den *-tzaite* saileko aditz-izenak bisilaboetara hedatzea muturrera eraman da Eulateko testuan, trisilaboetan ere agertzeraino. **Edunen* adizkien polimorfismoa ere, Arabako ezaugarri bide dena, ez dugu gurean. Mendebalde zabalean bezala, hirugarren pertsonako subjektuekin *-au-* arkaismoari eutsi zaio, baina gainerakoetan *-u-* baino ez dugu. Horrek ez du mintzoa halabeharrez ekialdera begira paratzen, Araban, beste formen artean, *-u-* ere bai baitugu. Haatik, plural komunztadura falta oso indartsu ageri da gure testuan. Plural komunztadura hutsaz gain, Arabatiko berrikuntzat jo ditzakegun *-it-* pluralgilerik gabeko aditzak Eulatera ere ailegatu ziren. Orobat, **edun* aditzaren iraganeko *eben* arabarra dugu gurean, eta berorikoko eta zukako formen nahastea ere badago. Aipamen berezia behar du aditz ditransitiboak. Arabako berrikuntza bide den **eradutsi* bezalakorik ez dago gurean; **eradun* da, ordea, dagoen aditz bakarra. Araban eta Nafarroan

¹³² Are gutxiago, Bizkaikoak baino ez direnak (Ondartza 2022b: 133; Zuloaga 2022).

dugun **nin* eta Nafarroako **erazan* gurera ailegatu ez diren berrikuntzak direla baderitzogu, Reguerok uste bezala, Eulate gordetzailatzat eta beregaintzat jo dezakegu honetan. Aitzitik, **nin* zaharragoztat badugu, aditz hori osoki baztertu izana berrikuntza litzateke.

Nafarroako hizkeraz aritzeko, bestalde, ezinbestekoak ditugu Camino (2003) eta Reguero (2019). Ikusiko dugunez, Nafarroatik etorritako berrikuntzekiko hermetismoa dakusagu hein batean Eulaten.

Erdialde zabaleko ezaugarriak ere ez daude gurean. Esaterako, *a-z* amaitutako hitzek artikulua hartzean ez dute *a* egiten, ez dago *izandu* bezalako forma pleonastikorik, ezta *-te* pluralgilerik ere aditzetan. Inoiz orokorra izandako eta erdialdea eta ekialdea batzen dituen **nin* aditza ere ez da ageri. Nahi bada, *-tze* aditz-izena ailegatu izana (Araba ekialdean ere badena) sar daiteke ezaugarri positiboen zakuan, eta eremu murriztagoa hartzen duen balizko <j>ren ahoskera ere bai.

Ekialde zabalean ditugun ezaugarri batzuk Eulaten ere badira, hala nola, sinkopa, aferesia apika, eta *eu > au > ou* bilakabidea aditzetan eta izenordainetan. Sozietiborako *-ki* izateak arkaismoa dirudi, eta prospektiborako *-en* hautua da, gehiago ez dakiguno. Hautu horrek, baina, ezinbestean paratzen du testua Nafarroara eta ekialdera so.¹³³ Haatik, ekialde zabaleko ezaugarri gehienak, hego-nafarreran ere badirenak, ez daude testuan; baina ezaugarri negatiboen pisua, bistan dena, ez da positiboek duten bera. Gainera, deus guti dakigu ezaugarri horien kronologiaz. Honetan testuaren laburtasunak gure kontra egiten du. Guztiarekin ere, <j>ren ahoskera ez bide da irristaria, eta hauek denak falta dira: **iron* aditza (apika desagertua), *-tzekos* / *-tzekez* morfema, *-tzekotan* helburuzkoa, *heldu da* 'dator', *-elarik* moduzkoa, *-rtz-* kontsonante-taldea, genitibo singularreko *-ain*, *-ki* atzizkia (vs *-to*),¹³⁴ *izan* aditzaren *den* / *dela* (vs *dan* / *dala*). Orobat, ez dugu *-tzeunte* bezalako metatesirik aditz nagusiaren eta laguntzailearen artean, baina *jaqui-*

¹³³ Egia da, dena den, Larramendik Nafarroako eta Ipar Euskal Herriko formak promozionatzearen ondorioz, erdialdeko autore zenbaitek ere erabili izan dituztela Lehen Euskara Modernotik aurrera. Ez dut uste gure testuaren egilea horietarik den.

¹³⁴ Baina lekukotasun bakarra *ondo* da, eta ez dakit, beraz, *-to* emankorra den atzizki gisa.

tougu, *eitout* eta halakoek Nafarroa erdialdean ditugun formak darkarzkigute gogora.

Hego-nafarreraren ezaugarri bere-berezko edo ia berezko bakar bat dago Eulateko testuan: **eradun* aditzaren formetan, *derau* > *drau* sinkopa. Ordea, ez dirudi *ei* > *ai* dugunik, ez dugu *-on* > *-on* / *-io* bezalakorik, ezta *-nko* bezalako partizipio prospektiborik ere. Hego-nafarreraren barnean, orokorrek ez izanik ere, gure ingurutik gertuen dagoen eremuan (hegoaldeko edo mendebaldeko hego-nafarreran) badauden ezaugarri eskusiboak ere ez daude gurean. Ez dugu diptongaziorik (*oraicio* kenduta), *a* > *e* asimilazio azkarrik, datibo pluraleko *-gi* morfemarik, **erazan* aditzik, ez eta *dira* > *dire* / *dere* bezalakorik ere.

Gure testuak Burundako hizkerarekin partekatzen du (ia) eksklusiboki erabateko palatalizazio eza, bokal-asimilazioa soilik ondotik kontsonantea dagoenean eta, ezaugarri pasiboan artean, menturaz, **eradun* aditzari eutsi izana. Orduan, zergatik ez daiteke izan gure testukoa Burundako hizkera? Argudio erabakigarriak –hots, gure testuan dauden eta Burundan (egon) ez diren ezaugarriak– ez dira hainbeste. Segur aski, **eradun* aditzaren formetan ditugun sinkopak (*draut*) eta metatesiak (*dordain*) aplikatuz gero, ezin ailegatu gaitzke egun Burundan dauden **eradunen* formetara. Bestalde, ez dirudi Araba ekialdeko berrikuntza zenbait, gure testuan ere badirenak (*-tzaitte* bezalako aditz-izenak, esaterako), Burundan inoiz izan diren.

Azkenik, desagun Eulateko / Ameskoako mintzoaren ezaugarri bereizgarriak bakanak direla, eta, batzuetan, konbinazioetan oinarrituak. Metatesia eta *au* > *o* bilakabidea gauzatu da **eradunen* adizkietan (cf. *dordain*), eta Artatzan ere *ezzarogula* < **ez* (*de*)*razogula* metatesia dago. Bestetik, aditz nagusia eta laguntzailea biltzean, *-nren* galera dugu, *eu* > *au* > *ou* bilakabidearekin batera (cf. *Jaquitougula* Eulaten eta *esperazougula* Artatzan).¹³⁵ Artatzako testuan egon ez arren, Eulatekoan bereizgarri dira *-tzaitte* motako aditz-izenak trisilaboetan agertzea, eta **eradun* izatea *realiseko* aditz ditransitibo bakarra, Artatzan **erazan* dugun arren. Bestalde, Eulaten *nok* da Artatzan *nork* dena. Bi Ameskoak bereizten dituzten ezaugarri horiei begira,

¹³⁵ Baina gogoan izan Orokietan oso antzekoak bildu zituela Apalauzak (2010: 283).

baliteke Ameskoabarrena hizkeraz «mendebaldekoagoa» izatea Ameskoagoiena baino. Esan bezala, **erazan* aditzik ez dago gurean, eta hiztegian *lendabico* dago *Arten*, gurean *lenaengo* dena. Orobat, Arabatik etorritako zenbait gauza, plural-komunztadura eza esaterako, Eulatera bai, baina ez dira Artatzaraino ailegatu.

Aurreko atalean ikusi dugunez, mendebaldean geografikoki hedadura zabala duten ezaugarriak –zaharrak batzuk eta ez hain zaharrak besteak– ailegatu dira gurera. Ekialde zabaleko ezaugarri esanguratsu zenbait, lehen testuetarik ageri direnak, badira Eulatekoan, baina beste batzuk, ordea, ez. Geruza zaharreneko berrikuntzak edo hautuak, beraz, bi aldetatik ailegatu zirela dirudi, baina mendebaldea gailentzen da horretan. Ezaugarri berriagoekin eta banaketa geografiko murriztagoekin hermetikoagoa da gure testua. Aditz-izeneko *-tze* eta <j> grafemaren ahoskera belarra ailegatu bide dira erdialdetik, eta mendebaldetik *-tzaite* eta *dadi-* > *didi-*. Arabako berrikuntza eskusiboak eta hego-nafarrerarenak bakan dira Eulaten, baina Arabatik heldu direnak dira nagusi. Arabatikoak ditugu *-tzaire*ren emankortasuna, plural-komunztadura eza, *-it-* pluralgilerik gabeko adizkiak eta *eben* bezalako iraganeko formak, baita berorikako eta zukako formak nahastea ere. Hego-nafarrerarekin **eradumen* formen sinkopan eta *eu* > *au* > *ou* > *o* bilakabidean baino ez dator bat. Hori horrela, badirudi Eulate mendebaldera begira egon dela batez ere (Artatza baino gehiago, gainera), eta garai berriagoetan ere hala izan dela. Horrek azaltzen du hego-nafarreraren berrikuntzak gurera ailegatu ez izana. Bestalde, hizkuntzaren galerak azal dezake Arabako gainerako berrikuntza modernoak Eulatera gabe Gipuzkoan barna hedatu izana.¹³⁶ Agian, berrikuntza moderno horien barnean ere geruza kronologikoak finkatu litezke, testu honek dakartzan datuak ere kontuan hartuta.

Labur esanda, Ameskoako mintzoaren egoera geolektalaz zerbait ondorioztatzea zaila da, mendebaldera begira egon dela esatetik harago. Bate-

¹³⁶ Eneko Zuloagak iradoki didanez, dinamika sozialen aldaketa ere, Arabaren eta Eulateren arteko harremanak apaldu izana, egon daiteke Arabako berrikuntzak Eulatera ez ailegatzearen arrazoien gibelean. Hori ikertzeko dago, baina susmoa dut Ameskoagoiena, oso berriki arte bederen, Arabara begira egon dela, Lizarrara bainoago.

tik, azken mendeetan hizkuntza galdu duen eremua dugu hizpide, eta galera hori nola gertatu den eta hizkuntzan zein ondorio izan dituen ere ez dakigu ongi. Bestetik, ezin dugu ahantzi ondorioek testu-corpus ezinago urria eta monokromoa dutela oinarri. Gutxi dira Eulateko testuak, baina inguruko mintzo galduetan ditugunak ere ez dira asko, eta horien arteko koherentzia diakronikoa eta geografikoa ez da beti zorrotz jokatzeko beharko genukeena. Labur esanda, Araba ekialdea zer den esatea ez da lan erraza, hura definitzeko ongi datatutako eta kokatutako ezaugarri sistematikoak baino ez baditugu baliatuko. Hori gutxi balitz bezala, Euskal Herriaren erdiguneaz ari gara, eta horrek ezaugarriek egindako bideak eta eraginak finkatzea erruz zailtzen du.

Alderdi soziolinguistikoari helduta, ikusi dugunez, Ameskoan elebitasuna zabaldurik zegoen XVIII. mendean, baina erakutsi dugu testuaren idazlea euskalduna ere bazela pentsatzeko argudio soziolinguistiko irmoak daudela. Burundarekiko loturak azal dezake, menturaz, Eulaten euskarari XVIII. mende osoan eutsi izana, Larragoa lehentxeago erdaldundu zela ematen baitu, baina hizkuntzaren galerari eta isolamendu linguistikoari egotz diezaiekegu Ameskoak ezaugarri linguistiko eskusiboak sortzeko ezintasuna, eta inguruko hizkeretan XVII. mendetik aurrera ahulduko diren arkaismo batzuei eutsi izana (**eradun* aditza, kontsonante epentetikorik eza, bokal asimilazio urria...).¹³⁷ Gure testuan ez dakusagu XVIII. mendeko autoreen (Larramendiren eta besteren) ohitura linguistikoen eta grafikoen eraginik, ezta Irazustarenik ere, alkizarraren testua begien aurrean izan zuela dudazina izan arren. Nafarroa erdialdean, ordea, orduan hasi zen sermoigintza oparoaren garaia, eredu literario berriak ezarri eta ekarri zituen. Baina ordurako euskara eriegi zegokeen Ameskoan, Lehen Euskara Modernoaren (Urgell 2018) olatua surfeatzen hasteko.

¹³⁷ Hori, jakina, hizkuntza galera barreiatze ereduaren arabera gertatu bada (*dissipation model*). Eredu horren arabera, hizkuntza hiltzen ari denean egiturak eta funtzioak murriztu egiten dira. Haatik, hizkuntz heriotza kasu batzuetan bat-egite ereduari (*concentration model*) lotzen zaizkio azken hiztunak, eta hizkeraren ezaugarri bereizgarriak indartu ez ezik, berrikuntzak ere sortzen dituzte (ik. Wolfram 2004). Ez dut uste, bestalde, bi ereduak elkarren kontrakoak direnik erabat. Hala, *-tzaite* bezalako aditz izenak trisilaboetara zabaltzea, esaterako, bat-egitearen ondorioztat jo daiteke, apika. Testu bakar batean oinarriturik ateratako zeinahi ondorio, ordea, labaina da.

9. Erreferentziak

AGUD, Manuel, MITXELENA, Koldo (arg.) (1958). *N. Landuchio. Dictionarium linguae cantabrigae (1562)*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.

AKESOLO, Lino (1982). «Amaseigarren mendeko euskerazko “miserere” bat», *Karmel* 166 (1982): 37-47.

ALDAI, Gontzal (2012). «Sobre el origen de Martín Portal, autor de la poesía premiada en Pamplona en 1610», *FLV* 114 (2012): 93-117.

——— (2014). «Hacia una periodización de la fragmentación del euskera occidental», *FLV* 118 (2014): 221-245.

ALTUNA, Fidel (1995). «Acto Contriciocoa Eriotzaco orduracò: Garcia de Albeniz araiarraren araberazko eskuizkribua (1778)», *ASJU* 29(1) (1995): 83-132.

APALAUZA, Amaia (2010). *Nafarroako ipar-mendebaleko hizkeren egitura geolinguistikoa* [doktorego-tesia]. Gasteiz: UPV/EHU.

ARANA, Aitor (2007). *Ameskoako euskara. Hiztegia*. Donostia: Hiria.

BELASKO, Mikel, GARATE, Arantza, GARTZIA DE ALBIZU, Balbino (2010). «Toponimia menor de San Martín de Amescoa», in B. Gartzia de Albizu (koord.), *Conociendo el pasado amescoano (II)*. Iruñea: Lamiñarra: 281-322.

———, GARTZIA DE ALBIZU, Balbino (2005). *Hablar en amescoano: lingüística histórica en Tierra Estella*. Iruñea: Nafarroako Gobernua eta Ameskoako Mendi-Mugen Batzarra.

BILBAO, Gidor, GÓMEZ, Ricardo, LAKARRA, Joseba Andoni, MANTEROLA, Julen, MOUNOLE, Céline, URGELL, Blanca (2020). *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa* (2 liburuki). Bilbo: UPV/EHU.

BONAPARTE, Louis-Lucien (1863). *Carte des sept provinces basques, montrant la délimitation actuelle de l'euscar...* Londres: Stanford's Geographical Establishment.

BROCA, Paul (1875). *Sur l'origine et la répartition de la langue basque. Basques français et basques espagnols*. Paris: Ernest Leroux.

CAMINO, Iñaki (1999). «Goñerriko hizkera (I)», *ASJU* 33(1) (1999): 5-78.

——— (2000). «Goñerriko hizkera (II)», *ASJU* 34(1) (2000): 137-196.

- (2003). *Hego-nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- (2004). «Estellerriko euskara Arabako eta Nafarroa Garaiko hizkeren bidegurutzean», *Euskera* 49(2) (2004): 1137-1148.
- (2008). «Dialektologiaren alderdi kronologikoaz», *FLV* 108 (2008): 209-247.
- (2009). *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*. Donostia: Elkar.
- CLARE, Lucien (1974). «Una poesía vasca compuesta con ocasión del nacimiento del príncipe Felipe Próspero (1657) y publicada por la Universidad de Salamanca en 1658», *FLV* 18 (1974): 397-449.
- ERAÑA, Ane (2020). *Arabako euskararen dialektalizazioantzez: aditz morfologia aztergai* [master-amaierako lana]. Gasteiz: UPV/EHU.
- ERATSUN, Jose (1881). *Doctrina cristavaren catecismo*. Iruñea: Bescansa.
- ERDOZIA, Jose Luis (2001). *Sakana erdialdeko euskara* [doktorego-tesia]. Gasteiz: UPV/EHU.
- (2008). «Burundako hizkera, Arabako ekialdekoaren hondar euskalkia», in X. Artiagoitia eta J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan. Patxi Goenagaren omenez* (ASJUren gehigarriak 51). Bilbo: UPV/EHU: 225-236.
- GARTZIA DE ALBIZU, Balbino (1994). «La sufijación “-dana” y “-dirana” en la toponimia de Amescoa», *FLV* 65 (1994): 139-160.
- (2004). «El catecismo de Artaza (nueva evidencia del euskera en Amescoa)», *FLV* 97 (2004): 555-580.
- (2008). «Toponimia y lenguaje de Amescoa Alta», in Euskaltzaindia (arg.), *III. onomastika jardunaldien agiriak. Lizarra, 1990ko iraila*. Bilbo: Euskaltzaindia: 135-164.
- (koord.) (2022). *Conociendo el pasado Amescoano*. Iruñea: Lamiñarra.
- GOIKOETXEA, Ion (1982). *Juan Bautista Gámix Ruiz de Oteo. Poeta bilingüe alavés del siglo XVIII*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- IBISATE, Angel (2001). «“El euskera en Álava a fines del siglo XVIII”. Un artículo de Don José Migel de Barandiaran de 1926. Anotaciones actuales sobre el documento publicado», *Euskera* 46(2) (2001): 783-803.

IRIZAR, Pedro (1991). *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano (Tomo I: Subdialecto septentrional)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

ITURBIDE, Javier (2015). *Los libros de un Reino. Historia de la edición en Navarra (1490-1841)*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.

KEREJETA, Mª Jose (1991). «Notas sobre las poesías premiadas en Pamplona en 1609 y 1610», in J. A. Lakarra eta I. Ruiz Arzalluz (arg.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum. Pars Prior*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia: 161-183.

KNÖRR, Henrike (1974). «Gamiz-en hizkeraz zertxobait», *Euskera* 19 (1974): 218-230.

——— (1998). «Euskal-erdal eguberri kanta (1695)», in H. Knörr eta K. Zuazo (arg.), *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak*. Gasteiz: Eusko Legebiltzarra: 503-510.

LAKARRA, Joseba Andoni (1985). «Larramendiren hiztegi gintzaren inguruan», *ASJU* 19(1) (1985): 9-50.

——— (1986). «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20(3) (1986): 639-682.

——— (1987). «Oikiako dotrina (1759)», *ASJU* 21(2) (1987): 515-564.

——— (1996). *Refranes y sentencias. Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

———, MANTEROLA, Julen, SEGUROLA, Iñaki (2019). *Euskal hiztegi historiko-etimologikoa (EHHE-200)*. Bilbo: Euskaltzaindia.

LAPUENTE, Luziano (1975). «Toponimia amescoana», *FLV* 21 (1975): 393-410.

LETURIAGA, Olatz (2022). *Juan Irazusta. Pertsona, garaia eta idazlana*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza.

LOPEZ DE GEREÑU, Gerardo (1983). «Toponimia de Contrasta», in Euskaltzaindia (arg.), *Piarres Lafitte-ri omenaldia (Iker - 2)*. Bilbo: Euskaltzaindia: 414-423.

MADARIAGA, Juan (2014). *Sociedad y lengua vasca en los siglos XVII y XVIII*. Bilbo: Euskaltzaindia.

MAIORA, Fernando (2011). *Reino de Navarra. Euskera. Injurias, coplas, frases*. Egilearen edizioa.

——— (2018). *Reino de Navarra. Euskera, lengua inteligible. Causas del retroceso. Injurias, coplas...* Egilearen edizioa.

——— (2021). *Navarra. Reino del euskera. Persecución histórica, genocidio lingüístico*. Egilearen edizioa.

MITXELENA, Koldo, SARASOLA, Ibon (1987-2005 / 2023). *Orotariko euskal hiztegia* (11. argitaraldia). Bilbo: Euskaltzaindia. https://www.euskaltzaindia.eus/index.php?option=com_oeherria&task=bilaketa

MOUNOLE, Céline (2007). «Perifrasi zaharra mendebalde eta erdialdeko euskara zaharrean: azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria», *ASJU* 41(1) (2007): 67-138.

——— (2014 [2018]). *Le verbe basque ancien : Étude philologique et diachronique* (= *ASJU* 48). Bilbo: UPV/EHU.

——— (2015). «Datibo komunztaduraz eta laguntzaile hirupertsonalen diakroniaz», in B. Fernandez eta P. Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*. Bilbo: UPV/EHU: 473-490.

——— (2020). «Lazarraga Eskuizkribuaren gramatika», in G. Bilbao, R. Gómez, J. A. Lakarra, J. Manterola, C. Mounole eta B. Urgell, *Lazarraga Eskuizkribuaren edizioa eta azterketa. I. Sarrera, gramatika, hiztegia eta adizkitegia*. Bilbo: UPV/EHU: 67-238.

———, GÓMEZ-LÓPEZ, Ricardo (2018). «Euskara zahar eta klasikoa», in J. Gorrotxategi, I. Igartua eta J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza: 469-542.

———, LAKARRA, Joseba Andoni (2018). «Euskara arkaikoa», in J. Gorrotxategi, I. Igartua eta J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza: 345-468.

OEH = Mitxelena eta Sarasola (1987-2005 / 2023).

OIHARTZABAL, Beñat (1992). «Euskararen mugez egin lehen mapak (1806-1807)», in Euskaltzaindia (arg.), *Luis Villasanteri omenaldia* (Iker - 6). Bilbo: Euskaltzaindia: 349-366.

ONDARRA, Frantzisko (1993). «Goñerrin aurkitutako testuak (X)», *ASJU* 27(3) (1993): 903-948.

ONDARTZA, Iker (2022a). *Araberaren aditz morfologian sakontzen* [master amaierako lana]. Gasteiz: UPV/EHU.

——— (2022b). «Zenbait ezaugarri araberaren definiziorako», *ASJU* 56(1) (2022): 121-148. <https://doi.org/10.1387/asju.23151>

REGUERO, Urtzi (2018). «NOR-NORI-NORK saileko perifrasiatiko aditz laguntzaileak goi-nafarreraz: azterketa eta proposamen berria», in J. A. Lakarra eta B. Urgell (arg.), *Studia philologica et diachronica in honorem Joakin Gorrotxategi. Vasconica et Aquitanica* (= *ASJU* 52(1-2)). Bilbo: UPV/EHU: 683-695. <https://doi.org/10.1387/asju.20224>

——— (2019). *Filologiatik dialektologiara Nafarroako euskarazko testuetan barrena (1416-1750)* (ASJUren gehigarriak 71). Bilbo: UPV/EHU.

RESINES, Luis (1981). «Lectura crítica de los catecismos de Astete y Ripalda. I. Parte: Lectura crítica del catecismo de Astete», *Estudio Agustiniiano: Revista del Estudio Teológico Agustiniiano de Valladolid* 16(1) (1981): 73-131. <https://doi.org/10.53111/estagus.v16i1.731>

SALABERRI, Patxi (1998). «Arabako mugako nafar hizkeren inguruan», in I. Camino (arg.), *Nafarroako hizkerak: Nafarroako euskal dialektologiako jardumaldietako agiriak, Iruñea, 1997ko azaroa (24-28)*. Bilbo: UEU: 49-87.

——— (2004). «Artatzako euskal testua. Transkripzioa eta hizkuntza azterketa», *FLV* 97 (2004): 537-554.

——— (2015). «Nola erabili onomastikaren ekarpenak dialektologia ikerketetan», *Lapurdum* ale berezia 3 (2015): 237-271. <https://doi.org/10.4000/lapurdum.2675>

———, URRITZOLA, Ricardo (2008). «Hiriberri Arakilgo predikuak I. Transkripzioa eta azterketa», *FLV* 108 (2008): 263-290.

SANTAZILIA, Ekaitz (2017). «*Orye, lagunac*. Euskara nafarraren aztarnak XVI. mendeko hiru sorginkeria auzibidetan», *RIEV* 62(2) (2017): 375-406.

——— (2019). «*Ala ffede, bada!* Euskal testu berri gehiago Nafarroako XVI. mendeko justizia-auzibideetan», *Uztaro* 108 (2019): 29-51. <https://doi.org/10.26876/uztaro.108.2019.2>

——— (2022a). «Irigarai familiaren funtsa Nafarroako Errege Artxibo Nagusian: katalogoa (I. dokumentu argitaratuak)», *FLV* 133 (2022): 229-257. <https://doi.org/10.35462/flv133.9>

——— (2022b). «Irigarai familiaren funtsa Nafarroako Errege Artxibo Nagusian: katalogoa (II. dokumentu argitaragabeak)», *FLV* 134 (2022): 471-490. <https://doi.org/10.35462/flv134.7>

SATRUSTEGI, Jose Maria (1981). «Nueva contribución al fondo de textos antiguos vascos», *ASJU* 15 (1981): 75-104.

——— (1991). «El euskera en Tierra Estella: evolución histórica», *Euskera* 36 (1991): 93-124.

SEGUROLA, Koro (2013). «Oikiako dotrinak. F. Antonio Agirre Gabiria (Marin 1728 - Oikia 1805)», *Lapurdum* 17 (2013): 223-253. <https://doi.org/10.4000/lapur-dum.2466>

ULIBARRI, Koldo (2010). «Viva Jesus doctrina: edizioa eta azterketa», *ASJU* 44(2) (2010): 41-154.

——— (2011). «1619. urtean Sevillan argitaraturiko bertsoak: *Cancion en lengua vascongada o vizcayna que contiene la sustancia deste sermon*», *ASJU* 45(1) (2011): 361-385.

——— (2015). *Dotrinazko Sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa* [doktorego-tesia]. Gasteiz: UPV/EHU.

URGELL, Blanca (2001). *Gueroco Guero. Edizio kritikoa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

——— (2006). «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in J. A. Lakarra eta J. I. Hualde (arg.), *Studies in Basque and historical linguistics in memory of R. L. Trask* (= *ASJU* 40(1-2)). Donostia eta Bilbo: Gipuzkoako Foru Aldundia eta UPV/EHU: 921-948.

——— (2018). «Lehen euskara modernoa», in J. Gorrotxategi, I. Igartua eta J. A. Lakarra (arg.), *Euskararen historia*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritza: 543-657.

——— (2020). «Arabako euskara zer da? Gogoetak euskalkien mugez eta haien sailkapenez», in I. Camino, X. Artiagoitia, I. Epelde eta K. Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre*. Bilbo: UPV/EHU: 701-735.

URIBE-ETXEBARRIA, Oxel (2020). «Debagoieneko euskararen iraganaz gehiago», in I. Camino, X. Artiagoitia, I. Epelde eta K. Ulibarri (arg.), *Eibartik Zuberoara euskalkietan barrena. Koldo Zuazori gorazarre*. Bilbo: UPV/EHU: 737-753.

URKIXO, Julio (1910). «Cartas escritas por el Príncipe L.-L. Bonaparte á alguno de sus colaboradores (continuación)», *RIEV* 4(2) (1910): 233-297.

URRESTARAZU, Iñigo (2021). *Gogoetak Euskara Batu Zaharraren hausturaz* [master-amaierako lana]. Gasteiz: UPV/EHU.

——— (2022). «Auzibidea Burundakoa da, eta euskara?», in D. Krajewska, S. Monforte eta E. Zuloaga (arg.), *Aziti Bihia. Euskal filologia eta hizkuntzalaritzaren adarrak*. Leioa: UPV/EHU: 203-227.

VILLASANTE, Luis (1956). «Una lista de pueblos vascongados de Vizcaya, Guipúzcoa y Navarra, de principios del siglo XIX», *BRSBAP* 12(4) (1956): 433-446.

WOLFRAM, Walt (2004). «Language death and dying», in J. K. Chambers, P. Trudgill eta N. Schilling-Estes (arg.), *The handbook of language variation and change*. Malden eta Oxford: Blackwell: 764-787. <https://doi.org/10.1002/9780470756591.ch29>

ZUAZO, Koldo (1998). «Arabako euskara», in H. Knörr eta K. Zuazo (arg.), *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak*. Gasteiz: Eusko Legebiltzarra: 125-190.

——— (2010a). *El euskera y sus dialectos. Origen, evolución y propuestas de futuro*. Irun: Alberdania.

——— (2010b). *Sakanako euskara. Burundako hizkera*. Iruñea eta Bilbo: Nafarroako Gobernu eta Euskaltzaindia.

——— (2012). *Arabako euskara*. Donostia: Elkar.

——— (2014). *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.

——— (2019). *Standard Basque and its dialects*. Londres: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429429729>

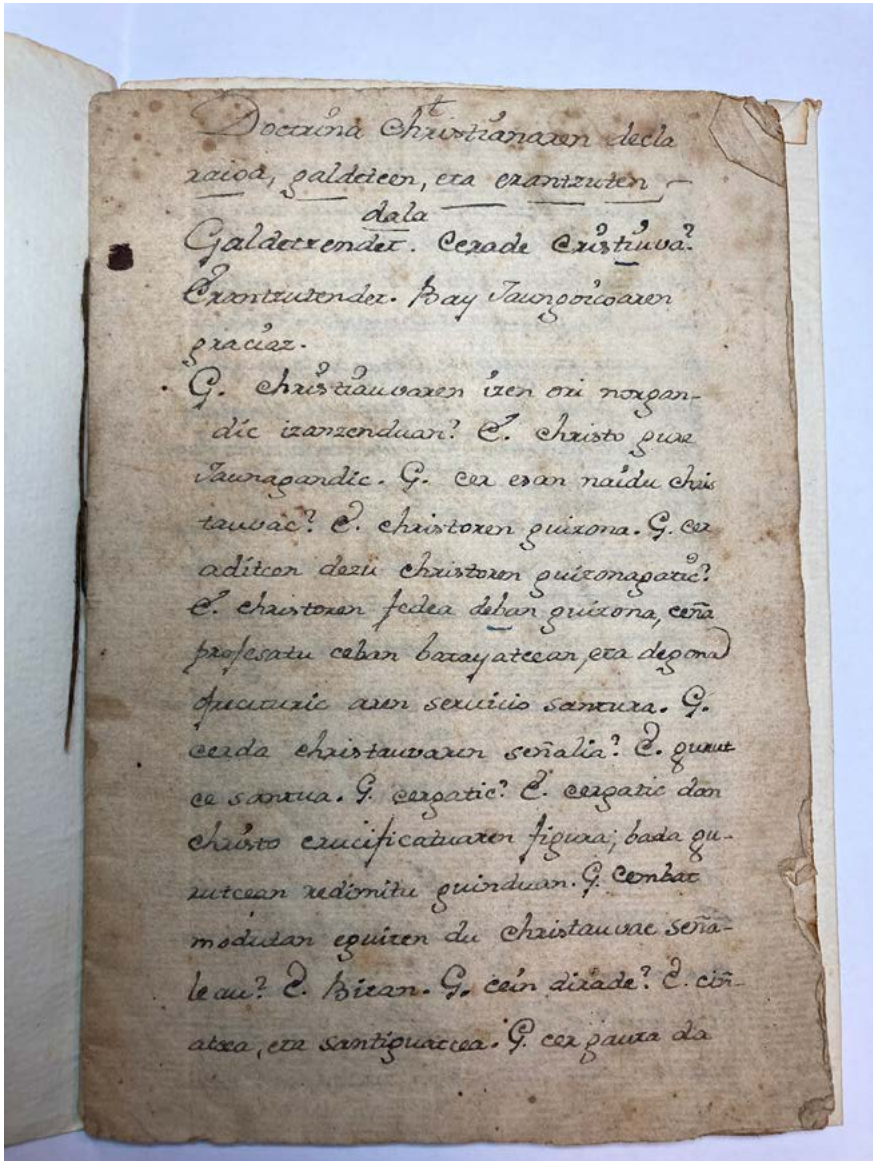
ZULOAGA, Eneko (2013). «Oharrak Nerbioi ibarreko euskara zaharraz eta “Viva Jesús” testuaren jatorriaz», in R. Gómez, J. Gorrochategui, J. A. Lakarra eta C. Mou-nole (arg.), *Koldo Mitxelena Katedraren III. biltzarra*. Gasteiz: UPV/EHU: 593-610.

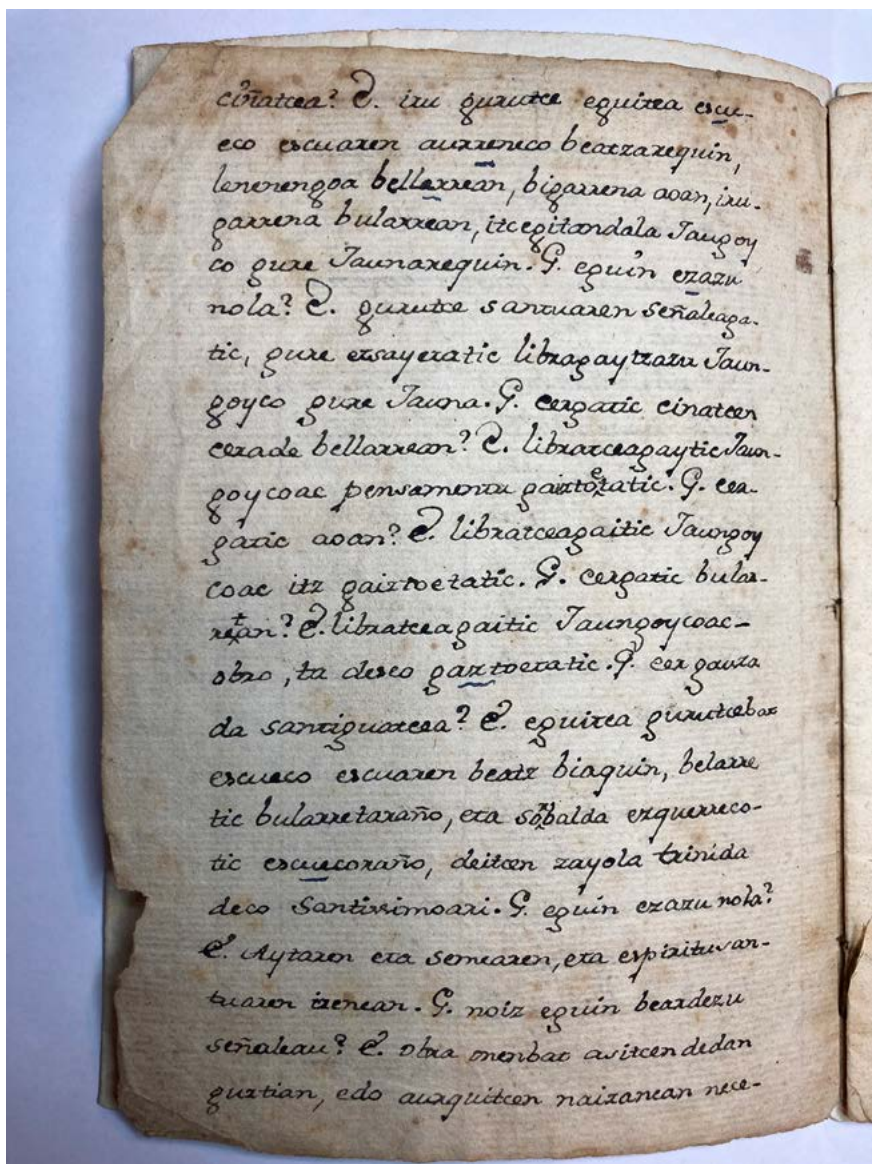
——— (2017). «Beheko bokalaren asimilazioaren historiarako: mendebaleko lekukotasunak», *FLV* 123 (2017): 67-199.

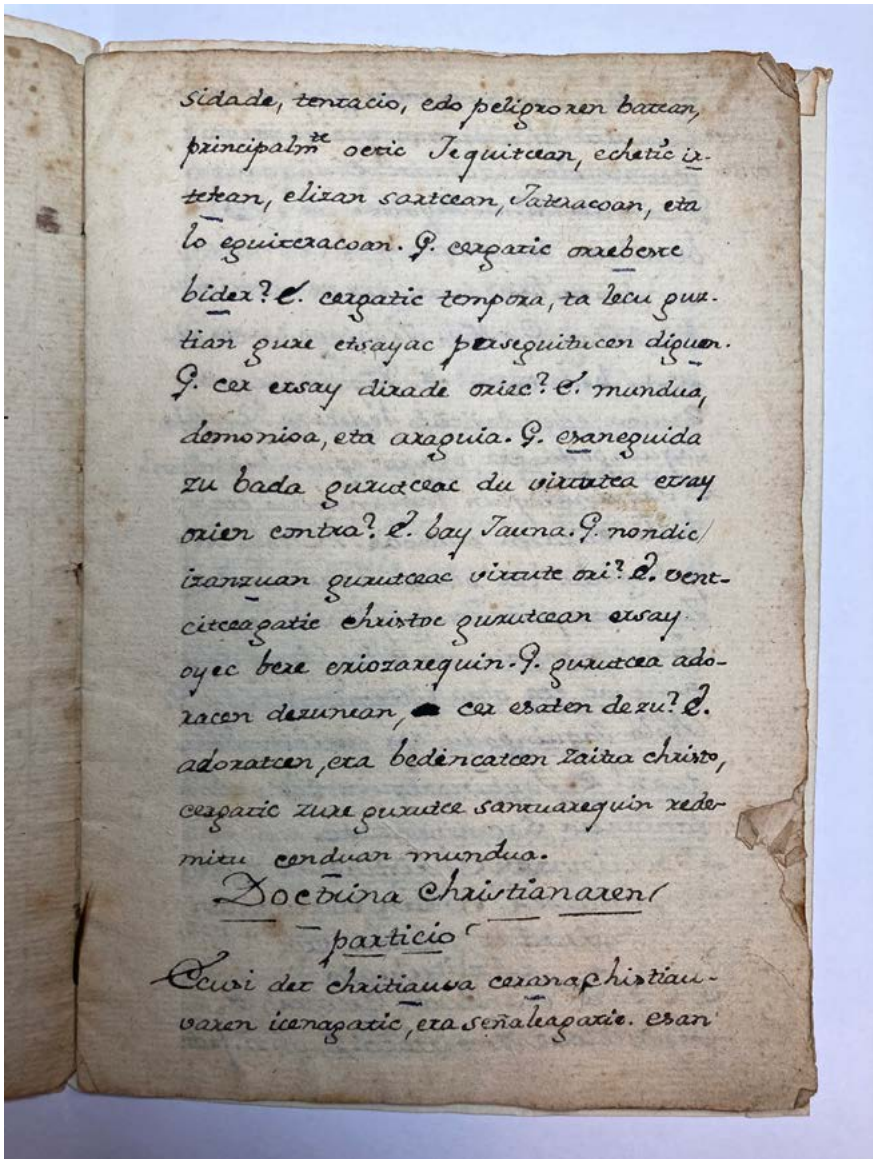
——— (2020). *Mendebaleko euskararen azterketa dialektologiko-diakronikorantz [doktorego-tesia]*. Gasteiz: UPV/EHU.

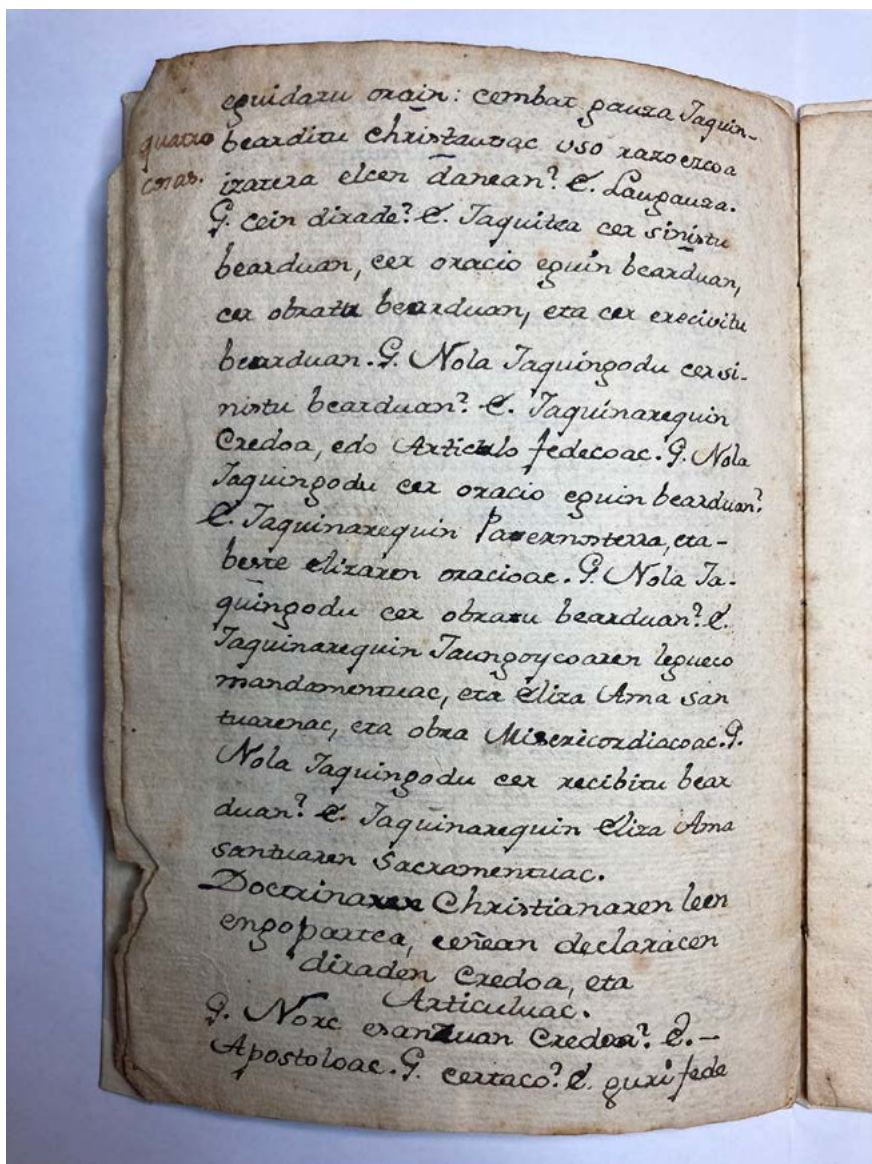
——— (2022). *Mendebaleko euskara zaharra: ezaugarriak, kronologia eta geografia (Iker - 47)*. Bilbo: Euskaltzaindia eta UPV/EHU.

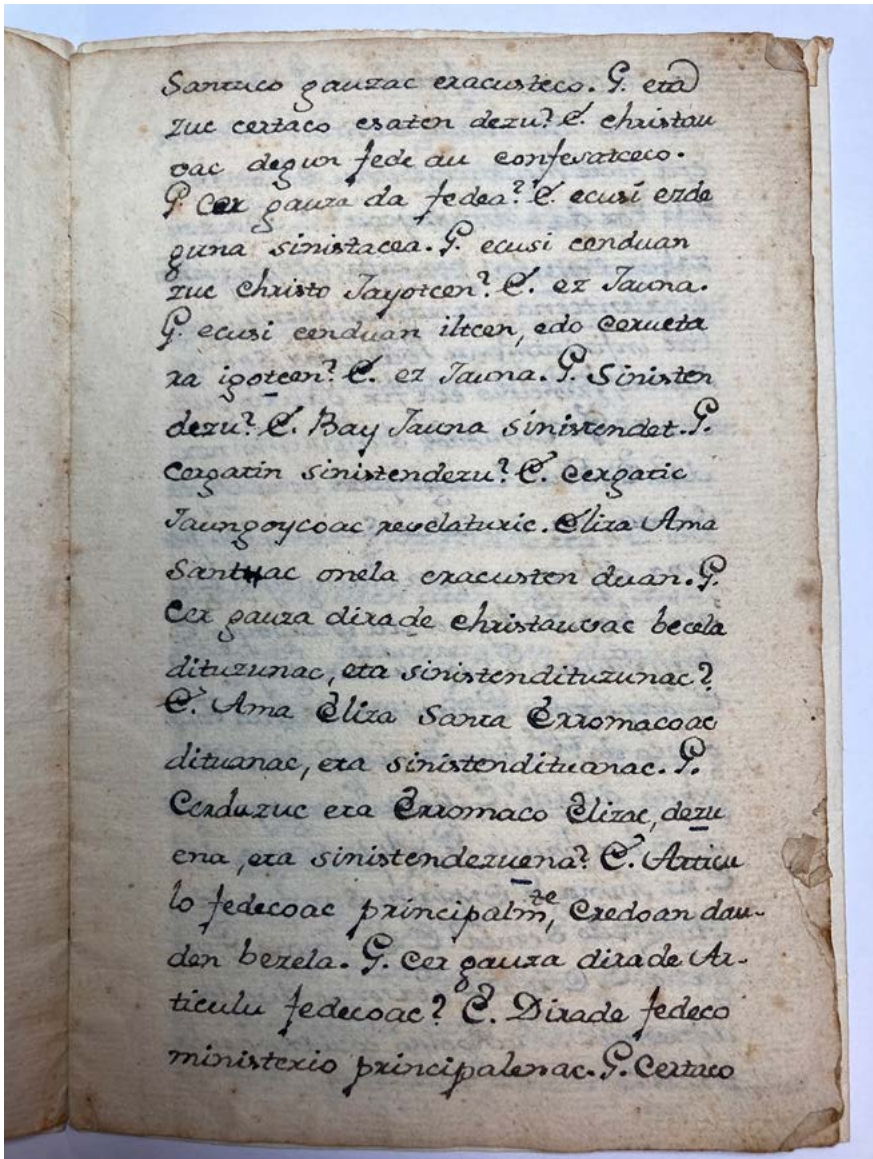
1. eranskina: faksimilea

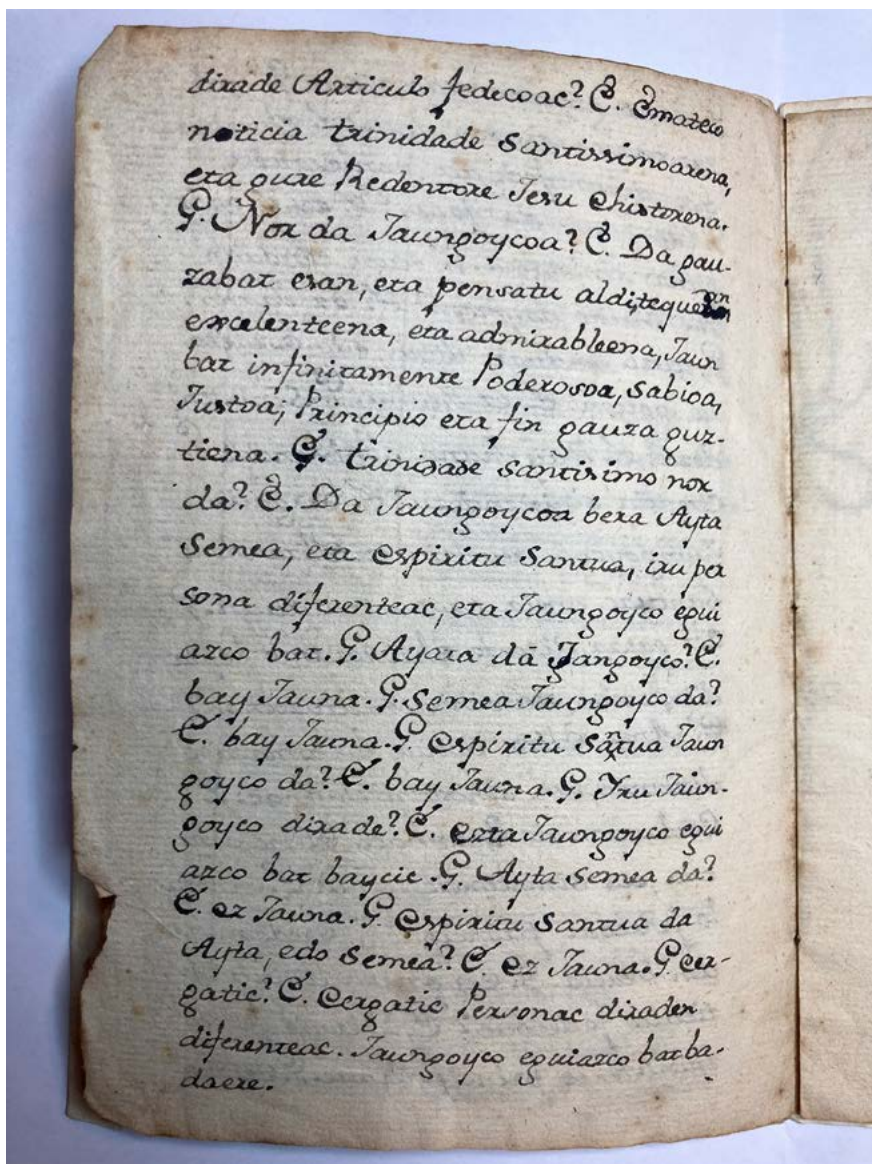

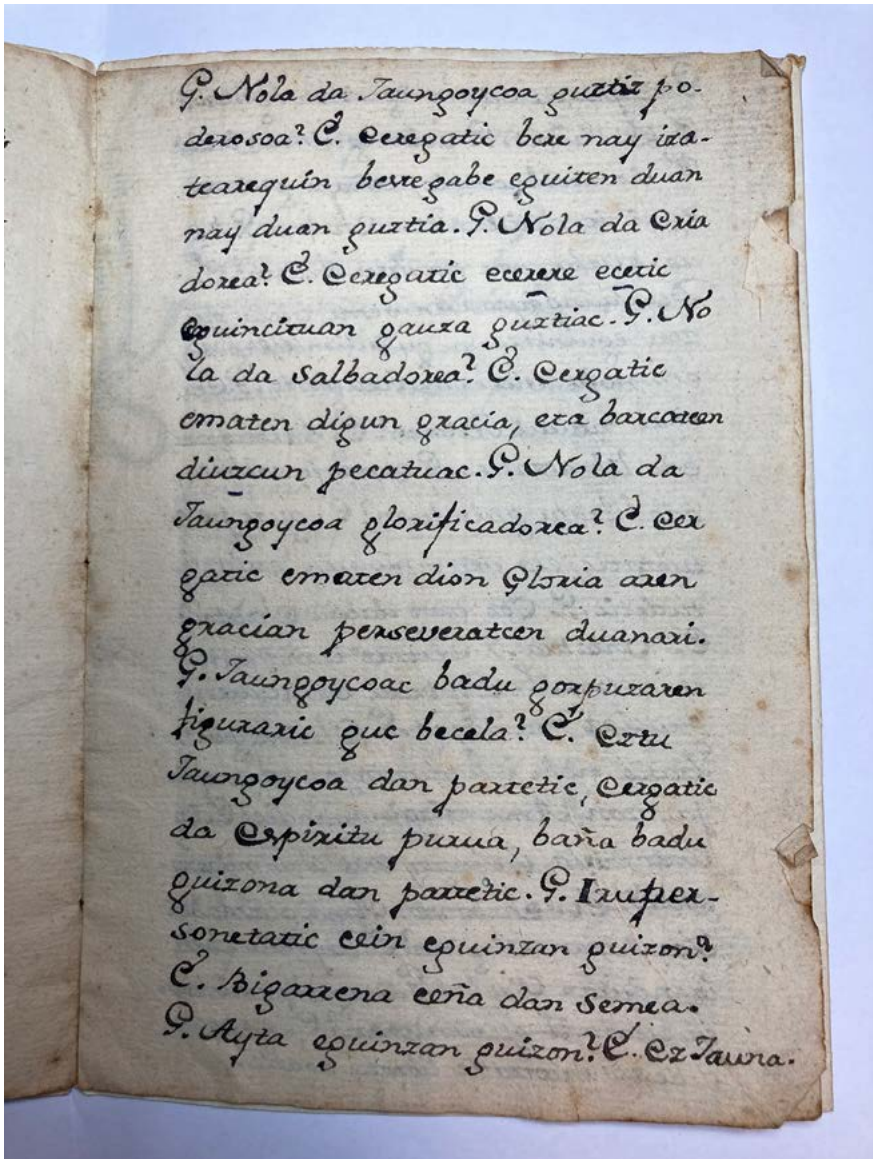

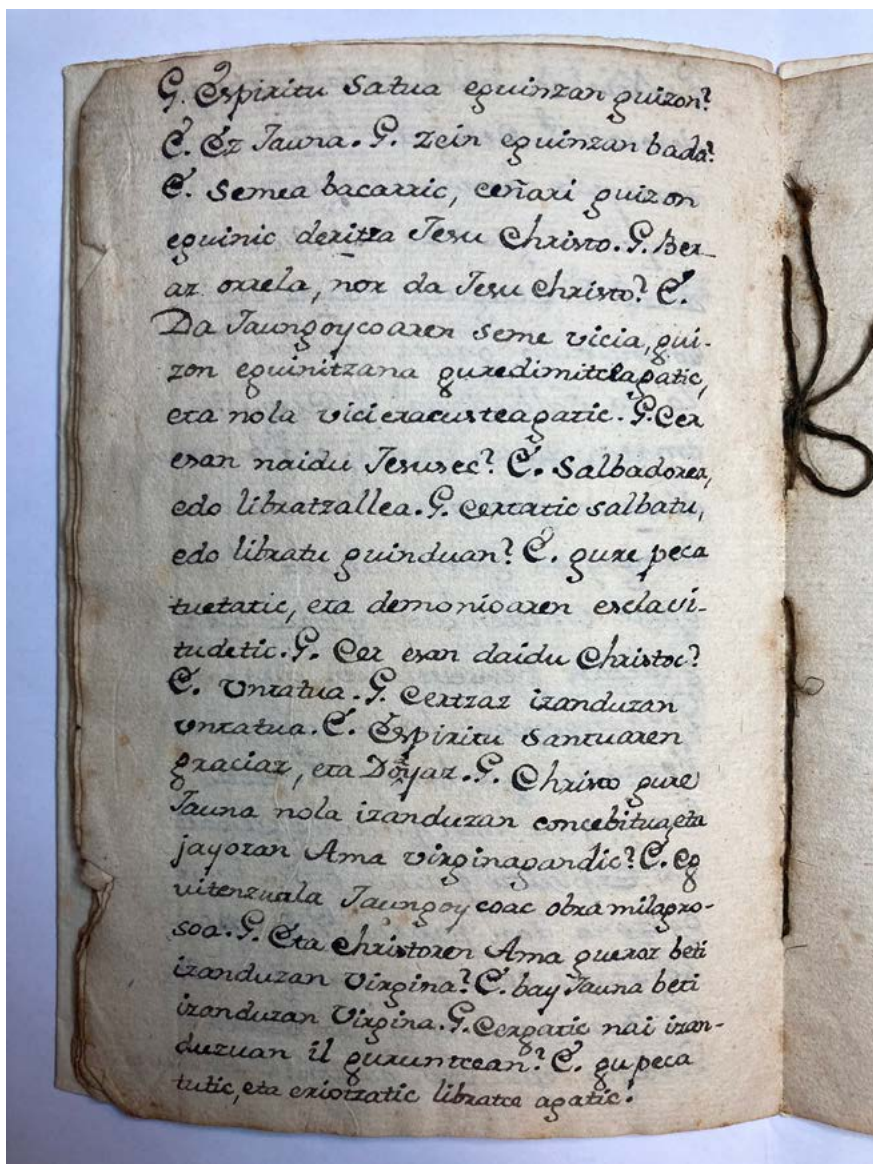

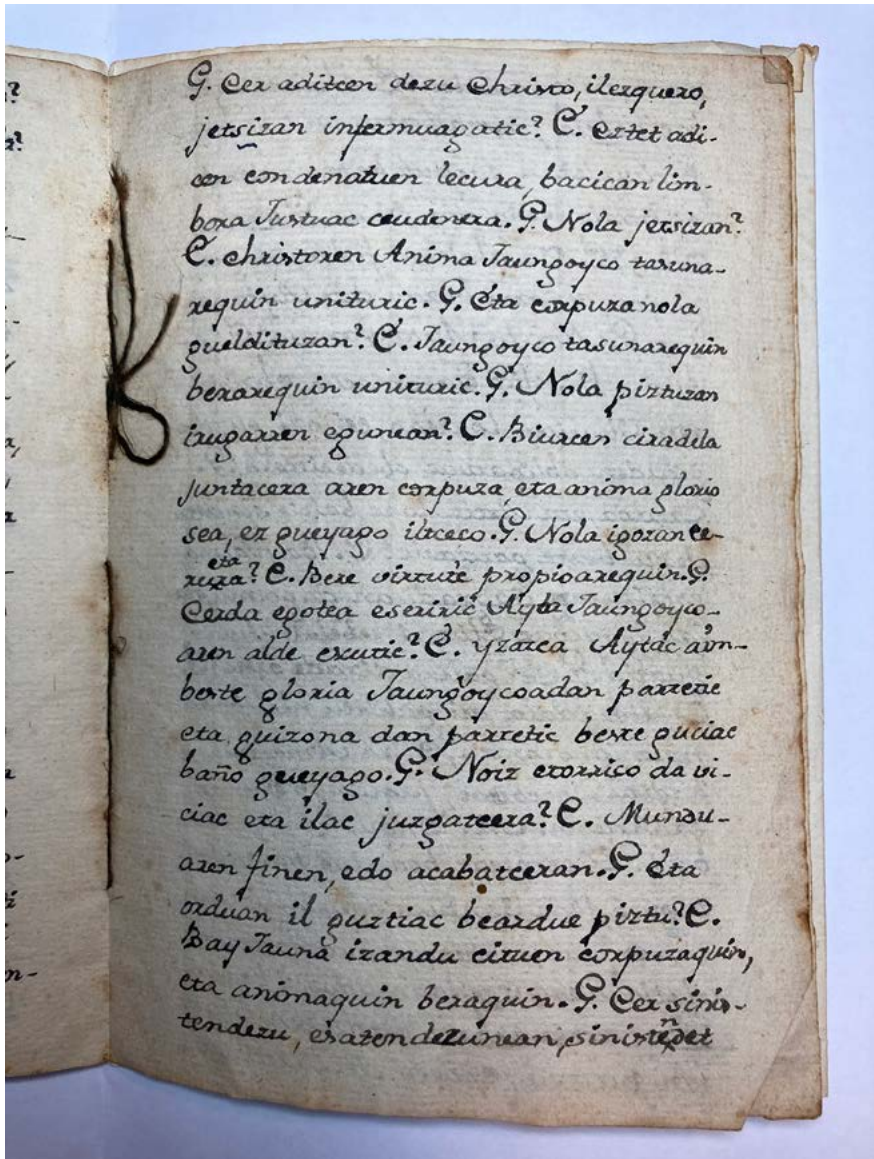

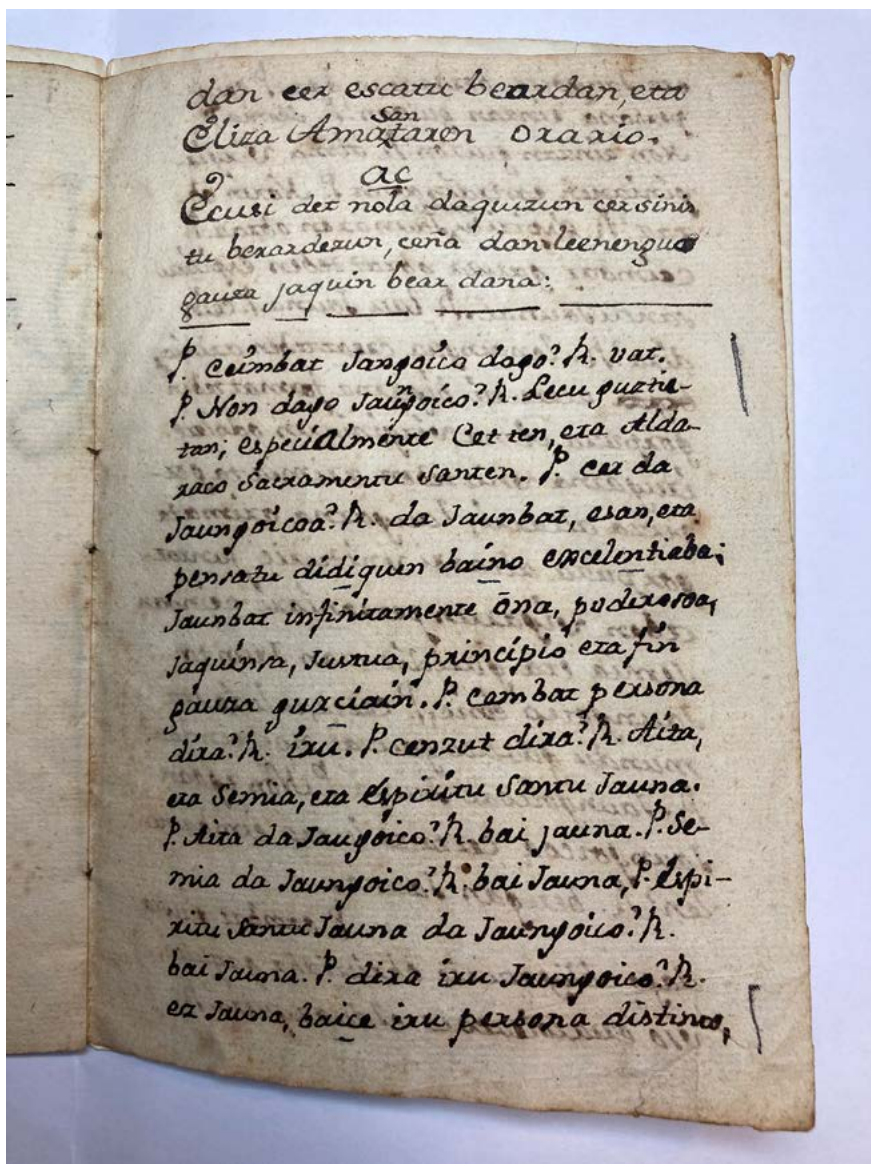

P. Nola da Jaungoicoa gurtze po-
 derosoa? C. Ceregatic bere nay ita-
 tearequin beregabe equiten duan
 nay duan gurtia. P. Nola da Cris-
 torea? C. Ceregatic eceere eceie
 equintuan gauza gurtiac. P. No-
 la da Salvadorrea? C. Ceregatic
 ematen digun gracia, eta barcaten
 diuzcun pecaturac. P. Nola da
 Jaungoicoa glorificadoreaa? C. Cere-
 gatic ematen dion gloria azen
 gracia perseveratzen duanari.
 P. Jaungoicoac badu gorputzaren
 figurazie que becala? C. Ezeu
 Jaungoicoa dan partetic, Ceregatic
 da Espiritu purua, bada badu
 quizona dan partetic. P. Impex-
 sonetatic eie equintan quizon?
 C. Bizaxena eña dan semea.
 P. Ayra equintan quizon? C. Ez Jauria.

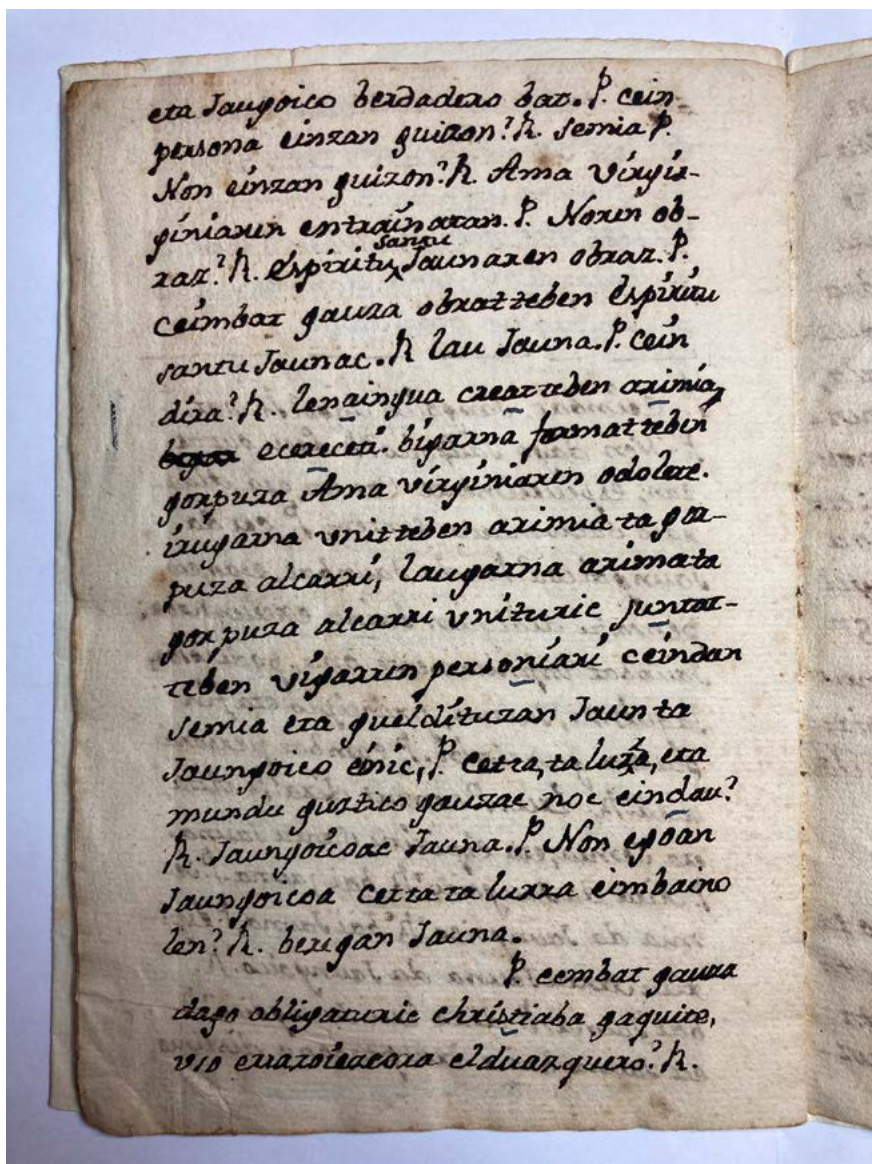
sarruen comunioa? C. Christiau fie-
 lac debela partea berrin ondasun ex-
 piritualetan, corpus baten miembro-
 ac becala, eña dan Eliza. P. Queda
 Eliza? C. Da Christau fielen congre-
 gacioa, ceñaren buena dan Ayta san-
 tua. P. Non da Ayta Santua? C. Da
 sumo Pontifice Exromacoa, Christo-
 ren Vicarioa lurrean, ceñari gurtia
 gauden obligatuac obediteera. P.
 Credoa, eta Articuloac baicie sinisten
 dezun berre gauzaric? C. Bay Jauna,
 erciturax Sagraduan dagoana, eta
 Jaungoicoac Elizari rebelatu dion-
 gurtia. P. Cex gauza dizade oric? C.
 Ez diatadala on galdetu nixi bada
 naiz ignorantea, Eliza Ama Santac
 baditu Doctoresac, jaungo duenac
 erantzuten. M. Inqui ezaten dezun,
 bada Doctoresac beardue eman con-
 tiguze fede Santuco gauza guttiara,
 eta ez zue; zuretat arco da ematea
 Articuluena Credoan dauzen becala.
 Doctina Christianaren biga-
 ren partea, ceña declaracion-

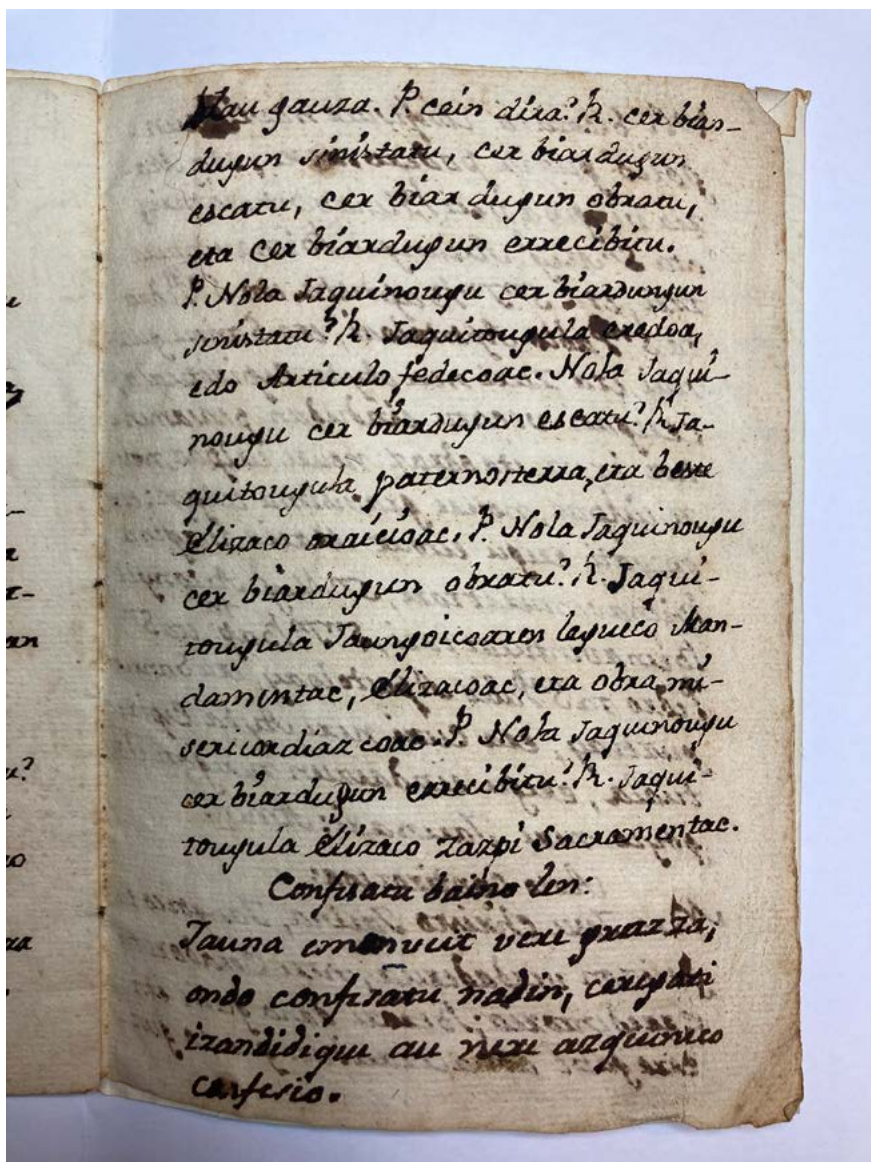

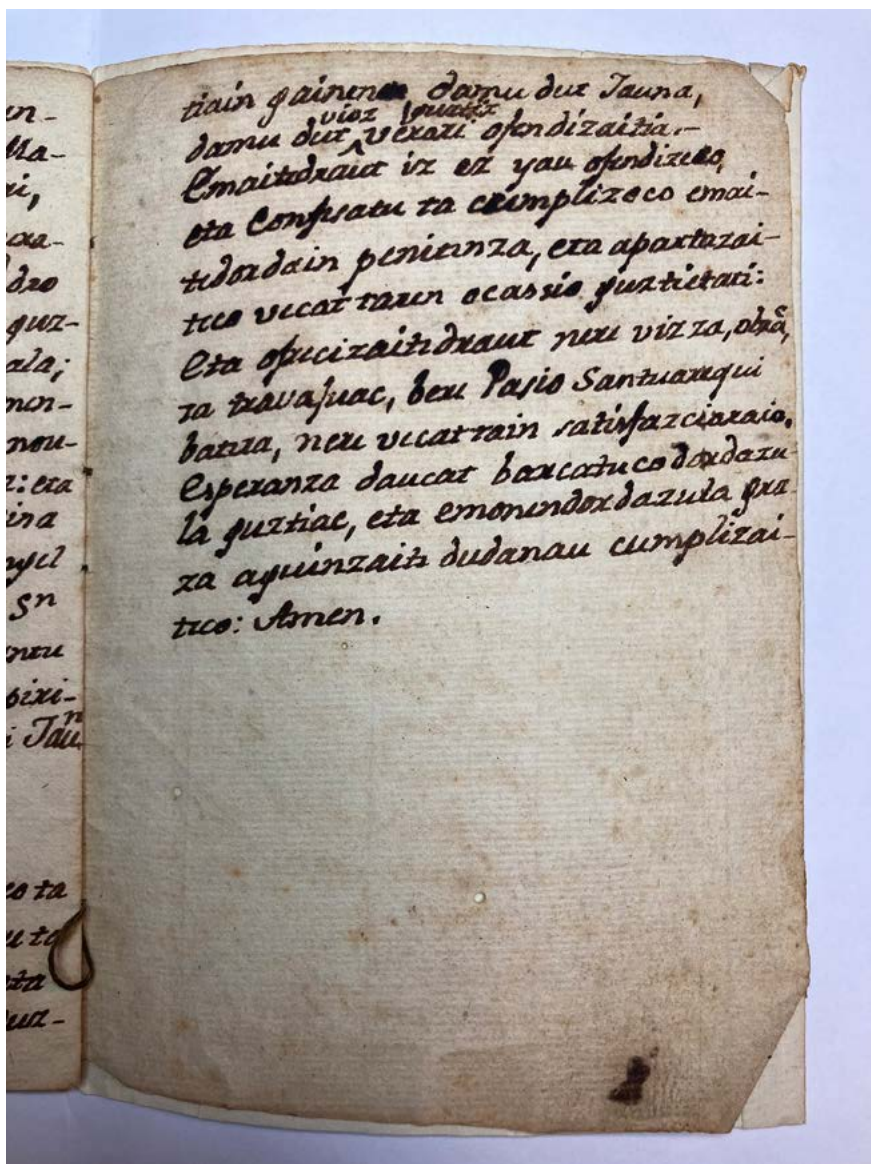
dan ez escatu beardan, eta
 Eliza Am^{San}atzen oraxio.

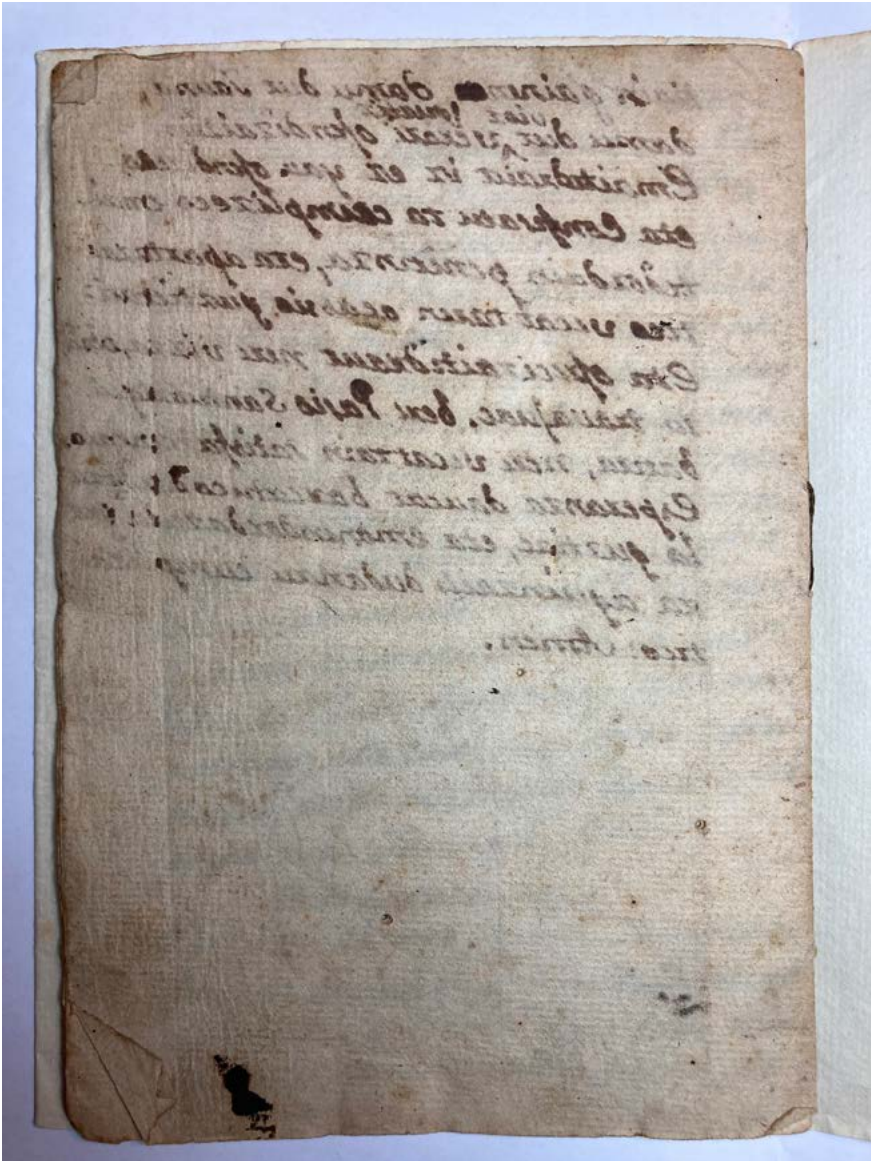
ac
 Euzi det nola daquizon ez sinu
 tu beaxdezun, cerna dan leenengua
 gausa jaquin beax dana:

p. Ceibat Jangoico dago? R. vat.
 p. Non dago Jangoico? R. Leu gueta-
 ran, espedialmente Cet ten, eta Alda-
 raco Sacramentu Santen. p. ez da
 Jangoicoa? R. da Jaunbat, esan, eta
 penatu didiquen baino excelentia;
 Jaunbat infinitamente ona, podetoso,
 Jaquinra, Jurtua, principio eta fin
 gausa guxciaia. p. Ceibat persona
 dira? R. iuu. p. cezut dira? R. Aita,
 eta Semia, eta Espiritu Santu Jauna.
 p. Aita da Jangoico? R. bai jauna. p. Se-
 mia da Jangoico? R. bai Jauna, p. Espi-
 ritu Santu Jauna da Jangoico? R.
 bai Jauna. p. dira iuu Jangoico? R.
 ez Jauna, baice iuu persona distintos,

2. eranskina: hizkuntz ezaugarrien aurkibidea

6.1. Grafia

6.1.1. Grafia berezia: *cetten* ‘zeruen’, *bienaventurata* ‘bienaventuratu’, *vizza* ‘bizia’...

6.1.2. Txistukariak

6.2. Hotsak

6.2.1. Bokalak

6.2.1.1. Bokal bikoitzik ez

6.2.1.2. *a + a > ea* disimilazioa azkar

6.2.1.3. Aurreko fenomenoaren ondorioz, hiperzuzenketak

6.2.1.4. *ei > ai* ez

6.2.1.5. *eu > ou (> o)* bilakabidea aditzetan eta izenordaietan

6.2.1.6. *ao > au* disimilazioa

6.2.1.7. *ae > ai*

6.2.1.8. *ain > an* monoptongaziorik ez

6.2.1.9. *-ijV* edo *-ubV* epentesirik ez

6.2.1.10. Beheko bokalaren asimilazioa kontsonante aurretik

6.2.1.11. *ea > ia* disimilazioa

6.2.1.12. *oa > ua* disimilazioa oso bakan

6.2.1.13. *VuV > VbV*

6.2.1.14. Diptongazioa *oraicio* hitzean

6.2.1.15. *i - u > i - i* asimilaziorik ez

6.2.1.16. Aferesia

a) Aditzetan ez

b) *eta > ta* distribuzio osagarrian

6.2.1.17. Sinkopa

a) *-garren* atzizkian

b) **eradun* adizkietan

6.2.1.18. Metatesia **eradunen* bi adizki hauetan: *dordain*, *dordazula*

6.2.1.19. Protesia: sistematikoa *r-z* hasten diren maileguekin

6.2.2. Kontsonanteak

6.2.2.1. <j> grafemak soinu belarra (?)

- 6.2.2.2. Txistukarien neutralizaziorik ez
- 6.2.2.3. Herskari biezpainkari ahostuna hitz hasieran
- 6.2.2.4. Palatalizaziorik ez
- 6.2.2.5. Bokal arteko kontsonanteen galera: VrV ez; VgV & VdV bai / ez.
- 6.2.2.6. Sudurkariaren galera
- 6.2.2.7. Ozen ondoan afrikaziorik ez
- 6.2.2.8. Ahostuntzerik ez ozen ondoan
- 6.2.2.9. Kontsonante-bakuntzea
- 6.3. Izena
 - 6.3.1. Pertsona-izenordainak
 - 6.3.1.1. *Nere* (vs *nire*, *ene*)
 - 6.3.1.2. Indartuek *eu* > *ou*
 - 6.3.2. Erakusleak eta hirugarren pertsonako izenordainak
 - 6.3.2.1. Berorikako formak
 - 6.3.2.2. Motibatiboa eta inesiboko forma bizidunak genitiboaren gainean
 - 6.3.2.3. 1. graduko motibatiboan morfema genitiboa sudurkaririk gabea (*onegati*)
 - 6.3.3. Galdetzaileak / konplementatzaileak
 - 6.3.3.1. *Nork* > *Nok*
 - 6.3.3.2. *Zein* sg. & pl.
 - 6.3.3.3. *Zein* erlatibozkoa, artikulurik gabe
 - 6.3.3.4. *Zeinbat* & *zenbat*
 - 6.3.3.5. *Zeregati* & *zeregatik*
 - 6.3.3.6. *Nola* (vs *zelan*)
 - 6.3.4. Elkarkariak: *alcarri*
 - 6.3.5. Mugagabe berezi batzuk: gehienak erdal ereduaren eraginez
 - 6.3.6. Eratorpen-atzizkiak
 - 6.3.6.1. *-one* > *-oi*
 - 6.3.6.2. *-cion* / *-sion* > *-zio* / *-sio*.
 - 6.3.7. Zenbait kasu-markaren formez
 - 6.3.7.1. Datiboa: sg. *-ri*, pl. *-ai*
 - 6.3.7.2. Genitiboa: sg. *-ren*, pl. *-ain*
 - 6.3.7.3. Inesiboa: sg. *-en*, *ean* > *en*, pl. *-aetan* > *atan*

- 6.3.7.4. Ablatiboa: sg. *-ti*, pl. *-etati*
- 6.3.7.5. Komitatiboa: *-ki*
- 6.3.7.6. Instrumentala: *-z*
- 6.3.7.7. Motibatiboa: *-gati(k)*
- 6.3.7.8. Leku destinatiboa: *-rako*
- 6.4. Aditza
 - 6.4.1. Aditzoina: ez, ezta [*-tu + *edin*] egituretan ere
 - 6.4.2. Partizipioa
 - 6.4.2.1. Pleonasmorik ez (***egondu*)
 - 6.4.2.2. *-adu / -idu-rik* ez
 - 6.4.3. Aditz-izena
 - 6.4.3.1. *-on > -aite*
 - 6.4.3.2. *-tze / -tzaite* (are aditz trisilaboetan ere)
 - 6.4.3.3. *-(k)etarik* ez
 - 6.4.4. Partizipio prospektiboa: *-ko / -en* sistema
 - 6.4.5. Adizkiak
 - 6.4.5.1. Trinkoan *eduki* (ez **edun*)
 - 6.4.5.2. *Realis* hirupertsonalean beti **eradun* (ez **nim*, **edutsi*, **eraduntsi*, **jagin*, **edadun*)
 - 6.4.5.3. *Irrrealis* monotransitiboan eta ditransitiboan *egin* (ez **e(ra)zan*)
 - 6.4.6. Morfologia kontuak
 - 6.4.6.1. **Edunen* adizkietan, Nor 1. p.: *-u-*; 3. p.: *-au-* (ez *-eu-*)
 - 6.4.6.2. **Edunen* adizkietan, objektu plurala *-it-* gabe
 - 6.4.6.3. **Eradumen* Nik-Hari-Hura adizkia: *draut*
 - 6.4.6.4. *Izanen* adizkien 3. pertsonak *-a-*, erlatibozko edo iraganeko marka hartzean.
 - 6.4.6.5. *-de* pluralgilerik ez *izan* aditzaren 3. pertsonan
 - 6.4.6.6. *-z* pluralgilerik ez
 - 6.4.6.7. *-* Nork 3pl denean *e* pluralgilea
 - 6.4.6.8. *-edi-* > *-idi-* asimilazioa **edin* aditzaren 3. pertsonan
 - 6.4.6.9. *-ke* atzizki modala **edimen* adizki monopertsonalean (vs *-te(ke)*)

- 6.4.6.10. **Edun* aditzaren iraganeko Nork singularrean *-e-* (vs *-a-*)
- 6.4.6.11. **Edun* aditzean, Nor 3. p denean \emptyset - (vs *z-*)
- 6.4.6.12. Jusiboan *b-* (vs *-(e)la*)
- 6.5. Sintaxia
 - 6.5.1. Hitz-ordena
 - 6.5.2. Linschmann-Aresti legea: bete ohi da, salbuespenekin
 - 6.5.3. Objektua absolutiboan: TO-Gen ez
 - 6.5.4. Numero-komunztadura
 - 6.5.4.1. Kuantifikazioetan, *zenbat* galdetzaileak singularreko komunztadura
 - 6.5.4.2. Objektu pluralarekiko komunztadura falta indartsu
 - 6.5.5. Datibo-komunztadura falta
 - 6.5.6. Perpaus-motak
 - 6.5.6.1. Zehar-galderak: galdetzailea + *-n*
 - 6.5.6.2. Erlatibozkoak: Aposizioetan [*zein* + *-n*]. Bestela, *-n*
 - 6.5.6.3. Aurkariak: *baize...*
 - 6.5.6.4. Moduzkoak: [*-tzen* + *-(e)la*] (vs *-elarik*)
 - 6.5.6.5. Moduzko perpaus txertatuak (erresultatiboak): *-(r)ik*
 - 6.5.6.6. Denborazkoak: [*-az gero*] (mugatzaileduna)
 - 6.5.6.7. Kausazkoak: *-gatik* (genitiborik gabe), [*Zeregati(k)* + *-n* / \emptyset]
 - 6.5.6.8. Helburuzkoak: aditz-izena / subjuntiboa (vs *-tzearen*, *-gaitirren*)
 - 6.5.6.9. Konparaziozkoak: [*-en baino* + *-ago*]
- 6.6. Pragmatika: zukako eta berorikako tratamenduen nahasketa
- 6.7. Hiztegia eta aldaerak

Oharrak

Notas

Remarques

Notes

Zaldibiako hitz, esapide, esaera eta atsotitz batzuk

ZALDUA ETXABE, Luis Mari¹

Euskal Filologian doktorea eta euskaltzain urgazlea

DOI: <https://doi.org/10.59866/eia.v1i68.257>

*Gaztetako ikaskide
Jabier Kaltzakorta Elortzari
eta Miriam Urkia Gonzalezi.*

Si hay en el mundo un país de contrabandistas,
al menos de palabras, ese país es el nuestro.

K. Mitxelena (1973: 364).

¹ Eskerrak eman nahi dizkiet Iñaki Camino Lertxundi eta Patxi Salaberri Zaratiegi irakasleei testu honi egindako zuzenketa eta ekarpenengatik.

1. Atarikoa

Maria Karmen Etxabe Erauskin, idazki honetan biltzen diren jakingaien iturburu nagusia, 1939ko uztailean jaio zen Zaldibiako Egileor auzoko Goroskindegi (*Goskindi*) baserrian. Aita, Joxe Esteban Etxabe Erauskin (1894-1978; aurrerantzean JEEE), eta ama, Demetria Erauskin Irastortza (1899-1985; DEI) ere zaldibiarrak ziren, Goroskindegi eta Urtsuko errota (*Utsukurta*) **baserrietakoak**, hurrenez hurren. Hamaika seme-alaba ekarri zituzten mundu honetara eta gure berriemailea azken-aurreko ninika izan zen. Hogeita bost urterekin Beterrira ezkondu zen eta han bizi da harrezkeror. Halere, lotura eta harreman estua izan du (eta du) sorterriarekin eta senitartekoekin. Urnietan gustura bizi dela aitortuagatik, bere burua goierritartzat du eta hango hizkera darabil, ez esposatu zen herrikoa.

Ikasketak nahi baino lehenago (hamabi-hamalau urterekin) utzi behar izan zituen, baina beti izan da jakin-min handiko emakumea; horri eskerrak osatu ahal izan dut, neurri handi batean, bildumatxo hau. Izan ere, hona dakartzadan hainbat hitz, esapide, esaera eta atsotitz Maria Karmenek baserrian gurasoengandik eta aitaren aldeko aitajaun-amandreengandik edoskitakoak dira, Migel Antonio Etxabe Goia (1870-1953) eta Josefa Joakina Erauskin Mendizabalengandik (1867-1952), alegia. Onartzen du hondarreko hamarkadotan ez dituela askotan entzun eta erabili.

Azkenaldian, hitz eta esaera «berriez» oroitzeak adina pozten du berak irakatsitako gauzak hiztegieta jasota daudela jakiteak edo berresteak, elkarlanean hasi ginenean asko aldiz uste zuelako biltzen ari ginenak familia-koek bakarrik (jaiotetxean) esaten zituztela, hau da, sinetsita zegoelako Goroskindegin eurek asmatutako (eta zabalpen gutxiko) esamoldeak zirela. Zerbaitek asebetetzen badu, baina, hori, berak erakutsitako hitzak-eta nireganatu ditudala jabetzea da: aurrena barrez hasten da eta, gero, zerbaitetan lagundu didala ikusteak harro sentiarazten duela azpimarratzen dit.

Lanari noiz heldu nion zehazkiro ez dakit, kaierean estreinakoz izkiriatzen hasi nintzenean ez bainuen datarik jarri; *joanpraiskoa* ni! Hiruzpalau urte izango dira, gutxienez. Orduetik, Maria Karmeni aditutako «bitxiak» han idazten joan naiz, eta horixe egiten jarraitzen dut. Hasieran, datu gehie-

nak (berak jakin gabe) hizketan ari ginela hartzen nizkion, esan nahi dut ez dudala inoiz galdekizunik erabili.

Behin batean, zertan ari nintzen aitortu behar izan nion. Laguntzeko erreparorik ez zidan jarri, alderantziz. Hori ikusita, baserrian bizi zeneko pasadi-
zoak apuntatzen has zedin eskatu nion. Idaztea nekagarriagoa egiten zaio, ordea, ez baitu lan hori euskaraz nola egiten den ikasteko aukerarik izan, eta horrek zalantza eta ezinegona sortzen dizkio, ulertzekoa denez. Halere, zorionez, berak ere badu koaderno bat, gutxitan ireki ahal izan dudana.

Beharrik, esan bezala, informatzaileak atsegin du garai bateko hitz, esapide, esaera eta errefrauak gogora ekartzeko zeregina, biziki atsegin ere. Batzuetan, hizkuntza oroitzapenak idatzita izaten ditu, prestatuta, arratseko solasalditxorako. Gehienak orain dela hirurogei-hirurogeita hamar urtekoak edo lehenagokoak direla nabarmentzen dit behin eta berriz, gurasoengandik edota aitajaun-amandreengandik jasotakoak, baita ere urteak daramatzala haiek ahoskatu gabe. Ikustekoa da irakaskizun berriren bat daukanean izaten duen poza. *WhatsApp* bidez igortzen dizkit behin baino gehiagotan, hortik atera kontuak! Maria Karmen Etxabe Erauskinek, gainera, badu ikertzaitetik ere, –zalantzaren bat izanez gero– anai-arrebekin berresten (edo ezesten) baitu garbi ez daukana.

Hirurogeiko hamarkadatik, berriemaileak Zaldibia utzi zuenetik, gizartea eta, aldi berean, hizkuntza ingurumaria arras aldatu dira alde askotatik. Niri bederik, iruditzen zait aurreko gurasoek guk baino errazago egiten dutela euskaraz, jario gehiago eta adierazkortasun handiagoa dutela gure hizkuntzan. Ez dira eskolatuak eta, bestalde, ez dute euskaraz leitzen eta idazten ikasteko aukerarik izan, baina, halarik ere, gai dira jakitera eman beharrekoa euskaraz (aise) azaleratzeko edo euskarara ekartzeko, nola gainera!

Bizimodua aldatzearekin batera, hitz egiteko era bat ihartzen ari da eta bestelako bat sortzen eta indartzen. Hori ondotxo dakigu bi hazaldietakook; guztiok antzematen diogu beste belaunaldiarekin mintzatzeko eran dagoen aldeari. Testu honetan horren adibide batzuk ematen ahaleginduko naiz. Gorago esan dudana bezala, dakardana berriki nireganatu dut, kaie-rean oharrak izkiriartzen hasi aurretik ezezaguna zitzaidan eta, jakina, ez nuen erabiltzen.

Zaldibiako hizkera eta, oro har, euskara bera, azken hamarkadotan mudatu dela berresteko Maria Karmen Etxabe Erauskinen iloba bat elkarrizketatu dut, jaiotetxeko maiorazkoaren seme den Joxe Esteban Etxabe Urkiola (1964) hain justu. Euskaldun peto-pettoa, Goroskindegi ondoan bizi da. Urte bakarraren aldea dugu biok eta ez da euskaraz eskolatu. Betidanik azaldu du euskal gaiekiko jakin-mina, nahiz eta inoiz esan izan didan ez dagoela argitaratzen ditudan gauzak ulertuko dituen fraiderik. Harekin, bai, inkesta erabili dut, izebari jasotako hitzekin eta esapideekin osatutakoa. Zuzenean galdetu diot hitzak-eta ezagutzen zituen ala ez.

Aldian behin, Abaltzisketako eta Ataungo bi informatzailerengana jo dut gauza batzuk galdetzeko, Jon Zubizarreta Aldaiarengana (1977; JZA) eta Jabier Jauregi Apalategirengana (1961; JJA). Goresmenak bie.

Izango dira Goierrin Maria Karmen Etxabe Erauskinen adin bereko pertsonak idazki honetan bildutakoa ezagutzen eta, menturaz, oraindik baliatzen dutenak, baina hona dakartzadan Zaldibiako hainbat berezitasun gaurdaino plazaratu gabe zeuden. Hori besterik ez dut egin nahi izan, amarengandik –eta hark bere gurasoengandik (nire aitajaun-amandreegandik)– jasotakoa gorde eta, bereganatu nahi duenarentzat, eskura jarri. Bide batez, 1939an jaiotako Goierriko emakume baten eta bere semearen (1965) nahiz ilobaren (1964) artean mintzairan dagoen aldea erakusten saiatu naiz.

2. Jasotakoa haztatzeko irizpideak

Iñaki Caminok (2004: 72) gogorarazten digun moduan, hizkera bat aztertzeke ezaugarriak aukeratu egin behar dira, baina betekizun horrek arazoak eragin ohi ditu, guztiek ez dutelako garrantzi bera. Ikertzaile donostiarrak (2004: 76-79) hizkuntza-ezaugarriak bereizteke eta sailkatzeko zazpi irizpide proposatzen ditu. Berriemaileari (amari) entzun eta kaierean idatzitako guztitik hautaketa egiteko, ahal izan dudana neurrian, argibide horiei jarraitu natzaie, eta alderdi bat baino gehiago izan dut kontuan.

Lehenengo eta behin, espazioaren edo, nahiago bada, geografiaren galbaheari eragin diot, hau da, Goierrin baizik entzuten ez diren hitzak eta

esapideak barneratu ditut. Esan gabe doa ez naizela saiatu Zaldibiako edo Goierriko mintzairaren xehetasun guztiak zerrendatzen.

Zaldibian Goierriko hizkera nagusi da oraindik. Alabaina, *kazka(b)iko* (kazkabar) hitza eta beste batzuk egiten ari diren bidea jakinda (ikus § 6.1), badirudi, pixkana-pixkana, aldatzen ari dela. Preseski, jasotakoa eralkitzeko kontuan izandako bigarren irizpidea denborarena izan da, hots, gordetakoak gaurko edo behinolako hitzak-eta diren kontuan izan dut. Horrenbestez, etxean ikasitako eta Goierriko senitarteko, lagun nahiz lankideei entzundako hainbat hitz eta esapide ez ditut bilduman sartu, ez ditut testuan berariaz aztertu, batzuek (*beharreko, gainetiko...*), adibidez, *Euskaltzaindiaren Hiztegia* «batez ere bizkaieraz» marka duten arren, hau da, gutxiago edo gehiago, dialektologiaren aldetik baliagarriak izan daitezkeen arren. Orobat, Goierriko berezitasunen balizko beste erakuskari batzuk ez ditut erabiliko, *benio* forma kasu (← *benik* [bederenik]).

Esan beharrekoa da kronologia kontuan hartzeko betekizunaz informatzailea arduratu dela hein handi batean, berak adierazi baitit halako hitz edo esaera amari edo beste arbasoren bati entzundakoa dela eta, bere ustetan, ihartua ez badago, galtzeko bidean dela. *Aitajaun* (*aittaune*) eta *amandre* dira bi etsenplu. Berriemailearen aitajaunak (Migel Antonio Etxabe Goiak) gaizki hartzen omen zuen *aitona* deitzea, errespetu falta iruditzen zitzaiolako-edo (*cfr.* Mitxelena 1969: 247-248). Haatik, nire belaunaldikook *aitona* besterik ez dugu ezagutzen. Gauza bera esan daiteke *amandre*-ri dagokionean. Badirudi, egun, (Goierri) deizio horrek Ataunen bakarrik dirauela bizirik, gainetikoa *amona* gailendu baita (EHHA, IX: 370-371). Aldaketa, antza, gure aurretik (beste belaunaldiarekin) hasi zen.

Idatzi ditudanak haztatzeko aintzat harturiko hurrengo alderdiak lexikografiarekin du zerikusia. Informatzaile nagusiak esandakoetatik hona zeintzuk ekarri erabakitzeko, Euskaltzaindiaren bi hiztegi nagusietan, hau da, *Euskaltzaindiaren Hiztegia* eta *Orotariko Euskal Hiztegia*, (nola) ageri diren begiratu dut, alegia, markarik baduten edo ez, baita non eta noiz lekukotu diren ere. Aurrenekoa arakatzean, bereziki, «bizkaiera»/«batez ere bizkaiera» nahiz «gutxi erabilia»/«gaur gutxi erabilia» adierazpenei erreparatu diet. Bigarrenak, Orotarikoak alegia, hainbat daturen zabalpena neurtzen lagun-

du dit. Hitz bitan, ahal izan dudan heinean, eksklusibotasunari garrantzia eman diot, nolabait esan.

Bi iturri horiez gain, Euskaltzaindiaren *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*a eta XX. mendeko *Euskal Corpus Estatistikoa* hustu ditut, berriemaileari hartutako terminoen zabalpena eta erabilpen maila («osasuna», nolabait esan) hobeki ezagutzeko. Lehenengoak ondoan edo inguruan dauden hizkeretako aldaerak jakiteko bidea erraztu dit.

Horiek ez dira gogoan izan ditudan erreferentzia bakarrak. Informazioaren ibilbideaz jabetzen ahalegintzeko, hau da, kronologiaren baldintza indartzeko –eta, bide batez, ahozko eta idatzizko erregistroen arteko aldeaz gehixeago ikasteko– Zaldibiako denbora joanetako zenbait euskalariren lanei so egin diet, alegia, Joan Ignazio Iztueta (1767-1845), Frantzisko Ignazio Lardizabal (1806-1855) eta Jose Frantzisko Erauskinen (1874-1945) oinatzetan ibili naiz, haien liburuak leitu ditut. Era berean, ezaugarrien munta eta sistematikotasuna egiaztatzeko, Pilar Etxeberria (1990) nahiz Karmele Etxabe eta Larraitz Garmendia (2003, 2008) zaldibiarrek herriko euskaraz atondutako lanak aintzat hartu ditut.

Azkenik, Arinen (1928-1969), Bähren (1926, 1927, 1930), Leturiagaren (2022a, 2022b), Mitxelenaren (1962, 1969, 1970), Zuazoren (2014) eta Zuloagaren (2022) ikerketei jarraitu natzaie hitz eta ezaugarri batzuen hedaduraren eta sistematikotasunaren berri izateko, ez sinkronikoki bakarrik, diakronikoki ere bai.

Caminok (2004: 70-71) eredu kontrastiboa eta ikuspegi geolinguistikoa barneratu behar direla azpimarratzen du. Beharbada horixe da lan honen gabezia nagusietakoa, inguruko herrietako datuak kontuan izanagatik, Maria Karmenengandik jasotakoa Goierriko bertako beste berriemaile batzuek darabiltenarekin era sistematikoan ez erkatzea, hizkuntzalari donostiarrak esango lukeen bezala, nahi baino gehiago, lan «atomista» izatea, are jakinik Ataungo eta Zaldibiako mintzairen artean, esaterako, alde nabaria dagoela.

Beste hutsunea onomastika espresuki ez ikertzea da seguruenik, informazioaileari entzundako jende eta leku izenak berariaz ez aztertzea, Patxi Salaberrik (2015) agerian ipini moduan, ikerbide horrek dialektologiari ekarpen

aipagarria egin baitiezaioke. Beste baterako uzten ditut, labur beharrez, *Joa-martin*, *Joxextoan*, *Joxpakiña*, *Maixepa*, *Milantonio*, *Premiñ*, *Preskantoni* nahiz *Aistrangone*, *Elizpaso*, *Goskindi*, *Kanpanerrota*, *Matxingur*, *Niñarri*, *Txamarretxe* edota *Utsukurta* (ahozko) deizioekikoak.

3. Goierriko hizkera

Honela mintzo zaigu Larramendi (1882 [1757]: 268-269) *dialecto guipuzcoano* deitu zuen mintzairaren barruan antzematen zituen ezberdintasunez Gipuzkoako probintziaren azalpena egiten duenean:

En Goyerri son conocidos los arerianos² por los plurales de los nombres que acaban en vocal, la cual la duplican; verbigracia: *andi*, *chiqui*, *guci*, *escu*, *buru*, etc., que decimos *andiac*, *chuiquiac*, *guciac*, *buruac*, *escuac*; y ellos pronuncian *andiic*, *chiquiic*, *guciic*, *escuic*, *buruic*, *deabruic berequin ditu*. También son conocidos [en Goyerri] por *bai jaune*, en lugar de *bai jauna*, y también sus vecindades. [...] En Azpeitia *ondo diala*, *bici ondo*, y las vecindades, y también *barruan*, *barruna*, *eman eguidazu*, *esan eguidazu*, por *indazu*, *emadazu*, *esadazu*; aunque en Azpeitia y Tolosa se entienden bien los modos de hablar, también, *aitea*, *amea*, *damea*, *señorea*, por *aita*, *ama*, *dama*, *señora*.

Mende bat geroago, zazpi probintzien karta entzutetsuan, Luis Luziano Bonapartek (1863) hiru barruti bereizi zituen *dialecte guipuscoan* delakoan: iparraldekoa (Hernaniko, Tolosako eta Azpeitiko hizkerekin), hegoaldekoa (Goierrikoa) eta Nafarroakoa (Burundako eta Etxarri Aranazko hizkerekin).

XXI. mendearen hasieran, azkenik, Zuazok (2014: 77 *et passim*) bi azpieuskalki eta zazpi hizkera katonatu ditu *erdialdeko* euskalkian. Haren arabera, bina hizkera daude sartaldeko azpieuskalkian (Urolaldekoa eta Goierrikoa) eta beste bi sartaldekoan (Beterrikoa eta Tolosaldekoa); gainetiko

² Azeria Gipuzkoako hiru alkatetza nagusietako (herri elkarteetako) bat zen, Lazkao, Olaberria, Itsaso eta Arriaranek eratutakoa. Estreinako aipamenak XIV. gizaldikoak dira. Gabiria, Zumarraga eta Ezkio kide izan ziren denbora batez, baita Ormaiztegi, Astigarreta eta Gudugarreta ere. XIX. jendemendearen erdian banatu zen. Muina, beraz, Goierriin zen.

hirurak (Debabarrenekoa, ipar-sortaldekoa eta hego-sortaldekoa) tarteko hizkeratzat dauzka.

Zuazoren (2014: 76-77) sailkapenaren argitan, *Goierriko hizkera* edo *goierritarra* –Urolaldeko eta Tolosako hizkerek ez ezen– sartaldeko euskalkiak, Burundako tarteko hizkerak eta euskara nafarrak inguratzen dute gaur. Zehazkiro, ondoan ditu mendebaleko euskalkiaren (sartaldeko azpieuskalkiaren) Debagoieneko eta Deba ibarreko erdiguneko hizkerak eta nafarrearen hego-sartaldeko azpieuskalkia.

Zaldibia goierritarrez mintzatzen den Gipuzkoako alderdiaren barruan da eta ondoko udalerrietan ere, hau da, Arama, Gaintza, Ataun, Abaltzisketa, Enirio-Aralar, Ordizia eta Lazkaon, hizkera bera erabiltzen da. Gipuzkoako hego-sortaldean gaude, beraz, Nafarroatik ez oso urruti, Aralarren oinean, 16 km²-ko azalera eta 1.600 bat biztanle dituen herri batean. Biztanleriaren % 80 euskalduna da.

Larramendiren iritzian, Goierriko hizkera bokal «bikoitzek» ezaugarritzen zuten (*escuuc*, *buruuc*) eta, zeharka bada ere, berezitasun hori mugatzailearen aldaketarekin lotu zuen. Ondoko soinu itxiren batek eragindako azken bokalaren hersketa (edo asimilazioa) ere aipatzen du (*jaune*) hango bertako tasun moduan. Ikusi dugunez, pasarte berean *egin* aditz laguntzailearen gramatikalizazioa ahotan hartzen du (*esan eguidazu*); Goierriin zabaldua zegoela uler daiteke, berariaz esaten ez badu ere. Gauza bera *-a + -a > -ea* disimilazioaz.

Andoingo euskalariak XVIII. gizaldian darabiltzan aldaerek, nortasuna azaltzeaz gainera, ikusiko dugunez, goierritarraren kokapena eta hark izan bide dituen ekarpenen nondik norakoa ulertzen lagunduko digute.

Lehenik eta behin, diodan bokalena auzi nabarra dela; batetik, ahozko eta idatzizko erregistroen artean nahasmenduak izan daitezkeelako, alegia, Zuloagak (2022: 687) azpimarratu moduan, *bokal bikoitzak* izendapenaren barnean, adibidez, (erosotasunagatik) askotariko eta bereizi beharreko bokalak multzokatu ohi direlako; bestetik, ez delako ahaztu behar Etxeberriak (1990: 331) Zaldibiako bokalak akustikoki aztertzen dituenean, hitzaren amaierako silaban dauden bokalen iraupenak beste posizioetan daudenekin

alderatu ondoren, ondorioztatzen duela akabailan dauden bokalak, erregularki, beste lekuneetan daudenak baino luzeagoak direla. Baina begira diezaiozun astiroago auzi horri.

Goierri (eta Tolosaldeko herri batzuetan ere bai) –Larramendik zeharka aipatu gisan– bokalez amaitzen diren hitzetan artikulua ezabatu egiten da (*Lipuk jota*), absolutibo singularrean izan ezik. Hain zuzen, lehenik mugatzailea asimilatzen da; horren ondoriozko tinbre bereko sekuentzia luzeagoa laburtzen eta soiltzen da gero: *lipuak jota* > **lipuuk jota* > *lipúk jota*. Horregatik, behin baino gehiagotan, ergatibo singularrean eta absolutibo plurallean bukaera bakarra (-uk) dugu (*bizimuk*, *bizimoduak*, sing. / *lustreatuk*, *lustreatuak*, pl.). Hain justu, azentuak bereizten ditu horrelakoetan (izen beraren) singularra eta plurala eta, zenbait aldiz, marka hori duen bokala luzea izaten da: *Eskuk garbittuko zitiat* / *Eskúik miñ ematen dit* (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 50). Hori da, menturaz, Larramendik (digrafoen bidez) aditzera eman nahi zuena, alegia, bokal luzeak zirela. Azentuak balio morfologikoa du, honenbestez, eraketa bera duten hitz pareetan numeroa (eta kasua) bereizteko balio baitu (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 21, 62). Bestalde, kontsonante (*tap*) baten galerak ere bokal luzea sorraraz dezake: *Gar ez naiz etá* (gaur ez naiz atera; cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 160). Atauen hori bera lekukotzen du, segur aski, Arinek (1929-1969): «*Lanteie etaa ondoren basorí txuitue esaten zayo*».

Larramendik seinalatutako hurrengo berezitasuna *i* eta *u* bokalen ondoko *-a* > *-e* hersketa (asimilazioa) da. Mudantza ez da egiten bokal itxiz amaitzen diren hitzetan bakarrik (*ankajokue*, *lantue*, *anaie*, *talaburnie*), berdin jokatzen baita tartean kontsonanteren bat denean (*zentzune*, *suturre*, *ude*). Goierriko hizkerak bere-berekia du *erdialdeko* euskalkia erabiltzen den lurraldearen iparraldea eta hegoaldea banatzen dituen bokalen arloko ezauzgarri hori. Zuazoren (2014: 104) ustetan, horratik, Gipuzkoako hegoaldean ez da bereziki indartsua, gehienbat artikulua eransten denean jazotzen baita. Hizkuntzalari eibartarraren arabera, eremu barruan daude Azpeitia eta Azkoitia, eta herri horietan ere bizirik da.

Sartaldeko euskarak Goierri (eta, ondorioz, Zaldibian) izan duen errai- nuaren berri ematen duten zenbait xehetasunez jardun aurretik, zilegi be-

kit mintzaira horren ibilbideari buruzko ohar batzuk hemen aipatzea. Horretarako, Eneko Zuloaga irakaslearen doktorego tesiari (2022) jarraituko natzaio.

Zuloaga (2022: 699) –Lakarra (2011) bezala– Erdi Aroan Euskal Herriko erdi-mendebalean dialekto zabal bat bakandu behar delakoan da, *Mendebaleko Euskara Zaharra* (MEZ) izeneko. Egungo Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa (edo Gipuzkoa gehiena) barne biltzen zituen eta Nafarroa Garaiko mendebaleko ibarretaraino iristen zen. Dialekto zabal hori gerora *Arabako euskara*, *bizkaiera* eta *gipuzkera* deitu izan direnen aurrekari izan zen, haren barne-zatiketatik sortu baitziren.

MEZren epizentroa Gasteiz edo Arabako lautada zen eta egungo Arabako, Bizkaiko eta Gipuzkoako lurak, bai eta Nafarroako sartaldeko zenbait ibar ere, luzaroan gune haren eraginpean izan ziren. Horrek azken urteotako ikuspegiarekin bat egiten du, besteak beste, Urgellen (2006: 941) eta Zuazoren (2014: 49-53) aieruarekin. MEZk lauzpabost mende iraun zituzkeen, XIII-XIV. mendeetara bitarte (Zuloaga 2022: 708).

Zuloagaren (2022: 692, 706) iritzian, funtsean, Bizkaian, Araban (eta, azken honi loturik, Errioxa Garaian) eta Gipuzkoa gehienez edo osoan zegokeen hedatuta MEZ. Ekialdeko mugak lausoagoak ziren, antza. Hain justu, sorgunearekiko distantziak eta erdialderago (Iruñean?) bestelako foku(ren) bat egoteak moteldu edo geldiaraz zitzakeen Arabatik berrikuntzak Probintziako sortaldean eta erresuma zaharreko sartaldean; eremu horretan nahastu egiten dira mendebaleragoko eta erdi-ekialderagoko formak.

Basauriko hizkuntzalariarekin (2022: 709, 711, 714-715) jarraituz, MEZren ezaugarriek indarrean jarraitu zuten (egun ere jarraitzen duten legez), baina bestelako berrikuntzak sortu ziren Erdi Aroaren azken mendeetan. *Mendebal Muturreko Euskara* delakoaz ari da (MME), Bizkai osoa, Araba eta batez ere Debagoiena barne biltzen zituenaz. MEZren barneko zatiketa zen, hark hartzen zituen erdi-ekialdeko eremuei kontrajartzen zitzaiena, zehazkiro, Gipuzkoako Urolari eta Goierri, Arabako erdi-ekialdeari eta Nafarroako mendebaleko zenbait ibarri. Kanpo geratzen dira, horrenbestez, Sakana aldea eta Araban Barrundiatik eskuineko lurraldeak, eta Goierri,

Urola, kostaldea eta Debarrena Gipuzkoan. Ekialdeko mugak direla-eta, badirudi MMEren berrikuntzek Araban Probintzian baino ekialderago egin zutela: azken horretan Deba ibarrean azaltzen dira inon azaltzekotan, ez hortik eskuin.

Zuloagari (2022: 715) arazotsua iruditzen zaio *erdialdeko euskara* deitu izan den euskalkia mugatzea, garaia zein den, gipuzkera gehiago delako beste dialekto batzuk definitu ondoren geratzen dena, bestela esanda, aspaldirik euskararen arau komun izan ziren ezaugarrien eta zenbait isoglosa oro har modernoren konbinazioak eratutako *continuum*a.

Gurera etorritik, Larramendik ahotan hartzen duen *egin* aditz laguntzailearen gramatikalizazioa sartaldeko eragintzat jotzen da. Berezitasun hori (NOR-NORI-NORK saileko) aginterako adizkietan (*ekatzu*, *ekaitzu*; *ekar dagizu*, *ekar dagitzazu*) eta (NOR eta NOR-NORK saileko) ahalerakoetan azaleratzen du gure berriemaileak (*Lentxeore etá deiket*, ‘lehentxeago ere aterra naiteke’; *pentsatu deikezuke*...) (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 69, 159; Zuazo 2014: 90, 172; Leturiaga 2022a: 25; Leturiaga, 2022b: 380, 381).

Zuloagak (2022: 684, 685, 702) esaten du MEZ definitzen laguntzen duen (morfologia esparruko) xehetasunetariko bat dela. Oso hedadura zabaleko berrikuntzat da, ezaugarri zaharren artean kokatzekoa, hau da, MEZri lotzekoa. MEZren tasuna izan arren, bere iritzian, ez du zertan IX-X. mendeetakoa izan, *-a + -a > -ea* baino berriagoa izan baitaiteke, zehazki, XIII-XIV. gizaldietakoa. Bere ustetan, *egin*-en gramatikalizazioa izango litzateke MEZren berrikuntza zabalenetan azkena. Besterik da Goierriin, zehatz-mehatz, noiz eta non barrena zabaldu den. Horri buruz, ikus Leturiaga (2022a: 37 eta 2022b: 381).

Larramendirekin jarraituz, azken tokian idazten duen goierritarraren bereizgarria fonologiari dagokio, bokalen arloari hain justu; *-a*-rekin bukatzen diren hitzei (absolutibo singularrean) artikulua eranstea *-a + -a > -ea* disimilazioa egiteaz ari naiz: *anke*a, *bakune*a. Horretara, zehatz dezadan amaieran *-e* duten zenbait hitzen absolutibo mugagabea eta mugatu plurala *-a*-rekin ebakitzen dituela informatzaileak: *lora* (lore), *sugak*, (sugeak). Hau berranalisiaren emaitza izaten da: *lore + a > lorea*; hemendik artikulurik gabeko aldaeraren oinarria *-a*-duna dela ondorioztatzen dute hiztunek (*lo-*

rea - a > lora). Berranalisia morfologikoa da, beraz; hau da, *sugea* eta *suge* ikusirik (*lora, arkuma...* hitzetan gertatu bezala), *suga* sortzen da, baina ez *-ea > -aak > -ak* bidez, berranaliziz baizik (cfr. Zuazo 2014: 89).

Zuloagaren (2022: 683-684, 701) aburuz, Erdi Aroko berrikuntzen artean, *-a + -a > -ea* zaharrenetarikoa da. Artikulu mugatuaren gramatikalizazioarekin lotutako zerbait izanik, aurretik sortu zela proposa daiteke, IX-X. jendemendeetan zehatz-mehatz (VIII. gizaldiaz geroztik eta XI.aren aurretik). Aztertutako guztien artean dialekto bat (eta banaketa dialektal bat) irudikatzeko erabil zitekeen ezaugarri sendoena da beretzat; honenbestez, *-a + -a > -ea* disimilazioaren banaketa MEZrekin lotu behar da, eta alderantziz ere bai.

Badira sartaldeko euskararen erakusgarritzat jotzen diren tasun gehiago Goierriko hizkeran (Zuazo 2014: 91, 174). Sintaxiaren arloko bi hartuko ditut ahotan: zuzeneko erako galdera perpausen akabailan (bigarren osagaia isilduta) *ala* erabiltzea (*zer, zaldibitar, ala?*) eta kausazko nahiz helburuzko perpau-setan *-t(z)earrenean* menderagailua ezartzea (*Sekula jartzearrenen*). Lexikoa-
ren sailean, batzuk aipatzeagatik, *keiza* (gerezi), *lain* (adina) eta *zentzun* (zentzu) aipa daitezke. Haatik, informatzaileak ez darabiltza, konparaziora, *zapatu* eta *domeka, la(u)nbata* eta *jaie* baizik (cfr. Zuazo 2014: 92, 176, 179).

Zaldibiarrek, ataundarrek bezala, izan dute harremana Sakanako sartal-dearekin eta, ondorioz, euskara nafarrerarekin. Berriemailearen aita (JEEE), adibidez, (astoa hartuta) Arbizura joaten zen zenbait garaitan baba eta beste jaki batzuen bila. Zernahi gisaz, ematen du Nafarroakoak mendebaleko euskarak baino itzal laburragoa izan duela Goierriin. Izatekotan, salbuespe-
netako bat, apika, gorago ikusi dugun *i* eta *u* bokalen ondoren *-a > -e* egi-
teko joera izan daiteke, Zuazoren (2014: 104) arauaz, Nafarroako eskual-
deetan Gipuzkoako hegoaldean baino indartsuagoa baita.

Burundako tarteko hizkerari bagagozkio, ezaguna denez, hark baditu sartal-
deko eta erdialdeko euskararen nahiz nafarreraren ezaugarriak (Zuazo 2014: 114). Zaila da, beraz, oso, haren balizko eraginei antzematea, goierri-
tarrak ere hiru ukitu horiek berak baitituzke.

Erdialdeko euskararen oinatzari bagagozkio, eta aditzaren morfologiaren arlotik hasiz, *-e-* ezartzen da, esate baterako, **edun* aditzaren orainaldian

(*Noa jun bear den?*), ez *-u-* (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 158; Zuazo 2014: 80). Orobat, *izan*-en orainaldi pluraleko adizkietan *-e-* erroa dugu *a*-ren orde (Tertuli *baten ai gea*) eta NOR-NORK saileko aditz laguntzailean *-au-* > *-a-* egiten da (*Saittun orraztu bear nan* [DEI]); (cfr. Zuazo 2104: 80).

Beste alde batetik, JOAN-en adizkietan Gipuzkoan sortutako formak entzuten dira Goierri (nijo, dijo) (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 158). Ildo beretik, *-tx-* osagaia dugu hitanoko zenbait adizkietan (*Bakarrik geittu nitxon* [DEI]) (cfr. Zuazo 2014: 84).

Azkenik, «tokikotzat» (Goierriko «bertakotzat») har daitezkeen bereizgarri erreparatuko diegu. EGONen pluraleko forma batzuetan *au* > *a* eta *eu* > *e* bakuntzeak usaiakoak dira (*d* > *r* aldaketaz gainera): *dare*, *gare*, *zare* (*Gaizkitxe zare!* cfr. *gar* [gaur]); *Orrek zeken lantue* (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 57, 160; Zuazo 2104: 94). Hitzak hizpidea ekarrita, Zuazok (2014: 88) dio Goierri (eta Urolaldeko alderdi batean) *-au-* dela NOR-NORK saileko adizkien erroa (*nauk/n*, *nauzu*), alegia, ez dela *-au-* > *-a-* bakuntzea jazo. Berriemaileak, baina, ez darabiltza *naun* eta *aut* (cfr., *aut*, Bähr 1926: 394), *nan* eta *at* baizik (*Muttu bearrat ba!*). Ikus § 4.

Fonologia utzi eta gatozen morfologiaren arlora. Goierriko hizkeraren xehetasun ezagun bat *-tio* (← *-ti*) hondarkia da (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 73; Zuazo 2014: 94). Informatzaileak adlatiboan (*ortio*, *mundio*) nahiz motibatiboan darabil (*orrekatio*; cfr. *benio*). Nolanahi ere, batzuetan *-gatic* entzun dakioko motibatiboan, ez *-gatio*: *Ezekatik etzon etorri nahi* (cfr. Etxabe & Garmendia, 2003: 62, 160).

Ohar bat, bidenabar; Etxabek eta Garmendiak (2003: 161) diote Goierriko bi berezitasun ez direla Zaldibian betetzen: norentzat kasuko *-endako* forma (*-entzat* eta *-entzako* gailentzen dira) eta *irten* aditza (*atera* da ordekoa). Horrela da Maria Karmenen kasuan.

Atzizkien artean *-txo* azpimarra daiteke, ez baitu txikigarri zentzia, alegia, konparazio adierarekin ezartzen delako (Etxabe & Garmendia 2003: 68): [*Zapatak*] *txikitxo dauzket* (txikiegi). Ipar Euskal Herrian (Amikuzen, Garazin...), ildo beretik, *-xe* txikigarria superlatiboa da: *zaharxe*, ‘zaharregi’ (Iñaki Caminoren ahozko adierazpena).

Aditzaren saileko bat aipatzearren, *-o* dago **edun*-en adizkien erroan (*dau > do*): *Denborek eakutsiko do* (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 160; Zuazo 2014: 94).

Aditzaren arloan jarraituz, ohartaraz dezadan Goierriin NOR-NORI eta NOR-NORI-NORK sailletako adizkiek ez dutela komuntadura egiten izen sintagma pluralarekin: *Txixarak beotuko ziene*; *Txixarak beotu zaten* (ikus § 6.2; cfr. Etxabe & Garmendia, 2003: 73, 160). Zuazoren (2014: 90-91) aierua da Araban ere bazela arau hori, antza, eta Arabarekin hartu-eman estua eduki duten alderdian iraun duela bizirik, Goierriin bezala.

Lexikoan ere agerikoa da Goierriren nortasuna. Xehetasun guztiak hemen aipatzeak luze joko lukeenez, adibide moduan, batzuk besterik ez dakart: *gultxurdin* (giltzurrun), *alamuzko/olamuzko* (hala moduzko), *otsein* (hots egin), *isitx* (isats), *ikillu* (ukuilu), *sobrare* (*sobra ere*, itxuraz, nonbait). *Api* (habia), *beiz/peiz* (berriz), *estriña* (estreina), *eta* (atera; *etá naiz*), *oligo* (olioa), *sego* (bilgor), *segora* (serora) formak ere aintzat hartzekoak dira. Zuazok (2014: 94) dio *apie* (habia) dela, egiazki, «bertako» bakarra.

4. Maria Karmen Etxabe Erauskinen mintzamoldea

Berriemailea aurreko belaunaldikoa da eta antzematen zaio hitz egiteko moduan; bestelako mintzamoldea du, alde askotatik. Hain zuzen, Zaldibiako euskararen (hizkuntza) aldakortasuna ikuspegi soziolinguistikotik aztertzen duenean, Garmendiak (2008: 103, 107) esaten du –aldaketa zantzen bila abiatzean– solaskidearen adina dela eragilerik indartsuena hainbat ezaugarri agertzeko aukera areagotzen edo murrizten duten testuinguruak zehaztean.

Gure kasuan ere, jarraikoak izan arren, bi belaunaldion arteko aldea nabaria da. Preseski, gorago esan dudanez, ezberdintasun horren berri ematea da lan honen helburuetako bat; ezinezkoa da, damurik, informatzailearen eta nire belaunaldikoon euskaraz hitz egiteko eraren arteko diferentziaren erakusgarri guztiak hona ekartzea. Labur beharrez, batzuk besterik ez dut aipatuko.

Hasteko, diodan, esate baterako, (izenordainen arloan) *ak* (haiek), *ana* (haiena), *en/ean* (euren), *otxek* (hauexek) formak darabiltzala (eta ez *aik*, *aina*...): *Ak etorri zienen; En lana ondo in due; ean dormitorioa* (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 65).

Beste alde batetik, izenondoan ordez, *-zko* atzizkia duten izenlagunak entzun dakizkioke maiz Maria Karmeni: *zoragarritzko fotografik; ikusgarritzko tokik; parragarritzko/neargarritzko egualdie*.

-ekiko (*-ekin* + *-ko*) atzizki konposatuak ere arreta pizten dit. Izan ere, Etxabek eta Garmendiak (2003: 68) diote Zaldibian *-dun* hondarkiarenean tokiari azaltzen dela (*jertxe gorrikikoa; galtzakikoa; begi úrdiñekikoa*), baina informatzaileak beste zentzu batekin ezartzen du ('-[r]i dagozkion'): *Reimundokiko lanak Jexuxek in dittu*.

Aitortu beharrekoa da, ordea, deigarrien egin zaidan arloetako bat aditzarena dela, hitanoarena hain zuzen. Lehenengo eta behin, argi dezadan –gurasoek eta senide batzuek berari hika eginagatik– berriemaileak ez digula ondorengoei erregistro horretan hitz egin eta senarra zuenarekin ere zuka egiten zuela. Anai-arrebei dagokienean, batzuei zuka egiten die/zien eta beste batzuei toka edo noka (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 144).

Jakina, bere buruari hika egiten dio Maria Karmenek (*Altzatu ai, altzatuko baaiz!*), baina ez noka, toka baizik (cfr. Etxabe & Garmendia 2003: 155), gizonetzko hitz egiten zaien eran, alegia: *Jute ez banitxok; Ezetx esan zoat ba*. Horretara Mitxelena (1954: 429) idazten du adizki alokutiboetan femeniñoa dela forma markatua, hau da, *-n*, *-na-* morfema solaskidea espresuki emakumezko moduan ezaugarrituta dagoenean besterik ez dela erabiltzen; *-k*, *-ka-* morfemak, horrenbestez, ez du berriaz adierazten mintzalaguna gizonetzkoa dela, baizik eta haren sexua jakinaraztea ez dela garrantzitsua. Jarraian orripeko oharra jartzen du eta honakoa irakur daiteke han:

Incluso, al menos en los alrededores de Rentería, una mujer emplea el tuteo masculino para hablar consigo misma: *ori Olako duk!*
«¡ése debe ser Fulano!».

Xehetasunetan sartuz gero, hitanoko aditz formez ari direlarik, Etxabek eta Garmendiak (2003: 135) nabarmentzen dute Zaldibian hiztunetik hiz-

tunera nahikotxo aldatzen direla eta haien bilduma egitea lan amaigabea litzatekeela. Jarraian gure amari aditutako batzuk zerrendatuko ditut eta, ahal denean, hura jaio aurretik Zaldibian bertan eta Ataunen Bährek (1926, 1927, 1930) bildutakoekin alderatuko, aurreko belaunaldiarekin alderik baden ikusteko.

izan NOR bakarreko saila. **naun** (*nitxon*): *Bakarrrik geittu nitxon* (DEI); *Larri aittu nitxon*. **nauk** (*nitxok*): *Jute ez banitxok; Jun nitxok*. **zunan** (*onan*): *Astoa makillena bezela jarrita eongo onan oi*. **zuan** (*oan*): *Iri oi esan diñana txintzarri ona oan*.

izan NOR-NORI saila. **zaigun** (*zakun*): *Bakunea tokako zakun (zaigu + -n)* Iztuetaren (1857: 215) honako pasarte hau dakarkit gogora: «Bañan Euscaldunai guertatzen zaicuna da...». **zaidan** (*zaten*): *Txixarak beotu zaten (zait + -n)*.

edun* (NOR)-NORK saila. **ditiat (*zitiat*): *Eskuk garbittuko zitiat; Botak jantzi bearco zitiat*; Bähr (1926: 445 eta 442): *zetiati* (Zaldibia), *zeetiati* (Ataun). **ditin** (*zitin*): (Oinetakoak) *lustreata eamango zitin*; Bähr (1926: 445 eta 442): *zetik* (Zaldibia), *zeetik* (Ataun). **ditiagu** (*zitiau*): *Jarri bear zitiau*. Bähr (1926: 445 eta 442): *zetiau* (Zaldibia), *zeetiau* (Ataun). **ditinagu** (*zitiñau*): *Mixixtulok in bear zitiñau*. **ditiztek** (*zitue, zitie*): *Gustoa eamaten zitue; Mondejuk in ote zitie?*; Bähr (1926: 445 eta 442): *zetie*, (Zaldibia), *zeetie* (Ataun). **nain** (*nitxon*): *Katarrok e nitxon ilko* (DEI).

i-* aditz laguntzailea (NOR)-NORI-NORK saila. **zidaten (*ziene*): *Txixarak beotuko ziene*. **zionat** (*zonat*): *Diru billa zabillen baño etzonat emango*. Bähr (1927: 465 eta 462): *zonat* (Zaldibia), *zoonat* (Ataun). **zioat** (*zoat*): *Ezetx esan zoat ba; Galdetu beartzoat*; Bähr (1927: 465 eta 462): *zoat* (Zaldibia), *zoat* (Ataun). **nioan** (*nitxoan*): *Oi esango ote nitxoan orri?*

egon NOR saila. **nagon** (*nitxon*): *Ikusteko nitxon* (DEI); Bähr (1930: 586 eta 580): *natxion*, (Zaldibia), *natxoon* (Ataun). **nagok** (*nitxok*): *Ondo ez nitxok*; Bähr (1930: 578 eta 572): *natxiok* (Zaldibia), *natxook* (Ataun).

ibili NOR bakarreko saila: **zebilean** (*zaillean*): *Ire anaie ementzaillean*.

Asko aldiz, zerbait azpimarratu nahi duenean, Maria Karmenek izenak darabiltza aditzari dagokion ekintza adierazteko, batzuetan, perpausa era berezian josiz: *Izangoa beize noiz june* (izango da berriz ere joateko aukera); *Onek artuko zīnan garbittue!* (DEI) (ederki garbituko zunan!); *Orrek in do aztea* (zenbat hazi den!); *Guk in giñuzten ibilik!* (zenbat ibili ginen!).

Berebat, *ba* lokailua usu baliatzen du lehendik esan denarekin nolabaiteko zerikusia (ondorio modukoa edo) jakitera emateko: *Oi re zarra zeok ba ondo!*; *Ez den ba oso galosoa*; *Muttu bearr at ba!*

Helburuzko perpaus jokaturgabeak eratzeke *-arrene(a)n* menderagailua ezartzen dio aditz-izenari (*-[t]te*) (*Ittearrenen*) eta esaldi kontzesiboak osatzeko *-akatik* (*-agatik*) hondarkia hobesten du: *Goardasola eamanakatik*; *bustikatik*. Hala berean, baiezkotze perpausetan *-elarik*, *-enik* menderagailuak ipintzen ditu enfasia emateko: *Eta gu aparte bizi giñelaik*. *Eta oi ibiltze naizenik*. Ezezkotze partitiboa eranstean du indargarritako: *Etzat bate inportik*. *Ezti inportik*.

Asmoan adberbioa ere (*-t(z)eko* atzizkiaren eskuinean) sarri antzean entzun dakioko: *Pasta batzuk eamateko asmun nao*; *Asi zala launtzeko asmun*; *itteko asmun*.

Bukatzeke, erants dezadan azpikoak bezalako erabideak ohikoak direla Maria Karmenengan: *Gerra garaiko gauzeare asko dau*; (batere jaten al duzu?) *Gozo gauzatik, ikaragarri!*

5. Informazioaren antolaketa

Gordetako jakinkizunak lau ataletan katonatu ditut (hitzak, esapideak, esaerak eta atsotitzak) eta haien barruan sarrerak alfabetoaren ordenan jarri. Corpusha egituratzeko, nagusiki, *Euskaltzaindiaren Hiztegi*ko moldeari jarraitu naitzaio.

Sarrera hasieran lema dago. Arruntean, euskara estandarrean idatzi dut, letra lodiz eta ondoan (parentesi artean eta letra mehe etzanez) ahozko forma eman dut. Alabaina, aldi behin, alderantziz jokatu dut, forma arautua ezezaguna zaidalako, informatzailearengandik jasotakoarekin erkatuz gero alde

handi samarra dagoelako edota hizkuntza ezaugarriren bati garrantzia eman nahi izan diodalako. Horrelakoetan alderantziz ipini ditut: lehenbizi ahozko forma eta aldamenearan arautua. Adiera bat baino gehiago daudenean, eskuarki, bakoitzari aurretik zenbaki bat jarri diot, baina, esanahien artean alde nabaria badago –forma eta jatorri bera izan arren– sarrera banatan eman ditut.

Lemaren jarraian hitzaren kategoria gramatikala jakitera eman dut, laburdura baten bidez (iz., adj., adb. ...). Aditza izanez gero, aurretik haren erregimena zehazten da letra etzanarekin (*dut, dio...*). Segidan, adiera argitzen duen definizioa dago; hitzen kasuan, gehienetan, *Euskaltzaindiaren Hiztegian* leitu daitekeen bera da, eta, horrelakorik ez badago, informatzailearen azalpena jarri dut (komatxo artean). Definizioaren ostean, biltzeko aukera izan badut, berriemaileak jarritako adibidea edo emandako azalpena egon daiteke, letra etzanez idatzita eta hura euskara estandarrerera ekarri gabe. Maria Karmenek gurasoei entzundako hitza, esapidea edo dena delakoa denean, datu hori laburdura bitartez eta parentesi artean adierazi dut (DEI: Demetria Erauskin Irastortza...).

Definizioaren eta etsenpluaren ondoren, hitza *Euskaltzaindiaren Hiztegian* eta *Orotariko Euskal Hiztegian* badatorren ezagutzera eman dut laburdura bidez (EH eta OEH). Horrelakorik ageri ez bada, bilduma horietan ez dela azaltzen ulertu behar da. Berriemaileari jasotako adieraren eta iturri horietan ipintzen duenaren artean aldea badago, EHn nahiz OEHn irakur daitekeena txertatu dut. Halakorik badago, aurrenekoan ezarritako euskalki eta garai markak sartu ditut («batez ere bizkaiera», «gaur gutxi erabilitakoa»...). Ildo beretik, OEHn hitzaren zabalpenari buruzko (euskalki edota hizkerari buruzko) datu esanguratsuak badaude, laburdura bidez idatzi ditut (parentesi artean). Horretarako, (Zuazoren ondotik) euskal dialektologian usaiakoak diren terminoak kontuan izan ditut: *goierritarra* (Goi), *mendebaleko euskalkiaren sartaldeko azpieuskalkia* (MESaA) eta abar. Ikus laburtzapenen atala.

Hiztegietako aipuen ondoren, Iztuetak, Lardizabalek nahiz Erauskiniek idatzi duten zehaztu dut. Aurrenekoaren *Guipuzcoaco dantza gogoangarrien condaira edo historia* (1824) zein *Guipuzcoaco provinciaren condaira* (1847), bigarrenaren *Testamentu Zarreco eta Berrico condaira* (1855) eta hirugarrenari buruzko *Erauskin errotaria* (Zavala 1978) liburuak hustu ditut horretarako.

Idatzizko erreferentzien alboan beste bi datu eman ditut, hau da, jakin-gaia *Euskararen Herri Hizkeren Atlasean* (EHHA) eta *Euskararen Corpus Estatistikoan* (ECE) azaltzen den (ala ez). Lehenbiziko iturrian datu interes-garriak badaude, testura ekarri ditut, esate baterako, ondoko herrietan bes-telako formaren bat baliatzen den ala ez. Bigarrenari dagokionez, aipamen kopurua sartu dut.

Buruenik, sarrera bakoitzaren amaieran (hala dagokionean) Joxe Esteban Etxabe Urkiolak (JEEU) ezagutzen duen adierazi dut.

Ohar bat, bidenabar: hemen bildu ditudan hitzak, esapideak eta gaineti-koak ez dira Etxabek eta Garmendiak 2003an plazaraturiko ikerlanean ageri, haiek argitara eman gabekoak bakarrik sartu baitituz. Bi ikertzaile horiek jasotako formaren eta nik gordetakoaren artean aldea dagoenean bakarrik egin dut salbuespena, guztira, hiruzpalau aldiz; haiek esandakoa sarreraren amaieran erantsi dut.

Atsotitz bezainbatean, *Refranes y sentenciasen* (1596) nahiz *Martinez Isastiren* (1625-1626), *Zavalaren* (1985) eta *Garateren* (1998) bildu-metan ageri diren begiratu dut. Hiztegien kasuan bezala, laburdurik ez badago, erretrau hiru bilduma horietan ez dela azaltzen ulertu behar da. Hori gertatzen da ia beti.

6. Zaldibian jasotako hitz, esapide, esaera eta atsotitz batzuk

6.1. Hitzak

A

ahardiko (*ariko*), **ahardi** (*aari*) adj. Abere beltzez mintzatuz, emea. *Ári-koa*. *Áarie*. EHHAn (IV) jasota dago, Goierritik kanpo, ordea.

ahul-aberats(ak) iz. ‘Dotore jantzita, baina behartasun gorrian dauden gizon-emakumeak’.

ametz adj. ‘(Pertsona) kaskailua, egoskorra, zakarra’.

anoa (*anoia*) iz. Janari kopurua, bereziki ibilaldi batean jateko prestatzen dena. EH. OEH (1.). Lardizabalek (1855: 307) badarabil: «Gàlayac bayetzcoa eman cion, eta bideraco anoya edo jana prestatu-ric, biac abiatu ciran». ECE: 3.

artagara iz. Artalorea. OEH: «Tallo de la flor del maíz» (EE, Naf). EHHA (VIII: 74-75, *es punta del maiz, fr sommet du maïs*): Ataun.

artaxi (**artesi**) iz. Buruko ileak orraztean egiten den marra. EH (2). OEH: *artesi* (Goi), *artasi* (Uro).

artesi, **artexi** (**artesi**) iz. 'Hesitutako lur eremua'. OEH: «Cercado para guardar y ordeñar las ovejas» (Goi, MESaA). EHHA (III: 490, *es corral, fr pàrc a betáil*): *artesi* (Azkoitia).

asanpara iz. 'Lantua'.

astrezu iz. 'Gauza edo tresna ulertezina, enbarazu egitera irits daitekeena' (gaurko *rumba* delako garbigailua, adibidez).

atze-estu (*atzestu*) adj. 'Zurruna'. EH (*estu*): amore ematerik, laxotasunik edo bihozberatasunik onartzen ez duena. Aldera bedi OEHko *barru-estu*-rekin («inquieta», ME).

atzen (*aitzen*) ord. Azkena. *Aitzen bolaran ondo naill*. EHn *bizkaiera eta gipuzkera* marka du. OEH. Lardizabalen (1855: 6) liburuan irakur daiteke: «Seigarren egun onetan eguin ere zuen guizona, bere lanen atzena». **atzenean** (*aitzenen*) adb. Azkenean. *Aitzenen dana ondo. Aitzenen beti gauzak ondo izaten die*. Lardizabal (1855: 14 *et passim*). JEEUk esaten ditu.

atzera-mandoa (*atzea mandoa*) iz. 'Beti ezin ailegaturik ibiltzen den pertsona'.

azenber (*-ak*) iz. 'Magia-saioak egiten dituen/dituzten artista/k'. Demetria Erasquin Irastortzak etxekoei –koinatarenean egindako egonaldian– senarrak eta biek Bilbon ikusitako saioa adierazteko erabili zuen («← es hacen ver?». Aho bete hortz geratu ziren guztiak hitz hura entzutean... Kostata, baina, azkenean, seme-alabak-eta jabetu ziren gurasoak magia emanaldia ikusten izan zirela).

azken hari iz. Azken arnasa. *Azken ariño or aguantako do*. OEH (*azkeneko hari*): «hora de la muerte, fin de la vida» (Uro, GITH).

B

bae(n), *bare* (**gabe**) postpos. *Ezer esan baen. Miñik paen. baeko* (gabeko). OEH. Iztuetak (1847: 10 *et passim*) *bage* idazten du, baina Lardizabalek (1855) ez: «Iñongo escolatan beñere sartu bagueco Guipuzcoatar oen esaera egoqui, eta epaira zorrotzac» (215). Etxabek eta Garmendiak (2003: 58, 59, 165; *cfr.* Garmendia 2008: 105) gazteen eta adinekoen hizkeren arteko ezberdintasunaren adibidetako jartzen dute, adinekoen artean *bae* aldaera nagusituagatik, gazteen artean *be/pe* gailentzen delako. *Bae* baino gutxiago entzuten den *bare* sortalderago (Legorretan, Altzagan, Itsasondon...) arrunta dela zehazten dute.

baxu-boladan (*bajubolaran*) adb. ‘Ahul’, ‘ondo ezik’. (Halako) *bajubolaran dail*. EHn *bolada*-k (denboraldia) *Hegoaldekoa* marka du. OEH (*baxu*): «débil»; *baju ibili, ikusi*: «no andar bien, no rendir a plenitud».

bardaska (*bardasta*) adj. ‘Zakarra’. *Jende bardasta*. OEH (*bardaska*): «tarasca o mujer torpe; desaliñado» (ME). Mitxelena (1970: 141, *apud* Araquistain, 1881³ [1746]): «Rozo, *bardasca*». Etxabek eta Garmendiak (2003: 95) *bargastea* bildu zuten («zakarra, utzia, narrasa»).

berdotz (*berdotx*) adj. Pertsonenez mintzatuz, ezusteko batengatik, hotzagatik edo edateagatik zurbildu dena, edo berez zurbila dena. EH (1). Erauskinetik (Zavala 1978: III, 38) baliatzen du: «(zurmutarekin) *berdoztu*». ECE: 1.

bisaje (*bixaje*) iz. Itxura harrigarria edo zabarra. *Bemuko bixajea zamakik*. EHn *herri-mailakoa* marka du. OEH: «visaje, gesto exagerado o cómico; apariencia, aspecto (generalmente descuidado, impresionante...)». Etxabek eta Garmendiak (2003: 67, 87) *muxaje* («aurpegiera; itxura kaskarra») jaso zuten. ECE: 1. JEEUk ezagutzen du.

bisuts iz. 1. Lanbroa. EH. OEH. Iztueta (1847: 389-390): «bañan etsaia nondic nora cebillen bear bezala icustea bisuts ta laño ichiac eragozten

³ Fitak eman zuen argitara 1881ean fraide itziartarrak (1746an) idatzitakoa.

zutelaco, ezin izan ciran baliatu naizuquetequean bezala». EHHA (I: 408-409, *es niebla, fr brouillard*): *ufan* (Ataun, Bergara, Orozko, Berriz); *laño* (Beasain, Ikaztegieta, Zegama). ECE: 7. 2. 'Negar txikia, maina'. *Umea bisutse itten ai dek*.

borraberu iz. 'Mutilen bizkar-zorroa'.

E

eralki (*iraulki*) *du* ad. Bahetu. *Artiriñe iraulki*. EH. OEH: *iraulki* (Naf, NL), *iralki* (GITH). XX. mende arte idazle gipuzkoarrek *eralki* eta bizkaitarrek *eralgi* idatzi dutela adierazten da OEHn.

eri adj./iz. Elbarri. *Gerritik bera eri geittutakok*. OEHn elbarriei eta ezin duei erreferentzia egiteko baliatu dela biltzen da. Iztuetak (*gaisho ta eri*; 1847: 503), Lardizabalek (*eri eta maquiác*; 1855: 436) eta Erauskinék (*eri elbarri*; Zavala 1978: II, 47) badarabilte. EHHAn ez da Goierrin lekukotzen.

errenditu *da* ad. Etsi, konformatu. *Neska, neska, errenditzekore etzeonba mundu txarra* (DEI) (harroxkoa den norbait ikusitakoan esaten da). OEH (1., Uro). ECEn 28 aldiz ageri da, baina zaila da jakitea aldiro duen esanahi zehatza.

errezante iz. 'Otoizgilea, errezatzailea'.

estremara (**estremada?**) iz. 'Estuasuna, larrialdia'. Aldera bedi gaztelaniazko *extremada*-rekin: «entre ganaderos, tiempo en que están ocupados en hacer el queso» (RAE).

ezti-manteka adj. '(Pertsona) gogaikarria'.

G

gaitzeru(ak) iz. Aleen edukiera-neurria, toki batzuetan lakariaren, eta beste batzuetan bi lakariren baliokidea; neurri horretan sartzen den ale kopurua; neurri hori hartzen duen ontzia. EH. OEH. EHHA (XI: 310-311, *es medida de grano 'celemín', fr mesure de grain-1*): *imillaun* (Zegama); *lakari* (Ataun, Beasain, Ikaztegieta); *gaitzeru* (Dorreo).

gaitzetsi (*gatxitxi*) adj./iz. *Arkumak, amak artu ez eta biberoiakin azten zien; gero exkaxagok izaten zien*. OEH: «Gatxitxi, [...] Se emplea mucho hablando de las aves que abandonan el nido o aborrecen sus crías»; *gaitzetsiya* (Altsasu): «el cordero a quien abandona la madre». Abaltzisketa (JZA): *gaitzitzie*; Ataun (JJA): *gaitzoska*.

galoso adj. Dotorea. *Ez den ba* (pertsona) *oso galosoa*. *Etzeonan oso galosoa*. *Ez din ematen oso galosoa*. OEH: «elegante, de gala». Iztuetak (1847: 373) «janci galoso» idazten du.

garizuma-haizea (*gaizumaizea*). ‘Negu bukaerako-udaberri hasierako hai-ze hotza’.

goaita(k) (*goaittek*) iz. Abarkentzako lokarria(k). OEH (Goi).

goi-lehor (*goill[e]orra, goileorra*) iz. ‘Oso lainotuta egon arren, trumoiak joagatik, euririk egiten ez duenean edo gutxi botatzen duenean’. Egun, antza denez, *trumoi-lehorra* gailentzen da Zaldibia aldean (JEEU).

gorri iz. ‘Zoritxarra’. *Nik tauket gorrie zuekin*. *Bakezue gorrie!* Aldera bedi OEHko (5.) *gorri*-rekin: «sarampión» (Tol, Bet). EHHA (X: 196-197, es sarampión, *fr* rougeole): *gorri* (Amezketeta, Ikaztegieta, Dorrao); *gorriñ* (Zegama, Ataun, Beasain). Zaldibian bada *Gorriñe* baserria. Ikus *gorriak ikusi* esapidea (§ 6.2).

gutxi(a) iz./adj. ‘Pobrezia’. *Amak, be gutxin*. ‘Behartsu’. *Gu ez kiñen gutxinekok*.

gutxien. iz. Gutxieneko. *Gutxiñak in dittuzu*.

H

habe iz. (familiarren) euskarria, sostengua. *Familiko abea*. OEH: «Apoyo o sostén de una familia».

haztaka iz. ‘Lokaztia’. OEH: «pisoteo».

I

imintzio iz. Keinua. EH. OEH. Lardizabalek (1855: 312) erabiltzen du (*imincio*). EHHA (IX: 68-69, es gesticular, *fr* faire des grimaces): *imintzion ai* (Ataun).

J

jonpreixko, *jonpraixko* (**joanpraisku**) adj. ‘Axolagabea’. Arinek (1929-1969) *Sarriartegarako Joanpraisko hil zan lekua* (Saarte gaako Joan Praisko il zan lekue) toponimoa (Satznamea) bildu zuen Ataunen: «(=el sitio donde falleció Juan Francisco de Sarriarte garakoa). El fallecimiento ocurrió hacia 1895 a consecuencia de caerse de un roble». Anes Arrindak (1996: 8) «Juan Praixku beti azken» izkiriartzen du eta Anastasio Esnaolak (2001), berriz, «Joan Praixku» hobesten Valle Inclán-en antzezlan baten itzulpenean *El pollo del Pay-Pay* pertsonaia izendatzeko. Abaltzisketan (*juanprexku*; JZA) nahiz Ataunen (*jonpreixko*; JJA) ezagutzen dute eta JEEUk ere berea du. Ikus *Bitoriko gotzainak...* esaera.

K

kaskabiko (**kazkarabito**) iz. Kazkabarra, txingorra. OEH: *kazkabiko/kaskabiko* (Goi); *kazkabiko* (Ataun); *kaskabito* (Goi, Bet). Iztuetak (1847: 235) *cazcarabitoa* biltzen du (baita *cazcarabarra* ere). EHHA (I: 454-455, *es granizo, fr grésil*): *kaskabiko* (Ataun, Ikaztegieta [mark.] beste batzuekin); *kaskabito* (Zegama); *kazkabar* (Beasain, Amezketeta, Ikaztegieta, Urdiain); Abaltzisketa (JZA): *kazkaiko* (*harriabar*-en sinonimoa *vs. kazkabar*). Ataun (JJA): *kazkabar*. JEEUk entzunda du, baina *kazkabar* esaten.

katonatu (*kaltornatu*) *da* ad. ‘(Pertsonak edo gauzak) bakoitza bere tokian jarri’. *Nola kaltornatuko ote die jende oik* (mahaian)? OEH (*katonatu, katondu*): «Acomodar, ajustar unas cosas con otras» (Goi).

kiki-maka (**kikili-makala**) iz. ‘Laineza’. *Edade ortan* [nerabetzaroan] *izaten die kiki-makak*. OEH (*kikili-makala*): «andar con impertinencias, mostrarse descontentadizo» (ME).

kiriketan adb. Atearen atzetik [txantxetan] kirik egiten aritu. EHn *kirik egin* eta *kirikatu* jasota daude; biek ala biek *gutxi erabilia* marka dute. OEH (*kiriketan*): «(Juego del) escondite». JEEUk ezagutzen du.

konbersari iz. ‘Solaskide’.

kontent (*konten, kontten*) adb. ‘Pixka bat edanda’.

ku-ku-ku (**kur-kur-kur**). Irriaren onomatopeia. *Ku-ku-ku parre itte non*. EHn (*kur-kur*) *Iparraldekoa* marka du. OEH (*kur-kur-kur*).

kukuso (*kuso*) iz. Txorimaloa. OEH (ME, Uro). EHHA (I: 292-293, *es espantapájaros, fr épouvantail*): *kukusu* (Amezqueta), *kukuso* (Gaintza), *kuso* (Ataun), *izuarri* (Beasain), *txorizugarri* (Ikaztegieta), *txorimalo* (Zegama). ECE: 2. JEEUk esaten du.

kuntza iz. Itxura, eitea. EHn *gutxi erabilia* marka du. OEH (1.): «Aspecto, apariencia» (Tol, NMTH). Iztuetak (1824: 46) badarabil: «Alcandora cuntza-ederreco beso-ugariac».

L

lantu iz. ‘Kexa’. *Orrek zeken lantue*. EH (negarra, marraska). OEH. Lar-dizabalen (1855: 68 *et passim*) liburuan ageri da. ECE: 8. **lantuoso** adj. ‘Beti kexu dena’.

lo-abaro (*lo-abar*) iz. Lozorro. *Loabarren jarri naiz*. OEH (*lo-abaro*): «Siesta. Somnolencia» (Ataun). JEEUri ez zaio arrotza egiten.

lotaldi iz. ‘Lanaldia, gogorra eta bukatu beharrekoa’, ‘estualdia’. *Oi da lotaldie pasa deana*. Cfr. *estremara* (§ 6.1).

M

maiz-orri. Artaburutik beherako orriak. OEH (Tol). EHHA (VIII: 72-73, arto): *maiz* (Urdiain, Arbizu); *maize* (Dorrao).

marruskatu *du* ad. Indarrez igurtzi; eskuen artean laztasunez edo sakatuz erabili. EH. OEH. Mitxelena (1970: 57, *apud* Larramendi, 1745): «Ajar, *marruscatu*». EHHA (VIII: 384-385, *es frotrar, fr frotter*): *marruskatu* (Amezqueta, Ikaztegieta); *igurtzi* (Ataun); *ixtriau* (Beasain); *estrigau* (Zegama); ECE: 6.

maskal (*maxkar*) adj. (Pertsona) higatua, zimeldua. *Maxkar jendea*. EH. OEH (*maskal*). Iztueta (1845: 415): «ni ari naizan chiqui maiscar au baino». EHHA (X: 180-181, *es enfermo, fr malade*): *maxkal* (Mendaro).

melaka, belaka, meleka (belaxka) iz. Biguna, kemenik edo indarrrik gabea. EH. OEH (*belaka*): «Blando. Aragi belakak edo maskalak, carnes blandas» (Tol). Abaltzisketan esaten dute (JZA).

mimiku (ninika) iz. 1. ‘Aldaxka’, ‘nagusia ez den adarra, kendu beharrekoa’. EH (1., landarearen begia). OEH. EHHA (IX: 366-367, es brote [de los árboles], fr bourgeon): *muskil* (Amezketeta); *mota* (Beasain); *puxa, mota* (Ataun); *puxa* (Zegama); *mimiko* (Hernani, Baigorri); *ninika* (Landibarre); *niniko* (Sara). 2. iz. ‘Ume jaio berria’.

mintzatu da ad. ‘Adierazi’, ‘hitz egin’. *Gizonak arrazoiz zonen mintzatu ein beartzola* (JEEE). EH. OEH. Erauskinek badarabil (Zavala 1978: 65, 149 et passim). EHHAn (IX: 106-107, es hablar, fr parler) jakitera ematen denez, *hitz egin* baizik ez dago egun Goierrin. ECE: 1.212.

minzorri (mintxorri) iz. ‘Min txikia’, ‘txindurritzea’. *Ankea mintxorri dau*. OEH (*minzorri, minzurri*): «El dolor sordo con cosquilleo» (Uro, Tol). Etxabek eta Garmendiak (2003: 87) *mintxurrie* («min arina, baina iraunkorra») forma bildu zuten. JEEUri ez zaio arrotza egiten.

mixixtulo. iz. ‘Txilibitua’ (arruntean sahasarekin egiten zituzten, arbolak izerdia zuenean egin ere). *Mixixtulok in bear zitiñau*.

mokote adj. Petrala. EH. OEH.

N

nafarreri (naparrai) iz. Baztanga. EH. OEH: *naparrai* (Uro). EHHA (X: 196-197, es sarampión, fr rougeole): *nafarrai gorri* (Urdiain); *nafarrai* (Arbizu). ECE: 3.

O

ordots (ordotx) 1. iz. Txerri arra, arra. EH (1.). OEH. EHHA (IV: 6-7, es berraco, fr verrat): *txerraño* (Zegama); *apote* (Ataun, Amezketeta); *apo* (Beasain, Ikaztegieta); *ordotx* (Arrasate). 2. adj. ‘Mari-mutil’.

P

parera(-parera) (*paera-paera, paeran*) adb. ‘Esku-eskura, eskumenean’. *Paera paera dao. Paeran dao*.

parezer (*paezela*) iz. 'Iritzia', 'epahia'. *Juezak biña attuta ematen din paezela* (JEEE). OEH (*parezer, parezerra*): «parecer, opinión» (MESaA, Uro).

pirikan (**pirika**) adb. Biraka. EHn *gutxi erabilia* marka du. ECE: 2. JEEUk esaten du.

prestu adj. 'Dotore'. *Atte ze prestu daun.*

puska lehor (*puskalerro*) iz. Ibilaldi luzeetan eramaten den janaria, hotza jaten dena. EH. OEH (Tol, HSoTH).

S

sakalatrina adj. 'Ume erantzunkorra, erantzunzalea'. Aldera bedi gaztelaniazko *trinar* aditzarekin.

sereno iz. 'Goizeko edo arratseko freskura'. OEH: «niebla de la mañana» (Uro, GITH). **Goiz sereno, gau sereno.** EHHA (I: 408-409, *es niebla, fr brouillard*): *terral* (Amezketeta); *ufan* (Ataun); *laño* (Beasain); *laino* (Ikaztegieta, Amezketeta); *sereno* (Mendaro, Azkoitia).

sokama iz. *sokama atera* (soroari) *dio* ad. 'Sokari jarraituz erein'. OEH (*sokan* adb.): «Aza lerro sokhan egina».

sosegatu (*soseatu*) *da/du* ad. Baretu, lasaitu. *Soseatzekore etxeon mundu txarra.* EHn *gutxi erabilia* marka du. OEH. ECE: 5.

su-ataka iz. 'Ekonomikan egurra sartzeko atetxoa'. Aldera bedi OEHko *labe-ataka* terminoarekin.

T

toaja iz. Eskuoihala. EHn *Hegoaldekoa* marka du. OEH (Uro).

trikili-traku adj. 'Alproja', '*joanpraisku samarra*'. (Pertsona) *trikili-traku xamarra*. Aldera bedi OEHko *trikili-trakala* adberbioarekin: «a trancas y barrancas» (MESoA).

Tx

txaldan adj. Funtsik gabea, ganorarik gabea. EH. OEH. Iztuetak (1847: 314) eta Erauskinek (Zavala 1978: II, 63) erabilitako hitza da. ECE: 1.

txalkor adj. ‘(Pertsona) oso argala, eskasa’. OEH (*zalkor/xalkor*): «hombre o mujer raquíto, pequeño» (GITH). EHHA (X: 138-139, *es jobado, fr bossu*): Ataun, Beasain.

txilibisto (txibista) iz. ‘Gerriko begizta’ (*es trabilla*). OEH (*txilibista*): Goi, Tol. Mitxelena (1962: 56): «*tximistillo* (“lazada”), contrapuesto a *korapillo*, “nudo”» (Errenteria). EHHA (IX: 398-399, *es nudo, fr noeud*): *txibista* (Bizkaia).

txintateko (txint) iz. ‘Hots txikia’. Aldera bedi OEHko *txintako*-rekin: «ni palabra, ni pío».

txirikorda (txikordea) iz. ‘Artilezko hariak elkarren artean behin eta berriaz gurutzatuz eratzen den korda modukoa, muturrean lotzen dena’.

U

ur negar (ur near) iz. Lurretik edo harkaitz artetik ateratzen den ur zirrista mehea. EH. OEH. EHHAn (II: 256-257, *es agua corriente, fr eau courante*) biltzen denez, Andoainen lekukotua dago. JEEUk eza gutzen du.

urre zintzarri iz. ‘Apaingarria’. *Urrezintzarrik bazamazkik orrek. Urre zintzarritz jantzita*. OEH (*apud* Lekuona 1965: 112): «Etxe ontako galai gazteak amalau urre-txintzarri». Ikertzaile oiartzuarrak honako argitasuna ematen du: «Erdiaroko oitura zan, jauntxo aberatsak soñekoen ertzetatik urrezko txintzarriak zintzilik erabiltzea». Arinek (1993: 3 [58. zkia.]) jasotako Ataungo Santa Agedako kopletan ageri da. Orobat, Kaltzakortaren (2003: 113) bilduman dokumentatua dago. Aldera bedi OEHko *urre-xilintxa*-rekin.

Z

zapats (sapats) adj. ‘Txaparra, ñañarra’. OEH: *Aritz zapatzak*, «robles charparros» (MESoA); *sapats* (‘kizkurra’) (Uro).

zentoi iz. Erraldoia. EHN *gaur gutxi erabilia* marka du. OEH. Lardizabal (1855: 159): «dembora bateco Centoi edo Gigantea bezalacoa». ECE: 2.

zentzun iz. Zentzua. *Zentzune* (ibili) (DEI). EHn *bizkaiera* marka du. OEH. «Bioça ta zençuna gudian dira bearrago ysquilluac baño» (RS, 7. zkia., [250. or.]), «Zenzun eguarria estoa sartu buruan» (RS, 481. zkia. [362. or.]). Etxabek eta Garmendiak (2003: 88) *zentzumena* («zentzua») bildu zuten. JEEUri (*zentzun*) ez zaio arrotza egiten.

zintzarri (*txintzarri*) adj./iz. ‘Berritsua’, ‘hitzontzia’. *Oi txintzarri utsa den. Iri oi esan diñana txintzarri ona oan.* OEH (6.): «Hablador».

zipotz adj. Aiurri gaiztokoa. EH (2.). OEH (2.): «Gizon zipotza, hombre de mal carácter» (Leitza). (*Sagar*) *zipotz* (*sar zipotza*) adjektiboa (‘sagar kaskarra, heldu gabekoa, zapore gutxikoa’) nahiz *zipoztu* (‘haserretu’) aditza ere bereak ditu berriemaileak. JEEUk badarabil. ECE: 4.

zirtzileria (*zirtzillerie*) (DEI) iz. Gauza hutsala. OEH: «Bagatela, cosa sin importancia». EHHA (IX: 462-463, es harapo, andrajo; *fr* haillon guenille): *arropazirtzil* (Arbizu [mark.]).

zurikin (*txurikin*) iz. ‘Artaburuko hostoak’ (jende txiroak lastariak zurikinez betetzen zituen). OEH: «el envoltorio de la mazorca de maíz» (Goi, Tol, Naf.).

6.2. Esapideak

alferrari emanda adb. ‘Alferkerian’. *Alperrai emanda* (nago). OEHn bil-tzen denez, Larramendik *alper* substantiboa aipatzen du bere hiztegian: «Acidia, vicio capital, pereza en el bien espiritual [...]». Cfr. **alferkeri-riara jarrita** adb. ‘Alfertuta’. *Alperkeria jarrita nau.*

danbolinik gabeko festa. ‘Aparteko arrazoirik gabe, ustekabeen, sortzen den iskanbila edo zalaparta’, ‘ezustea’. *Danbolin baeko festa. Au den danboliñik baeko festa* (DEI).

(-en / -tzeko) **poza izan**. *du* ad. ‘Itxaropena izan, gogoia izan’. *Etatzeko pozik etzenduen izango gar.* Aldera bedi EHko -en/-tzeko *pozean* esapi-dearekin.

etxe-tratua izan. ‘Erosketa edo hornidura garestia edo baliotsua izan’.

Neska, neska, ez ai preokupatu, ezten beintzat etxetratoa ta! (DEI). Sail berekoa da **behi-tratua izan**.

ezer ez eta festa. ‘Harrokoa’. *Ezer ez da festa.*

gorriak eta senperreak ikusi ditu ad. Oso gaizki edo larri ibili. *Gorrik ikusittut.* Etxabek eta Garmendiak (2003: 109) *senperrenak ikusi* eta *gorriak ikusi* esapideak bildu zituzten. JEEUk esaten du. *Ikus gorri* hitza (§ 6.1).

hanka jokoa eraman (*anka jokue eaman*) *du* ad. Ihes egin. *Orrek eaman bear dik ankajokue nik arrapatzen deanen.* EH. OEH (*hanka-joko*): «Carrera apresurada escapando de algo» (MESaA, Uro). JEEUri ez zaio arrotza egiten.

inkisizioaren artea. ‘Gauza arras zaila, nekez ondo ateratzen dena’. *Oi den inkixixon artea!* (DEI).

lakariak eduki ad. ‘Lodia egon’. *Orrek zazkek lakarik.* Etxabek eta Garmendiak (2003: 86) jaso zuten *lakarie* hitza («ale neurri zaharra, ia bost litroko edukierakoa»).

loak eman dit ad. Loak hartu. *Loak eman dit.* OEHN bilduta dago (Ultzamaiko hizkeran).

motzean esan. ‘Labur esan’. *Motxen esan.*

ohi d(ir)eneko adj. Maiz gertatzen edo egiten d(ir)ena(k). *Oidaneko kontuk. Oidieneko kontuk. Oidaneko modun.* Cfr. OEH *ohi delako*.

pasolargoa eman dio ad. ‘Jaramon egiteari utzi’. (Horri) *pasolargoa emaiion!* (DEI). (Horri) *pasolargoa ematen zeonat* (DEI).

(-t[z]eko) dina izan (*diñe izan*). ‘(-t[z]eko) gauza izan’. *Juteko diñe enaiz.*

urдина harrapatu (*urdiñe arrapatu*) *du* ad. ‘Nekatuta egon’. *Urdiñe arrapatu al den?*

zerriarena jo (*zerrriña jo*) *du* ad. ‘Besteak lanean ari direnean begira egon’. Aldera bedi OEHko *zerriarena egin* aditzarekin («hacer el cerdo»).

zertan proba (*zertanproa*) adb. ‘Probetxuzko zerbait egiteko aukerarik edo gaitasunik baden ikusteko asmoan’. (Nolatan joan da halako?) *Zertanproa jungo oan Frantzia*. Aldera bedi Zaldibian erabiltzen den *zer suma* esapidearekin (‘[asperduratik ateratzeko] zerbait asmatu nahian aritu’).

zizareak berotu dizkio ad. ‘Amorrarazi’. *Txixarak beotuko ziene. Txixarak beotu zaten*.

6.3. Esaerak

aitagure bat gehiago ez esan du. ‘Jende zekenaren adierazgarria’. *Orrek ezin aitagure bat geio esango*.

astoa makilarena bezala jarrita egon. ‘Ohituta egon, eginda egon’. *Astoa makillena bezela jarrita eongo onan oi*. JEEUk ezagutzen du.

atzetik datorrenak isilduko du hori. ‘Hurrengo arazoak (handiagoak) txiki utziko du oraingoa’. *Atzetik datorrenak ixilduko do oi*. Soka berekoa da *Aundigok tapatuko do oi*.

bi kandelarekin argi egin dio. ‘Adi egon, argi ibili’ (fidagarria ez den norbaitez ematen den aholkua). *Joamartin, Joamartin: zuk ez al dakizu gaiztoi bi kandelakin argi in bear zaiola? Bi kandelakin argi ez; bi kandelakin su eman bear zaión!* «Jainkoari eta deabruari kandela bana piztu» gomendioarekin lotua dago, menturaz.

bizimoduak eraman. ‘Bizitzaren parte izan’. *Bizimuk damaki* (hori).

Burgos ikusi. ‘Marka jarri’, ‘mugak hautsi’. *Burgos ikusi bear diñau!* (JEEE).

buruan hesteak izan. ‘Jateko gogo handia eduki’. *Burum estek izaten die edade ortan*.

eskerako ere zakurik ez izan. ‘(Dirua xahutuz gero) ezer gabe geratu’. *Eskeakore zakuik eniñan izango* (DEI).

hil artean, bizi. ‘Nola edo hala iraun’. *Ill arten bizi*.

korrika doana (norbaiten) zerbaiti begira ez egon. Garrantzi gutxiko gauza izan. *Korrikaijona ezten ne beida eongo* (DEI).

makila hautsiarekin tartean sartu. ‘Senide edo lagun arteko ika-mikan bakezkoak egiten ahalegindu’; ondorioa, baina, ez da espero zena izaten: liskarrean ari direnak elkar hartu eta bakegilearen aurka egiten dute. *Makilla ausikin tarte ortan eztau/etzok sartzeik, ez ai sartu.* Luzaiden eta Leitzan dokumentatua dago (Kamino & Salaberri 2007: 120). JEEUri ezaguna egiten zaio.

norberaren eltzeari gatza eman. ‘Burujabea izan, etxetik atera’. *En eltzei gatza ematen asitakon ikasiko due bizimodue zer dan.*

santuen komuniokoa izan. ‘Sinesgarritasuna eduki’; ‘(pertsona) argia edo osoa izan’. *Ez den santun komunikoa.*

sua pospoloan egon. ‘Gauzak egiteko egon’. *Sue poxpolon zeok.*

zerbaitetarako fraiderik ez egon. ‘Inor gai ez izan’, ‘zerbait egiteko gai den ama-semerik ez egon’. *Oi aguantatuko don pralleik etzeon. Au leitze-ko pralleik eztau.*

zer, zaldibiar ala? ‘Zaldibiara (aspaldiko partez) etorri haiz-eta!’ *Ze, zaldibitar ala?*

6.4. Errefrauak

Arrazoiak baino bakeak gehiago balio du. *Arrazoiak baño pakek geigo balio diñ* (JEEE).

Asto ostikolaria jaio egiten da. *Asto ostikalarie jaio itten da.*

Bitoriko gotzainak arbolatik erorita ez du leporik hausten. ‘Arriskurik hartzen ez duenari ez zaio ezer txarrrik gertatzen’. *Bitoriko obixpok arbolatik eroita extin lepoik austen* (DEI). *Bitoriko obixpok extik pa arbolatik eroita lepoik austen* (DEI). Ikus *joanpraixku* sarrera (§ 6.1).

Bizia bakarra da. *Bizie bakarra da.*

Datorrena, betor. (DEI).

Denborak ekartzen ditu gauzak eskuetara. *Denborek ekartzeittu gauzak eskuta.*

Ez esker eta ez mesede. *Ez esker ta ez mesede.*

Ezti tanta batek euli gehiago harrapatzen du barrika ozpin batek baino. *Ezti tanto batek elbi geio arrapatzen do barrika binagre batek baño.*

Galdu duenak pena, bilatu duenak poza. *Galdu donak pena, billatu donak poza.*

Gauza bat uste, bestea izan.

Hartuak emanarekin izaten du zaporea. *Artú� emanakin izaten diñ saborea* (DEI). Martinez Isasti (1625-1626: 172): «Artu emanac du gustua. El receuir y el dar tienen el gusto». Garate (1998: 768. eta 6445. zkiak.): «Amore? Artuak emona sabore»; «Hartuak emana zapore».

Hiltzeko denbora onik ez da. *Iltzeko denbora onik ez ta.*

Janak ahoko bidea bilatzeko argirik ez du behar izaten. *Janak auko bidea billatzeko argík ez do bear izaten.*

Kofradian dagoenak kandela jaso dezala. ‘Dagokiona ardura dadila’. *Kofradin daunak kandela jaso dezala.* Zavala (1985: 36): «Kofradiakoa ez danak, ez beza kandelarik jaso». Garate (1998: 8450. zkia.): «Kofradikoa ez danak, ez dezala kandelarik jaso».

Norbera dabilen lekuan, Jainkoa! ‘Norberak bestek baino hobeto betetzen ditu eginkizunak eta mandatuak’. *Norbea dabillen lekun, Jainkoa!*

Pazientzia gauza aberatsa da. (JEEE).

Santiagotan, kalor! *Sántiotan, kálor!*

7. Hausnarketa

Joan den mendeko hirurogeiko hamarkadatik gizartea eta, aldi berean, hizkuntza ingurumaria nabarmen aldatu dira. Hain zuzen, azken bospasei hamarraldiotan, bizimodua mudatzearekin batera, hitz egiteko era bat ihar-

tzen ari da eta beste (berri) bat sortzen eta indartzen. Hori bistakoa da gure eta aurreko belaunaldiko mintzaireri erreparatzen badiegu.

Ezberdintasun horren berri emateko, Goierriko (1939) emakume baten eta bere semearen (1965) eta ilobaren (1964) solas egiteko moduari kasu eman diot. Guztira, 89 hitz, 18 esapide, 16 esaera eta 17 atsotitz erabili ditut (140 sarrera). Gutxi dira baserri girokoak (*ahardiko, artagara, gaitzeru, gaitzetsi, goaita, maiz-orri...*); gehienak eguneroko bizitzarekin lotuak daude (*artesi, azken hari, borrabero, katonatu, kikili-makala, kuntza, minzorri, puska lehor, sereno, toaja, txibista...*). Duela gutxi arte, berriemailearekin (Maria Karmen Etxabe Erasuskinekin) elkarlanean hasi artean, guztiak arrotzak zitzazkidan eta, jakina, ez nituen erabiltzen.

Alderaketa Zaldibiako ilobarekin/lehengusuarekin eginez gero, emaitza ez da uste edo espero adina aldatzen, informatzailearen ilobak (jaiotetxeko maiorazkoaren semeak), gutxi gehiago, zerrendaturikoetatik 12 hitz, 2 esapide eta 2 esaera ezagutzen baititu. Hura Goierrin eta ni Beterrin bizitzeak ez du pentsa zitekeen eragina, antza.

Ezinezkoa izan zait bi hazaldien euskaraz hitz egiteko moldeen arteko diferentziaren erakusgarri guztiak ekartzea; batzuk besterik ez ditut ahotan hartu, baina nago, bere laburrean, aski direla euskara izaten ari den eraldaketaren berri emateko, gure aurreko gurasoek euskaraz errazago egiten dutela erakusteko: hiztegi aberatsagoa, jario gehiago eta adierazkortasun handiagoa daukate. Ez dira gu bezain eskolatuak eta ez dute sortzezko hizkuntzan irakurtzen eta idazten ikasteko aukerarik izan, baina, halarik ere, gai dira jakitera eman nahi dutena euskaraz erraz asko azaleratzeko. Hitz bitan, guk baino sen gehiago dute.

Gaur egun, zorionez, denbora joanetan baino gehiago leitzen eta izkiriartzen da euskaraz; alde horretatik asko irabazi dugu, erregistro horretan izandako hobekuntza bistakoa da. Damurik, aztertu dudan kasuan bederen, bizimoduaren eta hizkuntza testuinguruaren aldaketak ahozko ondarearen higadura edo pobretzea ekarri du. Beraz, badugu non josta, badugu zer ikasia.

8. Laburtzapenak

Bet: Beterriko hizkera.

DEI: Demetria Erauskin Irastortza, Zaldibia, 1899-1978.

EE: erdialdeko euskalkia.

es: espainiera.

fr: frantsesa.

GITH: Gipuzkoako iparraldeko tarteko hizkera.

Goi: Goierriko hizkera, goierritarra.

HSoTH: hego-sortaldeko tarteko hizkera.

JEEE: Joxe Esteban Etxabe Erauskin, Zaldibia, 1894-1974.

JEEU: Joxe Esteban Etxabe Urkiola, Zaldibia, 1964.

JJA : Jabier Jauregi Apalategi, Ataun, 1961.

JZA: Jon Zubizarreta Aldaia, Abaltzisketa, 1977.

ME: mendebaleko euskalkia.

MESaA: mendebaleko euskalkiaren sartaldeko azpieuskalkia.

MESoA: mendebaleko euskalkiaren sartaldeko azpieuskalkia.

MEZ: mendebaleko euskara zaharra.

MME: mendebal muturreko euskara.

Naf: euskara nafarra.

NL: nafar-lapurtera.

NMTH: Nafarroako mendebaleko tarteko hizkera.

RS: *Refranes y sentencias* (1596). Ikus Lakarra (1996).

Tol: Tolosako hizkera.

Uro: Urolako hizkera.

9. Erreferentziak

ARIN, Joan (1929-1969). *Material toponímico*. Ataungo Udalaren nahiz Euskaltzaindiaren web orrietan ikus daiteke.

——— (1993). «Ataungo Santageda kantak», *Goierriarra*, 30, [barruko eranskina]. Isidro Baztarririk 1982an *Jaunaren Deia* aldizkarian (78. zkia.) argitaratu zituen estreinakoz ikertzaile ataundarrak (1892-1972) bildutako kantak.

ARRINDA, Anes (1996). «Pedrotxo Ternuan», *Zer*, 208: 8-9.

BÄHR, Gerhard. (1926). «Estudio sobre el verbo guipuzcoano, comprendiendo el presente e imperfecto de indicativo del auxiliar transitivo “izan” y de los verbos “jakin, euki, ekarri, eraman, egon, joan, etorri, ibili” en sus flexiones comunes y alocutivas», *RIEV*, 17: 370-394.

——— (1927). «Estudio sobre el verbo guipuzcoano, comprendiendo el presente e imperfecto de indicativo del auxiliar transitivo “izan” y de los verbos “jakin, euki, ekarri, eraman, egon, joan, etorri, ibili” en sus flexiones comunes y alocutivas», *RIEV*, 18: 437-469.

——— (1930). «Estudio sobre el verbo guipuzcoano, comprendiendo el presente e imperfecto de indicativo del auxiliar transitivo “izan” y de los verbos “jakin, euki, ekarri, eraman, egon, joan, etorri, ibili” en sus flexiones comunes y alocutivas», *RIEV*, 21: 547-587.

BONAPARTE, Louis-Lucien (1863). *Carte des sept provinces basques*. Londres: Stanford’s Geographical Stablishment.

CAMINO, Iñaki (2004). «Irizpide metodologikoak egungo euskal dialektologian», *Euskera*, 49(1): 67-102.

EPELDE, Irantzu (koord.). (2011). *Euskal dialektologia: lehena eta oraina*. Bilbo: UPV/EHU.

ESNAOLA, Anastasio (2001). *Buhame-argiak: Esperpentoa*. Amorebieta-Etxano: Ibaizabal.

ETXABE, Karmele & GARMENDIA, Larraitz (2003). *Zaldibiako Euskara. Bertako bizimodua, ohiturak eta pasadizoak*. Zaldibia: Zaldibiako Udala.

ETXEBERRIA, Pilar (1990). *Zaldibiako bokalen azterketa akustikoa*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.

EUSKALTZAINDIA (2008-2020). *Euskararen Herri Hizkeren Atlasa*. Hamaika liburuki. <https://www.euskaltzaindia.eus> helbidean eskura daiteke.

EUSKALTZAINDIA (arg.) (2008). *Euskalgintza XXI. mendeari buruz. Euskaltzaindiaren nazioarteko XV. Biltzarra*. Bilbo: Euskaltzaindia.

EUSKALTZAINDIA. *Euskaltzaindiaren Hiztegia*. <https://www.euskaltzaindia.eus/> helbidean eskura daiteke.

EUSKALTZAINDIA – UZEI (1987-2001). *XX. mendeko Euskararen Corpus Estatistikoa*. <http://xxmendea.euskaltzaindia.eus/Corpus/> helbidean eskura daiteke.

FITA, Fidel (arg.) (1881). «Suplementos al Diccionario trilingüe del P. Larra-mendi...», *Revista de ciencias históricas*, 2-3.

GARATE, Gotzon (1998). *Atsoitzak, Refranes. Proverbes. Proverbia*. <http://www.ametza.com/bbk/htdocs/hasiera.htm> helbidean eskura daiteke.

GARMENDIA, Larraitz (2008). «Hizkuntza aldakortasuna Zaldibiako euskaran: ikuspegi soziolinguistikoa», in Euskaltzaindia (arg.), *Euskalgintza XXI. mendeari buruz. Euskaltzaindiaren nazioarteko XV. Biltzarra* (101-111. or.). Bilbo: Euskaltzaindia.

IZTUETA, Joan Ignazio (1824). *Guipuzcoaco danza gogoangarrien condaira*. Donostia: I. R. Barojaren moldiztegia.

——— (1847). *Guipuzcoaco provinciaren condaira*. Donostia: I. R. Barojaren moldiztegia.

KALTZAKORTA, Xabier (2003). «Erronda-kantuak eta eske-bertsuak», *Euskera*, 48(1): 109-163.

KAMINO, Peio & SALABERRI, Patxi (2007). *Luzaidoko euskararen hiztegia*. Iruñea: Nafarroako Gobernua – Euskaltzaindia.

LAKARRA, Joseba Andoni (1996). *Refranes y sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.

——— (2011). «Gogoetak euskal dialektologia diakronikoaz: Euskara Batu Zaharra berreraiki beharraz eta haren banaketaren ikerketaz», in I. Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina* (155-241. or.). Bilbo: UPV/EHU.

LARDIZABAL, Frantzisko Ignazio (1855). *Testamentu Zarreco eta Berrico condaira*. Tolosa: Andrés Gorosabel.

LARRAMENDI, Manuel (1745). *Diccionario trilingüe del Castellano, Bascuence y Latin* (2 libk.). Donostia: Riesgo y Montero.

LEKUONA, Manuel (1965). *Bi antzerki ta itzaldi bat*. Zarautz: Itxaropena. Hitzaldia «Conferencia titulada *Santa Clara'ren kanta zahar bat*. Analiza el origen y la evolución de una canción dedicada a Santa Clara» da.

LETURIAGA, Olatz (2022a). «NOR-NORK saileko egin-en hedadura geografikoa Gipuzkoan: ondorio batzuk testu zaharren azterketatik», *ASJU*, 56(1): 1-42.

——— (2022b). «NOR-NORI-NORK *irrealisak* Gipuzkoan: eginen hedadura eta *ezan adizkien zenbait berrikuntza», *FLV*, 134: 375-413.

MARTINEZ ISASTI, Lope (1850 [1625-1626]). *Compendio histórico de la muy noble y muy leal provincia de Guipúzcoa*. Donostia: Ignacio Ramón Baroja.

MITXELENA, Koldo (1962). «Apostillas de un renteriano [a V. Berriochoa, El vocabulario inédito de Zubigar]», *Euskera*, 7: 43-58.

——— (1969). «Sobre algunos nombres vascos de parentesco», *FLV*, 2: 113-132.

——— (1970). *Estudio sobre las fuentes del Diccionario de Azkue*. Bilbo: Centro de Estudios Históricos de Vizcaya.

MITXELENA, Koldo & SARASOLA, Ibon (1987-2005). *Diccionario General Vasco / Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Desclée De Brouwer & Euskaltzaindia & Mensajero. <https://euskaltzaindia.eus> helbidean eskura daiteke.

SALABERRI, Patxi (2015). «Nola erabili onomastikaren ekarpenak dialektologian», *Lapurdum: euskal ikerketen aldizkaria*, 3. ale berezia, 237-271.

URGELL, Blanca (2006). «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», *ASJU*, 40: 921-948.

ZAVALA, Antonio (1978). *Patxi Erauskin bertsolaria*. Tolosa: Auspoa. Hiru liburuki.

——— (1985). *Esaera zaarren bilduma berria (I)*. Tolosa: Auspoa.

ZUAZO, Koldo (2014). *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.

ZULOAGA, Eneko (2022). *Mendebaleko euskara zaharra: ezaugarriak, kronologia eta geografia*. Bilbo: UPV/EHU – Euskaltzaindia.

Euskera ikerketa aldizkarian idazketa arauak

Normas de redacción de la revista *Euskera ikerketa aldizkaria*

Règles de rédaction de la revue *Euskera ikerketa aldizkaria*

Guidelines for contributors to the journal *Euskera ikerketa aldizkaria*

Euskera ikerketa aldizkarian idazketa arauak

Hauek dira *Euskera* ikerketa aldizkariaren oinarrizko idazketa arauak. Aldizkarira aurkezten diren lanek araubide hori bete beharko dute. Hala-ber, malgutasuna eskaini eta arautuak ez dauden xehetasunak bideratzeko, Humanitateetako Chicago estiloak finkatzen dituen arauak onartuko dira (<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>).

Euskera ikerketa aldizkariaren helburua ikerketa-lan originalak diren artikulu akademiko eta zientifikoak argitaratzea da.

Eskuizkribu bat ebaluaziorako igorri aurretik, berratu egin behar da haren edukiak aldizkariaren jakintza-esparruetara egokitzen direla.

Eskuizkribu motak. Egileentzako orientabide modura, *Euskera* ikerketa aldizkariak bere jakintza-esparruetako eskuizkribu mota hauek onartzen ditu:

1. Artikuluak: ikerketa-lan originalak, jite teoriko zein enpirikodunak, garapen tekniko eta analitiko egokia dutenak, eta alorreko aldizkari zientifikoek erabiltzen duten ohiko formatua izatea.
2. Ikerketa artikuluei eskatzen zaien hedadura, garapen teoriko eta zehaztasun analitikoa izan gabe, labur-labur, aurkikuntza esanguratsuak, ekarpen berriak eta orain arteko literatura zientifikoaren interpretazioak egiten dituzten azterketak eta ikerketa-oharrak.
3. Dokumentuak eta txostenak: aldizkariaren ikerketa-esparruan egin diren dokumentazio eta material-ekarpenen behaketa- eta azterketa-lanak.
4. Liburuaren iruzkinak: aldizkariaren jakintza-esparruan, interes akademikoa duten argitalpen berriak aztertzen dituzten saiakera izaerako lanak.

Hizkuntzak. Artikuluak, oharrak, txostenak eta iruzkinak Euskal Herriko mundu akademikoan erabiltzen diren hizkuntzatan argitaratuko dira. Beren-beregi euskaraz argitaratzea sustatuko da, baina ingelesez, gaztelaniaz eta frantsesez idatzitako lanak ere lekua izango dute. Horietatik kanpo bes-

te hizkuntzaren batean idatzitako artikulua iritsiko balitz, Idazketa kontseiluak erabakiko luke onartu ala ez.

Lanak igortzea. Eskuizkribuak aldizkariaren webgunea erabiliz helarazi behar dira. Lehenbizi erregistratzeko urratsak bete behar dira, eta ondoren, fitxategiak *Euskera* ikerketa aldizkarira igortzeko jarraibideak bete behar dira. Eskuizkribuarekin batera aurkezpen gutun bat erantsi behar da, eta hor artikulua tipologiaren berri emateaz gain, hura aintzat hartzeko eta aztertzeko eskaria egingo da. Gutun horretan, egileak lauzpabost lerrotan lanaren ekarpena ere azalduko du. Halaber, lana beste aldizkari batzuetara igorri ez izanaren adierazpena egingo du, eta egile eskubideak lagako dizkio aldizkariaren editore den Euskaltzaindiari.

Lanen aurkezpenak. Eskuizkribuak igortzean, egilea esaten ari da aldizkariaren lanak aurkezteko prozedurak ezagutzen eta onartzen dituela eta, halaber, *Euskera* ikerketa aldizkariaren argitalpen prozedura onartzen duela.

Igorritako artikulua behin betikoak izango dira, behar bezala idatziak, akats linguistikorik eta mekanografikorik gabeak. Horretarako, komeni da nork bere ordenagailuan zuzentzaile ortografikoa instalaturik izatea eta hura aplikatzea artikulua Euskaltzaindira bidali baino lehenago.

Artikulua hasieran, egilearen/egileen kidetza (unibertsitatea, ikergunea, erakundea, etab.) eta helbide elektronikoa ezarriko dira.

Testua idazteko 1,5 lerroartekoa erabiliko da, eta zein-nahi argitasun edo zuzenketatarako, orrialdearen albo bietan, 1,5 cm-ko koskarekin idatzirik aurkeztuko dira lanak. Orrialdeak eta oin-oharrak segidako zerrendan zebatuko dira.

Testu-gorputza 12 puntukoa izango da.

Esparru akademikoan ohikoak diren letra tipoak onartuko dira (Arial, Times New Roman, Calibri...). Artikuluaren atal eta azpiatal guztiak zenbaki arabiarretan eta hierarkikoki zenbakituko dira: 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., 2., etab.

Beste hizkuntza bateko hitz solteak letra etzanez idatziko dira. Halaber, letra etzanez idatziko dira liburuen izenburuak eta aldizkariaren izenak.

Artikuluak, zuriuneak aparte, ez dute 30.000 karaktere baino gutxiago eta 60.000 baino gehiago izango (tauletako testuak barne). Liburu aipamenek, hemen ere zuriuneak aparte, ez dute 6.000 karaktere baino gutxiago eta 10.000 baino gehiago izango.

Originalak (bi kopia, horietarik bat anonimoa) nahitaez euskarri elektronikoa (DOC(X), ODT edo RTF formatuetan) eta aldizkariko webguneko plataformaren bidez helaraziko dira. PDF bertsioa ere bidali behar da.

Taulak eta irudiak. Lerro eta zutabeetan ematen den informazioa TAULA izenarekin izendatu behar da. Argazkiak eta grafikoak IRUDIA izenarekin izendatu behar dira. TAULAK eta IRUDIAK ordena kronologikoaren arabera zerrendatu behar dira, taulak alde batetik eta irudiak bestetik. Bietan iturria adierazi behar da. Taulak eta irudiak deskribatzeko oinak 10eko letra-gorputzarekin idatziko dira, esandako horien aurretik.

Orokorrean, material grafikoa, mapak, laminak, argazkiak eta abar 1300 pixeleko gutxieneko zabalera tamaina izango dute eta 300 dpi-ko bereizmena. Irudiak eta taulak, eskuizkributik aparte, beste fitxategi batean txertatuta igorri behar dira. Irudi kopuruaren ondorioz, artikulua luzerak araututako muga gainditzen badu, aldizkariaren Idazketa kontseiluak erabakiko du argitaratu ala ez.

Eskuizkribuaren formatua

Lehen orrialdea

Artikuluaren izenburua lau hizkuntzatan (euskara, gaztelania, frantsesa, ingelesa).

Egilearen izen osoa. Beheko lerroan, egilearen kategoria profesionala eta zein erakunderi atxikia dagoen. Lehenbizi erakunde nagusia eta jarraian, balego, erakunde nagusitik eratorritakoak. Halaber, helbide elektronikoa eta egile bat baino gehiago bada, nor izango den gutuneriaren jasotzailea.

Jarraian, lanaren laburpena aurkeztuko da. Ikerketa-artikuluarekin batera, haren laburpena (gehienez ere 500 karaktere) eta gako-hitzak (gehienez

ere sei) emango dira. Laburpenak eta gako-hitzak euskaraz, gaztelaniaz, frantsesez eta ingelesez idatziak izan behar dira. Esan gabe doa artikulua hirugarren hizkuntza batean idatzia badago, hizkuntza horretan ere aurkeztu behar direla aipatutako gako-hitzak eta laburpena. Gomendatzen da laburpenak argi adieraztea zein diren ikerketaren helburuak, metodologia eta erabilitako dokumentazio-iturriak, eta, jakina, zein diren aurkikuntza edo ondorio nagusiak.

Bigarren orrialdea

Ikerketa-artikulua, oharra, txostena edo liburu-aipamena aurkezten da. Aintzat hartu behar da arestian zehaztu diren baldintzak bete behar dituela.

Oin-oharrak, aipuak eta erreferentzia bibliografikoak

Aipu laburrak. Lau lerro baino laburragoak direnak testuan bertan jasoko dira eta testu-gorputzaren tamaina bera izango dute. Komatxoaren eredu hierarkia honen arabera izango da: «xxxx “xxx ‘xxx’ xxx” xxx». Azkenik, aipuaren amaierako puntua erreferentziaren ondoren ipiniko da: “[...] jarraitzen zuen Zaldibiak” (Intxausti 1999).

Aipu luzeak. Aparteko pasartean idatziko dira, letra tamaina 10,5 puntuko izango da eta testu arruntetik bereizteko, ezkerretik eta eskuinetik 1,5 cm-ko koska utzi behar da. Halaber, aipuaren aurretik eta ondoren, tarteko lerro zuri bat utziko da. Kasu honetan, amaierako puntua erreferentziaren aurretik jarriko da: [...] jarraitzen zuen Zaldibiak. (Intxausti 1999). Aipuko lehen lerroak ez du ondokoak baino barrurago egon behar.

Aipuaren barruko paragrafo artean lerro zuririk ezin da sartu.

Idatzi gabe geratzen den esaldia edo esaldi zatia kako zuzen edo parentesi karratu artean eta hiru etenpuntu jarrita adieraziko da: [...].

Aipaturiko erreferentzia guztiak, ahalaz, testu barnean txertatuko dira, artikulua iren bukaeran erantsi ohi den bibliografiarekin lotuz, eta Egilea Urtea sisteman oinarrituta, honela: (Larramendi 1729), (Mitxelena 1961: 123).

Egile bakarra denean, deitura eta urtearen artean ez da komarik jarriko: (Villasante 1961).

Bi egile direnean, bi deiturak puntu eta koma bidez bereiziko dira: (Furet; Ozouf 1977). Hainbat libururi erreferentzia egiten zaienean, argitasuna helburu, bestelako formula batzuk erabili ahal izango dira: (Deumert eta Vandebussche 2003; Coupland, Kristiansen & Deumert 2011).

Egileak hiru baino gehiago direnean, lehena eta *et al.* edo “eta beste” jarriko da. Bukaeran, erreferentzia guztiak zerrendatzen direnean, egile guztiak agertu behar dira.

Egilerik ez denean obra bera aipatuko da, eta izenburua luzea bada, eten-puntuak erabiliko dira: (Registro... 1829: 133).

Erreferentzia bibliografiko osoak artikulua iren bukaeran zerrendatuko dira, oinarritzko eredu honen arabera:

- AZKUE, Resurreccion Maria (1896). *Proyecto de ortografía: sometido á la censura de los que se dedican á cultivar el euskera*. Bilbao: Müller y Zavaleta.
- LAFON, René (1975). «Indices personnels n’expriment rien de déterminé dans les verbes basques», in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris: Société de linguistique de Paris: 331-337.
- LARRAMENDI, Manuel (1729). *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.
- MITXELENA, Koldo (1959). «Euskal-itzak zein diren», *Euskera* 4 (1959): 206-214.
- MITXELENA, Koldo, SARASOLA, Ibon (1990). *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia eta UPV/EHU.
- URKIXO, Julio (1967). «De paremiologia vasca: Oihenart conoció los “Refranes y sentencias” en vascuence de 1596», *ASJU* I (1967): 3-44.

- ZUBIMENDI, Joxe Ramon, ESNAL, Pello (1993). *Idazkera liburua*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.

Dokumentua modu elektronikoan soilik eskura daitekeenean, honela aurkeztuko da:

Egilearen deitura, Egilearen izena (argitalpen urtea). «Artikuluaren izenburua», *Argitalpenaren izenburua*, zenbakia: or-or. <http://www.xxxxxxxx.helbidetik.eskuratua>. (Kontsulta data ere jarri behar da).

- WALIÑO, Josu (2016). «Euskara eta Internet: Zortzigarren lurralde konkistatzen», *Euskera* 61, 1: 42-44. <http://www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/80887.pdf> (2018ko ekainaren 4an kontsultatua)

Dokumentuak beste euskarri batzuetan argitaratu direnean (CD-ROM, DVD), irizpide berak erabiliko dira, baina amaieran euskarria zein den adieraziko da kako zuzenen edo parentesi karratuen artean [...].

Egileak artikuluaren bibliografia oinarritzko eredu horren arabera antolatuko du. Kasuan-kasuan izan daitezkeen zehaztapenak edota berezitasunak argitaratzaile-arduradunarekin batera konpondu behar ditu.

Normas de redacción de la revista *Euskera ikerketa aldizkaria*

Estas son las normas de redacción básicas de la revista *Euskera ikerketa aldizkaria*. Los trabajos que se presenten a esta revista deberán cumplir dicha normativa. Para ofrecer una mayor flexibilidad y ayudar en aspecto que no este lo suficientemente detallados, se tendrán en cuenta las normas que dicta el estilo Chicago para Humanidades. Los artículos adoptarán y utilizarán las reglas establecidas por el Chicago Style for Publication in the Humanities (Chicago Manual of Style. <https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>).

Euskera ikerketa aldizkaria tiene por objeto la publicación de artículos académicos y científicos que sean trabajos originales de investigación.

Antes de enviar un manuscrito para su evaluación, le rogamos que verifique que su contenido se ajusta a los ámbitos temáticos de la revista.

Tipo de manuscritos. Como orientación para los autores, *Euskera ikerketa aldizkaria* acepta para su consideración, dentro de sus ámbitos de estudio, estos tipos de trabajos:

1. Artículos: deberán ser trabajos de investigación originales, de carácter teórico o empírico, con un adecuado desarrollo teórico o analítico y tener el formato habitual de las revistas científicas especializadas.
2. Estudios y Notas de Investigación: deberán informar brevemente de hallazgos singulares, nuevas aportaciones, replicación de hallazgos o añadidos a la literatura científica que justifiquen su publicación sin la extensión y desarrollo teóricos o el detalle analítico requerido a los artículos.
3. Documentos e informes. Deberán presentar trabajos en los que se realice una exploración y análisis de aportaciones documentales sobre las materias y temas tratados por la revista.
4. Crítica de libros: serán trabajos ensayísticos que analicen novedades editoriales de interés académico y científico en el ámbito de la lengua vasca.

Lenguas. Los artículos originales de investigación, las notas, los documentos e informes y las críticas de libros se publicarán en cualquier idioma utilizado en el mundo académico del País Vasco. Se priorizará la publicación en euskera, pero tendrán cabida a su vez, los trabajos escritos en inglés, castellano o francés. Si llegase un trabajo escrito en una lengua diferente a las citadas, sería el Consejo de Redacción el que decidiera publicarlo o no.

Envío de trabajos. Los manuscritos deben ser remitidos utilizando la página web de la revista, registrándose y siguiendo las instrucciones para remitir ficheros a *Euskera ikerketa aldizkaria*. El manuscrito se acompañará de una carta de presentación pidiendo la consideración del manuscrito y una orientación sobre su tipología. En esta carta el autor explicará en 4-5 líneas cual es la aportación del trabajo que presenta y la declaración de no envío simultáneo a otras revistas. Así mismo, en esta carta figurará la cesión de derechos al editor.

Presentación de trabajos. El envío de manuscritos presupone, por parte de los autores, el conocimiento y aceptación de estas instrucciones, así como de las normas del proceso editorial de *Euskera ikerketa aldizkaria*. Los artículos enviados serán definitivos, debidamente redactados, libres de errores lingüísticos y tipográficos. Para ello, es recomendable tener instalado un corrector ortográfico en el ordenador y aplicarlo antes de enviar los artículos a Euskaltzaindia.

Para la redacción del texto se utilizará interlineado de 1,5 líneas, y para cualquier aclaración o corrección, los trabajos se escribirán con sangría de 1,5 cm a ambos lados de la página. Las páginas y notas al pie se contarán cronológicamente. El cuerpo del texto será de 12 puntos. Se aceptarán tipografías típicas en el ámbito académico (Arial, Times New Roman, Calibri...).

Todos los apartados y subapartados del artículo se numerarán en números arábigos y jerárquicamente: 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., 2., etc.

Las palabras sueltas en otra lengua se escribirán en cursiva. Los títulos de libros y revistas también se escribirán en cursiva.

En general, la longitud de los artículos, sin contar los espacios, no debe ser menor de 30.000 caracteres ni mayor de 60.000 (incluidos los textos de

las tablas). Las críticas de libros, igualmente, sin contar los espacios, tendrán no menos de 6.000 caracteres ni más de 10.000.

Los originales (2 copias, una anonimizada) serán enviados mediante la plataforma en formato electrónico (formatos DOC (X), ODT o RTF). Una de las copias se debe enviar en formato PDF.

La información proporcionada en filas y columnas debe llamarse TABLA. Las fotografías y gráficos deben llamarse IMAGEN. Las TABLAS y las IMÁGENES deben enumerarse cronológicamente, las tablas por un lado y las imágenes por otro. Ambas deben indicar la fuente.

Los subtítulos para los pies de foto y las imágenes deben escribirse en cuerpo 10 y colocarse encima de las tablas e imágenes.

En general, el material gráfico, mapas, láminas, fotografías, será de un tamaño mínimo de 1300 píxeles de ancho y 300 ppp, con la mayor calidad posible. Las figuras, cuadros o imágenes deberán enviarse en un archivo aparte del trabajo, no incluidas en el texto. En el caso de que la extensión resultante de los trabajos por causa de las ilustraciones sea mayor, el Consejo de Redacción decidirá si es pertinente su publicación.

Formato del manuscrito

Primera página

Título del trabajo en euskera (además en castellano, francés e inglés).

Nombre completo del autor y la categoría profesional con indicación debajo de cada autor, de la institución, universidad o centro de investigación donde ejerce su actividad (primero la institución general, seguido de la institución o instituciones subordinadas), dirección postal completa y dirección de correo electrónico. En caso de varios autores se indicará el responsable de correspondencia.

Después se proporcionará un resumen (máximo de 500 caracteres) y palabras clave (máximo de seis). Los resúmenes y las palabras clave deben

estar escritos en euskera, castellano, francés e inglés (Abstract y Keywords). No hace falta decir, que si el artículo está escrito en en una tercera lengua, las palabras clave y el resumen también deben enviarse en dicha lengua. Se recomienda que el resumen exponga con claridad la finalidad del estudio o investigación (objetivos); los procedimientos básicos y/o fuentes documentales utilizadas (métodos); los principales hallazgos encontrados (resultados), y las conclusiones más relevantes, así como resaltar los aspectos nuevos e importantes del estudio.

Segunda página

Será la de arranque del texto del manuscrito propuesto que, en todo caso, habrá de atenerse a las ya citadas características generales.

Notas, citas y referencias bibliográficas

Citas breves. Las de menos de cuatro líneas se incluirán en el texto y tendrán el mismo tamaño que el cuerpo del texto. Las comillas dependerán de la siguiente jerarquía: «xxxx “xxx ‘xxx’ xxx” xxx». Finalmente, el punto final de la cita se colocará después de la referencia: “[...] Zaldibia continuó” (Intxausti 1999).”

Citas largas. Se escribirán en un pasaje aparte, con un tamaño de letra de 10,5 puntos y sangría de 1,5 cm a izquierda y derecha. Además, antes y después de la cita, se dejará una línea blanca intermedia. En este caso, el punto final se colocará antes de la referencia: [...] Zaldibia continuó. (Intxausti 1999) La primera línea de la cita no debe ser más profunda que la siguiente.

No se pueden insertar líneas blancas entre los párrafos de la cita.

La oración no escrita o parte de la oración se indicará entre corchetes y con tres puntos de corte: [...] Todas las referencias citadas deben, si es posible, incluirse en el texto, vinculándolas a la bibliografía que suele adjun-

tarse al final del artículo, y utilizando el sistema Autor Año, como sigue: (Larramendi 1729), (Mitxelena 1961: 123).

Cuando hay un solo autor, no se coloca coma entre el nombre y el año: (Villasante 1961). Cuando son dos autores, los dos nombres se separan por punto y coma: (Furet; Ozouf 1977). Cuando se haga referencia a varios libros o artículos, si se considera necesario, se podrán utilizar otras fórmulas (Deumert y Vandenbussche 2003; Coupland, Kristiansen y Deumert 2011).

Cuando los autores son más de tres, deben aparecer el primero y luego *et al.* o *y otros*. Al final, cuando se enumeran todas las referencias, deben aparecer todos los autores.

Cuando no haya autor, se mencionará la obra en sí, y si el título es largo, se utilizarán puntos de corte: (Registro... 1829: 133).

Las referencias citadas se darán completas al final del artículo, ordenadas alfabéticamente, de acuerdo con este modelo básico:

- AZKUE, Resurrección María (1896). *Proyecto ortográfico: sujeto a censura por parte de quienes cultivan el euskera*. Bilbao: Muller y Zavaleta.
- LAFON, René (1975). «Indices personnels n’exprimant rien de déterminé dans les verbes basques», en *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. París: Sociedad de Lingüística de París: 331-337.
- LARRAMENDI, Manuel (1729). *Lo imposible vencido: el arte del euskera*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.
- MITXELENA, Koldo (1959). «Euskal-itzak zein diren», *Euskera* 4 (1959): 206-214.
- MITXELENA, Koldo, SARASOLA, Ibón (1990). *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos*. San Sebastián: Diputación Foral de Gipuzkoa y UPV/EHU.
- URKIXO, Julio (1967). «Sobre la paremiología vasca: Oihenart conocía los “Refranes y sentencias en euskera” de 1596», *ASJU I* (1967): 3-44.
- ZUBIMENDI, Joxe Ramón, ESNAL, Pello (1993). *Idazkera liburua*. Vitoria-Gasteiz: Servicio General de Publicaciones del Gobierno Vasco.

Cuando el documento sólo esté disponible en formato electrónico, se presentará de la siguiente manera:

Nombre del autor (año de publicación). Título del artículo. Título de la publicación, xx: p-p. <http://www.xxxxxxxx> . Recuperado de. (También se debe incluir la fecha de consulta).

- WALIÑO, Josu (2016). «Lengua vasca e Internet: la conquista del octavo territorio», *Euskera* 61, 1: 42-44. <http://www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/80887.pdf>

Cuando los documentos se publiquen en otro soporte (CD-ROM, DVD), se seguirá el mismo criterio, pero al final se indicará el soporte entre corchetes [...].

El autor organizará la bibliografía del artículo de acuerdo con este modelo básico. Podrá consultar con la persona a cargo de la editorial para resolver cualquier problema específico o particular.

Règles de rédaction de la revue *Euskera ikerketa aldizkaria*

Voici les règles de base de rédaction de la revue *Euskera ikerketa aldizkaria*. Les travaux présentés à la revue devront respecter ces règles. Pour offrir une plus grande flexibilité et apporter une assistance sur des aspects qui ne seraient pas suffisamment détaillés, on tiendra compte des règles édictées par le Chicago Style for Publication in the Humanities (<https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>).

L'objet de la revue *Euskera ikerketa aldizkaria* est la publication d'articles universitaires et scientifiques issus de travaux de recherche originaux. Voici les principaux domaines dont traitera la revue :

Avant d'envoyer un manuscrit pour qu'il soit évalué, nous vous demandons de bien vouloir vérifier que son contenu corresponde aux domaines d'étude proposés.

Type de manuscrits. Pour orienter les auteurs, sachez que *Euskera ikerketa aldizkaria*, parmi ses domaines d'étude, accepte d'examiner ce type de travaux :

1. Articles : il devra s'agir de travaux de recherche originaux ayant un caractère théorique ou empirique, avec un développement théorique ou analytique adéquat, et ayant le format habituel des revues scientifiques spécialisées.
2. Etudes et notes de recherche : elles devront faire état brièvement de découvertes singulières, de nouvelles contributions, d'interprétation de découvertes ou d'ajouts à la littérature scientifique qui justifient leur publication sans l'extension et le développement théoriques ou les détails analytiques requis pour ces articles.
3. Documents et rapports : ils devront présenter des travaux de recherche et d'analyse des contributions documentaires dans l'un des domaines de recherche dont traite la revue.
4. Critique de livres : il s'agira d'essais analysant les nouveautés éditoriales à caractère universitaire dans l'un des domaines de recherche dont traite la revue.

Langues. Les articles de recherche originaux, les notes, les documents et rapports et les critiques de livres seront publiés dans l'une des langues utilisées dans le milieu universitaire du Pays Basque. La priorité sera donnée à la langue basque mais auront également leur place les travaux rédigés en anglais, en espagnol ou en français. Si un article est présenté dans une langue autre que les langues citées, c'est le comité de rédaction qui décidera de le publier ou pas.

Envoi des travaux. Les manuscrits devront être remis en utilisant la page web de la revue, ils devront être enregistrés et suivre les instructions de téléchargement des fichiers sur *Euskera ikerketa aldizkaria*. Le manuscrit sera accompagné d'une lettre de présentation demandant l'examen du manuscrit et une information quant à sa typologie. Dans cette lettre l'auteur devra expliquer en quatre ou cinq lignes de quelle nature est sa contribution ainsi qu'une déclaration stipulant qu'elle n'a pas été présentée simultanément à d'autres revues. La lettre contiendra aussi la cession des droits à Euskaltzaindia.

Présentation des travaux. L'envoi des manuscrits suppose de la part des auteurs la connaissance et l'acceptation de ces instructions ainsi que des règles de procédure éditoriale de *Euskera ikerketa aldizkaria*. Les articles envoyés seront définitifs, rédigés comme il se doit, exempt d'erreurs linguistiques et typographiques. Il est pour cela recommandé d'installer sur l'ordinateur un correcteur orthographique et de vérifier le texte avant d'envoyer les articles.

Au début de l'article il convient de préciser l'appartenance de l'auteur ou des auteurs (université, centre de recherche, institution,...) ainsi que les adresses électroniques.

Pour la rédaction du texte on utilisera l'interligne 1,5 et pour tout type d'éclaircissement ou de correction les travaux seront présentés avec un alinéa de 1,5 cm des deux côtés de la page. Les pages et les notes figureront en pied de page par ordre chronologique.

Pour le corps du texte on utilisera une taille de caractère de 12 points.

Seront acceptées les polices habituellement utilisées dans le milieu universitaire (Arial, Times New Roman, Calibri,...). Tous les paragraphes et

sous-paragraphes de l'article seront numérotés en chiffres arabes et de manière hiérarchique : 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., 2., etc.

Les mots isolés en langue étrangère s'écriront en italique. Les titres de livres et de revues s'écriront également en italique.

De manière générale, les articles, sans compter les espaces, devront compter au moins 30 000 caractères et au plus 60 000 caractères (y compris les textes des tableaux). De la même façon, les compte-rendus de livres, sans compter les espaces, devront compter entre 6 000 et 10 000 caractères.

Les originaux (2 copies, dont une anonymisée) seront envoyés sur la plateforme du site web de la revue sous leur forme électronique (formats DOC (X), ODT ou RTF). Une version PDF du document devra également être envoyée.

Tableaux et images. L'information présentée sous forme de lignes et de colonnes doit être nommée TABLEAU. Les photos et les graphiques doivent être nommés IMAGE. Les TABLEAUX et les IMAGES doivent être classés de façon chronologique, les tableaux d'un côté et les images de l'autre. Ils doivent tous les deux indiquer quelle est leur source. Les légendes de photos et d'images doivent avoir une taille de police de 10 et figurer au-dessus des tableaux et des images.

De manière générale, le matériel graphique, les cartes, les gravures, les photos devront avoir une résolution minimale de 1300 pixels et 300 ppp. Les images et les tableaux seront envoyés dans un fichier à part. Dans le cas où les travaux dépasseraient la longueur maximale fixée à cause du volume des images, le comité de rédaction décidera si leur publication est pertinente.

Format du manuscrit

Première page

Titre du document en quatre langues (basque, espagnol, français et anglais).

Nom complet de l'auteur. Ligne suivante, sa catégorie professionnelle et nom de l'institution, de l'université ou du centre de recherche où il exerce son activité. Tout d'abord l'institution générale, puis la ou les branches de l'institution concernée. L'adresse électronique et, dans le cas d'auteurs multiples, sera indiqué le nom du destinataire du courrier.

On fournira ensuite un résumé (avec un maximum de 500 caractères) et des mots-clés (6 au maximum). Les résumés et les mots-clés doivent être écrits en basque, en espagnol, en français et en anglais. Il va sans dire que si l'article est écrit dans une troisième langue, les mots-clés et le résumé doivent être écrits dans cette même langue. Il est recommandé d'exposer clairement dans le résumé la finalité de la recherche, la méthodologie, les sources documentaires utilisées et enfin quelles sont les principales découvertes et les conclusions les plus significatives.

Seconde page

Elle présente l'article de recherche, les notes, le rapport ou la référence du livre. Il ne faut pas perdre de vue le fait que le texte doit répondre aux exigences précisées plus haut.

Pieds de page, citations et références bibliographiques

Citations courtes. Celles qui ont moins de quatre lignes seront insérées dans le texte et auront la même taille de police que le corps du texte. Les guillemets respecteront la hiérarchie suivante : « xxxx "xxx 'xxx' xxx" xxx ». Enfin, le point final de la citation sera placé après la référence : "[...] continuait ainsi Zaldibia" (Intxausti 1999)."

Citations longues. Elles figureront dans un passage à part et auront une taille de police de 10,5 points et un alinéa de 1,5 cm à gauche et à droite par rapport au reste du texte. De plus, avant et après la citation on laissera une ligne vide. Dans ce cas le point final sera placé avant la référence : [...] continuait ainsi Zaldibia. (Intxausti 1999). La première ligne de la citation ne doit pas avoir de retrait par rapport à la suivante.

On ne doit pas insérer de ligne vide entre les paragraphes de la citation.

La phrase non écrite ou la partie de phrase sera indiquée entre crochets et avec trois points de suspension : [...].

Toutes les références citées doivent si possible être insérées dans le texte et reliées à la bibliographie qui est habituellement ajoutée à la fin de l'article, en utilisant le système Auteur Année ci-après : (Larramendi 1729), (Mitxelena 1961: 123).

Lorsqu'il n'y a qu'un auteur, on ne met pas de virgule entre le nom et l'année : (Villasante 1961).

Lorsqu'il y a deux auteurs, les deux noms sont séparés par un point-virgule : (Furet ; Ozouf 1977). Lorsqu'il est fait référence à plusieurs livres ou articles et si on l'estime nécessaire, on pourra utiliser d'autres formules (Deumert et Vandebussche 2003 ; Coupland, Kristiansen et Deumert 2011).

Lorsqu'il y a plus de trois auteurs, il convient de citer le premier et ensuite la formule *et al.* ou *et autres*. Enfin, lorsque les références sont listées, tous les auteurs doivent être cités.

Lorsqu'il n'y a pas de nom d'auteur, on ne mentionnera que le titre de l'œuvre et, si le titre est long, on utilisera des points de suspension : (Registro... 1829 : 133).

Toutes les références bibliographiques citées seront présentées à la fin de l'article, classées par ordre alphabétique, selon le modèle suivant :

- AZKUE, Resurrección María (1896). *Proyecto ortográfico: sujeto a censura por parte de quienes cultivan el euskera*. Bilbao: Muller y Zavaleta.
- LAFON, René (1975). « Indices personnels n'exprimant rien de déterminé dans les verbes basques », in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris : Société de linguistique de Paris : 331-337.
- LARRAMENDI, Manuel (1729). *Lo imposible vencido: el arte del euskera*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.
- MITXELENA, Koldo (1959). «Euskal-itzak zein diren», *Euskera* 4 (1959): 206-214.

- MITXELENA, Koldo, SARASOLA, Ibón (1990). *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos*. San Sebastián: Diputación Foral de Gipuzkoa y UPV/EHU.
- URKIXO, Julio (1967). «Sobre la paremiología vasca: Oihenart conocía los “Refranes y sentencias en euskera” de 1596», *ASJU I* (1967): 3-44.
- ZUBIMENDI, Joxe Ramón, ESNAL, Pello (1993). *Idazkera liburua*. Vitoria-Gasteiz: Servicio General de Publicaciones del Gobierno Vasco.

Lorsque le document n’est disponible qu’en format électronique, il sera présenté de la manière suivante :

Nom, Prénom de l’auteur (année de publication), « Titre de l’article », *Titre de la publication*, numéro : p.-p., <http://www.xxxxxxxx>. (Il faut également citer la date de consultation).

- WALIÑO, Josu (2016). « Langue basque et Internet : la conquête du huitième territoire », *Euskera* 61, 1: 42-44. <http://www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/80887.pdf> (consulté le 4 juin 2018).

Lorsque les documents sont publiés sur un autre support (CD-ROM, DVD), la même méthode sera utilisée, mais à la fin le support sera indiqué entre crochets [...].

L’auteur organisera la bibliographie de l’article selon ce modèle de base. Il pourra en référer au responsable d’édition pour résoudre tout problème spécifique ou particulier.

Guidelines for contributors to the journal *Euskera ikerketa aldizkaria*

These are the basic guidelines for contributors to the journal *Euskera ikerketa aldizkaria*. Papers submitted to this journal must follow these guidelines. To give greater flexibility and assist with aspects not defined in sufficient detail, the guidelines established by the Chicago Humanities style. Papers must adopt and use the rules laid down by the Chicago Style for Publication in the Humanities (Chicago Manual of Style. <https://www.chicagomanualofstyle.org/home.html>).

The purpose of *Euskera ikerketa aldizkaria* is to publish academic and scientific papers that are original research work. These are the main subject areas of the journal:

Before submitting a manuscript for assessment, please make sure its content fits into the fields of study proposed.

Manuscript types. As guidance for authors, *Euskera ikerketa aldizkaria* accepts for consideration the following types of work within its fields of study:

1. Papers: these must be original research work, of a theoretical or empirical nature, in appropriate theoretical or analytical depth and in the habitual format for specialist academic journals.
2. Studies and research notes: these must report briefly on singular findings, new contributions, replication of findings or additions to the academic literature to justify their publication without the theoretical length and depth or the analytical detail required in full papers.
3. Documents and reports: work submitted must explore and analyse documentary contributions to the subject and topics dealt with by the journal.
4. Book reviews: these will be essay-type pieces analysing new publications of academic and scientific interest in the field of the Basque language.

Languages. Original research papers, notes, documents and reports and book reviews will be published in any language used in the academic world of the Basque Country. Publication in Basque will be prioritised but work written in English, Spanish or French will also be acceptable. In the event of a piece arriving in a language other than those mentioned above, the editorial committee will decide whether to publish it or not.

Sending work. Manuscripts must be sent in via the journal's website, registering and following instructions for uploading files to *Euskera ikerketa aldizkaria*. The manuscript must be accompanied by a covering letter requesting it be considered and an indication of its type. In this letter the author must explain in 4-5 lines what the contribution of the work submitted is, and declare that they are not sending it to other journals at the same time. The letter must also include a grant of rights to the publisher.

Submission of work. Sending in manuscripts implies that authors are aware of and agree to these instructions, as well as to the rules of the *Euskera ikerketa aldizkaria* editorial process. The papers sent must be final, properly written and free from language and typographical errors. It is therefore advisable to have a spell checker installed on the computer and to use it before sending papers off.

The author or authors' institution (university, research centre, institution, etc.) must be cited at the beginning of the paper together with the pertinent email addresses.

Line spacing of 1.5 is to be used to write the text, and scripts must have a margin of 1.5 cm at both sides of the page for any explanations or corrections. Pages and footnotes are to be numbered in order.

Body text must be in 12 point.

Typical fonts in the academic sphere (Arial, Times New Roman, Calibri, etc.) will be accepted. All sections and subsection of the article are to be numbered hierarchically with Arabic numbers: 1., 1.1., 1.1.1., 1.2., 1.2.1., 2., etc.

Individual words in another language are to be written in italics. The titles of books and journals must also be written in italics.

In general, articles must be of no less than 30,000 or more than 60,000 characters, not counting spaces but including text in tables. Book reviews must be between 6,000 and 10,000 characters, not counting spaces.

Originals (2 copies, one anonymised) must be sent via the platform in electronic format (DOC (X), ODT or RTF formats). One of the copies must be sent in PDF format.

Information arranged in rows and columns must be called TABLE. Photographs and graphs must be called IMAGE. TABLES and IMAGES must be numbered in order, tables on one side and images on the other. The source must be indicated in both cases. Subtitles for captions for photos and images must be written in 10-point body text and placed over the tables and images.

In general, graphic material, maps, plates and photographs must be at least 1300 pixels wide and 300 ppi, in the best resolution possible. Figures, boxes and images must be sent in a separate file from the work, not included in the text. In the event that the illustrations make the piece longer, the editorial committee will decide whether to publish it.

Manuscript format

First page

Title of the work in Basque (as well as in Spanish, French and English)

Full name of the author and their professional status, stating the institution, university or research centre where they work under each author (first the general institution, followed by the subordinate institution or institutions), full postal address and email address. If there are several authors, it must be specified which of them is responsible for correspondence.

After this an abstract must be given (maximum 500 characters) with key words (up to six). Abstracts and key words must be written in Basque, Spanish, French and English. Needless to say, if the paper is written in a third language the key words and abstract must also be sent in that lan-

guage. It is recommended that the abstract clearly outline the purpose of the study or research (aims), the basic procedures and/or documentary sources used (methods), the main findings (results) and the most salient conclusions, as well as highlighting the important new aspects of the study.

Second page

This is where the text of the manuscript submitted begins, in all cases conforming to the general features mentioned above.

Notes, quotations and bibliographical references

Short quotations. Those of less than four lines are to be included in the text and will be the same size as the body text. The quotation marks must conform to the following hierarchy: «xxxx “xxx ‘xxx’ xxx” xxx». Finally, the full stop at the end of the quotation must be placed after the reference: “[...] Zaldibia continuó” (Intxausti 1999).

Long quotations. These are to be written as a separate paragraph, with a font size of 10.5 points and a 1.5 cm margin to the right and left. Also, an intermediate blank line must be left before and after the quotation. In this case, the final full stop must come before the reference: [...] Zaldibia continuó. (Intxausti 1999) the first line of the quotation must not be deeper than the following one.

Blank lines must not be inserted between the paragraphs of the quotation.

Unwritten sentences or part-sentences are to be indicated by an ellipsis between square brackets: [...]. A references cited must, if possible, be included in the text, linking them to the bibliography that generally comes at the end of the paper, using the Author Year system, as follows: (Larramendi 1729), (Mitxelena 1961: 123).

When there is a single author, no coma goes between their name and the year: (Villasante 1961). When there are two authors, the two names are

separated by a semi-colon: (Furet; Ozouf 1977). When reference is made to several books or articles, if it is felt necessary, other formulas may be used (Deumert & Vandebussche 2003; Coupland, Kristiansen & Deumert 2011).

When there are more than three authors, the first must appear followed by *et al.* or *and others*. At the end, when all the references are listed, all the authors must appear.

If there is no author, the work itself is mentioned and, if the title is long, an ellipsis is used: (Register... 1829: 133).

The references cited are to be given in their entirety at the end of the paper, in alphabetical order, according to this basic model:

- AZKUE, Resurrección María (1896). *Proyecto ortográfico: sujeto a censura por parte de quienes cultivan el euskera*. Bilbao: Muller y Zavaleta.
- LAFON, René (1975). «Indices personnels n’expriment rien de déterminé dans les verbes basques», in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. París: Sociedad de Lingüística de París: 331-337.
- LARRAMENDI, Manuel (1729). *Lo imposible vencido: el arte del euskera*. Salamanca: Antonio Joseph Villargordo Alcaráz.
- MITXELENA, Koldo (1959). «Euskal-itzak zein diren», *Euskera* 4 (1959): 206-214.
- MITXELENA, Koldo, SARASOLA, Ibón (1990). *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos vascos antiguos*. San Sebastián: Diputación Foral de Gipuzkoa & UPV/EHU.
- URKIXO, Julio (1967). «Sobre la paremiología vasca: Oihenart conocía los “Refranes y sentencias en euskera” de 1596», *ASJU* I (1967): 3-44.
- ZUBIMENDI, Joxe Ramón, ESNAL, Pello (1993). *Idazkera liburua*. Vitoria-Gasteiz: Servicio General de Publicaciones del Gobierno Vasco.

Where the document is only available in electronic format, it is to be presented in the following way:

Author's name (year of publication). Title of the article. Title of the publication, number: pp. <http://www.xxxxxxxx>. (The date on which it was consulted must also be included).

- WALIÑO, Josu (2016). «Lengua vasca e Internet: la conquista del octavo territorio», *Euskera* 61, 1: 42-44. <http://www.euskaltzaindia.eus/dok/euskera/80887.pdf> (consulted on 4th June 2018).

Where the documents are published on some other medium (CD-ROM, DVD), the same criterion is to be followed, but at the end the medium is to be indicated between square brackets [...].

The author must organise the bibliography of the paper in accordance with this basic model. They may consult the person responsible at the publisher to settle any specific or individual issue.

2023rako harpidetzaren prezioa / Precios de suscripción para el año 2023

Espainia: 20 €

Atzerria / Extranjero: 25 €

Zenbaki solteen prezioa 2023rako / Precios de los números para el 2023

EUSKERA ikerketa aldizkaria 2023, 68, 1: 20 €

EUSKERA ikerketa aldizkaria 2023, 68, 2: 20 €

Salmenta eta banaketa / Venta y distribución

Euskaltzaindiko Argitalpen Zerbitzua

Plaza Barria, 15

48005 BILBO

Tel. 94 415 8155

Fax: 94415 8144

e-mail: jartza@euskaltzaindia.eus

* * *

Eskatzaileak, datu pertsonalak eman behar dituzenez gero, eskatzaile horrek esanbidezko baimena ematen du datu horiek Euskaltzaindiaren fitxategi informatikoan sar daitezenez; fitxategiaren xede bakarra zerbitzu pertsonalizatua eskaintzea da. Fitxategia Datuen Babeserako Agentzian inskribatuta dago, eta, berori kudeatzeko, abenduaren 13ko 15/1999 Lege Organikoa (Izaera Pertsonaleko Datuen Babesari buruzkoa) eta horren garapenerako gainerako arauak betetzen dira.

Eskatzaileak bere datu pertsonaletan sartzeko, horiek zuzentzeko, ezerezteko eta horien aurka jartzeko eskubideak ditu, eta badu eskubideon berri. Eskubide horiek idatziz egikaritu ahal izango ditu, helbide honetara mezu elektronikoa bidaliz: info@euskaltzaindia.eus. Edozein kasutan ere, eskatzaileak bermatzen du emandako datu pertsonalak egiazkoak direla.

* * *

El solicitante autoriza expresamente a que los datos personales aportados en relación a su pedido, sean incorporados al fichero informático de Euskaltzaindia, destinado exclusivamente a dar un servicio personalizado al usuario. Dicho fichero resulta inscrito en la Agencia de Protección de Datos y es gestionado de acuerdo a lo dispuesto en la Ley Orgánica 15/1999 de 13 de diciembre sobre Protección de Datos de Carácter Personal y demás normativa de desarrollo.

El usuario queda informado de sus derechos de acceso, rectificación, cancelación y oposición respecto de sus datos personales, pudiendo ejercitar estos derechos por escrito mediante correo electrónico a la dirección info@euskaltzaindia.eus. En cualquier caso, el usuario garantiza que los datos personales facilitados son veraces.

